YÜZ YILLIK AH!
Toplumsal Hafızanın İzinde 1915 Diyarbekir

Adnan Çelik - Namık Kemal Dinç

İBV
İSMAİL BEŞİKCİ VAKFI

Adnan Çelik, 1983 yılında Diyarbakır'ın Kulp ilçesinde doğdu. Dicle Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi'nden mezun oldu. Selçuk Üniversitesi sosyoloji anabilim dalında yaptığı yüksek lisans tezinde, Diyarbakır'ın Xançepek mahallesinin çok kültürlülükten gettolaşmaya evrilen sosyal dönüşümünü çalıştı. Sabancı Üniversitesi'nden Prof. Dr. Leyla Neyzi'nin yürüttüğü "*Türkiyeli Gençler Anlatıyor*" isimli sözlü tarih projesinde asistan olarak yer aldı. 2012'den beri Paris EHESS üniversitesi politik antropoloji bölümünde "*Kuzey Kürdistan'da Devlet Şiddeti ve Intra-Kürt Çatışmalarının Sosyo-Antropolojik Boyutları*" başlıklı doktora çalışmasını yürüten Çelik, ayrıca Kürt çalışmaları alanında akademik yayın yapan *Toplum ve Kuram Dergisi*'nin de yayın kurulu üyesidir. İlgi alanları arasında soykırım, toplumsal bellek, sözlü tarih, geçmişle hesaplaşma ve politik şiddet gibi konular bulunmaktadır.

Namık Kemal Dinç, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden 2008 yılında mezun oldu. Uzun yıllardır sürdürdüğü yakın dönem Kürt tarihi çalışmalarını bağımsız araştırmacı olarak devam ettirmekte. *Kürdoloji Çalışmaları Grubu* bünyesinde ortak imza attığı dört kitabın hazırlanması sürecine katıldı. İstanbul Göç Edenlerle Yardımlaşma ve Kültür Derneği (Göç-Der) bünyesinde, 1990'lı yıllarda 'zorunlu Kürt göçü' nedeniyle İstanbul'a gelen Kürtlerle sözlü tarih projesine araştırmacı olarak katıldı. Bu projenin sonunda basılan *Göç Hikâyeleri* isimli kitabın editörlüğünü yaptı. *Toplum ve Kuram Dergisi* ve *Zan Sosyal Siyasal İktisadi Araştırmalar Vakfı*'nın kurucuları arasında yer aldı. 2011 yılında yayın hayatına başlayan İMC-TV'de tarih programları yaptı.

YÜZ YILLIK AH!
Toplumsal Hafızanın İzinde 1915 Diyarbekir

Adnan Çelik - Namık Kemal Dinç

İBV
İSMAİL BEŞİKCİ VAKFI

YÜZ YILLIK AH!
Toplumsal Hafızanın İzinde 1915 Diyarbekir
Adnan Çelik, Namık Kemal Dinç

© **İsmail Beşikci Vakfı**
Ocak 2015

Yayına Hazırlayan: Derviş Aydın Akkoç
Editör: Onur Günay
Mizanpaj ve Sayfa Tasarımı: Kolektif Atölye
Kapak Fotoğrafı: Çüngüş'e bağlı Yeniköy yakınlarındaki Düden
Kapak Tasarım: Emre İnan

"1915 Diyarbekir, Kürtler" Projesi
Danışma Kurulu: İsmail Beşikci, Leyla Neyzi, Mehmet Polatel
Proje Koordinatörü: Namık Kemal Dinç
Proje Asistanı: Süleyman (Kadir) Kaçan
İdari Asistan: Tülin Dağ
Saha Çalışanları: Adnan Çelik, Namık Kemal Dinç, Serdar Öztürk
Bant Çözümleri: Aziz Tekin, Bora Çelik, Enes Meçin, Engin Emre Değer, Mahmut Öztürk, Ramazan Turantaylak, Ünzile Arslan.
Kürtçe'den Türkçe'ye Çeviri: Aziz Tekin, Bora Çelik, Ramazan Turantaylak

İsmail Beşikci Vakfı Yayınları
Roni Basın Yayın Ltd. Şti.
Kuloğlu Mah. İstiklal Caddesi, Ayhan Işık Sokak,
No:21/1-5 Beyoğlu/İstanbul
Tel:0212 245 81 43 Faks: 0212 245 71 40
e-mail: roniyayin@gmail.com

Baskı
Kayhan Matbaası, Davutpaşa Caddesi, Güven San. Sitesi
C Blok No: 244 Topkapı/ İstanbul
Tel: 0212 576 01 36
Kayhan Matbaası Sertifikası: 12156
Roni Yayın Sertifikası: 25474

ISBN 978-605-9073-05-9
Alıntı ve tanıtımlar dışında, tamamı veya bir kısmı yazarlar, İsmail Beşikçi Vakfı ve Roni Basın Yayın Ltd. Şti'den izinsiz çoğaltılamaz.

1915 Diyarbekir, Kürtler Projesi, Anadolu Kültür, Açık Toplum Vakfı ve Global Dialogue'un destekleriyle gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Proje, 2013 yılı Hrant Dink Vakfı Tarih ve Hafıza Araştırmaları Teşvik Fonu tarafından verilen araştırma desteğine layık görülmüştür. Bu yayında dile getirilen görüş ve düşünceler kitabın yazarlarına aittir ve hiçbir şekilde destekçi kurumların görüşlerini yansıtmamaktadır.







İÇİNDEKİLER

Sunuş 7
Teşekkür 11
Giriş 13

1. Bölüm: Osmanlı Devleti, Savaş ve Soykırım 31
- Vali Dr. Reşit ve Diyarbekir'de Soykırımın Organizasyonu

2. Bölüm: 1915 Öncesinde Kürtler ve Ermeniler Arasındaki İlişkiler ya da Bir Toplumsal Kurum Olarak Kirvelik 53
- 1915 Öncesi İlişkiler ve Kirvelik
- Bir Toplumsal Kurum Olarak Kirvelik
- Katliam Anı
- Bir arada yaşamak

3. Bölüm: İnkâr Değil İkrar: 1915'in Kürtçe'de "Dile Geliş" Biçimleri 85
- 1915'in Adları

4. Bölüm: 1915'te Diyarbekir'de Neler Oldu? 95
- Görüşme Yapılan Kişiler
- Şiddet Hikâyeleri

5. Bölüm: 1915'in Paramiliter Kürt Milisleri: "Cendirmeyên Bejik" 121
- Bejik, Eskerên Bejik, Cendirmeyên Bejik
- "Hainlik" jeneolojisinde iki kurucu aktör: "bejikler" ve "koruculer"

6. Bölüm: Tarihe Galebe Çalan Hafıza: Soykırımı Gerekçelendirme Siyaseti 139
- Em şîv in, hûn paşîv in
- Dinin Rolü
- "Önleyici Darbe"
- İbo Bey Destanı

7. Bölüm: Yüz Yıllık Ah! 1915'e Dair Sembolik Yüzleşme Hikâyeleri 173

8. Bölüm: Hafıza/ Öldürülme Mekânları 185
- Hafıza Peyzajı: Diyarbekir'deki Katliamların Topografyası

9. Bölüm: Soykırımın Toplumsal Örgütlenmesinde Aktörler-I: Diyarbekir'in Şehirli Müslüman Eşrafı 211
- Diyarbekir Valisi Dr. Reşit ve Soykırımdaki Rolü
- Soykırım Ortağı Failler Olarak Eşraf
- Diyarbakır'ın Değişen Kimliği

10. Bölüm: Soykırımın Toplumsal Örgütlenmesinde Aktörler-II: Diyarbekir Taşrasının İleri Gelenleri 233
- Soykırımın Taşradaki Aktörleri: Beyler ve Ağalar
- Anonim Bir Fail Kategorisi Olarak Şeyhler
- Bürokrasi ile Köylü Arasında Aracı Bir Kategori Olarak Efendiler

11. Bölüm: Diyarbekir'deki Ermeni Mallarına Ne Oldu? 255
- Esas Aktör Devlet!
- Şehir Eşrafı, Ağalar ve Beylerin Rolü
- "Kurtarılanlar" Üzerinden Mülk Edinimi
- "Kılıç Artıkları"nın Mallarını Geri Alma Mücadelesi
- Ailem ya da Aşiretim Soykırıma Katılmadı!

12. Bölüm: Soykırımdan Kurtulma Hikâyeleri 279
- Ölüm Pazarı'nda "Şanslılar!"
- Meryem'in Talori'den Silvan'a Uzanan Öyküsü
- 'El Konulan' Kadınlar
- Kurtulma Hikâyeleri
- Korumanın Saklı Aktörleri: Kadınlar
- Koruma/Kurtarma Sebepleri

13. Bölüm: Müslümanlaş-tırıl-mış Ermeniler 313
- Arafta Kalmak!
- "Güzel, Dindar ve Becerikli": Müslümanlaş-tırıl-mış Ermeni Kadın Algısı
- Ermeni Olmak Zor, "Mürted" Olmak Daha da Zor!
- Sessizliği Kıran "Sekerat" Öyküleri

14. Bölüm: "Hestîyên Heram": Dışlanmanın Bitmeyen Tarihi 333
- "Düşün ki Devlet geçmişini senden daha iyi biliyor!"
- Hestîyên Heram!

15. Bölüm: Kültürel Soykırımın Bir Parçası Olarak Define Arayıcılığı 357

16. Bölüm: Sembolik Yüzleşmeden Gerçek Yüzleşmeye: İmkanlar ve İhtimaller 371
- Bir "İdeal Tipleştirme" Denemesi
- 1.) Redd-i Miras ve Aktörler Düzeyinde Sorumluluk
- 2.) Kürt Milliyetçisi Cepheden Redd-i Mesuliyet!
- 3.) Zulüm ile Hak arasında Kürt İslamaları!
- 4.) Resmi Tarihin İzinden
- 5.) Siyasetin Ötesi, Hakikatin Berisi
- 6.) Umut ile tedirginlik arasında *bavfilehler*
- Sonsöz Yerine

Kaynakça 399

"1915 Diyarbekir, Kürtler" Projesi Vesilesiyle

Değerli okurlar,

7 Ocak 2012 tarihinde kuruluşunu gerçekleştirdiğimiz İBV, çalışmalarını çeşitli etkinliklerle devam ettirmektedir. Bir yıl önce başlattığımız *"1915 Diyarbekir, Kürtler"* başlıklı proje çalışmasını tamamladık. Haziran 2013 tarihinde Vakfımız tarafında yürütülmesine karar verdiğimiz proje için çalışanlarımızdan Tülin Dağ ve gönüllülerimizden Kadir Kaçan Global Diaologue ve Açık Toplum Vakfı'na fon başvurularında bulundular ve kabul edilen projenin çalışmalarına başladık. Proje koordinatörlüğünü Namık Kemal Dinç'in üstlendiği projede saha araştırmacısı olarak Adnan Çelik ve Serdar Öztürk yer aldı.

* * *

"1915 Diyarbekir, Kürtler" adlı sözlü tarih çalışmasının sonbahar ve kış mevsimlerine denk gelmesinden dolayı proje saha çalışanlarının zor koşullar altında fedakarca bir çalışmayı yürüttüklerini belirtmek durumundayım. Özellikle proje çalışmaları sırasında öngörülen 60 kişiye ulaşılması ve görüşmelerin yapılmasında bizlere destek veren değerli dostlarımıza teşekkürlerimizi sunuyoruz.

Toplum, tarih ve ulus bilinci oluşumuna katkıda bulunmak; sanat, kültür, bilim, sosyoloji ve tarih çalışmaları yapmak; araştırmacılara ve öğrencilere destek vermek amacıyla kurduğumuz vakfımız kısa sürede önemli mesafeler kat etmiş, Kürdistan'ın dört parçasında büyük ilgi görmüş ve uluslararası tanınırlık kazanmıştır. Vakfımızın duruşunun, bütün Kürdleri kucaklayan, özgürlükçü ve ba-

ğımsızlık fikriyatına verdiği önemin, Kürdistan meselesini ucuza kapatmak isteyen güç odaklarını rahatsız ettiğini biliyoruz. Vakfımızın çalışmalarından rahatsızlık duyan karanlık güçlerin bundan sonra da boş durmayacaklarının bilincindeyiz.

* * *

Yüz yıl önce, İttihat Terakki Fırkası'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu Türk esasına dayalı bir imparatorluk olarak kurma hayali farklı bir konseptle bugün "Yeni Osmanlıcılık" adı altında sürdürülmektedir. İttihat ve Terakki Fırkası, 20. yüzyılın başında çok önemli kararlar aldı. Kararlar arasında Ermeni nüfusu çürütülecek, Rumlar göçertilecek, Kürdler asimilasyona tabi tutulacak ve Aleviler Müslümanlaştırılacaktı. Gayri Müslimlere ait ne varsa millileştirilecekti. Bu plan, adım adım uygulandı. 1915 Ermeni Soykırımı gerçekleştirildi. Süryaniler de aynı uygulamalara tabi tutuldu. Rum nüfusu mübadeleyle göçertildi. Türk resmi ideolojisi, Kürd nüfusuna yönelik asimilasyon ve imha politikasını hayatın her alanında uyguladı. Aleviler Sünnileştirilmeye çalışıldı. İttihat ve Terakki'nin devamı olan Kemalist Resmi ideolojiye karşı çıkan Kürdler ve Aleviler, acımasızca ezildi. Türk resmi ideolojisi, inkarı, asimilasyonu ve imhayı temel politikası yaptı.

Yakın Doğu'nun otokton (yerli) halkları olan Kürdler, Ermeniler, Süryaniler, Rum-Pontus'lar alaktonlar (dışarıdan güç ile gelenler) tarafından ülkeleriyle birlikte imha ve ilhak edildiler. Bu plan günümüz koşullarına uyarlanarak aynı Türkçü zihniyetle devam etmektedir. Kürdler üzerinde yüz yıldır süren asimilasyon politikası, Kürdlerin mücadelesi sonucu geriletilmiştir. Ancak Türkçü ve tekçi zihniyetten vazgeçilmemiştir. Kendi himayelerinde biat eden statüsüz, kişiliksiz bir Kürd toplumu hedeflenmiştir.

Kürdlerin, Ermenilerin, Süryanilerin, Türkmenlerin, Ezdi Kürdlerin, farklı inanç ve grupların, kendilerini özgürce yönetme ve hayatın her alanında temsiliyetinin sağlanacağı özgür, demokratik bir Kürdistan'ın doğmasını ve bölgede örnek bir model olmasını en-

gellemek için DAİŞ projesi hayata geçirildi. Türkiye, Suudi Arabistan, Katar ve bazı bölge devletleri tarafından desteklenen DAİŞ çeteleri aracılığıyla kurban bayramında Kürdler yeniden kurban edilmek istendi.

* * *

Özellikle son iki yıldır, Türk hükümeti görünürde "Kürd sorununa çözüm" adı altında, kandırma ve oyalama politikası yürütmektedir. Kürd ve Kürdistan sorununa yönelik sinsi bir plan uygulamaktadır. Amaçları, Kürd sorununu çözmek değil, Kürdleri çözmek, ayrıştırmak ve Kürdistan'ın dört parçasında kanla ve canla kazanılmış kazanımları boşa çıkarmaktır. Kürd ve Kürdistan'ın statüsüz bırakılmasında büyük rol sahibi olan 'uluslararası Anti- Kürd nizam'ın bölgesel ve yerel aktörleri, Kürdistan'ın özgürlük ve bağımsızlık istemlerine karşı durmayı sürdürmektedirler. Kürdistan'a yönelik abluka ve imha planı uygulamadan kalkmış değildir. Bu planı boşa çıkarmanın tek yolu Kürdler arası ittifaktır. Kürtlerin hedefi, öncelikli olarak tarihi düşmanlarıyla değil, Kürdlerin Kürdlerle barışını sağlamak olmalıdır. Kürdistan'daki parçalanmışlık hayatın her alanında devam etmektedir. Maalesef parçacı ve bölgeci zihniyet bütün Kürd organizasyonları üzerinde hala etkilidir. Bu zihniyetin Kürd toplumu içinde etkisizleştirilmesinin yolu, hayatın her alanında yüksek Kürd ve Kürdistan bilincini yaygınlaştırmak ve Kürd ulusal duygusunu geliştirmek ile mümkün olabilir.

Yüksek Kürd bilinci, örgüt ve grup çıkarlarının, ülke ve ulus çıkarlarına tabi kılınmasıdır. Yüksek Kürd bilinci, Şengal'i, Kobanê'yi, Hewler'i, Mahabad'ı, Qamışlo'yu ve Amed'i aynı milli duyguyla sevmek ve sahiplenmektir. Yüksek Kürd bilinci, Kürdistan'ın bir parçasının çıkarını düşünürken, diğer parçaların çıkarlarına zarar vermemek ve zararı minimize etmektir.

Bugün Kobanê'de eşsiz bir direniş sürdürülmektedir. Bu direniş bütün Kürdistan'ın dört parçasına örnek olmalıdır. Güney Batı Kürdistan'ındaki Kürd kadınlarının milli duruşları herkese ilham

vermektedir. DAİŞ musibetinin Kürdlere ders olması ve bu vesileyle Kürdler arası ittifak ve barışın gerçekleşmesi ve kalıcılaşması önemlidir.

* * *

Bir yıldır devam eden *"1915 Diyarbekir, Kürtler"* adlı proje toplumsal hafızamızın tazelenmesi, toplumlararası yüzleşme açısından çok önemlidir. Bu değerli çalışmanın hazırlanması, yürütülmesi ve başarıyla sonuçlandırılmasında emeği geçen proje koordinatörü Namık Kemal Dinç'e, proje idari asistanı Tülin Dağ'a, proje asistanı Kadir Kaçan'a, saha araştırmacısı ve kitap yazarı Adnan Çelik'e, saha araştırmacısı Serdar Öztürk'e ve desteklerini esirgemeyen proje Danışma Kuruluna Vakıf Yönetimi olarak teşekkür ediyoruz.

Ayrıca proje çalışmasına destek sunan Global Dialogue, Açık Toplum Vakfı ve Anadolu Kültür A.Ş.'ye; desteğini bizden esirgemeyen Vilma Kuyumciyan'a, İstanbul Bilgi Üniversitesi Kürdoloji Birimi'ne, Bilgi Üniversitesi Tarih Bölüm Başkanı Doç. Dr. Bülent Bilmez'e, Diyarbakır'da düzenlenen panele sundukları destekten dolayı Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi yöneticilerine ve ayrıca Ruknettin Gün'e şükranlarımızı sunuyoruz.

Yönetim Kurulu Adına
İsmail Beşikci Vakıf Başkanı
İbrahim Gürbüz

TEŞEKKÜR

ÖNCELİKLE, BURADA İSİMLERİNİ sıralayamadığımız ama bu araştırmanın hayata geçmesinin asıl mimarları olan; bizlere evlerini açan, sofrasını paylaşan, hikayelerini sunan Diyarbakırlılara sonsuz minnettar olduğumuzu belirtmek isteriz. Onların cesareti, açık yürekliliği, konuşma isteği olmasaydı bu çalışmanın ortaya çıkması mümkün değildi.

"1915 Diyarbekir, Kürtler" projesine sağladıkları katkılardan dolayı Anadolu Kültür, Açık Toplum Vakfı ve Global Dialogue'a ve Hrant Dink Vakfı'na; Osman Kavala'ya ve bizimle irtibat içinde olan kurum çalışanlarından Elif Al, Nurcan Kaya ve Nayat Karaköse'ye çok teşekkür ederiz.

Projenin teknik ve idari yükünü sırtlayan, proje fikrinin olgunlaştırılmasından kitabın basımına kadar her daim emek harcayan Süleyman (Kadir) Kaçan ve Tülin Dağ'a; projenin saha kısmında gerçekleştirdiği harika görüşmeler ve bizi tanıştırdığı yeni insanlarla her daim yanımızda olan ekip arkadaşımız ve dostumuz Serdar Öztürk'e ne kadar teşekkür etsek azdır. Bu arkadaşlarımızın emeği ve katkısı olmasaydı projenin gerçekleşmesi mümkün olmazdı.

Kendisi ile yaptığımız özel görüşmede, özellikle 1915 ve Kürtler bağlamında söyledikleri ile ufkumuzu açan sayın Hamit Bozarslan'a; kitaptan farklı bölümler okuyup fikir ve önerileri ile destek olan Dilan Okçuoğlu, Ayhan Işık, Ergin Öpengin, Haydar Darıcı, Serdar Ay, Şerif Derince, Tahir Baykuşak ve Zey-

nep Türkyılmaz'a; kitabın yayına hazırlanmasında muazzam bir iş çıkaran ve elinizdeki haline ulaşmasını sağlayan Derviş Aydın Akkoç'a, kitabın son taslağını büyük bir titizlikle okuyup harika yorumlar sunan editörümüz Onur Günay'a katkılarından dolayı minnettarız.

Proje kapsamında gerçekleştirdiğimiz saha görüşmelerinde bize gönüllü destek veren, Abdullah Sözer, Abdurrahman Çelik, Aylin Kızıl, Berivan Öztürk, Bora Çelik, Cihan Bingöl, Cumali Eşsizoğlu, Evin Güleker, Ferhat Berkpınar, Fırat Akdeniz, Gani Amaç, Hekim Okut, İrfan Çelik, Laleş Biçimli, Leyla Kürküt, Mahmut Öztürk, Medeni Çınar, Mekin Kılıç, Metin Bekiroğlu, Müslüm Üzülmez, Nesim Çınar, Refik Türk, Sayım Meşe, Sedat Güneş, Seyhan Alu, Tufan Arcan, Ümit Amaç, Volkan Çetin, Yılmaz Can, Yılmaz Dalkılıç ve Zübeyde Teker'e sonsuz teşekkürler. Onların bu kıymetli desteği olmasaydı proje olmazdı.

GİRİŞ

"Beriya çîrokê dîrok e ev a l'ber destên te!"[1]
Amed Çeko Jiyan

BU KİTABIN ORTAYA ÇIKMASINA VESİLE OLAN araştırma, Kürtler arasında 1915 Ermeni Soykırımı'nın büyük bir açıklık ve cesaretle konuşulması gözlemine dayanmaktadır. 2000'li yılların başından itibaren Ermeni meselesi Türkiye'de gündeme gelmeye başladı. Hrant Dink'in katledilmesinin ardından bu tartışmalar daha da yoğunlaştı ve soykırımın yüzüncü yılı yaklaşırken devletin resmi inkâr söyleminin gerçekleri gizlemeye yetmediği 24 Nisan 2014'de dönemin başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın yayımladığı "taziye" mesajıyla daha bir görünür oldu. Yaklaşık yüz yıldır aralıksız işletilen yalan, çarpıtma ve dezanformasyon yöntemleriyle unuttturulmak istenen soykırım gerçekliği, Türkiye'nin batısında önemli oranda sonuç almış olsa da Kürtler arasında bu unutmaya karşı direnen bir hafıza ve hatırlama pratiğinden söz etmek gerekir.

Türkiye'de genelde aydınlar ve daha dar bir zümre içerisinde konuşulan Ermeni meselesi, Kürtler arasında çok geniş kitleler tarafından konuşulmakta ve tartışılmaktadır. Belki de bugün yaşa-

1- "Hikâyeden önce tarihtir elinin altındaki", Amed Çeko Jiyan, *Berbang Jî Şahid E*, J&J (Amed, 2014).

dıkları mağduriyetin bir sonucu olarak geçmişi hatırlayan Kürtler, Ermeni halkıyla empati yapma ihtiyacı duymaktalar. Bugünü ve geleceğini kurmak konusunda oldukça büyük bir irade sergileyen Kürtler kendi geçmişleriyle yüzleşerek geleceğe daha güçlü adımlar atmak istiyorlar. Saha çalışması esnasında gözlemlediğimiz, insanların anlatmak konusunda gösterdikleri coşkulu isteğin bununla alakalı olduğunu düşünüyoruz. Görüştüğümüz insanlarda genelde şahit olduğumuz bu istekle birlikte, çoğunluğunun büyük bir samimiyetle konuya yaklaştıklarını ve konuştuklarını gözlemledik. Ermeni halkının maruz kaldığı durumu büyük bir zulüm ve insanlık dışı uygulamalar olarak anan Kürtler, kendi atalarının bir kısmının bu suça ortak olmasından dolayı suçluluk duymaktadırlar.

30 yılı aşkın bir zamandır yürütülen varlık yokluk savaşı, Kürt toplumunda büyük değişimlere neden olmuştur. Türkiye devletinin bütün imha tekniklerine direnen Kürtler, bedeli çok ağır da olsa varlıklarının inkârına dayalı sistemi yıkmış, bir siyasal özne olarak statü arayışını sürdürmektedirler. Böylece Kürtler kendi tarihlerini yeniden yazarken 1915 Ermeni Soykırımı'nı tekrardan hatırlamakta, kendi yaşadıklarıyla Ermeni halkının yaşadıkları arasında özdeşlikler kurmaktadır. Bu hatırlama ve özdeşlik kurmada ilkesel olarak Kürt Hareketi'nin demokrasi, eşitlik ve özgürlüğe dayalı halkların bir arada yaşadığı gelecek tahayyülünün etkisi olmakla birlikte, belki de ondan daha fazla halkın kolektif hafızasında çok önemli bir yer edinen ve nesiller boyu aktarılmaktan geri durmayan 1915'in hafızasından bahsetmek gerekir. Kürt siyasetinin tarih okumalarında Ermeni Soykırımı merkezi bir yere sahip olmasa da halkın hafızasında derin izler bırakan 1915'in hatıraları hala çok diri.

Saha çalışmasında en çok dikkatimizi çeken şeylerden biri, aradan birkaç nesil geçmiş olmasına rağmen 1915'e dair hafızanın çok diri ve güçlü olmasıdır. Bizleri oldukça etkileyen bu durumun nedenlerini ve nasılını kitabın içerisinde yeri geldikçe bazı bölümlerde tartıştık. Özellikle mekâna dayalı hafızanın direngen-

liği, soykırımın dile geliş hali olan olay anlatılarındaki hikâyelerin şiddet düzeyinin yüksekliği ve ortak yaşama dayalı tarihsel geçmiş ve iç içe geçmişlik hafızanın diri kalmasında, nesiller boyu aktarılmasında çok önemli rol oynamıştır.

Kürtler arasında 1915'de yaşananları büyük bir açıklık ve samimiyetle konuşma durumu olsa da bunun farklı platformlarda verimli bir tartışma düzeyine ulaştığı ve analizlerin yapıldığını söylemek zordur. Birçok farklı olay örneğinde olduğu gibi şimdilik buna öncülük yapan edebiyattır. Kürt yazınında son yıllarda özellikle roman ve öyküde Ermeni Soykırımı'nın sıklıkla ele alındığını ve işlendiğini görüyoruz. Ancak sosyal bilimler alanından konuya eğilen çalışmaların bir elin parmaklarını geçmediğini söylemek gerekir. Kürt-Ermeni ilişkilerine odaklanan tarihsel çalışmaların bazıları[2] daha eskiye dayansa da, şimdiye kadar Kürtlerin özellikle 1915'e dair hafızasını ele alan sözlü tarih çalışmaları son derece sınırlıdır.[3] Bizler de bu çalışma ile öncelikle toplum içerisinde konuşulanları kamusal alana taşırmak, bir tartışma ortamının oluşmasına katkı sunmak istedik. Yanı sıra ulaştığımız verileri tarih, sosyoloji, antropoloji, edebiyat gibi farklı disiplinlerin sağladığı imkânlarla analiz etmeye ve tartışmalara bu açıdan katkı sunmaya gayret ettik.

2- Bunlardan bazıları şunlardır: Garo Sasuni, *Kürt ulusal hareketleri ve 15. yüzyıldan günümüze Ermeni Kürt ilişkileri* (İstanbul: Med Yayınevi, 1992); Kemal Mazhar Ahmed, *I. Dünya Savaşı'nda Kürdistan*, Doz (İstanbul, 1996); Kamâl Mazhar Ahmad ve Halkwat Hakim, *Les kurdes et le génocide des arméniens*, Revue du monde moderne et contemporain arménien (1998) vol. 4, p. 163-184.; Hamit Bozarslan, *Remarques sur l'histoire des relations kurdo-arméniennes*, The Kurdish Studies Journal (1995) vol. 1 p. 55-76; M. Kalman, *Batı-Ermenistan (Kürt ilişkileri) ve jenosid*, 1. baskı (Aksaray, İstanbul: Zêl Yayınları, 1994); Recep Maraşlı, *Ermeni Ulusal Demokratik Hareketi ve 1915 Soykırımı*, Pêrî (İstanbul, 2008).

3- Son yıllarda artan bellek çalışmaları ve bu kapsamda genişleyen sözlü tarih literatürü kapsamında, 1915'in Kürtler tarafından nasıl hatırlandığı, ne şekilde gerekçelendirildiği ve kuşaklararası aktarımın hangi yollarla işlediğine dair çalışmalar kısmen de olsa artmaya başladı. Bu çalışmalardan öne çıkanlar şunlardır: Gülçiçek Günel Tekin, *Kara Kefen*, Belge (İstanbul, 2009); Leyla Neyzi and Hranush Kharatyan-Araqelyan, *Birbirimizle Konuşmak: Türkiye ve Ermenistan'da Kişisel Bellek Anlatıları*, Institut für Internationale Zusammenarbeit Des Deutschen Volkshochschul-Verbandes (dvv international) (Bonn, 2010); Gülçiçek Günel Tekin, *Beni Yıkamadan Gömün Kürtler Ermeni Soykırımını Anlatıyor*, Belge (İstanbul, 2013); Gözde Burcu Ege, "Remembering Armenians in Van, Turkey" (Sabancı Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011); Shushan Kerovpyan, "La Pierre Porteuse de Mémoire : Le Rapport À L'héritage Arménien En Turquie" (EHESS, 2013); Zerrin Özlem Biner, "Acts of Defacement, Memories of Loss: Ghostly Effects of the 'Armenian Crisis' in Mardin, Southeastern Turkey," *History and Memory* 22, no. 2 (2010): 68–94.

Kitaba isim olarak koyduğumuz "Yüzyıllık Ah!" deyişi üçüncü nesilden bir kişiyle yaptığımız görüşmeden alınmıştır. 1915'e dair hikâyeleri dinlediği babasının "aradan yüzyıl geçmediği sürece bu topraklarda Ermenilerin ahı kalkmaz" diye yakındığını anlatmaktadır. İlçelerinin bugün sefil ve perişan halini, her açıdan geri kalmasını 1915 yılında Ermeni halkına yapılan zulme bağlayan görüşmecimiz, babasının dediği gibi yüzyıl geçmediği sürece bu lanetin üzerlerinden kalkmayacağına inanmaktadır. Dinlediğimiz birçok hikâyede soykırıma iştirak eden kişilerin lanetlendiği, başlarına türlü belaların geldiği, soylarının tükendiği, bu ahın çeşitli biçimlerde onlardan çıktığı anlatıldı. Birçok kişiden dinlediğimiz bu hikâyeleri biz, sembolik yüzleşme olarak değerlendirdik. Gerçek dünyada yüzleşme zemini bulamayan toplum, vicdanlarda 1915'i mahkûm ederek bir anlamda onunla yüzleşmekte, hesaplaşmaktadır.

~ ~ ~

İsmail Beşikci Vakfı'nın bünyesinde Ekim 2013'te başlayan ve bir yıl süren "1915 Diyarbekir, Kürtler" isimli sözlü tarih projesi, Diyarbakır merkez, ilçe ve köylerinde yaşayan insanların 1915 Ermeni Soykırımı'na dair hafıza, hatırlama ve aktarma biçimlerine odaklanmaktadır. Bu araştırma ile belleklerde yer alan 1915'in sözlü tarih görüşmeleri aracılığıyla derlenmesi, kayıt altına alınması ve yapılan görüşmelerde öne çıkan temaların analiz edilerek bir kitap olarak yayınlanması amaçlanmıştır.

Araştırma, Diyarbakır ölçeğinde, 1915'in kolektif hafızasını ortaya çıkarmaya, kuşaklararası aktarım ve sessizleştirme süreçlerini anlamaya ve son derece güncel bir mesele olarak süregelen 1915'in *şimdi*de nasıl kurulduğu, anlaşıldığı, anlatıldığı ve gerekçelendirildiğine odaklanmaktadır. Bunun için de Diyarbakır şehir merkezi ve taşrasından farklı yaş, cinsiyet ve etnik-dinsel aidiyetten bireylerle görüşmeler yaparak 1915 hafızasının izini sürmektedir.

Neden Diyarbakır?

Saha olarak Diyarbakır'ı belirlememizin birkaç nedeni var. Diyarbakır, öncesini bir kenara bırakırsak, Osmanlı devletinin hakimiyetine girdiği günden bugüne kadar bölge açısından hep bir idari merkez konumundadır. 1847 tarihinde çok geniş bir alanda kurulan Kürdistan Eyaleti'nin yönetim merkezi Diyarbekir'dir. 1915'e gelindiğinde de şehir merkezi konumunu korumaktadır. Bu konumu yaratan öncelikli faktörler, Diyarbekir valisi Dr. Reşit'in Ermeni Soykırımı'ndaki organizatör rolü ve coğrafi konumundan ötürü Diyarbekir'in kuzeyden gelen Ermeni kafileler için bir geçiş güzergâhı olmasıdır. Suriye'de Deyr-i Zor bölgesine gönderilen Ermeni kafileler Diyarbekir'den geçmek zorunda kalmışlar ve bu esnada saldırı ve katliamlara uğramışlardır.

1915'den farklı olarak bugünün Diyarbakır'ı, Kürtler tarafından *paytext*, yani başkent olarak kabul edilmektedir. Şehir, Amed adıyla yeni bir hafızanın ve geleneğin merkezi konumundadır. 1990'larla birlikte Amed (Diyarbakır) şehri Kürt hareketinin en önemli ve güçlü olduğu merkezlerin başında gelmektedir. Diyarbakır'ın eski büyükşehir belediye başkanı Osman Baydemir, 2009 yerel seçimi öncesinde "Diyarbakır bir kaledir" derken, şehrin Kürt siyasi hareketinin sağlam bir destekçisi olduğunu dile getirmekteydi. Politizasyonun Türkiye ortalamasının çok üstünde olduğu Diyarbakır şehrinde, halkın 1915 ve Ermeniler hakkında giderek daha gür bir ses ve cesaretle konuşmaya başlaması çok önemlidir. Kürt siyasi hareketinin şehir yaşamına, kültüre, insanlara ve insan ilişkilerine damgasını vurduğu Diyarbakır, bugünü ve geleceği inşa ederken geçmişle yüzleşme ve hesaplaşmanın bir gereği olarak 1915'i hatırlamakta ve konuşma ihtiyacı duymaktadır.

Burada yeri gelmişken belirtmek isteriz ki, kitap boyunca şehrin ismini bazen Diyarbekir bazen de Diyarbakır olarak yazdık. Bunun bilinçli bir tercih olduğunun bilinmesini isteriz. Bu tercihi yapmamızın nedeni şehrin isminin zaman içerisinde değişmesidir. Bilindiği gibi şehrin ismi Cumhuriyet öncesinde uzun yıllar boyunca Diyarbekir olarak kullanılmıştır. Hatta Cumhuriyet'in ilk yılların-

da da kullanılmaya devam eden isim, 1937 yılında Bakanlar Kurulu kararı ile Diyarbakır'a dönüşmüştür. Biz de bu tarihleri esas alarak Osmanlı döneminden, 1915'den bahsederken Diyarbekir demeyi tercih ettik, sonraki dönemler konu edildiğinde ise Diyarbakır yazdık. 1915'de şehir, Diyarbekir diye anılırken, 1915'in geçtiği yerde, bugünkü yerleşik kalıp üzerinden Diyarbakır ismini kullanmayı doğru bulmadık. Fakat tartışma Cumhuriyet sonrasına, bugüne doğru geldiğinde Diyarbakır ismini kullandık.

Şehrin isminin tartışılmasıyla birlikte en baştan beri gündemimizi meşgul eden hususlardan biri de şehrin idari taksimatında bugünün mü, yoksa 1915'in mi esas alınacağı hususuydu. 1915'de vilayet statüsünde olan Diyarbekir, üç sancak ve onlara bağlı kazalardan oluşmaktadır. Bunlar; Diyarbekir Sancağı (Diyarbekir, Siverek, Derik, Viranşehir, Beşiri, Silvan, Lice), Ergani Maden Sancağı (Ergani Maden, Palu, Çermik) ve Mardin Sancağı'dır (Mardin, Nusaybin, Cizre, Midyat, Savur)[4]. Görüleceği gibi vilayet statüsündeki Diyarbekir, bugünkü Diyarbakır şehrinden çok daha geniş bir coğrafyayı kapsamaktadır. Bugünkü Diyarbakır şehrinin sınırlarıyla 1915'teki Diyarbekir Vilayeti'nin sınırları arasında çok ciddi farklılıklar vardır. Bu durum karşısında bugünkü Diyarbakır şehrinin sınırlarını esas almayı kararlaştırdık. Bu tercihin birkaç nedeni var; öncelikli olan yaygın bir insan kitlesi tarafından Diyarbakır'ın bugünkü sınırlarıyla bilinmesidir. Geçmişteki idari taksimat ve sınırlara dair bilgi çok sınırlıdır. Yine 1915'in idari taksimatını esas almak araştırmanın ölçeğini genişletmek demekti ki, bunun yerine bugünkü idari sınırlar içinde ölçeği küçültmek çalışmanın sonuç alıcılığı açısından önemli bir unsurdu. Ayrıca Mardin Sancağı örneğinde olduğu gibi, zaman içerisinde Diyarbekir'den kopan ve bugünkü siyasal ve sosyolojik konumu farklı tarihsel süreçlerle şekillenen yerlerde hikâyenin farklılaşması da gayet doğaldı.

4 - Diyarbakır Tebliğleri Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı içinde, Raymond Kevorkian, Nüfus Hesabı veya Toprakların Denetimi Osmanlı Döneminde Diyarbekir Vilayeti, s. 59, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul 2013

Araştırmanın Ölçek ve Kapsamı

Araştırmanın ölçeği bugünkü Diyarbakır ilinin sınırları olarak belirlenmiştir. Görüşülecek kişiler tespit edilirken buna dikkat edilmiştir. Ağırlıklı olarak görüşmeciler bugünkü Diyarbakır ili nüfusuna kayıtlı olsalar da birkaç görüşmeyi civar yerleşim birimlerinden kişilerle de yaptık. Bu durum, başka görüşmelerde dinlediğimiz bir olayın veya kişinin, o yerleşim birimlerinde nasıl anlatıldığını tespit etmek ve karşılaştırma yapmak ihtiyacından doğmuştur. Anlatıcıların hafızalarında 1915'e dair hikâyelerin genellikle parçalı ve bölük-pörçük olması; ayrıntılı ya da bütünlüklü anlatıların çok az olması bulguların parçalarını birleştirmek için başka anlatıcılara danışmak ihtiyacını doğurmuştur.

Araştırma sahasını Diyarbakır ili ile sınırladık ve burada ağırlıklı olarak Kürtlerle görüşmeler yaptık. Sahada elde ettiğimiz veriler "1915'de Kürtlerin rolü neydi?" sorusunun ötesine gitmekte, Kürtleri kolektif bir bütün olarak tanımlamaktan ziyade tarihsel ve sosyolojik olarak aktörleri birbirinden ayrıştırmaktadır. Araştırmanın bulguları Kürtler diye genelleme yapmanın ve 1915'te kolektif olarak hareket eden bir kitle tahayyül etmenin mümkün olmadığını göstermektedir. Görüşmecilerimiz ve ulaşabildiğimiz önemli tarihsel kaynaklar bize 1915'te Kürtlerin kitlesel olarak hareket etmediğini, farklı aktörlerin farklı pratikler sergilediklerini göstermektedir.[5]

Kitabın hazırlanmasında farklı tarih araştırma yöntemlerini kullansak da, araştırmanın omurgasının sözlü tarih görüşmeleri-

5- Kitapta genel bir Kürtlük kategorisinin ötesine geçip 1915'i aktörler düzeyinde ele almayı uygun bulduk. Proje kapsamında Paris'te 28 Ocak 2014 tarihinde yaptığımız bir görüşmede tarihçi ve sosyolog Hamit Bozarslan, Kürtlerin 1915'teki rollerini tartışırken homojen ve bütüncül bir Kürtlükten bahsetmek yerine, soykırıma iştirak eden eşraf, ağalar, bazı aşiretler ile reayadan oluşturulan milis örgütlenmeleri gibi sosyal kategoriler üzerinden tartışmanın daha işlevsel olduğunu belirtti. Konuyla ilgili önemli çalışmaları olan tarihçi Hilmar Kaiser de, Kürtlerin rolünü tartışırken; "milliyetçi algının ötesine geçip tepkilerdeki çeşitliliğe odaklanmalıyız. Türkmenler, Şiiler, Ezidiler, Şafiler, Hanefiler de işin içindeydi. Buna bir de Arap aşiretlerini ve elitlerini eklemek lazım" der ve kolektif bir Kürt masumiyetinden bahsedemeyeceğimiz gibi, kolektif bir Kürt sorumluluğundan da bahsedemeyeceğimizi; meseleye aktörler ve tepkilerdeki çeşitlilik üzerinden yaklaşmamızı önerir. Bkz. Hilmar Kaiser, *"1915'te kolektif Kürt suçu yok ama sorumluluk orada duruyor"*, Agos, (Erişim Tarihi: 25 Eylül 2014), http://www.agos.com.tr/haber.php?seo=1915te-kolektif-kurt-sucu-yok-ama-sorumluluk-orada-duruyor&haberid=7782

ne dayanması, arşiv, belge taraması, birinci ve ikinci el kaynaklardan beslenme gibi yöntemlerin sınırlı kalması daha büyük ölçekli genellemeler yapmayı zorlaştırmaktadır. Kürtlerin aktörler bazında Ermeni Soykırımı'nda oynadıkları rollere dair genellemelerden çekinmemize sebep olan önemli bir unsursa, araştırmanın Diyarbakır ili ile sınırlı olmasıdır. Kürtlerin çok daha geniş bir coğrafyada yaşaması, buralarda Dünya Savaşı'nın seyri ile bağlantılı gelişmelerin farklılıklar arz etmesi yerellerdeki deneyimlerin de farklılaşmasına sebep olmaktadır. Bu sebeple Diyarbakır dışında Kürtlerin yoğunlukta bulundukları başka yerleşim birimlerinde de yerel araştırmalar yapmaya ihtiyaç olduğunu belirtmek gerekir.

Saha Çalışması ve Metodoloji

"1915 Diyarbekir, Kürtler" projesi Ekim 2013'te başladı. Projenin saha çalışması, ağırlıklı olarak Ekim, Kasım ve Aralık aylarında gerçekleşse de, Haziran 2014'e kadar devam etti. Beş kişilik proje ekibinden üç kişi (Namık Kemal Dinç, Adnan Çelik, Serdar Öztürk) sahadaki sözlü tarih görüşmelerini yaptı. Saha ekibinden iki kişinin Diyarbakırlı olması ve Kürtçe'nin Kurmancî ve Zazakî lehçelerine hakim olmaları çok büyük bir avantaj sağladı.

Projenin hedefi, Diyarbakır özgülünde 1915'in hatırlanma, anlatılma ve aktarılma hâllerine odaklanmak, bu konuda oluşan hafızayı gün yüzüne çıkarmaktı. Dolayısıyla bunu ortaya çıkarabilmek için Diyarbakır'ın il merkezinden ilçelerine her bölgesinden insanlarla görüştük. Görüşmecilerimizin farklı sınıfsal tabaka ve siyasal düşüncelerden insanlar olmasına gayret ettik. Yaşlı, genç, kadın, erkek, köylü, işçi, memur, meslek erbabı, işsiz, burjuva, dini bütün, seküler, milliyetçi, demokrat, sosyalist olmak üzere toplumun birçok farklı kesiminden kişilerle görüşmeler yaptık.

İlke olarak, insanların kendilerini en iyi ifade ettikleri dilde konuşmasını istedik. Bunun için de özellikle kendi anadillerinde konuşmalarına imkân sağladık. Diyarbakır'da Kürtçe'nin Kurmancî ve Zazakî (Kirmanckî) lehçeleri konuşuluyor. Her iki lehçede de insanların anadillerinde görüşmeler yapılması belki de proje için en

önemli artılardan biri oldu. Bu kapsamda Diyarbakır'ın bütün ilçelerine gittik ve buralarda insanlarla görüştük. Toplamda 60 kişiyle derinlemesine, kişilerin öznel anlatılarını dile getirmelerine olanak sağlayan sözlü tarih yöntemine dayalı görüşmeler yaptık. Görüşülen kişilerin %80'i erkek, % 20'si kadınlardan oluşmaktadır. Tanıdık referanslar üzerinden ulaştığımız görüşmecilerin büyük bir kesiminin erkek olması; bir yandan toplumsal cinsiyet rollerinden kaynaklanan ve saha temelli araştırmalarda kadınlara erişimi zorlaştıran önyargılarla alakalıyken, bir yandan da kamusal alanda kendisine daha fazla alan açan erkeklerin geçmişe dair daha çok şey bildikleri inancıyla bizi sürekli erkek görüşmecilere yönlendiren tanıdıklarla da ilgilidir. Her ne kadar görüşmecilerin cinsiyet eşitliğini bir ilke olarak önümüze koysak da, saha araştırması süresince bunun çok zor olduğunu fark ettik ve nihayetinde erkeklere oranla çok az kadına ulaşabildik.

Görüşmelerin büyük bir kısmı Kürtçe'nin Kurmancî ve Zazakî (Kirmanckî) lehçelerinde, daha az bir kısmı ise Türkçe yapıldı. Görüşmenin hangi dilde gerçekleştiği hususu özellikle sözlü tarih ve hafıza çalışmalarında son derece önemli. Çünkü insanların kendi ana dillerindeki sözcüklerin, deyiş ve ifadelerin onların geçmişe dair hafızalarını kurma biçimlerini etkileyen çok önemli bir unsur olduğunu gözlemledik. Örneğin, 1915'te yaşananların Kürtçe dilinde ne tür kavramlarla ifade edildiği, aynı zamanda bize o dönemde yaşananlara dair de çok önemli ipuçları verebiliyordu.

Görüştüğümüz kişilerin büyük çoğunluğu 40 yaş ve üzeri kimselerdi. Bunların içerisinde yaşı seksene dayanmış kişiler olduğu gibi, yaşı yüzü aşmış, bir asrı devirmiş birkaç kişi de vardı. Bu arada 40 yaş altı bazı görüşmeler de yaptık ki, kuşaklararası aktarımın ne şekilde gerçekleştiğini karşılaştırma yapma imkânımız olsun istedik. Elbette yaptığımız hiçbir görüşmede 1915'e bizzat tanık olmuş ve yaşamış kimse yoktu. Tek bir kişi, 103 yaşında bir amca, 4-5 yaşlarındayken hayal meyal kafileleri hatırlıyordu. Onun haricinde görüştüğümüz kişiler genellikle ikinci kuşak, üçüncü kuşak, hatta dördüncü kuşaktan insanlardı. Ama her birisinin anla-

tacak birçok hikâyesi vardı. Ayrıca Ermeniler ve 1915'e dair anlatıların büyük bir kısmı mekânsal bir hafıza ve hatırlama üzerinden işlediği için görüşmecilerin bahsettikleri olay yerleri, Ermenilerin toplu öldürülme mekânları, Ermenilerden arta kalan kilise, bahçe, bağ vb. yerlerin görüşmeciler eşliğinde ziyaret edilmesine özel bir önem verdik.

Proje kapsamında, kişilerin profillerinde çeşitliliği öncelikli tutmak şartıyla, görüşmecilerin tespitinde *kartopu* olarak bilinen yöntemi izledik. İlk etapta kendi çevremizde tanıdığımız, Kürt, Türkmen ve Ermeniler ile görüştük. Daha sonra ise görüştüğümüz kişilerin bizi tanıştırdığı, yönlendirdiği veya saha çalışması esnasında tesadüfen tanıştığımız insanlarla görüştük. Bu şekilde bir kartopu gibi büyüyen görüşmeci sayımız altmış kişiye ulaşana kadar devam ettik. Altmış adet yapılandırılmış sözlü tarih görüşmesinin yanı sıra; gittiğimiz her ilçe, belde ve köylerde tanıştığımız, sohbet ettiğimiz, misafir olduğumuz onlarca kişiden de 1915'e dair birçok şey dinledik ve öğrendik.

Proje kapsamında Çınar ve Bismil dışında Diyarbakır'ın bütün ilçelerine ve bu ilçelerde de bazı köylere gitme imkânımız oldu. Gitmediğimiz iki ilçeden görüşmecilerle de İstanbul'da ve Diyarbakır'da görüşme yapma şansımız oldu. Görüşmecilerimizin büyük bir çoğunluğu ses kaydı yapmamıza izin verdi fakat bazıları ses kaydı yapılmadan konuşmayı tercih etti. Bazıları görüşme esnasında çok özel olduğunu düşündükleri ve başka kimsenin duymasını istemedikleri bazı olayları anlatırken ses kaydını kapatmamızı istedi. Görüşmeleri, bazen görüşmecilerin evlerinde, işyerlerinde; bazen de kahvede, parkta, köyün sakin bir tepesinde, bir ağaç gölgesinde ya da Çüngüş'teki gibi kadim bir kilisenin damında yaptık. Büyük oranda sadece görüşmecinin olduğu ortamda yapsak da, bazen başka bireylerin de olduğu mekânlarda yapmak durumunda kaldık görüşmeleri. Bazen görüşmecinin çok ileri yaşta olması, bazen tek odalı bir evde oturuyor olması, bazen de diğerlerinin de görüşmeye dahil olmak istemesinden kaynaklanan bir durumdu bu.

Diyarbakırlı görüşmecilerimizin büyük bir kısmı Kürtlerden oluşsa da; özellikle Çermik, Çüngüş ve Ergani hattında yaşayan ve kendini Türkmen olarak tanımlayan kişilerle de görüşmeler yaptık. Ayrıca Kürtler arasında *bavfileh* denilen, yani Müslümanlaştırıl-mış Ermenilerle de görüştük. Bunların bir kısmı kendini Müslüman olarak tanımlıyor, bir kısmı ise herhangi bir dinsel aidiyetinin olmadığını belirtiyordu. Her iki kesim için de Ermenilik kimliği dinsel aidiyetin önündeydi.

~ ~ ~

Saha çalışmasında sebeplerinin çok önemli olduğunu düşündüğümüz kimi zorluklarla karşılaştık. Bunlardan en önemlisi Ermenilerle ilgili herhangi bir konuda çalışmanın doğrudan define arayıcılığına bağlanmasıyla ilgili önyargıydı. Halk arasında oluşan bu yaygın kanı yüzünden çoğu zaman, içinde Ermeni kelimesinin geçtiği herhangi bir ifade ile açıklamaya çalıştığınız araştırma konusu araştırmacılara karşı bir şüphe ve tedirginlik yaratmaktaydı. Örneğin Kulp'un Xiyan aşiret mensuplarının yoğun olarak yaşadıkları doğu tarafında gerçekleştirdiğimiz saha görüşmelerinde bu durumla çok net bir şekilde karşılaştık. Kulp'ta üç yıl önce bulunduğu söylenen bir hazinenin ardından bölgede yoğunlaşan define avcılığı oldukça güncel bir sohbet konusuydu. Projenin saha ekibinden bir arkadaşımız, yakın bir arkadaşıyla birlikte dedesinin yaşadığı Xiyan bölgesindeki bir köye gittiklerinde; arkadaşının ona ilk tembihlediği şey köydekilere kesinlikle Fransa'da eğitim gördüğünü ve Ermenilerle ilgili çalışma yaptığını söylememesi gerektiği olmuştu. Zira dediğine göre Fransa ve Ermeni sözcükleri bir arada kullanıldığında köylülerin direk define avcılığı şüphesine kapılacaklarıydı. Bu bilgileri açık etmek yerine, Diyarbakır ilçelerinin yerel tarihini araştırdığını söylemesinin daha uygun olacağını ısrarla tembihlemişti. Benzer bir durumla birazdan ayrıntılı olarak bahsedeceğimiz Çüngüş ziyaretinde de karşılaştık.

Araştırmacılar olarak bizlere zorluk yaratan bir diğer önemli

olgu ise özellikle görüşmelerde sıklıkla bahsedilen, 1915'te Ermenilerin toplu olarak öldürüldüğü mekânlar etrafında oluşan korku ve tedirginlikti. Görüşmeciler bu mekânlardan son derece rahat ve ayrıntılı bir şekilde bahsetmelerine rağmen, oraları birlikte ziyaret etme konusunda çok tedirgin oluyorlardı. En çok bahsedilen Çermik ile Çüngüş arasındaki *Düden* ile Lice-Hani arasındaki *Kuna Romî*'ye yaptığımız iki ziyarette de bize refakat eden kişilerde benzer bir korku ve gerginlik olduğunu fark ettik. Bu iki olguyu somut olarak deneyimlediğimiz ilçelerden birisi olan Çüngüş'teki ziyaretimizden bir günü ayrıntılı olarak anlatmanın, bu zorluğu anlamak için daha faydalı olacağını düşünüyoruz.

Çüngüş'te Bir Gün

2013'ün Kasım ayında ziyaret ettiğimiz Çüngüş ya da Ermenice adıyla Çınkuş, Ermenilerden geriye kalan izlerin günden güne yok olduğu ama tüm olumsuzluklara rağmen hâlâ zamana direnebilmiş ender yerleşim yerlerinden birisi. Kevorkian'ın verilerine göre Çınkuş, 1914 itibariyle on bin civarında Ermeni'nin yaşadığı bir yerdi.[6]

Proje kapsamında ilçeyi ziyaret ettiğimizde, Çermikli olan fakat Çüngüş'te uzun süre öğretmenlik yapmış Adnan bize refakat etti. İlçeye vardığımızda ilk başta, bizi bekleyen arkadaşı Fahri ile tanıştırdı. Çüngüş doğumlu, 55 yaşındaki Fahri bizi oldukça samimi ve sıcak bir şekilde karşıladı. Meydanın kuzey tarafındaki caminin duvar dibinde yayılmış sandalyelere oturduk. Çok sempatik bir aksanı ve beden dili var Fahri'nin. Çay içip sohbet ederken birkaç kişi daha oturuyor masamıza. Fahri, Adnan'a niçin geldiğimizi, ne yapmak istediğimizi soruyor. O da Diyarbakır ilçelerinin geçmişi ve tarihi üzerine bir araştırma yürüttüğümüzü belirtiyor. Etraftaki insanlardan çekindiği için doğrudan projeden bahsetmiyor. Bunun üzerine Fahri konuyu hemen Çüngüş Ermenilerine getiriyor. "*Bu gördüğünüz bütün bağlar, bahçeler, evler hep-*

6- Raymond H Kévorkian ve Paul B Paboudjian, *1915 öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2012), 412.

si Ermenilerin. Güllü Bey ve adamları devlet desteği ile bütün Ermenileri Düden'e götürüp öldürdü ve buralar da onlara kaldı" diyor. Adnan kaygılı olduğunu hissettiren bir ses tonuyla "*dur sen bütün bunları anlatmadan önce iki dakika konuşalım*" deyip Fahri oturduğumuz yerden biraz öteye götürüyor. Birkaç dakika sonra geri dönüp ilçe merkezini dolaşacağımızı söylüyor. Yanımıza yaklaşarak kısık bir sesle "*ben telefonda Fahri'ye ne yapmak istediğinizi anlatmadım çünkü benim telefonum dinleniyor. Ona şimdi anlattım ama kendisi özel isimleri kullanmayacağını belirtti. Videoya da sıcak bakmıyor ama belki ses kaydı konusunda ikna edebiliriz onu*" diyor. Tam o anda telefonu çalıyor yine, duyduğumuz konuşmalardan oğluyla konuştuğunu anlıyoruz. Sürekli "*oğlum kaygılanma hiçbir sorun yok, sadece gezeceğiz biraz buraları o kadar*" diyerek karşıdaki kişiyi teselli etmeye çalışıyor. Telefonu kapattıktan sonra bize dönüp, "*bugün hanım üç defa, oğlum ikinci defadır arıyor. Ben kitabımı yayınlarken de çok kaygılandılar, şimdi de korkuyorlar* " diyerek bu mesele ile ilgili süregelen korku ve endişeden bahsediyor. Bize rehberlik ettiği için eşi ve oğlunun çok kaygılandığını belirtiyor.

Daha sonra proje ekibi olarak Fahri ve Adnan rehberliğinde ilçe merkezini gezmeye başlıyoruz. Etrafı yüksek dağlarla çevrili olan ilçe birbirine bakan iki yamaca kurulmuş. Ön tarafında yeşil bahçelerle bezenmiş bir geniş ova var. Oldukça dik ve sarp kayalıklar üzerine kurulu olan kale kısmı özellikle Ermenilerin yaşadığı mahalleymiş. Fahri'nin anlatımına göre 1915'ten önce ilçe merkezinde beş yüz küsur Müslüman ve bin sekiz yüz civarı da Ermeni hanesi varmış. Doğru anladığımızdan emin olmak için de "*bakın kişi değil hane*" diyerek ısrarla belirtiyor. İlçedeki bütün zanaat işleri Ermenilerin elindeymiş. Aralarında kendi akrabalarının da bulunduğu sadece dört aile Ermeni Mahallesi'nde yaşıyor ve Halep'e kervan taşıyan Ermeni komşuları için taşımacılık işleri yapıyorlarmış. Mahallede ilk dikkat çeken şey evlerin mimarisi ve her evin önündeki küçük bahçelerde bulunan nar, ayva, dut ve asma üzüm ağaçları idi. Yine ilçenin çevresindeki kayalıklı yamaçlarda alabil-

diğine genişleyen üzüm bağları ve badem ağaçları da Ermeni toplumsal hayatının bu önemli öğelerini gözler önüne seriyor. Özellikle Ermenilerden kalan ve günümüze kadar ulaşan eski evlerin mimarisi bölgedeki klasik Kürt mimarisinden apaçık bir şekilde farklılaşıyor. Oval pencere kemerleri, eyvanlar, balkon, ahşaptan yapılan süslemeli kapı vb. ayrıntılar direk göze çarpıyor.

İlk önce ilçenin güney kısmında yer alan eski Ermeni Mahallesi'nin batı ucundaki kaleyi görmeye gittik. Daha sonra mahallenin içindeki eski evlerin önünden geçerek kuzeydeki tepede bulunan büyük kiliseye doğru tırmandık. Fahri ve Adnan yolda bize sürekli mahallenin eski sahipleri olan Ermeniler hakkında bilgi veriyorlardı. Eski bir Ermeni evinin yıktırılıp üzerine betondan yeni bir ev yapıldığı inşaat alanına vardığımızda işçiler dış cephe sıvası yapıyordu. O evdeki yaşlı bir teyze bize "hoş geldiniz" dedikten sonra Fahri'ye ne için geldiğimizi sordu. O da devlete bağlı mühendis grubu olduğumuzu söyledi. Bize dönüp *"tarihi araştırıyorlar dersem hemen şüphelenip bunlar altın aramaya gelmişler derler"* dedi. Daha sonra soykırımdan kurtarılan kimse olup olmadığını sordu teyzeye. O da Düden'e götürülen kafileden geriye sadece yedi kız çocuğunun kurtarıldığını söyledi. Onların tek tek isimlerini saydı ve hiçbirinin şu anda hayatta olmadığını belirtti. Bu arada Fahri kendisine ait olan evin bahçesinden bizim için nar koparıyor. Çüngüş'teki narı hiçbir yerde bulamayacağımızı vurguluyor gururla. Bu evi sonradan başka birisinden satın aldığını ama esasında Ermenilere ait olduğunu belirtiyor. Hatta hemen aşağıda bulunan bir başka evi de o zamanlar satın aldığını ama daha sonra bir arkadaşının ısrarı üzerine ona sattığını, daha sonradan öğrendiğine göre onların evin içini kazarak altın bulduğunu söylüyor. Dediğine göre bu eski Ermeni evlerinin içinde altın ve değerli eşyaları arama faaliyetlerinin Ermeniler götürüldükten günümüze kadar devam etmiş ve çoğu eski Ermeni evinin yıkılmasının da nedeni buymuş.

Saha Bulgularının İşlenmesi

Kürtlerin 1915'e dair hafızaları üzerine çok az sayıda çalışmanın olması fakat buna karşılık, soykırımın yaklaşan yüzüncü yılında artan ilgiyi göz önünde bulundurarak; kendini sadece Diyarbakır'da yaptığımız sözlü tarih görüşmeleri ile sınırlamayan; hem Diyarbekir'in 1915'teki durumunu kavramamıza olanak sağlayan tarihsel bilgi çerçevelerinden, hem de Kürtlerin 1915'e dair hafızasından beslenen Kürt edebiyatından da istifade edeceğimiz bir kitap çalışmasının faydalı olacağını düşündük. Tarih, hafıza ve edebiyat ekseninde şekillenen kitap; ne salt akademik bir içeriğe ne de eleştirel bilgi üretiminden vazgeçen nostaljik bir anlatıma sahip. Sahada gerçekleştirdiğimiz görüşmecilerin anlatılarını esas alan, onlara kulak veren ve mümkün mertebe görüşmecilerin seslerini duyurmaya çalışan fakat aynı zamanda sahada dinlediklerimizi, tarih ve edebiyat ile de buluşturan bir çalışma yapmaya gayret ettik.

Proje kapsamında yaptığımız Kürtçe görüşmelerin transkripsiyonu ve çevirisi bu alanda deneyimli kişiler tarafından gerçekleştirildi. Çevirinin her hâlükârda bir dilsel anlam kaybı yarattığı aşikâr. Kitap yazımında kullandığımız alıntılarda bu hususa mümkün olduğunca dikkat etmeye çalıştık. *Fileh* ve *bavfileh* gibi özgün sözcükleri genelde Türkçeye çevirmeden kullandık.

Kitaba Dair Birkaç Husus

Kitabın saha verileri üzerinden örülen on beş bölümlük içeriğinin dışında, hemen girişten sonra yer alan "*Osmanlı Devleti, Savaş ve Soykırım*" başlıklı bir özel bölüm yer almaktadır. Bu bölümde saha çalışmasında ele ettiğimiz verilere yer verilmemiştir. Bölümün yazılmasında amaç, konunun tarihselliğini hiç bilmeyenlere tarihsel bir arka plan oluşturmaktır. Arzu eden okuyucu bu bölümü atlayarak direk saha çalışmasında ulaştığımız sonuçlara dair diğer bölümlerden okumaya başlayabilir. Tarihsel arka plan oluşturmak amacıyla yazılan bu bölümde, Osmanlı Devleti'nin savaşa girişi, savaşın gelişimi ile paralel Diyarbekir'de idari kademe-

de değişiklikler, Dr. Reşit'in Diyarbekir valisi olması ve katliamların organizasyonu ele alınmıştır.

Kitap, Diyarbakır merkez ve taşrasında gerçekleştirdiğimiz altmış adet sözlü tarih görüşmesinde öne çıkan on beş temel temanın birbirleriyle ilişkisi temelinde geliştirilen bir sıralama içerisinde düzenlenmiştir. Kitabı temalar halinde düzenlemeye karar kıldık çünkü, yaptığımız her görüşmede 1915 öncesinden başlamak üzere katliamların nasıl gerçekleştirildiği, nasıl sonuçlandığı ve sonrasına dair ayrıntılar içeren birçok hikâye dinledik. Hikâyeleri tek tek bütünüyle yayınlamak veya yayınlarken her bir hikâyeyi ayrıntılı analize tabi tutmak yerine; anlatıların kesiştiği başlıkları tema olarak belirleyip, o temayla ilgili görüşmecilerin anlatılarından kesitlere yer vermek, böylece hem anlatıcıları birbiriyle diyaloğa sokmak hem de bu diyalog üzerinden analiz yapmak gibi bir yöntemi tercih ettik. Belirlediğimiz temaları olay örgüsü üzerinden, öncesinden başlayarak adım adım 1915'e nasıl gelindi, neler yaşandı, kimler burada nasıl bir pozisyon aldı, sonrasında ne oldu, bugün nasıl düşünülüyor gibi birbirini tamamlayan bir sıralamayla verdik.

Görüştüğümüz kişilerin isimlerini ve doğum tarihlerini değiştirerek kitapta yer verdik. Kamuoyuna mal olmuş ve bu konuda fikirlerini daha önce çeşitli vasıtalarla açıklamış birkaç kişi dışında diğer görüşmecilerimizin bilgilerini gizli tutmayı tercih ettik. Görüştüğümüz birçok kişi kimliklerinin gizli tutulması kaydıyla konuşmayı kabul ettiler. Bu durum Ermeni Soykırımı konusunda konuşmak için insanlar istekli olsalar da kaygı ve korkularının sona ermediğini göstermektedir. Bu kaygı ve korkular kimi zaman devlet kurumlarından kaynaklandığı gibi kimi zaman da anlatıcının çevresinden, akrabalarından, ailesinden yada aşiretinden kaynaklanmaktadır. Kişilerin kimlik bilgileri hakkında değişiklik yapsak da görüşmelerde yer alan anlatılarından alıntı yaparken her hangi bir müdahale de bulunulmamıştır. Alıntılar orijinal ses kayıtlarının birebir çevirisine dayanmaktadır. Fakat konuşma dilinden yazı diline çevrilen metinlerin okunmasını kolaylaştırmak amacıyla dilbil-

gisi kuralları çerçevesinde müdahalelerde bulunulmuştur. Metnin okunmasını kolaylaştırmak amacıyla kelime ya da hece eklemek zorunda kalındığında köşeli paranteze alınmıştır. Kürtçe bazı kelimelerin görüşmeciler tarafından farklı farklı ifade edilmesi kitap içinde okunmasını ve anlaşılmasını zorlaştırdığından standartlaştırma yoluna gidilmiştir. Örneğin Kürtler arasında Ermeniler için kullanılan "fileh" kelimesi bazı görüşmeciler tarafından file, fille, filleh, fileh vb şekillerde ifade edilmiştir. Bahsettiğimiz kaygılardan dolayı, okunurluğunu kolaylaştırmak amacıyla standartlaştırarak görüşmeciler farklı şekillerde ifade etse de kitapta tek bir biçim olarak "fileh" tarzında kullanılmıştır.

OSMANLI DEVLETİ, SAVAŞ ve SOYKIRIM

SAHA ÇALIŞMASINDA YAPTIĞIMIZ GÖRÜŞMELERE geçmeden önce, bu bölümde, Osmanlı devletinin Birinci Dünya Savaşı'na girişini, öncesinden başlayarak savaş koşulları içerisinde Ermenilere yaklaşımlarını ve geliştirdiği politikaları ele alacak; ardından tehcir kararının nasıl alındığına, hangi süreçlerden geçerek uygulamaya koyulduğuna ilişkin kısa bir değerlendirme yapacağız. Genel hatlarıyla belirtmek gerekirse: Soykırıma giden süreçte yönetim erkini elinde bulunduran İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin aldığı kararları ve kanunları, tehcir ve katliamların nasıl organize edildiğini, bu organizasyonda görev alan yetkililerin kararları ve kanunları nasıl uygulandığını değerlendireceğiz. Nihayet bu genel değerlendirmenin ardından ağırlıklı olarak Diyarbekir'de soykırıma giden sürecin nasıl örgütlendiğini, soykırımın başlıca isimlerinden biri olan vali Dr. Reşit'in göreve getirilişini ve görev sürecindeki icraatlarını ele alacağız.

Ermeni soykırımı, Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği koşullarda gerçekleşmiştir. Soykırımların genellikle savaş koşullarında gerçekleştirildiği göz önüne alındığında, "1915" tarihinin bir tesadüf olmadığı görülür. Uzun zamandır -uluslararası güçlerin de baskısıyla- çözümü aranan bir sorun olarak Ermeni meselesi, 1878 Berlin Antlaşması'ndan bu yana ilk kez ciddi bir safhaya girmiştir. Osmanlı vatandaşı olmayan iki umum müfettişin denetimin-

de, Vilayat-ı Şarkiyye'de Ermeniler lehine ıslahat yapılması yönünde 8 Şubat 1914 tarihinde bir antlaşmaya varılır.[1] Savaş öncesinde göreve başlayan umum müfettişler savaşla birlikte ülkelerine geri dönmüşlerdir. Savaş, Ermeniler lehine düşünülen ıslahatın rafa kaldırılmasına neden olmuş, 1915'te gerçekleştirilen soykırımın ardındansa tarih olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı Temmuz 1914'te başladıktan kısa bir süre sonra, 2 Ağustos'ta Almanlarla gizli bir antlaşma yapan Enver Paşa, Osmanlı devletini Almanya safında savaşa sokacak adımı atacaktır. Aynı günde (2 Ağustos) alınan seferberlik kararıyla 45 yaşına kadar eli silah tutan erkeklerin orduya alınmasına karar verilir. Harbiye Nezareti (Savaş Bakanlığı) de, askere alınan Gayrimüslimlere silah verilmemesine, yol yapımı gibi geri hizmetlerde çalıştırılmalarına karar verir. Gayrimüslimlere güvensizliğin göstergesi olan bu karar üzerine Amele Taburları oluşturulur. Harbiye Nezareti'nin aldığı bu kararı, 11 Ağustos 1914'te Dahiliye Nezareti (İç İşleri Bakanlığı) tüm vilayetlere şifreli bir telgrafla iletir.[2] "Diyarbakır'da ilk anda 2.000 gayrimüslim askere alındı. Diyarbakırlı Hıristiyanların çoğu, Doğu Cephesi'nde III. Ordu bünyesinde Erzurum'un Hasankale, Pasinler ve Karacasu yöresinde amele taburlarına yollanmışlardır."[3]

İttihat ve Terakki yönetimi, tarafsız kalması yönünde kendisine yapılan bütün telkinlere kulak tıkar. Savaşa girmenin hem "son anavatan"[4] olarak belirledikleri Anadolu'nun homojenleştirilmesi için hem de Turancı, yayılmacı emelleri için bir fırsat olduğunu dü-

1- Anlaşmayı Sadrazam Said Halim Paşa ile Rusya'nın İstanbul maslahatgüzarı Constantin Goulkevitch imzalar. Buna göre Ermenilerin yaşadığı altı vilayet ve Trabzon'u kapsayan bölge iki yabancı genel müfettişin sorumluluğuna verilir. Norveçli Nicolos Hoff (Van, Bitlis, Harput ve Diyarbekir vilayetleri için) ve Hollandalı M. Westenenk (Trabzon, Sivas ve Erzurum vilayetleri için) belirlenir. İki müfettiş 13 Mayıs 1914'te İstanbul'a varırlar ve 14 Temmuz 1914'te anlaşmanın onaylanması ile resmen göreve başlarlar. İlk görevleri bir yıl içinde kapsamlı bir nüfus sayımının yapılmasıdır. Nüfus sayımından elde edilecek veriler üzerinden yerel meclislere katılım oranını belirlemek, devlet memuru alımlarında eşitlik oranına dikkat edilmesi, Ermenilerin askerlik hizmetini oturdukları bölgelerde yapması gibi kararlar alır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Fuat Dündar, *Kahir Ekseriyet Ermeni Nüfus Meselesi (1878-1923)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012. s. 69-75.

2- Ayhan Aktar&Abdülhamit Kırmızı, *Diyarbekir 1915*, "Diyarbakır Tebliğleri-Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı," İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2013, s. 296.

3- Mehmet Beşikçi'den aktaran Aktar&Kırmızı, *a.g.e.*, s. 296.

4- N. Kemal Dinç, "Kadim Anavatandan Bir İnkâr Coğrafyasına Kürdistan," *Toplum ve Kuram Dergisi*, sayı: 2, s. 161, 2009.

şünür ve böylece kendi sonunu da getirecek tehlikeli bir oyuna girer. 29 Ekim akşamı ismi değiştirilen iki Alman zırhlısı, Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın talimatıyla Rusya'nın Karadeniz'deki limanlarını top ateşine tutarak Osmanlı devletini savaşa sokmuştur. Osmanlı devletinin bu saldırgan tutumuna rağmen bir müddet bekleyen Rusya, herhangi bir geri adım atılmaması sonucunda 3 Kasım tarihinde savaş ilan eder. Osmanlı devletinin fiili saldırısıyla açılan Kafkas Cephesi'nin en trajik olayı "Sarıkamış Faciası"dır. Enver Paşa'nın çizdiği plan doğrultusunda, yaklaşık 90.000 asker bir tek kurşun atmadan Allahuekber Dağları'nda donarak hayatını kaybetmiştir.

Ocak 1915'te yaşanan Sarıkamış hezimetinden bir ay sonra, Kanal Cephesi'nden de benzer hezimet haberleri gelir. 2-3 Şubat 1915'te Almanlarla planlanan Süveyş Kanalı askeri harekâtı neticesinde düzenlenen operasyon büyük bir hüsranla sonuçlanır. Operasyonda ordu komutanı Cemal Paşa, karargâhını daha kuzeye çekmek zorunda kalır. Bu operasyonun ardından Akdeniz kıyısında yaşayan Ermenilerin bir tehlike olarak görülme süreci başlar: Sınır boylarında, limanlarda, demiryolu hatları gibi stratejik yerlerde yaşayan Gayrimüslimler tehlike ve tehdit unsurudurlar artık. 25 Şubat 1915'te Türk Genelkurmayı'nın Harekât Dairesi tarafından 8682 numaralı bir direktif yayınlanır. Söz konusu direktifte "Bitlis, Halep, Dörtyol ve Kayseri'de Ermeni yıkıcı faaliyetlerinin arttığı, bu bölgelerde Rus ve Fransız etkisinin görüldüğü" bildirilir. Bunun üzerine, "etnik Ermeni askerlerin Türk karargâhından çıkarılmalarını ve önemli Türk komuta merkezlerinden uzaklaştırılmalarını" içeren bir talimat yayınlanır.[5]

"Zeytun ve Dörtyol'da çatışmalar sürerken Cemal Paşa, 26 Şubat tarihli şifresinde Talat Paşa'ya, direnen Ermeni ailelerin bölgeden uzaklaştırılması önerisinde bulunur."[6] Ermeni direnişinin önemli oranda kırıldığı bir dönemde, 8 Nisan'da Zeytunlu Er-

5- Aktaran: Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011. s. 134-135.
6- Fuat Dündar, *a.g.e.*, s. 82.

menilerinin Konya'ya sürgün edilmesi kararı alınır. Daha sonra Konya'nın uygun olmadığı düşünülerek Urfa ve Zor bölgesine gönderilmelerine karar verilir. Sarıkamış ve Kanal cephelerinde yaşanan yenilgileri, Mart ve Nisan aylarında Çanakkale'de yaşanan savaşlar ve İstanbul'un düşme tehlikesi izler. Tüm bunlar da Ermenilere yönelik politikada önemli değişikliklere neden olur. Osmanlı ordusuna karşı başarı kaydeden Rus ordusunda Ermenilerin yer alması ve bir kısım Osmanlı vatandaşı Ermeni'nin Rusların safına geçmesi gibi durumlar, yenilginin faturasının bütün Ermeni halkına çıkarılmasına sebep olur. Zamanla tehcir ve katliamı meşrulaştıran politik bir argümana dönüşecektir bu. Nisan ayının sonu itibarıyla Ermenilerin tehcir ve katliamına ilişkin bir dizi karar alınır. Bu kararları Fuat Dündar dört etaba ayırıyor:

> *"24 Nisan 1915 tutuklamaları ve çöllere sürme kararı; 9 Mayıs tarihli doğu sınır bölgesinin (Van, Bitlis ve Erzurum) kısmi boşaltılması kararı; 23 Mayıs kıyı ve Rus sınır bölgelerindeki Altı Vilayet'in boşaltılması kararı ve 21 Haziran'da 1914 Reform Anlaşması'na tabi olan vilayetlerdeki 'istisnasız tüm Ermenilerin' sürülmesi kararı."*[7]

Resmi düzlemde Ermeni Tehciri'nin belgesi olarak kabul edilen "Vakt-i seferde icraat-ı hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedbir hakkında Kanun-i Muvakkat" isimli geçici kanun, 27 Mayıs 1915'te hazırlanmıştır. Oysa tehcir uygulaması bu kanundan önce başlamıştır: "Açıkça görünür hale gelen sürgünler 1915 yılının ilk günlerinde başlamış, çeşitli Alman ve Amerikalı gözlemciler tarafından belirtildiği şekilde, muharip olmayan Ermenilere karşı şiddet de hemen bunu izlemiştir."[8] Erickson'a göre, tehcirin yönetimini yapan genel bir karargâh yoktur ama askerler, yerel yetkililer ve İçişleri Bakanlığı arasında bir görev ve işbölümü vardır:

7- Fuat Dündar, *a.g.e.*, s. 88.

8- Edward J. Erickson, *a.g.e.*, s. 142. Erickson, Genelkurmay Başkanlığı'nın özel izniyle askeri arşivde araştırma yapmış Amerikalı bir tarihçidir.

"Sürgünün genel yönetimini yapacak merkezi bir karargâh bulunmamaktaydı. Askerlere asi Ermeni nüfusunu toplama sorumluluğu verilmişti. Yerel yetkililere ise çoğu kadın, çocuk ve yaşlılardan oluşan ve işbirliğine yanaşmayan bir Ermeni nüfus için ulaştırma, barınma, yiyecek ve sağlık işlerinin örgütlenmesi gibi olağanüstü zor bir sorumluluk düşmüştü. İçişleri Bakanlığı'na ise sürgünlerin yolun sonunda hayatlarını yeniden kuracakları uygun yerler bulma sorumluluğu verildi. Ermenileri Bağdat Demiryolu güzergâhından uzak bir yere yerleştirmeleri konusundaki askeri emir bu kusurlu örgütsel komuta yapısını daha da karmaşıklaştırmaktaydı. Askerlerin, İçişleri Bakanlığı'nın ve yerel yetkililerin, sürgünlerin maruz kaldıkları feci koşulları iyileştirmek için işbirliği yaptıklarına dair bir kayıt bulunmamaktadır."[9]

Her ne kadar Erickson'un bu ifadelerinden tehcirin genel bir yönetim merkezi olmadığını çıkarsak da, yerelde askeri yetkililerin ve İçişleri Bakanlığı tarafından atanan diğer yerel yetkililerin işbirliği içinde hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Ordu birliklerinin cephede olmasından ötürü Ermeni sürgününden uzak kaldığını belirten Erickson, tehcir edilecek kişilerin toplanması, kafileler halinde yola çıkarılması görevini kimlerin yaptığı hakkında şunları söylemektedir:

"Hangi askeri birliklerin Ermenileri sürgün hattına teslimde ilk toplamaları yaptığı Türk resmi tarihinde açıkça belirlenmemiştir. Bunların yerel jandarma birlikleri ile bölge ve köy koruması için vilayetlerde kalan İçişleri Bakanlığı birimleri tarafından yapılmış olması muhtemeldir. Bu birlikler çoğu zaman Ermeni komşularına diş bilemekte olan Kürt ve Çerkez gönüllülerle takviye edilmiştir."[10]

9- *A.g.e.*, s. 140.
10- *A.g.e.*, s. 142.

Bahsi geçen dönemde İçişleri Bakanlığı'na bağlı yereldeki en büyük mülki amir validir. Validen sonra ise ona bağlı olarak çalışan mutasarrıf (kaymakam) gelmektedir. Ermeni soykırımında bu yerel unsurların hayli önemli bir rol oynadıklarını söylemek mümkündür. Ermeni soykırımı, İçişleri Bakanlığı'na bağlı yerel yetkililer ve yine yerelde sorumlu olan jandarma güçleriyle işbirliği içinde örgütlenmiştir. Tehcir kafilelerinin toplanmasından önce Ermeni liderler ve askerlik çağındaki erkekler toplanmış ve kısa sürede öldürülmüşlerdir. Çeşitli bahanelerle toplanan bu insanlardan sağ kurtulan neredeyse yoktur.[11] Liderler ve genç erkeklerden sonra sıra kadınlar, çocuklar ve yaşlılara gelmiştir:

> *"Çok sayıda Ermeni'nin, özellikle liderlerinin ve askerlik çağındaki erkeklerin derhal veya sürgün sürecine girmeden önce öldürüldükleri kesindir. Birçokları, özellikle yaşlı ve sakatlar ya ilgisizlik veya ihmal nedeniyle yolda öldüler ya da sürgünler bir yerel yetkiliden diğerine devredilirken öldürüldüler. Sürgünlerin iskân edildikleri, Bağdat Demiryolu şeridindeki verimli ve sulak arazilerin uzağındaki kurak bölgeler de Ermenilerin uzun dönemde açlık çekmelerine yol açacak nitelikteydi. Uygulanan politika, günümüze de uzanan derin tarihi, ahlaki ve politik sonuçları olan bir felaket reçetesiydi."*[12]

Vali Dr. Reşit ve Diyarbekir'de Soykırımın Organizasyonu

Etrafında yüksek dağların olduğu, düz ve verimli bir ovada kurulan Diyarbekir şehri, coğrafi konumu ve yüksek duvarlı surlarıyla her daim stratejik öneme sahip idari bir merkez olmuştur. Uzun Osmanlı hâkimiyeti döneminde Diyarbekir Sur içi, devletin temsilcisi olan beylerbeyinin (sonradan vali) ikamet ettiği ve yönetim

11- Nitekim elinizdeki kitabın, "1915'te Diyarbekir Vilayetinde Neler Oldu?" başlıklı bölümündeki hikâyelerden yaptığımız alıntılarda da göreceksiniz ki, yerel liderler ve askerlik çağına gelmiş genç erkek Ermeniler hakkında, bir askerin tanıklığına dayalı anlatı dışında hiçbir şey yok.
12- *A.g.e.*, s. 143.

işlerini yürüttüğü bey sancağıdır. Civar sancak[13] ve kazalar[14] açısından hep bir merkez konumunda olan Diyarbekir, önceleri eyalet sonraları vilayet statüsü kazanmış, fakat idari sınırları birçok dönemde değişiklik göstermiştir. Hayli heterojen bir nüfusa sahip Diyarbekir'de 1914 rakamlarına göre, 50 bin ile 60 bin arasında Ermeni yaşamaktadır.[15] Diyarbekir sadece sahip olduğu kalabalık Ermeni nüfusuyla değil, tehcir kafilelerinin geçiş güzergâhında olması nedeniyle de oldukça önemli bir merkezdir. Kuzeyden gelecek tehcir kafilelerinin Suriye'ye giderken geçmek zorunda oldukları bir istikamettir bu.

Yukarıda, yerel yetkililerin soykırım sürecinde hayli etkili bir pozisyonda olduklarının altını çizmiştik. Diyarbekir'de Ermeni tehciri ve katliamını organize eden kişinin vali Dr. Reşit olduğu başka birçok çalışmada da dile getirilen bir olgudur.[16] İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilk kurucularından biri olduğu söylenen Dr. Reşit, Dağıstan doğumlu olması nedeniyle Çerkez Reşit olarak da bilinmektedir.[17] Diyarbekir'e Mart 1915'te Musul'da görevliyken vali olarak atanmıştır. Yaklaşık 8 ay Diyarbekir valiliği görevinde kalan Dr. Reşit, Kasım 1915'te bu görevden alınmış ve Mart 1916'da Ankara valiliğine atanmıştır. Mondros Mütarekesi imzalandıktan birkaç gün sonra, 5 Kasım 1918'de Diyarbekir'de vali olduğu dönemde Ermenilerin katledilmesi ve mallarına el konulması ve Lice ve Beşiri kaymakamlarını öldürtmek suçlamalarıyla tutuklanmıştır. Divan-ı Harbi Örfi'de yargılanacağı sırada Bekirağa Bölüğünde tutukluyken 25 Ocak 1919 günü firar etmiş, 5 Şubat 1919'da İstanbul'da yakalanmak üzereyken intihar ederek hayatına son vermiştir. Tutuklu kaldığı sürede Diyarbekir'de valilik yaptığı döneme ilişkin hatıralarını "Mülahazat" başlığıyla hazırlamış, bir anlamda kendisine yapılan suçlamalara ilişkin savunma yapmıştır.

13- Sancak veya liva: Kelime anlamı bayrak olup, Osmanlı idari taksimatında eyalet veya vilayetten sonraki en büyük idari birimdir.
14- Kaza; sancağı oluşturan idari birimlere verilen isimdir.
15- Aktar&Kırmızı, *a.g.e.*, s. 289-290.
16- Aktar&Kırmızı, *a.g.e.*, s. 289-290.
17-Dr. Reşit'in hayatı ve hatıraları hakkında ayrıntılı bilgiye şu kitaptan ulaşılabilir: Dr. Mehmet Reşit Şahingiray Hayatı ve Hatıraları, (Yay. Hzrl: Nejdet Bilgi), İzmir: Akademi Yayınevi, 1997.

Hatıratında, "Gelelim Ermeni meselesine: Ermeni meselesinin aldığı şekil –her ne olursa olsun- müsebbi Ermeniler'dir,"[18] diyen Dr. Reşit, hem Ermeni karşıtlığının hem de katliama maruz kalan bir halkı katliamın sorumlusu gibi gösteren devlet aklının ilk dile getiricisidir. Dr. Reşit, henüz Musul'dayken 3 Mart 1915'te Talat Paşa'ya yazdığı bir telgrafta Diyarbekir valiliğinde Ermenilere yönelik nasıl bir politika uygulayacağını net bir şekilde belirtmiştir: "[Diyarbekir'in] ehemmiyet-i askeriyesinden ziyade ehemmiyet-i inzibatiyesinicalib-i dikkat görmekteyim. Bu sırada ne yapılırsa kar sayılacağından Ermenilere karşı en kestirme usulü tatbik etmek fikrindeyim."[19] En kestirme usulün ne anlama geldiğini tahmin etmek zor olmasa gerek. 28 Mart 1915'te uzun bir yolculuğun ardından Diyarbekir'e varan yeni vali, zaman kaybetmeden icraatlarına başlar. Burada Dr. Reşit'in bütün icraatlarını ele almak niyetinde değiliz. Kısaca üç hususa değineceğiz: Kendinden önceki Diyarbekir valisi Kapancızade Hamit Bey hakkında söyledikleri; bizzat planladığı operasyonlar sonucunda Diyarbekir'de tutuklanan ve Musul'a gönderilen Ermeniler ve son olarak da Lice Kaymakamı Hüseyin Nesimi Bey'in öldürülmesi olayı.

Yaklaşık 6 ay süreyle Diyarbekir'de valilik yapan Kapancızade Hamit Bey'den sonra göreve gelen Dr. Reşit, hatıralarında şehre vardığında vahim bir tabloyla karşılaştığını, bu tablonun sorumlusunun da selefi olduğunu anlatır. Dr. Reşit anılarında, Hamit Bey'in zevk ve sefaya düşkün olduğunu, hükümet işlerinin yürümediğini, hükümetin nüfuzunun kalmadığını, tekalif-i harbiye (savaş vergisi) ve askeri nakliyat işlerinin Ermeni komitacılara bırakıldığını, Hamit Bey'in Ermenileri idarede önemli görevlere getirdiğini, bu görevler vasıtasıyla da komitacıların faaliyetlerine devam edip köylerde propaganda yaptıklarını ve Ermenileri silahlanmaya davet ettiklerini dile getirir.[20] Dr. Reşit selefini doğrudan Ermeni dostu olmakla, onları korumak ve kollamakla suçlar. Ermenile-

18- Nejdet Bilgi, *a.g.e.*, s. 95.
19- Aktar&Kırmızı, *a.g.e.*, s. 302.
20- Nejdet Bilgi, *a.g.e.*, s. 102.

re karşı "en kestirme yolu" tercih edeceğini düşünen Dr. Reşit, Ermeni politikasında Dahiliye Nezareti'nin beklentilerini karşılayabilecek bir konumdadır.

Hamit Bey, kendi anılarında Dr. Reşit'in suçlamalarını yalanlar. Dürüstlüğü, rüşvet almaması ve içki içmemesi nedeniyle "deli" lakabı takılan bir kişi olduğunu belirten Hamit Bey, suçlamalara ilişkin olarak kendini şu sözlerle savunur: "İçki içmek adetim değildir. Vazifenin bana verdiği zevki hiçbir şey vermez."[21] Ermenilerle ilişkileri hakkında da şunları söyler: "Ermenilere ne dostluk, ne de düşmanlık gösterdim. Zamanımda bu millete o bölgede husumeti çekecek hiçbir hadise olmadı."[22] Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere, Hamit Bey hızla yeni bir boyut kazanan Ermeni politikasında Dahiliye Nezareti'nin beklentilerini karşılayacak bir vali değildir esasında. Hamit Bey'in yaşadığı sorunlar sadece bunlarla sınırlı değildir: Ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulan tekalif-i harbiye komisyonunun (savaş vergilerini toplama komisyonu) halkı soyup soğana çeviren, daha sonra da topladığı malların bir kısmını pazarda satan bazı yetkililerine suçüstü yapması ve yazdığı raporda bu askeri yetkililer hakkında haydut tabirini kullanması nedeniyle hem III. Ordu hem de onun yerel temsilcileriyle çatışma halindedir.[23] "Haydut" tabiri nedeniyle orduyu tahkir etmekle suçlanan Hamit Bey, benzer nitelikteki birçok olayda takındığı tutumdan dolayı bir anlamda istenmeyen adam konumundadır. Hamit Bey'in anılarında, ordunun yereldeki görevlileriyle yaşadığı sorunlar açıkça ifade edilmiş olsa da, Dahiliye Nezareti veya Talat Paşa ile Ermeni politikasından dolayı sorun yaşadığına dair herhangi bir değerlendirme bulunmamaktadır. 25 Şubat 1915'te Diyarbekir valiliğinden alınan Hamit Bey, birinci sınıf mülkiye müfettişliğine getirilir; 25 Mart'a kadar da valilik görevine vekâlet eder. Hamit Bey'in anılarını yayına hazırlayan ve onun hakkında bir doktora tezi yazan Halit Eken, Hamit Bey'in valilik görevinden alınma-

21- Halit Ekin, *Bir Milli Mücadele Valisi ve Anıları Kapancızade Hamit Bey*, s. 476, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2008.
22- *A.g.e.*, s. 476.
23- *A.g.e.*, s. 471.

sını şöyle değerlendirir:

> *"Ne var ki kısa bir müddet sonra harbin beraberinde getirdiği yeni siyasi ve sosyal gelişmelere bağlı olarak, Diyarbekir gibi fevkalade ehemmiyet kazanan bu bölgede Hamit Bey'in valiliğini sakıncalı görmeye başlayan hükümet onu görevden almayı uygun buldu. Hamit Bey'in Diyarbekir Valiliği'nden alınmasında gayrimüslim unsurlara, özellikle de Ermenilere karşı takındığı müsbet tavrının ve İngilizlerin ifade ettiği gibi, muhtemel bir tehcir politikasına karşı olmasının, hatta hükümetin kesin emrine rağmen, bir saldırı ve tutuklama ihtimaline karşı Diyarbekir'deki İngiliz Konsolos yardımcısı ile Konsolosluk personelinin Akdeniz kıyılarına yolculuklarını temin etmesinin rolü var mıdır bilemiyoruz."*[24]

Selefini Ermeni dostu olmakla suçlayan Dr. Reşit, 28 Mart'ta yeni vali olarak Diyarbekir'e adım atar atmaz, büyük tehlike olarak gördüğü ve artık göz yumulmasının söz konusu olmayacağını belirttiği Ermenilere yönelik kimi tedbirler almaya başlar.[25] Dr. Reşit'in ilk adımlardan biri -kendi hatıralarında rastlamasak da Şevket Beysanoğlu'nun aktardıklarından biliyoruz-, Diyarbekir'in Müslüman eşrafı ile toplantılar yaparak iki ayrı komitenin kurulması olmuştur. Bu komitelerden biri meselenin araştırılması amacıyla kurulan Tahkik Heyeti'dir. Diğer komiteyse şehrin ileri gelen Müslüman eşrafının içinde yer aldığı bir milis teşkilatıdır.[26] Bu süreçte, şehirde çeşitli kademelerde bulunan bütün Ermeni memurların işlerine birtakım bahaneler bularak son verilmiştir.

Dr. Reşit, yaptığı tahkikat neticesinde Ermeni "komitesi tarafından firar ettirilen askerlerin" Ermeni mahallesinde toplandığını ve "Dam Alayı" adı altında teşkilatlandığını; elinde yeterli askeri güç olmamasına rağmen "haysiyet-i hükümet ve ahali-i Müslime'nin

24- *A.g.e.*, s. 26.
25- Nejdet Bilgi, *a.g.e.*, s. 101.
26- Bu iki örgütlenmeyi ve içinde yer alan kişileri, Diyarbekir eşrafını konu ettiğimiz bölümde ayrıntılı olarak değerlendireceğiz.

hayatını kurtarmak" için tedbirler aldığını öne sürer. Şehrin Ermeni ileri gelenleri ile toplantılar düzenler. Ermeni ileri gelenlerinden, gelip teslim olmaları üzere muzır eşhasa telkinde bulunmalarını ister ve bunun için bir hafta süre tanır. Bir hafta sonra yapılan tehdit ve telkinlerden de sonuç alamayınca muayyen bir zamanda Ermeni mahallesinin etrafı sarılır ve operasyon yapılır. Ermeni soykırımının yıldönümü olan 24 Nisan 1915, İstanbul'daki Ermeni aydınların tutuklandığı gündür. Diyarbekir'in Ermeni ileri gelenlerinin tutuklandığı operasyonların da neredeyse aynı günlerde yapılmış olması, kayda değer bir ilginçliktir.

Firari Ermeni askerlere yönelik yapıldığı söylense de, on gün boyunca süren operasyonlarda şehir ve köylerdeki birçok Ermeni ileri gelenleri tutuklanır. 27 Nisan 1915'te yapılan operasyonlar hakkında bilgi vermek amacıyla Diyarbekir Valiliği'nden Dahiliye Nezareti'ne çekilen telgrafta şu ifadelere yer verilir:

> *"On günden beri asker firarileri hakkında kemal-i şiddetle takibat icra edilmekte ve bu vesileyle de Ermeni haneleri ve icap eden yerler taharri olunmakta (aranmakta) ve birçok esliha (silahlar) ve elbise-i askeriye ve cephane elde edilmekte idi. Dün icra kılınan bazı taharriyatta pek çok miktarda mevadd-ı infilakiye (patlayıcı maddeler) elli adet bomba, pek çok cephane ve esliha-i mütenevvia ve miriye (devlet malı ve çeşitli silahlar) ve külliyetli dinamit barutu elde edildi. Karye aza ve rüesasından (köy üye ve ileri gelenlerinden) yüz yirmisi taht-ı tevkife alındı (tutuklandı). Şimdiye kadar yalnız merkezde muhtelif memleket ahalisinden olmak üzere, çoğu komiteye mensup, bin küsür asker firarisi derdest edildi (yakalandı). Taharriyat ve takibat devam ediyor."*[27]

Diyarbekir'de Ermenilere yapılan operasyonların Mayıs ayının sonuna kadar devam ettiğini başka kaynaklar da doğrulamaktadır.

27- Oktay Bozan, *Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları (1878-1920)*, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2013, s. 285.

Operasyonların gerekçesi öncelikle asker firarileri ve komiteciler olarak ifade edilir. Ne var ki, bu esnada -telgraftan da anlaşılacağı üzere- yerel Ermeni liderler de tutuklanmıştır. Fakat bu kişilerin hangi gerekçeden hareketle tutuklandıklarına dair bilgi bulunmamaktadır. Ermeni asker firarileri konusu, biraz daha üzerinde durulmayı hak eden bir konu. Öncelikle belirtmek gerekir ki, bahsi geçen dönemde sadece Ermeniler veya Gayrimüslimler değil, Müslümanlar da dahil bütün toplumsal kesimlerde asker kaçaklığı oldukça yaygındır. Hem savaş koşullarının ağır ve imkânların kısıtlı olması hem de motivasyon sorunları firari sayısının ciddi oranda artmasına neden olmuştur. Ama Ermeni askerler için çok daha özel durumlar olduğunu da belirtmeli. Savaşın başından beri şüpheli ve güvenilmez olarak kodlanan Ermeni askerler, ilk iş olarak silahtan arındırılıp amele taburlarında geri hizmetlerde konumlandırılmış, ardından karargâh ve komutanlıklardan da çıkarılmış; bir süre sonra da bu askerlerden haber alınamaz olmuştur. Öldürüldüklerine ilişkin yaygın bir söylenti olarak halk arasında dolaşmaya başlamıştır. Askere götürülmek üzere toplanan Ermeni gençlerin ıssız bir yere götürülüp öldürülmesi 1915 yılının ilk aylarından itibaren uygulanılan bir usul olmuştur. Ermeni gençlerinin askerlikten firar etmesinin kaynağındaki bu zemini görmeden hepsini komite mensubu, isyana hazır bir tehlike olarak sunmak pek gerçekçi değildir. Kaldı ki, Ermenilere dair tehlike algısının sadece firari askerlerle sınırlı olmadığını, Dr. Reşit'in operasyonlardan sonra yaptığı, büyüğünden küçüğüne bütün Ermenilerin aynı amaç için teşkilatlandıkları ve silahlı hazırlık içinde oldukları söyleminden anlamak da mümkün:

> *"Vilayetin en küçük bir Ermeni köyünde bile teşkilat, silah ve bomba bulunduğu; büyük, küçük, kadın ve erkek bütün Ermenilerin teşkilat ve maksattan haberdar oldukları, malen, bedenen ve fikren bu 'milli' teşebbüse iştirak etmeyen hiçbir Ermeni bulunmadığı mevkufininifadat-ı mazbutasıyla (tutukluların ifade tutanaklarıyla) tahak-*

kuk etmiştir."[28]

Bu ifadelerde gözden kaçırılmaması gereken en önemli kısım büyüğünden küçüğüne, kadın, erkek, çocuk, yaşlı bütün Ermenilerin suçlu olduğu algısıdır. Bir halkın bütün fertlerinin istisnasız suçlu olarak algılanması fikri, tam da soykırıma giden sürecin dışavurumundur. Tamamı suçlu ve düşmanla işbirliği içinde olan Ermeniler için yapılması gereken şey "en kestirme usulle" onlardan kurtulmaktır.

Gerek Dr. Reşit'in ifadelerinden gerekse başka belgelerden[29] anlaşıldığı üzere, Nisan ayının ikinci yarısından itibaren başlayan operasyonlar vilayetin bütün yerleşim birimlerinde Mayıs ayının sonuna kadar kesintisiz bir şekilde devam etmiştir. Bu durumda Diyarbekir'de tutuklanan Ermenilerin akıbeti ne olmuştur? Bu konuyla alakalı en önemli belgelerden biri, 1 Mayıs 1915'te Dr. Reşit'in Talat Paşa'ya gönderdiği telgraftır. Dr. Reşit bu telgrafta, kanuni nedenlerden dolayı bütün tutukluları sürgün etmesinin mümkün olmadığını, bir kısmının serbest kalacağını, bunun için özel tenkil tedbirleri alınması gerektiğini, tenkil için güvenilir ve fedakâr kişilere ihtiyacı olduğunu, hiçbir sorun yaşanmayacağını, bütün sorumluluğu üzerine aldığını, işe başlamak için bin kişiye ve yüklü miktarda paraya ihtiyacı olduğunu belirtir ve devamında mutasarrıflar (kaymakamlar) hakkında dillendirdiği maruzat yerine getirilirse bu işlerin daha da çabuklaşacağını ekler.[30] Bu telgrafa nasıl bir cevap verildiğini bilmiyoruz ama Diyarbekir'de tutuklu bulunan Ermenilerin durumu Mayıs ayının sonuna kadar devam etmiştir.

Dr. Reşit 25 Mayıs'ta Dahiliye Nezareti'ne şifreli bir telgraf daha gönderir. Telgrafında bini aşkın tutuklu bulunduğunu, bu tutukluların burada kalmalarının uygun olmadığını, hapishanenin kapasitesinin de buna el vermediğini, suçları sabit olanların Divan-ı Harbe gönderilmesini, diğerlerininse Musul ve Cizre'ye sürgün

28- Nejdet Bilgi, *a.g.e.*, s. 106.
29- Oktay Bozan, *a.g.e.*, s. 83.
30- *A.g.e.*, s. 298.

edilmesini talep eder.[31] Aynı günlerde İstanbul'da hükümet bir kanun hazırlığı içindedir: Tarihe "tehcir kanunu" olarak geçen 3 maddelik geçici kanun 27 Mayıs 1915'te kabul edilir. Kanunun ilk çıktığı zamanlarda Diyarbekir tehcir edilecek alanlar kapsamında değildir fakat Dr. Reşit Ermeni tutukluların Musul'a sürgün edilmesi fikrini İstanbul'a kabul ettirir. Yerel uygulamalarla merkezi karar ve kanunlar birebir uyumlu olmuştur. Nitekim Diyarbekir'de İçkale'de tutuklu bulunan Ermeniler tehcir kanununa kadar bekletilmiş, kanunun çıkmasının ardından ölüm yolculuğuna gönderilmişlerdir. 30 Mayıs 1915 tarihinde Diyarbekir'de tutuklu bulunan 614 Ermeni Dicle Kapısı'ndan keleklere[32] bindirilerek Musul'a gönderilir. Dr. Reşit, kendilerinden bir daha haber alınamayan 614 Ermeni hakkında 3 Haziran'da İstanbul'a telgrafla rapor verir. Dr. Reşit raporunda, kafilenin Ermeni çetelerinin hücumuna uğradığını, ilk gün dört çete mensubunun öldürülüp üç askerin yaralandığını, ikinci günse Ermeni tutukluların çetelere katıldığını, bunlardan on ikisinin öldürüldüğünü, kalanların tamamının firar ettiğini, çetelerle birlikte gittiğini, bu çatışmalar sırasında bir askerin öldüğünü ve yedi askerin de yaralandığını aktarır.[33]

Dr. Reşit, Musul'a "sürgün edilen" Ermeniler hakkında bu minvalde bir senaryo yaza dursun, olayın halk nezdindeki tezahürü, söz konusu resmi senaryoyla hiçbir surette uyuşmaz. Buna göre, Vali'nin tehcir için merkezden istediği "güvenilir ve fedakâr" bin kişinin ve yüklü miktarda paranın karşılanmadığı, çözüm olarak insan ihtiyacının yerelden devşirildiği, ekonomik kaynağınsa tehcir edilen Ermeniler olduğu anlaşılıyor. Savaş nedeniyle düzenli ve disiplinli askeri birliklerin hepsi cephelere sürülmüştür. Birlik yoksunluğu, yerelde başıbozuk, firari ya da işlediği suçtan dolayı kaçak konuma düşmüş kişilerin, hatta bazen aşiretlerin de tehcir işinde görevlendirilmesine sebep olmuştur. Sözgelimi, Diyarbekirli Ermenilerin ölüm yolculuğunda onlara refakat eden

31- *A.g.e.*, s. 303.
32- Nehirlerde işleyen, şişirilmiş tulumlar üzerine kurulan bir çeşit sal.
33- Oktay Bozan , *a.g.e.*, s. 304.

ve katliamlarında rol oynayanlar, Batman'daki Raman Aşireti'ne mensup iki kanun kaçağı kardeş ve onların örgütledikleri adamlar olacaktır. Raman Aşireti'ne mensup Ömer ve Mustafa'nın bu katliamdaki rolünü ilk olarak kaleme alanlardan biri İngiltere'nin Diyarbekir Konsolosluğu'nda tercüman olarak çalışan Thomas Mıgırdıçyan'dır. Bu konuya Oktay Bozan da kendi çalışmasında el atmıştır. Bozan, Mıgırdıçyan'ın söylediklerinin gerçek olmadığını iddia eder fakat Ömer ve Mustafa'nın akrabalarının yazdıkları ve anlattıkları Bozan'ı yanlışlamaktadır. Ömer ve Mustafa'nın soykırıma nasıl dahil olduklarına, yeğenleri Hüseyin Demirer *Ha Wer Delal* isimli kitapta aşiretinin tarihini yazarken bir bölüm halinde yer vermiştir.[34]

Hikâye şöyledir: Raman Aşireti'nin hanım ağası Perixan'ın üç oğlu vardır: Emin, Ömer ve Mustafa. Emin, yanına aldığı 25 adamıyla Ruslara karşı savaşmak için milis olarak orduya katılır. Ömer ve Mustafa ise işledikleri suçlardan dolayı aranmaktadırlar. Ömer, Haso Ağa'yı öldürme suçundan, Mustafa ise daha hafif bir suçtan ötürü aşiretlerinin hâkim olduğu bölgelerde firari olarak dolaşmaktadırlar. Dr. Reşit, Diyarbekir'e vali olarak geldikten sonra Ermenileri "en kestirme usulle" ortadan kaldırmanın yollarını ararken, kanunen suça bulaşmış bu iki kardeşi ortaklık yapılacak kişiler olarak tespit eder. Gözü kara ve hırslı olan bu iki kardeşle irtibat kurduktan sonra, hem mahkûmiyetlerini affetmek hem de zenginlik vaadiyle Ermenilerin öldürülmesi konusunda anlaşırlar. Dr. Reşit iki kardeşi anlaşmaya ikna ederken dini telkini ve Ermenilerin Ruslarla işbirliği yaptığı söylemini etkili bir şekilde kullanmaktan da geri durmamıştır.

Anlaşmaya vardıktan sonra Dr. Reşit planını iki kardeşe anlatır. Plana göre, Ömer ve Mustafa kardeşler adamlarıyla birlikte kelek tedarik edeceklerdir. Kelekler hazır olduktan sonra Ermeni kafileleri Musul'a götürülmek üzere kendilerine teslim edilecek, Diyarbekir'de Dicle Nehri'nde keleklere bindirilen Ermeniler kimsenin görmeyeceği, duymayacağı bir yerde keleklerden indirilecek

34- Hüseyin Demirer, *Ha Wer Delal* (İstanbul: Avesta Yayinlari, 2000).

ve öldürüleceklerdir. Ermenilerin üzerlerinde taşıdıkları para, ziynet eşyası ve mallar yarı yarıya bölünecek; yarısı Ömer ve Mustafa kardeşler ve adamlarına kalacak, diğer yarısı da Hilal-i Ahmer'e (Kızılay) verilmek üzere Vali Dr. Reşit'e teslim edilecektir. Söylentilere bakılırsa, Ermeniler Musul'a gönderilmek, bir an önce tutukluluk koşullarından ve eziyetten kurtulmak için yetkililere rüşvet vermiş, bu süreçte Dr. Reşit hayli miktarda servet edinmiştir. Hikâyenin devamını kitaptan aktaralım:

"Kafile hazırlandığı gün, fayton ve arabalarla Mardinkapı'da köprü altında bekleyen keleklere sevinç ve coşku içinde gittiler. Onları Musul'a götürecek keleklere bir an evvel binmek ve süratle yol almak için acele ediyorlardı (...) Mustafa bir keleği ve Ömer bir keleği yönetiyordu. Dicle'nin dalgaları üzerinde sallanarak çalgı ve şarkılarla yollarına devam ediyorlardı (...) İkinci günün ikindi sonrası iki tarafı sarp kaya ve dağlarla sarılı bir yere vardılar. Mustafa Ömer'e bakarak göz kırptı. O da başını "evet muvafık" anlamında eğmişti (...) Kıyı birçok mağaranın bulunduğu yüksek bir kayanın altındaydı (...) İkişer ve üçer kişilik gruplar halinde götürülüp uzak bir mağaranın derinliğinde öldürüyorlardı. Bu ölümlerden diğerlerinin haberi olmuyordu. Bu suretle hepsini öldürüp Dicle sularının derinliklerine gömdüler. Ne kadar para, altın ve mücevheratları varsa aldılar. Öldürülenlerin midelerine taş doldurarak suya attılar. Bu suretle cesetlerin su yüzüne çıkmaları önlenmiş oldu. Öldürülenlerin mal ve elbiselerini de yanlarına alarak aynı keleklerle Şikefta'ya ulaştılar. Ellerindeki malları ve elbiseleri Raman Dağı mağaralarında sakladılar. Para, mücevherat ve altınlardan kendi paylarına düşeni evlerine bıraktılar ve Vali'ye verilecek Hilali Ahmer payını alıp Diyarbekir'e hareket ettiler.[35]

35- Ibid., 145.

Anlatılanlara ve Demirer'in yazdıklarına bakılacak olursa, Ömer ve Mustafa kardeşler bu şekilde dört Ermeni kafilesini yola çıkarıp aynı usulle katletmişlerdir. Dördüncü kafilenin de "en kestirme usulle" yok edilmesinin ardından Vali Dr. Reşit ve Ramanlı kardeşler arasındaki ortaklık sona ermiştir. Ortaklığın sona ermesinde iki faktör belirleyici olmuştur: İlki, yapılan katliamların giderek duyulması, halk arasında konuşulur olması, hatta diplomatik kanallarla Osmanlı devletine uyarılar yapılmasıdır. Anlatılanlara göre, Ermeni kafilelerini yok edenlerin, öldürdükleri insanların üzerinden aldıkları elbiseleri giyerek şehirde dolaşmaları Ermenileri durumdan şüphelendirmiştir. Musul'a götürüldüğü söylenenlerden haber alınmaması da öldürüldükleri yönündeki kanaati güçlendirmiştir. İkinci faktörse, ganimeti paylaşma konusunda yaşanan anlaşmazlıktır. Hilal-i Ahmer adına ele geçirilen ganimetin yarısına el koyan Dr. Reşit'in teslim edilen malları kendi servetine kattığını düşünen Ömer ve Mustafa kardeşler, anlatılana göre, Vali'nin kendilerinden istediği özel bir mücevheratı vermek istemezler ve bir bahane bularak saklarlar. Bardağı taşıran bu son damlanın ardından, zaten deşifre olmuş bu iki kardeşin ortadan kaldırılmasına karar verilir. Ömer ve Mustafa kardeşlerin çetesine daha önceden sızdırılmış iki Çerkez görevli, çetenin dinlenmek için çekildiği bir köyde, iki kardeşi uyku esnasında öldürür. Ardında hiçbir iz bırakmadan bu defter de böylece kapatılmış olur.

Dr. Reşit hakkında tarihe mal olan üçüncü olaysa –yukarıda da zikredildiği üzere- Lice Kaymakamı Hüseyin Nesimi Bey'in öldürülmesidir. Dr. Reşit'in Diyarbekir vilayetinde görev yapan birçok kaymakamla sorun yaşadığı, haklarında ağır ithamlarda bulunduğu, ikisinin de ölümüne sebebiyet vermek nedeniyle soruşturmaya uğradığı bilinmektedir. Hatıralarında kaymakamların durumuna geniş yer veren Dr. Reşit, Beşiri ve Lice kaymakamlarının öldürülmesine yönelik suçlamaları kesinlikle reddetmiştir.

Diyarbakır'da yaptığımız görüşmelerde, Beşiri Kaymakamı Sabit Bey hakkında herhangi bir anlatıyla karşılaşmadık ama Lice Kaymakamı Hüseyin Nesimi Bey hakkında birçok hikâye dinledik.

Bu nedenle burada Lice Kaymakamı Hüseyin Nesimi Bey üzerinde duracağız yalnızca. Dinlediğimiz iki hikâyede Hüseyin Nesimi Bey'in ve öldürülmesinin nasıl anlatıldığına bakacağız önce. Ardından da Dr. Reşit'in anlatılarında ve dönemin diğer belgelerinde bu olayın nasıl tartışıldığını takip edeceğiz. Sahada dinlediğimiz iki hikâyenin de anlatıcıları Liceli. Her iki hikâyede de kaymakamın öldürülmesine sebep olarak Ermeni tehcirine işaret edilmekte; tehcir nedeniyle Ermenilerin öldürülmesine kaymakamın karşı çıkması üzerinde durulmaktadır. Sesine ilk kulak vereceğimiz isim, 89 yaşındaki Liceli siyasetçi Tarık Ziya Ekinci:

> *"Lice'den Diyarbakır'a götürülen kafilenin biri Hani üzerinden, diğeri de Karaz üzerinden gidiyor. Karaz üzerinden giden kafilede Reşit Paşa var. Reşit Paşa iki başçavuşun komutasındaki Çerkez askerlerden oluşan güçlü kuvvetli bir ekiple gidiyor yola. Bazı işleri bu Çerkez askerlere yaptırıyor. Lice'den Diyarbakır'a giden kafilede yer alan Kaymakam ise, yolda Ermenilere herhangi bir zarar gelmesin, öldürülmesinler diye o da kafileyle gidiyor. Kaymakam ve kafilesi Lice'nin Karaz Köyü ile Mermerli Karal arasındaki bir yerde katlediyorlar ama. Sanıyorum Kaymakam'ı öldüren de, Reşit Paşa'nın adamlarından olan Çerkezler'den biri. Kaymakam'ın öldüğü yere küçükken "mezere kaymakam" diyorduk, yani semt olarak bilinirdi burası. 'Nereye gittin ya da nerede durdun,' diye sorduklarında 'Mezerê Qeymaqam'da diyorduk."*

Amed Tigris, Diyarbakır'ın tarihi ve kültürel mirası üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan bir araştırmacı. Tigris de, Kaymakam Hüseyin Nesimi Bey'in Ermenilerin tehcir adı altında öldürülmesine karşı çıktığı için katledildiğini düşünenlerden. Kaymakam'ın tehcir kararına uyduğunu, kafileleri Lice'den yola çıkarıp gönderdiğini ama gönderilen Ermenilerin öldürüldüğü haberini aldıktan sonra buna karşı çıktığı ve öldürmelerin önüne geçmek için kendisinin de ka-

filelere refakat ettiğini söylüyor. Bu katliamları örgütleyen kişinin Diyarbekir valisi Dr. Reşit olduğunu, bu konuda yaşadıkları ihtilaf nedeniyle Vali'nin talimatıyla öldürüldüğünü iddia ediyor:

> *"'Tirba Qeymeqam,' derler oraya. Kaymakam dul biriymiş söylenenlere göre. Zamanının Diyarbekir Valisi de İttihatçı'ymış. İsmi Ehmed, ama soyadını hatırlamıyorum. Ziya Gökalp'ın bu kişilerle ahbaplığı var. Gönderdiği kafilelerin sağlam bir şekilde yerine ulaştırılmasını isteyen Kaymakam, bir süre sonra Ermenilerin yolda kırımdan geçirildiğini fark ediyor. Sonra atına binerek, 'Ben kendim onları götürüp yerlerine sağ salim teslim edeceğim,' demiş. 'Madem Deyrezor'a sürgüne gidecekler, Diyarbekir'e kadar ben götürürüm. Böylece öldürülmezler. Yazık bu insanlara! Neden öldürüyorlar ki bunları! Madem devlet sürgün kararı almış, sürgün edilsinler,' diye düşünüyormuş Kaymakam. Kaymakamın onlara müdahale etmesini istememişler. Bunun üzerine İttihatçı Vali, birini göndererek Kaymakamı öldürtmüş ve 'Kaymakam Ermeni'ydi. Bundan dolayı onları öldürmemizi istemiyordu,' türünden söylentiler yaymış."*

Dr. Reşit hatıralarında Lice Kaymakamı Hüseyin Nesimi Bey hakkında pek iyi şeyler söylemiyor, daha çok başarısız bir mülki amir tablosu çiziyor. Onun hakkında "atıl," "tenperver," "zevk ve sefa düşkünü," "vazifesinde tembel" gibi ithamlarda bulunduktan sonra daha "medeni bir muhitte" kendisinden hizmet beklenebileceğini söylüyor. Bu son söylediğiyle Kaymakam'ın görev yaptığı Lice kazasının ona uygun olmadığını ima ediyor aslında. Öldürülmesine eğer tehcir kararı gerekçe gösterilecekse, bu kararı kendisini vermediğini, merkezi hükümetin bir kararı olduğunu belirtiyor. Eğer Kaymakam'ın tehcir kararına itirazı varsa yapması gerekenin istifa etmek olduğunu söylüyor: "Nesimi Bey Ermeni sevkiyatını yapıyordu. Mülkiyede her işinde olduğu gibi bu işte de biraz

betaetle (yavaş, ağır) hareket ediyordu."[36] Nesimi Bey'le kendisi arasında görev gereği bir sorun olmadığını söyleyen Dr. Reşit, asıl problemin Nesimi Bey'le asker alma şube reisi ile aralarındaki ihtilaf olduğunu, asker alma şube reisinin Nesimi Bey'i Ermenilerle yakın olmak; kumarla vakit geçirmek, vazifesini, özellikle de erzak naklini ihmal etmek, Ermenilerden para alarak bırakmak, ambarda zahirenin çürümesine sebep olmak gibi şeylerle suçluyor. Ayrıca Kolordu komutanlığının da Nesimi Bey'den rahatsız olduğunu ekliyor. Benzer eleştiriler, Dr. Reşit'in selefi Vali Kapancızade Hamit Bey hakkında da yapılmıştır. Hamit Bey'in "Ermenilerle dost" olmasının bir problem addedilmesinin yanı sıra, özellikle yerel askeri yetkililerle sorun yaşaması da dikkate değer bir ayrıntıdır. Dr. Reşit, Nesimi Bey'in Lice'deki askeri yetkililerle yaşadığı sorundan dolayı vilayete çağrıldığını, yoksa söylendiği gibi tehcir kararına uymadığı için çağrılmak gibi bir durumunun olmadığını anlatıyor.

Nesimi Bey'in ölümü ile ilgili ilk resmi evrak 19 Haziran 1915 tarihine ait. Diyarbekir Vilayeti'nden İstanbul'a çekilen telgrafta, Kaymakam'ın Ermeni çeteleri tarafından öldürüldüğü ve saldırganların takip altında oldukları yazılıyor. Telgraflarda Ermeni çeteleri hakkında da bilgilere yer veriliyor. Van'dan geldiği söylenen çeteye mensup beş kişinin öldürüldüğü ve üzerlerinde Nesimi Bey'e ait evrakların bulunduğu yazılıyor.[37] Ancak bu bilgiler ailesini tatmin etmiyor. Temmuz ayında Nesimi Bey'in öldürülmesi hakkında soruşturma açılmasını talep ediyor aile. Ancak bundan herhangi bir sonuç alınamıyor. Mütareke döneminde, Kasım 1918'de Nesimi Bey'in öldürülmesinin tekrar incelenmesi isteniyor. Divan-ı Harbi Örfi yargılamaları kapsamında bir tahkik heyeti oluşturularak yeniden soruşturma açılıyor. Ne var ki, takip edebildiğimiz kadarıyla, bu soruşturmadan da bir sonuç çıkmıyor. Nesimi Bey'in öldürülmesi birçok soru işareti ile birlikte ortada kalıyor: Lice'den Diyarbekir'e tek başına mı gitti? Öldürüldüğünde yalnız mıydı? Neden cenazesi arazide bırakıldı, sahiplenilmedi? Elbet-

36- Nejdet Bilgi, *a.g.e.*, s. 86.
37- Oktay Bozan, *a.g.e.*, s. 322-323.

te önemli sorulardan biri de o günkü soruşturmalarda da gündeme gelen, Kaymakamı öldüren kişi: cinayeti işleyenler Çerkez Harun ve adamları mıydı?

Dr. Reşit'e bağlı Çerkez birliği tarafından Kaymakam'ın öldürüldüğüne yönelik iddialar, görüşme yaptığımız iki kişinin anlatısında da vardı. Dr. Reşit'e bağlı olduğu söylenen Çerkez birliğinin ismini sahada sadece Kaymakam Nesimi Bey'in öldürülmesi olayında duymadık. Çerkez birliğinin kötü namının, bir efsane gibi vilayetin bütün kazalarında dolaştığına şahit olduk. Tümüyle kendisi gibi Çerkez asıllı asker ve jandarmalardan oluştuğu söylenen bu birliği Dr. Reşit, Musul'dan Diyarbekir'e gelirken beraberinde getirmiştir. Talat Paşa'ya Musul'dan çektiği 3 Mart 1915 tarihli telgrafta bu birlikten bahsetmiş; Musul Merkez Tabur Komutanı Rüştü Bey, Bölük Komutanı Şakir Beyleri birlikte getirmek istediğini, bunlarla birlikte yaklaşık 30 jandarmayı daha yanında getireceğini, bunun sonradan 100'e tamamlanmasının söz konusu olduğunu, en mühim hizmetlerde kullanılmak üzere müsaade buyrulmasını isteyecektir.[38]

Dr. Reşit'e bakılırsa, hepsi de Balkan Savaşları'nda deneyim kazanmış fertlerden oluşan bu güzide birlik, "yaptıkları mühim hizmetlerden" dolayı halk arasında hâlâ bir "efsane" olarak anılıyordur. Dr. Reşit hatıralarında, Ermeni meselesine ilişkin olarak Diyarbekir hakkında söylenilenlerin abartılı olduğunu düşünür: "Beş yüz bin nüfuslu koca bir vilayetin her tarafında Ermenileri öldüren, mallarını müsadere eden, eşkıyalarla ve Ermeni çetelerle uğraşan yirmi beş jandarmanın" her şeyi yapmasının imkânsız olduğunu, bunu söyleyenlerin efsane icat etmede "Acemleri ve Rumları geride bıraktıklarını"[39] belirtmektedir.

Yukarıda tarihsel veriler üzerinden yaptığımız analizlerden de anlaşılacağı gibi, Diyarbekir'de icra edilen Ermeni Soykırımı belli bir organizasyon dahilinde ve sistemli bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Öncesi ve sonrası da hesapta olmak kaydıyla, Diyarbekir'de

38- Aktar&Kırmızı, *a.g.e.*, s. 302.
39- Nejdet Bilgi, *a.g.e.*, s. 113.

soykırım ağırlıklı olarak 1915 yılının Nisan ve Eylül aylarında önemli oranda gerçekleştirilmiş, hatta tamamlanmıştır denebilir. Soykırımın yönetildiği merkezi bir karargâh yoktur ama bir tür şebeke vardır: Vilayetlerde Dahiliye Nazırına bağlı vali ve ona bağlı olarak alta doğru uzanan bütün kademelerdeki görevliler, yerelde görev yapan iç güvenlikten sorumlu jandarma teşkilatı vb. tehcirin organizasyonunda birinci derecede rol oynamışlardır. Vali Dr. Reşit 28 Eylül 1915'te Diyarbekir'den İstanbul'a Dahiliye Nezareti'ne çektiği telgrafta, sevk edilen Ermeni sayısının yüz yirmi bine ulaştığını belirtmiştir.[40] Bu sayının Diyarbekir vilayetinde yaşayan Ermenilerin iki katı olmasının elbette bir mantığı var: Diyarbekir kuzeyden gelen tehcir kafilelerinin yol güzergâhında yer almaktadır. Harput, Erzurum, Erzincan hattından getirilen birçok kafile bu güzergâhtan geçmek zorunda kalmış ve maalesef bu kafilelerin çoğu Diyarbekir sınırları dışına çıkma olanağı bulamamıştır. Musul'a gönderilen kafile örneğini göz önüne aldığımızda, Dr. Reşit'in sevk anlayışının kafileleri bir yerden bir yere ulaştırmak değil, öldürmek olduğu anlaşılmaktadır. Bu itibarla, söz konusu yüz yirmi bin sayısını bu zaviyeden okumak mümkündür.

40- Nejdet Bilgi, *a.g.e.*, 28.

1915 ÖNCESİNDE KÜRTLER ve ERMENİLER ARASINDAKİ İLİŞKİLER ya da BİR TOPLUMSAL KURUM OLARAK KİRVELİK

Ez ji ku bûm Hrant, tu ji ku bûyî?
Garapêt ji ku bû, Dîkran ji ku bû?
Kalê min cîranê kale te bû, ez kirîvê te
Ne ji wir im li dû te, ez jî ne ji vir im.
Li welatekî digerim Jaklînê:
Her kişwer bihar, her heyv nîsan
Biqasî min bêrîya Ûsivê Filleh dike, taxeke Nisêbînê[1]

KİRÎVATÎ (KİRVELİK) YAPTIĞIMIZ GÖRÜŞMELERDE en sık duyduğumuz kelimelerden biri. "Kürtler ve Ermeniler arasındaki ilişkiler geçmişte nasıldı?" diye sorduğumuzda, aldığımız cevap genellikle, "çok yakındık," "çok iyiydik," "kirveydik" şeklinde oldu. O kadar sık duyduk ki bu kelimeyi, Kürt ve Ermeni ilişkilerinin geçmişini anlamada anahtar bir role sahip olduğu hissine kapıldık. Kelimeler, kavramlar ve kurumlar da tıpkı insanlar ve toplumlar gibi değişir. Zamanı kendinden menkul ve kendisiyle sınırlı gören insanın, birkaç kuşak öncesinde işleyen zamanı, o zamanın ilişkilerini, ruhunu anlaması imkânsızdır. İnsan için zamandan ve uzamdan münezzeh bir yaşam söz konusu olmadığına göre, araştırılan zamanın, mekânın

1- Ben nereliydim Hrant, sen nereli? / Garapêt nereliydi, Dikran nereli? / Dedem dedenin komşusuydu, bense kirven / Senden sonra oralı değilim, ben de buralı değilim / Bir ülke arıyorum Jaklin: Her diyarı bahar, her ayı nisan / Ben kadar Usivê Filleh'i özlüyor Nusaybin'in bir mahallesi... Arjen Arî, Payîza Peyvê, Amed: Belkî, 2000, s 9.

ve toplumsal ilişkilerin bilgisine sahip olmak, zamanın labirentlerinde yolumuzu bulmamıza yardımcı olacaktır.

Sahaya çıktığımız ilk zamanlardan itibaren kirvelik kelimesini bu kadar sık duymak bizi şaşırttı. Sünnet İslami bir ritüel ve kuraldır. Kirve, sünnet olan çocuk (kişi) ve sünnetçiden sonraki en önemli aktördür. Fakat kirve nasıl oluyor da başka bir dine mensup olabiliyordu? Bir başka ifadeyle, İslami sünnet ritüeline nasıl oluyor da bir Hıristiyan dahil edilebiliyordu? Saha çalışması sırasında araştırma ekibinden bir arkadaşımız, bu çetrefil soruya kendi ailesi üzerinden başka bir boyut kattı. 1960'ların ortasında İstanbul'a yerleşen ve kendini kimlik olarak Alevilik üzerinden tanımlayan arkadaşımızın ailesi, çocuklarına kirve olarak Bingöllü Şafi Kürt bir aileyi seçmişti. Şafiiliği Hanefilikten daha olumsuz olarak algılayan ailesi bu tercihi neden yapmıştı? Arkadaşımız kapı komşusu olduklarını söylediği kirveleriyle aynı ailenin fertleri kadar birbirlerine yakın olduklarının da altını çiziyordu. Ailesi açısından bir kıyaslama yaptığında kirveliği Alevi inancındaki en önemli kurum olan musahipliğe yakın bir değerde olmanın yanı sıra, tıpkı musahiplikte olduğu gibi karşılıklı evliliği yasaklayan bir kurum olarak değerlendiriyordu.

Bu örnekler üzerinde düşündüğümüzde karşımıza şöyle bir tablo çıkıyordu: Birbiriyle çelişkili iki dinamik nasıl oluyor da bir arada bulunabiliyor? Kürtler ve Ermeniler arasındaki kirvelik münasebetinden duyduğumuz şaşkınlık, toplumsal farklılıkları önünde sonunda çatışmaya ve düşmanlık düzeyine vardıran bir algının tezahürü aslında: Farklılıklara tahammülün olmadığı, homojenleştirme siyaseti uyarınca toplumun tornadan geçirildiği, modern zamana özgü düşünsel vahamet. Bugünün Türkiye'sinde Gayrimüslimlerin sayıları hayli azalmıştır. Bu az sayıdaki Gayrimüslimlere yönelik olarak ötekileştirme politikaları berdevamdır. Şimdiden bakıldığında anlaşılması zordur ama Gayrimüslimlerle Müslümanlar yüzyıllarca aynı topraklarda birlikte yaşamış, ortak bir yaşamı, ekonomiyi, kültürü yaratmış, farklılıklarıyla bir arada yaşamanın mekanizmalarını inşa etmeyi başarmış topluluklardır. İk-

tidar ilişkileri ve eşitsizliklerden arındırılmış bir 'bir arada yaşama' hâli değil tabii sözünü ettiğimiz. Eşitsizlikler elbette mevcuttur ama farklı topluluklar birbirlerini yok etmeden ya da kırımdan geçirmeden bir arada yaşamanın yordamını bulmuşlardır. Kirvelik, Kürt-Ermeni ilişkileri açısından bu mekanizma ve kurumlardan belki de en önemlisidir.

89 yaşındaki Kürt siyasetçi Tarık Ziya Ekinci, Kürtlerle Ermeniler arasında kirveliğin çok yaygın olduğunu söylüyor; bu yaygınlığın bir göstergesi olarak, aralarında kirvelik ilişkisi olsun ya da olmasın her iki kesimden insanların birbirlerine hitap ederken "kirve" diye seslendiklerini belirtiyor hatta. Kirve kelimesi, hitap edilen insana karşı bir dostluk, yakınlık, sevgi, muhabbet içermektedir aynı zamanda.

> *"Çok samimiyse 'filehê min were vira,'[2] ya da 'kirîv were,'[3] derdi. 'Kirîv,' kirve anlamındadır. Ermenilerle kirvelik kurmak herhalde mubahtır İslamiyet'te, bilmiyorum. Biz hiç Ermenilerle kirvelik kurmadık. Ama aramızda kirvelik olsun ya da olmasın her Ermeni'ye hitap ederken 'kirîv!' derdik. Bu niçin böyle oldu bilmiyorum. Onlar da bize, Kürtlere ve Müslümanlara 'kirîv,' derlerdi. Sözgelimi yazları gittiğimde, 'Kirîv çawanî, mekteba te çawane, tu dixwînî naxwînî'[4] diye sorarlardı.*

Tarık Ziya Ekinci, çocukluk ve gençlik yıllarının geçtiği 1930'lar, 1940'lar Diyarbakır'ından sesleniyor bize. O sıralarda Ermeniler hâlâ iki mahalleyi dolduracak nüfusa sahip Lice'de. Geçmişin kalıntıları hâlâ silinememiş.

Kirveliğin toplumsal bir kurum olarak Kürtlerin ve Ermenilerin ilişkilerinde çok önemli bir yere sahip olduğuna şüphe yok. Birçok köyde, kasabada ve kentte Kürtler ve Ermeniler ya iç içe yaşamış ya da birbirlerine yakın ikamet ederek komşuluk yapmışlardır. Bu-

2- Benim Ermenim, buraya gel!
3- Gel kirve!
4- Kirve nasılsın? Okul nasıl gidiyor? Okula gidiyor musun?

gün Ermeniler fiziki olarak kendi kimlikleriyle o topraklarda yaşayamıyor olsalar da, Ermenice köy, yayla, tarla, dağ, kasaba isimleri Diyarbakır'da kullanılmaya devam ediyor. Üstelik devlet söz konusu isimleri -tıpkı Kürtçe köy isimlerini Türkleştirdiği gibi- yasal olarak değiştirmiş olsa da, bu isimler halk arasında kullanılmaya devam ediyor; insanların hafızasında olduğu kadar mekânın hafızasında da canlılığını koruyor. Tarihsel açıdan bakıldığında bu hafıza, Kürtlerin ve Ermenilerin ekonomik işbölümü ve dayanışma içinde yaşamlarını sürdürdüklerinin de göstergesidir.

58 yaşındaki Dicleli emekli öğretmen Serhat ile şehir merkezinde Türkçe yapıyoruz görüşmemizi. Serhat da, birçok Diyarbakırlı gibi siyasetle yakından ilgili; doğup büyüdüğü yerdeki ilişkilere ve yerel tarihe de hayli hâkim. Kirvelik hakkında şunları anlatıyor:

"Yani o dönemde kendi köyümüzde Ermenilerle Kürtler arasında herhangi bir husumet, anlaşmazlık yokmuş. Normal komşuluk ilişkileri içerisinde yaşıyorlarmış, hatta mesela Ermeniler ile Kürtler arasında her Ermeni'nin bir Kürt kirvesi varmış. Birbirileriyle kirvelik yapıyorlarmış. Kirveliğin hem Kürtlerde hem de Ermenilerde derin bir anlamı var. Örneğin bir erkek kendi amcasının kızıyla, kız kendi amcasının oğluyla rahatlıkla evlenebilirken, bir kirve bir kirvenin kızıyla ya da oğluyla evlenemez. Çünkü kirvelikteki anlam tamamen kardeşleşmedir. Aslında kanın birbirine karışması anlamına geliyor kirvelik. Nasıl ki bir insan kardeşiyle evlenemiyorsa, kirvesinin kızıyla veya oğluyla da evlenemez. Kürtlerle Ermeniler arasında böyle bir gelenek, böyle bir inanç varmış, vardı. İşte o derece birbirilerine yakınlardı Ermeniler ve Kürtler.

Müslümanlar arasındaki normal kirvelikte de kardeşleşme var. Bir Müslüman bir başka Müslüman ile kirve olursa, onun kızını alamaz. Bir Ermeni ile kirvelik kurduğun zaman Ermeni kirve eve rahatça girip çıkabilirdi.

Keza sen de rahatça Ermeni kirvenin evinde kalabiliyordun. Hiçbir kaygı, kuşku duymadan hem de."

Toplumsal hayatımız kurallar üzerine inşa edilmiştir. İnsanlar arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi, sosyal hayatın sürdürülmesi ve daha birçok açıdan kurallar vazgeçilmezdir. Bugünün dünyasında kural derken evrensel sözleşmeleri, anayasa ve kanunları kastediyoruz. Her dönemde, toplumsal hayatı düzenleyen birtakım kurallar, kanunlar olmuştur. Mevcut kural ve kanunların yeterli gelmediği, toplumsal ihtiyacı karşılamadığı durumlarda toplumlar kendi mekanizmalarını, kendi kurallarını yaratma yoluna gitmişlerdir. Bunu yaparken mevcut kurallarla çatışmayacak, aksine onu tamamlayacak, onunla bütünleşecek içerik ve biçimi tutturmaya gayret etmişlerdir. Bu biçimler bazen bir kültürel özellik bazen bir gelenek icat etmek tarzında olmuştur.

Serhat'ın anlattıklarını dikkate alarak şunu söyleyebiliriz: Kürtler ve Ermeniler kirvelik kurumundan hareketle kendi aralarında toplumsal hayatı, karşılıklı ilişkileri düzenleyen önemli bir kurallar manzumesi oluşturmuşlardır. Burada, dönemin ruhuna uygun bir şekilde, toplumsal hayatın düzenlenmesinde belirleyici konumda olan dini kaidelere riayet edilmesine dikkat ettikleri de gözden kaçmıyor. Her iki dinin de karşılıklı evlilikleri yasakladıkları, belirli kurallara bağladıkları düşünülürse, kirvelik kurumu sayesinde bu yasağın perçinlendiğini söylemek mümkün. Ancak Serhat'ın da aktardığı üzere, kirvelik hukuku sadece karşılıklı evliliklerin engellenmesi üzerine kurulmamıştır. Bir kurum olarak kirvelik, bir yandan evlilikleri yasaklarken öte yandan toplumsal ilişkileri ve dayanışmayı geliştirecek bir yakınlaşma zemini sunmuştur taraflara. Kan bağına dayanmasa da en az onun kadar etkili bir başka akrabalık tarzıdır kirvelik. Bu itibarla, kirvelik kan bağına dayanmayan bir akrabalık duygusu üzerinden günlük ilişkilerdeki bazı bariyerleri kaldırarak karşılıklı ilişkileri rahatlatır. Toplumlar arasına mesafe girmesini, gerginliklerin ve önyargıların oluşmasını engeller.

Anlatılanları göz önüne aldığımızda, hem Kürtlerin hem de Ermenilerin kirvelik kurumunu önemsediklerini söyleyebiliriz. Kirveliğin Kürtler ve Ermeniler arasındaki ilişkilerde nasıl işlevsel bir rol oynadığına dair Kulp ilçesinden 58 yaşındaki Hasan, ninesinden ve babasından duyduklarını şu sözlerle dile getiriyor:

"Ninem Şîrnas Köyü'ndendir. Ninemi tanımaya başladığımda yüz yaşını aşmış durumdaydı. Dedem H. Bey de çok uzun bir ömür yaşamış. Bana anlatılanlara göre, H. Bey 120 yaşına değin yaşamış. Köyümüzden 93 kişi Birinci Dünya Savaşı'nda silah altına alınmış ve bunlardan yalnızca üçü sağ salim dönebilmiş. Dedem de Bedlîs Cephesi'nde öldürülmüş. Ninem bu savaş süresince, Kürtlerle Ermenilerin beraber yaşadığı bir köyde yaşadığı için Kürt-Ermeni ilişkilerine çok vakıftı. Yaşadığı süre boyunca, yanında Ermenilerden söz edildiği takdirde ağlardı. Küçük bir aile olduğumuzdan dolayı onlarla aynı evde yaşamazdık. Ninemin bana anlattığı kadarıyla, Kürtler ve Ermeniler arasında abartılacak derecede sorunlar çıkmazmış. Bizim bu yöredeki Ermeniler esnaflık yapar, demircilik sanatını icra ederlermiş. Köy halkının günlük olarak ihtiyaç duyduğu tüm araç gereçleri komşuları olan Ermeni ustalar yaparlarmış. Ermeniler dokumacılık, demircilik ve çömlekçilik işleriyle iştigaldiler. Çömlek, kâse, testi gibi ev işlerinde sürekli olarak kullandığımız ev araç-gereçlerini Ermeni çömlekçi ve testiciler yaparlardı. Her ne kadar farklı dinlere inandıkları için birbirlerinden ayrılsalar da, günlük yaşamın sıradanlığında beraberce barış içinde yaşar, birçok ortak noktada buluşurlarmış. Örneğin, düğünlerde hep beraber eğlenir, yaslarda da hep birlikte ağlarlarmış. Yani bu noktada herhangi bir farklılık yokmuş aralarında. Bununla beraber dinsel nedenlerden ötürü kız alıp vermezlermiş."

"Ne oldu da bu akıl almaz olaylar başımıza geldi?" diye soran Hasan, konuyu kirveliğe getiriyor:

> *"Açıkçası din ile kirvelik arasındaki ilişki, çok ilgi çekici bir konu. Her dönem mutlaka Ermeniler ve Kürtler arasında kirvelik olgusu olmuştur. Kirvelik, Kürtler ile Ermeniler arasında bir nevi dostluk ve kardeşlik bağlarının kurulması görevini üstlenen çok önemli bir kurumdur. Her Ermeni ailenin, mutlaka bir Kürt kirvesi olmuştur. Kirvelik ilişkisiyle kardeşlik bağları kurulan her aile, birbirlerini rahatça ziyaret etme şansına kavuşmuşlar; beraber şenliklere, düğünlere gidip eğlenmişlerdir. Yani ilişkiler böyleymiş, fazla farklılık yokmuş aralarında."*

65 yaşında tanınmış bir Kürt siyasetçi olan Ömer, Lice'de büyümüş. Erken denebilecek bir yaşta Diyarbakır'dan ayrılmasına rağmen çocukluğuna, yaşadıklarına, duyduklarına dair oldukça ayrıntılı şeyler anlatıyor. İlk gençliğinden bu yana siyasetin içerisinde bulunmuş bir kişi. Dolayısıyla anlattıklarına siyasetin sirayet etmemesi mümkün değil. Ömer, önce sünnet ritüelinin nasıl gerçekleştiğini anlatıyor bize. Kirvenin seçilmesini, ritüel sırasında ve sonrasında yapması gerekenleri anlatıyor. İlginç olan Ömer'in İslami bir kural olan sünneti köken olarak Zerdüşt inancına bağlayan bir tarihsel okuma yapması. Dikkat çeken bir diğer husus ise, çocukluğunun Lice'sini Kürt ve Ermeni ilişkileri açısından idealize etmesidir:

> *"Kirvelik Kürtlerde önemli bir olaydır: Bir yakınlık anlamına gelir. Akraba olmayanlar arasında akrabalık ilişkilerinin doğmasına vesile olur. Mesela sünnet düğününde birisinin çocuğu sünnet olurken, başka bir aile ya da onun büyüğü çocuğu kucağına alıp sünnet ettirir. Sünnetçi onun kucağındayken onu sünnet eder. Şimdi böyle olduğu zaman, o iki aile, özellikle de o iki ailenin oğlu ve çocuğu kucağına alan insan birinci dereceden akraba*

oluyor, yani kirve oluyorlar. Ona kirve diyorlar. Birbirlerine hediye veriyorlar sünnet töreni esnasında, çocuğa giysiler alıyor kirvesi. Çocuğun ailesi de kirve tarafına hediyeler alıyor. Bu bildiğim kadarıyla, tabii bu İslamiyet'te yoğunluk kazanmış ama Zerdüşt'ten beri böyle şeyler var. Ayrıca Ermeni aileyle Kürt ailesi aralarında anlaşıyorlar, kirveliklerini ilan ediyorlardı: Biz birbirimizin kirvesi olalım. Tıpkı kan kardeşi, kanka manka diyorlar ya onun gibi karşılıklı olarak ve gönüllü bir şekilde kirve oluyorlardı. Artık birbirlerinin akrabası gibi hediye alışverişinde bulunuyorlardı. Sözgelimi Kürt aile bağını kaldırmışsa Ermeni aileye sucuk götürüyor, üzüm götürüyor.

Aralarında kız alıp verme yoktu. Şunu çok rahatlıkla söyleyebiliriz: İnanç özgürlüğü açısından herkes müthiş derecede -o dönemin Lice'sinden bahsediyorum- özgürdü, kimse kimseye karışmazdı. En ufak bir şey, tepki yoktu. Tam tersine kendi milli yahut dini günlerinde birbirlerine destek verirlerdi. Dini bayramlarda Ermeniler de geliyorlardı. Yani bulundukları zaman Kürdün bayramını kutluyor, tebrik ediyorlardı. Onların da 'Hêksora Filehan' diyorlar. Hêksor."

Soykırım sonrası dönem için çizilen bu ideal tablonun genelleştirilmesinin doğru olmayacağını başka anlatılardan biliyoruz. Ama yaptığımız görüşmelerin ağırlıklı bir kısmında insanlar ilişkinin bu yönünü öne çıkarıp anlatmayı tercih ettiler. Çoğunlukla bizim sorularımız üzerine negatif örneklerden, olaylardan bahsettiler. Çocukluk dönemlerinde Ermenilerle aynı ortamı paylaşmış insanlar Ermenilerin zanaatkârlığını, yaptığı işlerdeki dürüstlüğü anlatmakla bitiremediler, hatta Müslümanların bu konulardaki yetersizliklerine eleştirel bir yaklaşım sergilediler. Diyarbakır'ın tarihi, kültürel, sosyal mirası hakkında çalışmalar yapan araştırmacı Amed Tigris, kirvelik kurumu üzerinden Ermeni Kürt ilişkilerini değerlendirirken şöyle diyor:

"Kirveliğin Kürtlerde dostluğa yakın bir karşılığı var. Aile dostluğu gibi bir şey bu, ama dinsel bir niteliği de var. Lice'de Kürtler Ermenilere Hıristiyanlıklarından ötürü; Ermeniler de Kürtlere Müslümanlıklarından ötürü kirve demişler. 'Aynı dinden değiliz ama ailecek samimi bir dostluğumuz var. Yardım gerektiğinde yardımlaşıyoruz' anlamında bir hitap bu. Ama diğer Kürt bölgelerindeki Müslümanlar da birbirlerine kirve diyorlar. Dostluk kurmak ve yakınlaşmak için sünnet töreni bir vesile olarak kullanılır. Ama Lice'de farklı bir anlayış var. Sadece Ermeniler ve Kürtler birbirlerine kirve derlerdi."

Kulp bölgesinden 64 yaşındaki Faruk da Ermenilerin zanaatkârlığına, işlerindeki ustalıklarına dair benzer değerlendirmelerde bulunuyor. Çiftçilikte, günlük yaşamda kullanılan her türlü aracı Ermenilerin yaptığını, Kürtlerin bu işleri beceremediğini söylüyor. Ama konumuz olan kirvelik açısından çok önemli bir ayrıntıya değiniyor ve Kulp bölgesinde sünnetçiliği de Ermenilerin yaptığını belirtiyor:

"Dedem çocukken Hüseyin Bey'in yanında kalmış. Büyüdükten sonra Pasur'a gitmiş ve orada dericilik yapmış. Derici olup at yeleleri yapıyormuş. Bütün sünnet işlerini Filistanlılar (Ermeniler) yapıyordu. O zamanlarda Diyarbakır'da olan bütün zanaatkârlar Ermenilerdi. Her şeyi onlar yapıyorlardı. Hayvan derilerini alıp ayakkabı yaparlardı. Ayakkabıları, çarıkları onlar yapardı. Demirden pulluğu da onlar yapıyordu. Xelîlê Bûlo'lar vardı, Pasur Hinzê'den Çîko'lar vardı, Xanpo'lar vardı, Hinzê'liydiler. Onların hepsi de zanaatkârdı. Kulp'ta bütün sanatları onlar yapardı. Hayvanlar için nalları da Ermeniler yapardı. Kurmanclar nalbantlık yapamıyorlardı. Atları ve katırlarımıza Ermeniler nal çakıyordu. Orak ve halatları Ermeniler yapıyorlardı. Sonra Kulp'tan kalkıp İstanbul'a gittiler. Bilmiyorum hâlâ İstanbul'dalar mı?

Avrupa'ya gittiler, bazıları Fransa'ya gittiler, bazıları son yıllara kadar varlardı."

70 yaşında ve Ergani doğumlu olan Hanım, çok erken yaşta evlenip Diyarbakır merkezdeki Hançepek Mahallesine yerleşmiş. 1959-1960 yıllarına tekabül eden bir zaman diliminde, Sur içinde yoğun olan Gayrimüslimlerle komşulukları hakkında bazı ayrıntılar veriyor. İlişkilerinin sevecenliğine, yardımlaşma, dayanışma yönlerine vurgu yapsa da, kayınpederinin onları korumaya dönük yaklaşımlarından anlıyoruz ki, inançlarından dolayı Gayrimüslimler ayrımcılığa, ötekileştirmeye ve aşağılanmaya mazur kalmışlardır:

"Eski Sur sokaklarının sağ tarafı tamamen Ermeni Mahallesi idi. Sol tarafta ise tamamen Müslümanlara ait evler vardı. Yıllarca Ermenilerle aynı mahallede birbirimizi severek, sayarak idare ettik. Asla bir kavgamız, gürültümüz olmadı. Çok mütevazı, çok mükemmel insanlardı gerçekten. Komşularımızdı hepsi. Benim kayınpeder de onlara karşı çok mütevazı idi. Bazen çocuklar kavga ettikleri zaman -mahalle çocukları işte, bizim veya onların- bazı Müslüman anneler çıkıyor ve "ne oldu, ne oldu? Yine Xaço mu seni vurdu?" diye soruyorlardı. Böylesi anlarda kayınpederim kıyameti koparıyordu: 'Hayır! Onlara bir daha Xaço demeyeceksiniz. Xaço onların kutsalıdır, Siz nasıl onlara Xaço diyorsunuz! Onların dini onu kabul ediyor; bizim dinimiz bunu kabul ediyor. böyle konuşamazsınız,' derdi. Kayınpederin korkusundan kimse hiçbir şey söyleyemiyordu. Hatta onların oruçları var, perhiz yapıyorlar. Oruçları bittiği zaman, gider ve bayramlaşırdık onlarla, kutlardık bayramlarını. Kayınpederim sayesinde bütün mahalleli toplanır, giderdik. Oturur, sohbet ederdik. Bilhassa bana çok yardımları dokundu. Neden bana? Ben çok küçük yaşta evlendim de o yüzden. Çocuklarımız ağladığı zaman onların kucağına veriyorduk. Evlerine götürüyor, bakıyorlardı. Onların ger-

çekten hiçbir kötülüğünü görmedik. Ama ne yazık ki onlara çok fazla hakaretler edilmiş."

1915 Öncesi İlişkiler ve Kirvelik

Buraya kadar Kürt Ermeni ilişkileri açısından yer verdiğimiz görüşmeler, 1915 sonrasını kapsıyordu. 1915 sonrasını kapsayan bu bilgilerin, soykırım öncesine dair kimi ipuçlarını içinde barındırdığına şüphe yok. Fakat 1915'te yaşanılan kırılmanın çok büyük olması, niteliksel olarak büyük değişimlerin yaşandığına işaret etmektedir. Bu sebeple, saha çalışması boyunca 1915 öncesi dönemdeki ilişkilerin durumunu sormaya gayret ettik.

Kürt Ermeni ilişkilerinin yüzyıllara uzanan bir tarihinin olduğu malum. Her iki halkın da bu topraklardaki tarihi çok eskilere uzanıyor. 1915 öncesinde Diyarbakır özgülünde Ermeni-Kürt ilişkilerine bakacak olursak, öncelikle öne çıkan hususun Ermenilere dair hatırlananların hep olumlu bir nitelik taşımasıdır. Bazen bir özlem, bazen bir hayıflanma içerse de, Ermeniler dinlediğimiz hikâyelerde çoğunlukla zanaatkâr, usta, becerikli, çalışkan, üretici insanlar olarak anıldılar. Yaptıkları her işte başarılıymış Ermeniler: Toprağı işleyen çiftçisi en verimli ürünü alırmış, zanaatkârının yaptığı malzeme her zaman sağlammış, esnafı hileye yeltenmezmiş, komşulukları evini teslim edecek kadar güvenilirmiş.

Kürt Ermeni ilişkilerinin adım adım bozulmaya uğradığına şüphe yok ama. Diyarbakır özelinde 1915 öncesi bu ilişkileri tanımlarken, döneme hakim olan dini paradigma gözden kaçırılmamalıdır. Tanzimat Fermanı'ndan bu yana, Osmanlı'nın modernleşme söylemi uyarınca toplumsal ilişkileri eşitlik temelinde yeniden düzenleme gayretleri olsa da, toplumsal düzeyde bunun karşısında ciddi bir direnç olduğu, bir başka ifadeyle, İslam hukukunun Müslümanlara tanıdığı ayrıcalıklardan vazgeçmek istemeyen geniş kesimlerin yapılan hukuki düzenlemelere rağmen bildiğini okuduğu vakıadır.

Bu durumla paralel birçok anlatıya denk geldik. 1915 öncesinde Müslümanların Ermeniler karşısında üstün konumda bulun-

dukları, Ermenilerin bir anlamda onlara biat etmek zorunda oldukları sıklıkla ifade edildi. Aralarındaki kirvelik ilişkisine vurgu yapıldı ama Ermenilerin ikinci sınıf insan muamelesi gördükleri de dile getirildi. Bu noktada Ermenilere yönelik bir ayrımcılık ifadesi olarak Kürtler arasında yaygın kullanılan bir deyimden bahsetmek gerekir: "Ez filehê bavê te me?" Yani "ben senin babanın Ermenisi miyim?"

Aradan yıllar geçmesine rağmen Kürtler arasında kullanılan bu tabir, 1915 öncesindeki ilişkilerin nasıl sürdüğüne dair önemli bir gösterge. 80 yaşında, Kulp doğumlu Mansur'la yaptığımız görüşmede kendisi bu ifadeyi sıklıkla kullandı. Bu ifadeyi kullanışından anlaşılmakta ki, zamanında her Ermeni'nin belirli bir Müslümana bağlılığı varmış ve sonbaharda o Müslümana belirli oranda tahıl-meyve vb. vermek zorundaymış. Dolayısıyla o bağımlılığı dile getirmek için Kürtler arasında kullanılıyormuş bu deyim:

> *"Ben de hani çevremden öğrenmişim, yanımızda şöyle konuşuyorlardı: 'Ben senin babanın fileh'i miyim?' Herkesin yiyeceği Ermeni malı belliydi. Benden önce tabii bu söylediklerim, ben de görmemişim, duymuşum sadece. Filan kişinin Ermeni'si diyorlardı mesela. Sonbaharda gidiyor ve tahılının yarısını alıyordu. Çok büyük bir gadri uygulamışlar Ermenilere."*

Tarık Ziya Ekinci de benzer bir değerlendirme yapıyor. "Fileh", yani Ermeni tabirinin bir anlamda kendisine bağımlı, "xulam" (uşak) manasında kullanıldığına işaret ediyor. Ekinci, babasının Lice'nin eşraf tabakasından ve yönetici konumunda bir kişi olmasından dolayı bu tabiri sıklıkla kullandığını söylüyor:

> *"Babam şöyle laflar ediyordu: 'Em herin ba Filehê me' 'Filehê me kê ye?' 'Filehê me Aro ye.' 'Here mala Aro, jê ra bêje ji mira kêrek çêke.' Gider söylerdim ben de: Aro 'bave min bivrî kê dixaze.' ('Bizim Ermeni'mizin yanına gidelim.' 'Ermeni'miz kimdir?' 'Aro'dur!' 'Aro'nun evine*

git ve de ki bana bir bıçak ya da balta yapsın.' Aro, 'babam balta istiyor.'

Babam bir nevi eşraf takımdan sayılırdı. Amcaları öldükten sonra o topraklara sahip oldu. Diğer herkes için de öyleydi. Herkes kullanırdı 'filehê min' tabirini. Mesela enişte lerimiz vardı, Lice'nin yerlisiydiler, Türkçe de bilmezlerdi, 'filehê min' derlerdi. Kahvede beraber otururlar, konuşurlar: 'lo lawo tu filehê min.' Tabir böyle: 'Benim Ermenim,' 'bana bağlı Ermeni.' Yani ben seni himaye ediyorum. Ben sana tesahüp ediyorum (sahip çıkıyorum), sen de benim hizmetimdesin anlamında. Günlük yaşamda işlerini onlara yaptırırdı. Tanırlardı birbirlerini. Peno diye bir Ermeni var, bilmem hangi adamın Ermeni'sidir, Aro bizim Ermeni'mizdir, böyle."

Bu iki örnekten de anlaşılacağı üzere, Diyarbakır'da Kürtler ve Ermeniler arasında eşitsiz bir ilişki var. Siyasi ve askeri üstünlüğü elinde bulunduran Kürtler hâkim konumda olup, yüzyıllarca Müslümanlık üzerinden bir yerel yönetim gücüne sahibi olmanın avantajlarını kullanmışlardır. Kürtlerin çoğunluğu oluşturması ve Müslümanlık üzerinden iktidara ortak olması nedeniyle, Ermeniler kendi yaşamlarında ve düzenleyecekleri etkinliklerde hep bunu gözeterek davranmak zorunda kalmışlardır. Aralarında bir bağımlılık ilişkisi olmakla beraber, Ermenilerin de kendi içinde sınıflı bir toplum olduklarını, sınıfsal çeşitlilik arz ettiklerini görmekteyiz.

82 yaşındaki Kulp doğumlu Baran, önce Kulp'a bağlı Ermeni köylerinden birkaçını sayıyor, devamında ise Godernê (Taşköprü) Köyü'nün eski Ermeni lideri Xanzar'ın İslami kurallara karşı gösterdiği hassasiyeti anlatıyor. Ardından kendi inancını herkesin kendi ibadethanesinde yaptığını, Atatürk'le birlikte ırkçılığın hortladığını, huzursuzluğun ve ölümün vuku bulduğunu, yoksa Kürtlerin Ermenilerle bir arada yaşamaktan kaynaklı bir sorununun olmadığını söylüyor:

"Rahmetli ninem bana, 'Bize arazide yardım ederlerdi.

Meşe ağaçlarını beraber toplar, misafirliğe gidip gelirdik. Çok iyi anlaşırdık onlarla. Biz Müslümanlar camiye giderken, onlar kiliseye giderlerdi. Kimsenin bununla bir sorunu yoktu,' diye anlatırdı. Tarihe baktığımızda öyle bir sorun yok. Atatürk dönemine kadar Müslümanlar ile Hıristiyanlar birlikte yaşıyorlarmış. Aralarında herhangi bir huzursuzluğun veya ölümün vuku bulduğunu hiç işittiniz mi? Hayır! 'Siz Müslümansınız, siz de filehsiniz! Onları yurdumuzdan çıkarmalıyız,' diyerek fitne yaydılar toplumlar arasında. Böylece ırkçılık hortladı. Bunların hepsini Türkler planladı. Ninem, 'Filehler hastalıkta ve sağlıkta hep yanımızdaydılar. Bizler de aynı şekilde onlara yardıma giderdik. Cenazemiz olduğunda onlar bize yardıma gelirdi; onların cenazesi olduğunda da biz onların yardımlarına giderdik. Bu tip durumlarda misafirlerimizi ağırlardık. Eskiden böyle yapılırdı,' derdi."

Ermenilerin hepsinin ekonomik olarak durumunun iyi olmadığını, birçok Ermeni'nin zengin Müslümanların yanında çalışarak hayatlarını sürdürdüklerini anlatıyor 80 yaşındaki Aliye. Bu durumun köyden köye değiştiğini, bazı köylerde Ermenilerin zengin olduğunu, bazı köylerde ise fakir olduğunu söylüyor:

"Kaynanam yemin ediyor. 'Müslüman gibiydiler,' diyordu: 'Birçoğu evde hizmet ediyor, dükkânda çalışıyor, taş çıkartıyorlardı.' Kayınpederimin hizmetçileriymiş işte. Zaten sekiz evlermiş. Onlar zenginmiş, kayınpederlerim çok zenginmiş. Üç değirmenleri varmış, çok arazileri varmış, çok. Hemen hemen köyün tamamı bizim.

Filehler fakirmiş, buradakiler. Helda'nın, onlar fakirmiş, biz de zenginmişiz. Şimdiki gibi fakir zengin varmış. Öyle. Kayınpederimin şefaati çokmuş, merhameti varmış. Galiba, zanaat onların elindeymiş. Zaten fakirlermiş, fakir. Bu dağların Filehleri fakirdiler. Diğerleri gibi değildiler."

Aliye bize fakir Ermenilerden bahsetse de yaptığımız görüşmelerde ağırlıklı olarak karşılaştığımız durum, Ermenilerin çok zengin oldukları yönündedir. Tıpkı Yahudi toplumunu sermaye ve zenginlikle eşdeğer gören bugünün Türkiyesi gibi, 1915 öncesi Ermeni toplumuna dair de Müslümanlar (Kürtler) arasında benzer bir algının mevcudiyetine tanık olduk. Söylediklerimizi doğrulayan bir değerlendirmeyi 70 yaşında Silvanlı Fatma şöyle anlatıyor:

> *"Eskiden ilişkiler gayet sıcakmış. Birbirleriyle iyi anlaşıyorlarmış. Komşuluk ilişkileri çok gelişkinmiş. Filehlerin çok zengin oldukları söylenirdi. Kürtlerden daha zenginlermiş. Çiftçilik yapar, toprağı sürerlermiş. Arpa, buğday, mercimek gibi ürünler ekerlermiş toprağa. Cano Köyü'nde yapılan aramalar neticesinde toprağa gömülü, altınla dolu küpler bulunmuş. Yani aşırı zenginlermiş. Filehler katledilmeye başlandıktan sonra Müslümanlar Cano Köyü'ne ulaşmış. Cano köylüleri çok zenginlermiş. Bütün bir köy topraklarını sürüyormuşlar. Katliam başladıktan sonra bunlar mücevherlerini, altınlarını, değerli varlıklarını gömüp çeşmeleri kurutmaya başlamışlar. 'Onlarla ara sıra takışmamıza rağmen yine de geçinebiliyorduk, ama onlar bizden daha zenginlerdi,' derdi kayınpederim."*

Avukat Eyüp, babaannesi Serdêli Güllü Hanım'dan duyduğu bir paskalya tekerlemesini aktararak başlıyor sözlerine. Ardından Kürtlerle Ermenilerin ortak yaşamını sembolize eden onlarca tekerleme, türkü, hikâye olduğunu söylüyor. Eyüp anlatısında geçmişi idealize edilmiş bir ilişki tablosu içinde sunuyor. Bu hikâyeleri dinlediği babaannesinin yüksek bir hassasiyetle konuya yaklaştığı, bu etkiden dolayı da Kürt-Ermeni ilişkilerini idealize eden anlatıcının ilişkilerin bozulmasını nedenlerini ve katliamın sorumluluğunu Rusya ve Osmanlı devletlerine havale ediyor. İki komşu halkın birbirlerini korumaya çalıştıklarını ama bu devletlerin fitnesi yüzünden başarılı olamadıklarını söylüyor:

'Berf bariye
Berfa sore,
Filehên gundê me
Girtine rojiya serê çilê'[5]

Onlarca tekerlemede, onlarca şarkıda, türküde Ermeni halkının Kürtlerle ortak yaşamına ilişkin izlere rastlıyoruz. Çok güzel günlerin de olduğunu bize söylüyorlar, dedelerimiz, ninelerimiz. Bu fesatlıktan önce, yani Osmanlının fitnesinden önce Kürtler ve Ermenilerin çok iyi bir kardeşlik hukuku içinde yaşadıklarını biliyoruz. Birbirlerini himaye etmeye çalıştılar. Serhad bölgesinde Ermeniler Ruslara karşı Müslüman komşularını korumaya çalıştı. Daha güneyde Müslümanlar, Ermeni komşularını korumaya çalıştı. Ama iki devletin fitnesi vardı. Ruslar ve Osmanlıların kavgasının kurbanı oldular. Bir halk yok oldu, gitti."

Eyüp anlatımının devamında Ermenilerin bu topraklardan sökülüp atılmalarının psikolojik, sosyal, kültürel, ekonomik etkilerine vurgu yapıyor. Ermenilerin yok edilmelerini aynı vücudun bir parçasının kesilip atılmasına benzetiyor. Halkların birbirlerinin ihtiyaçlarını tamamlayan ortaklaşa yaşamlarının son bulması nedeniyle günlük yaşamın sekteye uğradığını; sosyal, kültürel, ekonomik ihtiyaçların karşılanamadığını belirtiyor.

"Ailemin büyüklerinin, yani babamın da dedemin de bize anlattıklarını söyleyeyim: Ermeniler gittikten sonra yüreğimizin bir parçası, vücudumuzun bir parçası, beynimizin ve aklımızın bir parçası da gitti. Babaannem Güllü Hanım'da benzer şeyler anlatırdı: Ermeniler gittikten, katledildikten sonra kaşık bile yapamayacak hâle geldik. O kadar birbirimize bağlıydık. Biz hayvancılık, cotkarlık (çiftçilik) falan yapardık. Onlar zanaat işleri ile

5- "Kar yağmur, kırmızı kar / köyümüzün Ermenileri yılbaşının (Paskalya) orucunu tutmuşlar."

uğraşırdı. Şu anki ifade ile sosyal manada birbirimize ihtiyaç duyuyorduk, birbirimizi tamamlıyorduk."

Güllü Hanım'ın işaret ettiği, işbölümü dahilinde birbirini tamamlayan ortak yaşam söylemi başka görüşmeciler tarafından da dile getirildi. Diyarbakır'ın birçok kasabasında ve köyünde Ermenilerle Müslümanlar iç içe yaşarlarmış. Bazen iki yüz hane Ermeni ailenin bulunduğu bir köyde dört beş tane Kürt ailesi yaşarmış ya da tam tersi durumlar olabilmekteymiş. Yaşam tarzı açısından, özellikle de giyim kuşamda birbirlerine çok benzerlermiş ve bu farklı toplulukları çoğu zaman birbirinden ayırt etmek kolay olmazmış. Tarık Ziya Ekinci, Lice özgülünde Kürtler ve Ermenileri bir arada tutan işbölümünü ayrıntılı bir şekilde anlatıyor:

"Tarih boyunca Ermeni ve Kürtler bir arada yaşamışlardır, gördüğüm ve bildiğim kadarıyla. Kürtler ağa ve maraba ilişkisi içindeydiler. Ağaların geniş toprakları vardı, Kürtler bu nedenle daha ziyade kırsal alanlarda yaşıyorlardı. Geniş arazilerde tarımcılıkla uğraşırlardı Kürtler, hububat ekerlerdi, hayvancılık yaparlardı. Ermeniler se şehirlerde, kasabalarda, kasaba merkezlerinde yaşıyor ve tamamen zanaat ile uğraşıyorlardı. Bir nevi görev taksimi yapılmışçasına birlikte yaşıyorlardı. Karşılıklı olarak birbirlerine de saygılıydılar. 1914'e, 1915'e kadar devam etti bu saygı ve işbölümü.

Kürtler ile Ermeniler arasındaki ilişki ekonomik işbirliği hâlinde devam ederdi. Kürtler Ermenilerin yaptığı işlere tenezzül etmezlerdi, aşağı işler olarak telakki ederlerdi bunları. Benim çocukluğum boyunca hiçbir Kürt demircilik yapmadı. Hiçbir Kürt, sözgelimi hayvan palanı yapmak için Ermeni bir dükkâncıya gidip de mesleği öğrenmek istemedi. 'Benzer şekilde, 'mataf' derdik biz. kumaş, yani 'çav' dokurlardı Ermeniler, iç çamaşır için. O zaman kapalı bir ekonomi vardı zaten. Bu kapalı ekonomi içinde şalvar, obeli, palas malvar vb. dokunurdu.

Bunları hep Ermeniler yapardı. Ayakkabıcılık, yemenicilik dediğimiz işleri de Ermeniler yapardı. Fakat dediğim gibi hiçbir Kürt gidip de bu işleri yapmazdı. Ermeni işi olan bu işlerle uğraşmayı hakaret sayarlardı çünkü. Ermeniler tamamen çekildikten sonra bir iki kişi çıktı, Diyarbakır'da öğrenip geldiler kimi işleri, Lice'de demircilik yapmaya başladılar.

Babamın anlattıklarına göre, Lice'de onun çocukluk yıllarında, Ermeniler arasında İstanbul'a kadar gidip eğitim gören ya da Paris'te eğitim gören çocuklar dahi varmış. Lice'nin il genel meclis üyeleri Ermeni'ymiş, dahası Ermeni hâkimler varmış. Ben rastlamadım ama bu insanlar varmış; hayli saygın insanlar, itibar gören insanlarmış. Keza Diyarbakır merkezdeki mimar, mühendis, doktor, avukat, hâkim gibi üst tabakada insanlar da hep Ermenilerden oluşuyormuş. Diyarbakır'ın özgün mimarisi Ermeniler tarafından yapılmış mesela. O kara taştan evleri yapanlar hep Ermenilerdir. Ermeni mimarlar tarafından yapılmış olan mekânlardır."

Bir Toplumsal Kurum Olarak Kirvelik

Sözlü tarih çalışmalarının belki de en önemli yönü yeni şeyler duymanız, yazıya dökülmemiş olsa da toplumun kolektif hafızasının koruyup sonraki kuşaklara aktardığı sözel bilgiye ulaşmanızdır. Kirvelik, araştırma ekibi olarak birçoğumuzun doğuştan beri deneyimlediği ve içinde olduğu toplumsal bir gerçeklikti. Fakat bu araştırma sayesinde kirvelik hakkındaki bildiklerimizin çok sınırlı ve yetersiz olduğunu fark ettik. Bunun üzerine yazılı literatüre bakmaya karar kıldık, ama karşılaştığımız tablo bizi hayrete düşürdü. Çünkü kirvelik hakkında Türkiye'de bugüne kadar bir tek kitap yazılmıştı, o da Prof. Dr. Ayşe Kudat tarafından yaklaşık 40 yıl önce kaleme alınmış ve yeni basımı ancak 2004 yılında okuyucunun hizmetine sunulmuştu.[6]

6- Ayşe Kudat, *Kirvelik, Sanal Akrabalığın Dünü ve Bugünü*, Ankara: Ütopya Yayınları, 2004.

Kirvelik, hukukun yazılı kurallarında yer almayan bir akrabalık çeşididir. Hukuken bir bağlayıcılığı olmayan ve sonradan kazanılan bu akrabalık biçimine antropoloji literatüründe, "tasavvuri akrabalık," "sanal akrabalık," "sahte akrabalık," "yarı akrabalık" gibi isimler verilmektedir.[7] Genellikle yakın akrabalar dışındaki insanlarla kurulan bu akrabalık çeşidi, kirvelikte olduğu gibi ilişkinin kuruluşu dini bir ritüelin icrasında rol almak şeklinde gerçekleştiği için belli bir kutsallığa, manevi güce de sahiptir. Kirveliğe benzer bir uygulama ve akrabalık Hıristiyanlıkta vaftiz anne-babalığı şeklinde icra edilmektedir. Gerek sünnette gerekse vaftizde mensup olunan inanca dahil olunmaya dair bir ritüel gerçekleşmektedir.

Doğrusu, araştırmaya başlayıncaya kadar kirveliğin bütün Türkiye'de, hatta İslam dünyasında yaygın bir kurum olduğu algısına sahiptik. Fakat gerçeğin böyle olmadığını, kirveliğin hâkim olduğu coğrafyanın Sivas'ın doğusu ile sınırlı olduğunu bu süreçte öğrendik. Bugün itibarıyla kirvelik ağırlıklı olarak Kürtler, Aleviler ve Ezidiler arasında yaygındır. Kirveliğin İran ve Azerbaycan'a kadar uzandığını söyleyenler de vardır.[8] Geniş İslam coğrafyasında sünnet ritüeli mevcut olmasına rağmen, kirvelik gibi bir kurumdan bahsetmek mümkün değil. İlk kez 1974 yılında basılan kitabında Prof. Dr. Ayşe Kudat, kirveliğin yaşandığı coğrafyayı tarif ederken şöyle diyor:

> *"Kirvelik Türkiye'nin bütün illerinde yaygın bir töre değildir. Kirveliğin bütün ülkenin birçok yerinde bilinir olması, her yerde bulgulanır olması anlamını taşımamaktadır. Doğu insanı ülkenin her yerine dağıldığı için kirvelik daha çok bilinen bir sosyal kurum hâline gelmişse de, unutulmamalıdır ki uygulayanların büyük çoğunluğu Doğu insanıdır."*[9]

7- Mahmut Tezcan, "Tasavvuri Akrabalık ve Ülkemizdeki Uygulaması", *Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt: 15, (1), s. 117-130.
8- Ayşe Kudat, *a.g.e.*, s. 91.
9- *A.g.e.*, s. 18.

Kudat, kirveliğin kökenini tartıştığı başka bir bölümde ise onu doğuran ortamın önemine vurgu yapıyor:

> *"Kökeni hangi dil ve din grubuna mensup halkta olursa olsun, kirvelik, çeşitli boyutlarda birbirinden ayrılan halkların barış içinde bir arada yaşaması gereken sosyo-coğrafik ortamlarda gelişmiş, önem kazanmış bir töredir. Bu nedenledir ki kirveliğin ilk nereden geldiği, hangi dil ve ırk grubuna ilk ait olduğu önemli bir sorun olmasa da, bugün nerelerde ve ne şekillerde uygulandığı karşılaştırma açısından ilginç sonuçlar ortaya çıkarır."*[10]

Sosyolog İsmail Beşikci, ilk kez 1969 yılında basılan *Doğu Anadolu'nun Düzeni, Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller* isimli kitabında kirvelik mevzusuna üç cümlelik bir yer ayırmıştır. Başka bir Hıristiyan topluluk olan Süryanilerle Kürtler arasındaki kirvelik ilişkisine vurgu yapan Beşikci, geçmişte Kürtler ve Ermeniler arasında da kirvelik hukukunun olduğuna değinir:

> *"Süryanilerin öbür etnik gruplarla ilişkilerinin kurulması ve geliştirilmesinde 'Kirve'liğin büyük rolü vardır. 'Kirve'liğin topluluklar arası yabancılaşmayı giderecek bir kurum olarak bizzat toplum tarafından yaratılmış bir kurum olması yeni bir durum değildir. Bu kurumun kökü çok eskilere dayanır. Örneğin, yüz yıl önce Ermenilerle Kürtlerin ve Ermenilerle Türklerin birbirlerine kirve olmaları gibi."*[11]

Beşikci Hoca'nın Kürt ve Ermenilerin kirvelik hukukunda ortaklaştıklarına vurgu yapması önemli. Kudat'ın kitabında da benzer bir bulguya daha detaylı olarak yer veriliyor. Kitabı için saha çalışması yapan Kudat, Bingöllü bir ilkokul öğretmeni ile görüşüyor. Kitapta ismi yer almayan ama yirmi yıldır ilkokul öğretmenliği yaptığını

10- *A.g.e.*, s.89.
11- İsmail Beşikci, *Doğu Anadolu'nun Düzeni, Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller*, İstanbul: E Yayınları, 1970, s. 375.

söyleyen kişi, ardından babasından aktararak Ermenilerle Müslümanlar arasındaki kirvelik ilişkisini anlatıyor:

> *"Vaktiyle bizim oralarda Ermeni bir azınlık yaşarmış. Bunları ben görmedim, babamdan, amcalarımdan, sağdan soldan anlatıldığı şekliyle biliyorum. Yöre insanıyla Ermeniler bir arada köylerde, kasabalarda yaşar, iyi geçinirlermiş. Sonra Rusya'dan gelen Ermeniler memleketin altını üstüne getirmişler, devlet idarecileri de bunları bizlerle beraber yaşayanlardan ayıramamış, onların bu işleri tertip ettiklerini sanarak bölgeden sürmüş. İşte bu Ermeni olaylarından önce gerek bizim kendi ailemiz gerekse diğer komşular Ermenilerle kirvelik kurarlarmış. Babamı kendi sünnetinde tutan da bir Ermeni'ymiş. Babam kirvesinin köyden alınıp götürüldüğünü hâlâ hatırlar, her fırsatta bize anlatır. Ermenilerle evlilik dine aykırı olduğundan kirvelik de olmasa güvenilir dostluklar kurulamaz, ayrılıklar tam manasıyla kapatılamazdı. Kirvelik kurulduğunda samimiyet, güven artar, gelip gidilir, emniyet hâsıl olur. Bugün bile geri kalan Ermenilerle kirvelik kurulur."*[12]

Kirveliğin, toplumsal hiyerarşide altta bulunan dezavantajlı grupların daha fazla mağdur olmalarını engellemeye dönük bir mekanizma gibi kurgulandığı söylenebilir. Yaşadığımız coğrafyada kirveliği hâlâ en çok benimseyen ve yaşatanların Aleviler ve Ezidiler olması bu tespitimizi doğrular niteliktedir. Bugün yaşayan bir örnek olarak Alevilikte ve kısmen de Ezidilikte, kirvelik kurumu çok katı kurallarla varlığını devam ettirmektedir. Her iki inanç grubunda da kirve seçiminde öncelik, kendi inancına mensup olmayan insanlar arasından kirve adayını belirlemektir. Eğer bu yönlü bir aday bulunamıyorsa, kendi inancına mensup dede, baba, pir, fakir gibi isimler verilen, dini misyonu olan kişilikler arasından se-

12- Ayşe Kudat, *a.g.e.*, s. 206.

çim yapılmaktır. Çünkü Alevilikte ve Ezidilikte de bir nevi kast sistemi gibi, dini önderler yalnız kendi seviyesindeki (kastındaki) kişilerle evlenebilirler. Bunun da gerçekleşme imkânı yoksa gelir dağılımı açısından iki aile arasında ciddi farklar bulunan adaylara bakılır, en son seçenek olarak kan akrabalığı olan kimseler tercih edilir.

Yakın dönemde yapılan bazı sosyolojik araştırmalarda da Sünni Müslümanlarla Alevi ve Ezidilerin kirvelik kurumuna biçtikleri anlam, önem, sahiplenme ve uygulamaya geçirme pratikleri arasında farklılıklar olduğu dile getirilmektedir. Bu farklılıkların ismi geçen toplumsal grupların ülkenin siyasetinde, ekonomisinde ve toplumsal hayatında sahip oldukları etkinlikle alâkalı olduğuna şüphe yok. Yakın dönemde bu konuyla alakalı yapılan bir araştırmada benzer sonuçlara ulaşıldığını görüyoruz:

> *"Alevi ve Yezidi gruplar kirve seçiminde çoğunlukla kendilerine yakın gördükleri, sevilen ve sayılan kişileri kirve seçme gayreti içerisindeyken, Sünniler bu iki etkenin dışında zengin ve sosyal statüye sahip olma gibi faktörleri sürece dahil etmektedirler. Bu tercihte rol oynayan etken, Alevi ve Yezidi grupların Sünnilere oranla kirveliği daha kutsal görmeleri ve kamusal alandaki kendi iç örgütlenmeleriyle yakından bağlantılı olmasından kaynaklanmaktadır."*[13]

Aileleri arasında kirvelik bağı kurulmuş gençlerin "yasak" aşkı birçok şarkıya, türküye ve öyküye konu olmuştur. Genellikle trajik bir şekilde sonuçlanan bu hikâyelerde, âşıkların birbirine kavuşamaması, hasreti, özlemi ve ortaya çıkan engeller anlatılır. Bunlar içerisinde en çok bilineni Şivan Perwer'in seslendirdiği "Kirîvê" ve sanatçı Gülistan'ın sesiyle meşhur olan "Sinanê Kirîv" türküleridir. Her iki parçada da aileleri arasında kirvelik hukuku bulunan biri Ezîdî (yaygın tabirle Yezidi) diğeri Müslüman iki gencin umut-

13- Suat Kolukırık ve İbrahim Halil Saraç, "Farklı Dini Gruplarda Kirvelik Geleneği: Sanal Akrabalığın Dönüşümü Üzerine Bir Araştırma", *ZfWT (Journal Of World Of Turks)*, Vol. 2, No. 1, 2010.

suz, sonuçsuz aşkı dile getirilmektedir. Her ikisi de Kürtçe olan parçalardan Şivan Perwer'in söylediği "Kirîvê" parçasından çok kısa bir bölümünün Türkçe çevirisi şöyledir:

Kirve!
Söylüyorlar, sen biliyorsun ikimizin günahını kirve
Bütün yollar bize kapalı,
Sana ve bana suç olmuş,
Ben Müslüman'ım sen de Yezidi.

(Bu kez kız söyler)
Kirve!
Kadınım ya (bilirsin), başıma buyruk değilim,
Kurbanın olayım; endişelenme (sevdamızdan yana korkma!)
Melek-i Tavus Şeyhim Hadi'nin başına yemin ederim,
Öldüysem kara toprağa
Kaldıysam kirvemin ruhu, canı ve cesediyim
Ah kirvem oy oy...
Kirve, bir bilsen,
Biz Yezidi kızlarının buseleri,
Seherin güzelliğinde, sabah ezanı sesiyle kirve oy...

Bugün şehirleşme ile birlikte zayıflamış olsa da, Alevilik ve Ezidilikte ilkesel açıdan bu kadar katı olan kurallar, Şafii Kürtler arasında bölgesel farklılıklar arz edebilmektedir. Yaptığımız bazı görüşmelerde aradaki kirvelik hukukuna rağmen evlilik ilişkisinin yasaklanmasının söz konusu olmadığını dile getiren kimseler oldu. 77 yaşında Silvan doğumlu, bugün Diyarbakır merkezde yaşayan Mücahit'in de benzer görüşleri var. Dini bir kimliğe sahip olması nedeniyle fikirleri daha da önemli olan Mücahit, geçmişte Ermeniler ve Kürtler arasındaki ilişkiye dair ilginç şeyler aktarıyor:

"Kirvelik, mesela senin oğlunu benim kucağımda sünnet ediyorlar. Bu durumda o kişi kirve olur, kirîvo. Kirve di-

yorlar Türkçede. Bu kelimenin anlamı Kürtçedir aslında. Bir Müslüman ile Gayrimüslim kardeş olamaz; dinimiz öyle diyor. Kirve diyorlardı kardeş olmak için. 'Em kirîvê hev in.'[14] *Gerçekten de çocuklarımızın çoğunu Ermenilerin kucağında sünnet ettirirdik. Bir şey daha vardı: Eskiden çocuklarımızın alnına Xaç –o şeyin, o şey var ya? İs, is!- yapardık. Yani haç yapardık çocuğumuzun alnına ki bu da Ermeni işidir. Akıllı ve bilgili Ermeniler çocuklarını gayet temiz besliyorlardı, onların çocukları ölmüyordu. Fakat biz çocuklarımızı temiz beslemiyorduk. Biz derdik ki, onların kaderi neyse zaten öyle olacak. Bunun ömrü, takdir-i ilahisi neyse, kaderinde ne yazmışsa öyle bırakırdık ve çocuklar ölüyordu. Biz Ermeni'dir diye, Azrail'i kandıralım diye çocuklarımızın alnına haç yapardık. Biz ona "Tennî" (is) derdik. Kürtçesi, "Me deste xwe bine tawê dixist. Tawê tennî bû û me 'eniya kurê xwe ewa xaç dikirin. Yanî eviya Ermenî ye jibo Azraîl neye rihê wî nestîne." (Elimizi tavanın alt kısmına sürerdik, tavanın altı is idi, o isi çocuğumuzun alnına haç işareti çizerek sürerdik. Yani 'bu Ermeni'dir' derdik ki, Azrail gelip canını almasın!) Çocuklarımıza da Nonê, Lewê, Agop, Erî diye Ermeni isimleri koyardık. Biz büyüyene kadar böyle oldu bu. Sanki Azrail gelecek ve kanacak. İsmi Ermenicedir diye ruhunu almaz, alnında haç var ruhunu almaz diye düşünüyorduk."*

Yukarıda temizlik kültürü nedeniyle Ermeni toplumunu örtülü bir şekilde öven Mücahit, aşağıda görüleceği üzere sağlıklı çocukların dünyaya gelmesi için evlilik için getirilen yasaklar nedeniyle de Ermenileri bilinçli, akıllı bir toplum olarak değerlendiriyor. Mücahit, değerlendirmesinin devamında bir Müslümanla Hristiyan'ın evliliğinin önünde engel olmadığını, İslamiyet'in buna cevaz verdiğini söylüyor. Mücahit'e göre, kirvelik hukukunun kan bağına

14- Bir birbirimizin kirvesiyiz.

dayanmadığı için evliliğin yasaklanması söz konusu değildir. Alevilikte kirvelik hukukunun evliliği yasaklanmasını yanlış bulduğunu söylüyor:

> *"Dinimizde sen bir Ermeni'yle evlenebilirsin. O Ermeni, sen Müslüman. Hiç de Müslüman olmaz hayatında. Ebediyen. İster Ermeni, ister Yahudi, ister bilmem ne olursa olsun böyledir bu. Sen onunla evlenebilirsin. Evlendiği kişi dinini değiştirmek zorunda değildir. Fakat bir Müslüman kız bir Ermeni'yle evlenemez. Ancak dinini değiştirdiği takdirde evlenebilir. Müslüman olarak onunla evlenemez.*
>
> *Mesela senin amcanın oğlu, (amcanın) kızıyla evlense çocuklar sakat doğabilir. Ermenilerin hiçbiri yedi babaya kadar, yedi göbeğe kadar, yedi göbek eğer akrabaysalar, evlenmezlerdi. Bu böyle. Kirvelik meselesine gelince. Şimdi kirvelik diye bir şey yok ki! Ben oğlumu senin kucağında sünnet ettirmişim diye senin kızını oğluma isteyemez miyim? Bir kan bağı olmamış ki arada, niye olmasın?"*

Kirvelik kurumunu, Diyarbakır'ın çok kültürlülüğünün en önemli unsurlarından biri olan Türkmen Alevilerde de görüyoruz. Bugün sayıları oldukça azılmış olsa da Diyarbakır'ın toplumsal dokusunun ve tarihinin çok önemli bir parçasıdır Türkmen Aleviler. Diyarbakır'a yerleşmelerinin tarihi yüzyıllar öncesine, bir dönem bu bölgede hâkimiyet kurmuş Akkoyunlular Devletine kadar uzanmaktadır. Geçmişte sayıları çok olan köylerinden bugün ancak birkaç tane kalabilmiştir. Aslen Çınar ilçesinden olan 55 yaşındaki İbrahim, çocukluk ve gençliğinin önemli bir kısmını Diyarbakır merkezde yaşayarak geçirmiş. İbrahim'in annesi, bir dönem oturdukları Hançepek Mahallesi'nde tanıdığı Ermenileri anlatıyor. İbrahim Diyarbakır'ın Türkmen Alevileri ile ilişkileri hakkında da bilgi veriyor, Sünnilerle Aleviler arasında kirvelik ilişkisinin mevcudiyetinden bahsederken:

"Arada Türkmen Hacı var, arabayla beş dakika sürmez. Alevi hepsi. O Türkmen ailelerle tüm Sünniler neredeyse kirveydiler. Çok sonra anlıyorsun ki, kirvelik yapmışlar çocukları evlenmesin, bir gerekçe oluşsun diye. Kirvelik hukukuna göre evlenmek mümkün değil ya Alevilerde, o yüzden. Şafiilerde öyle bir kural yok ama Aleviler bunu gerekçe edebiliyorlar. Çok nadir kız kaçırmalar olurdu Alevilerden, çok nadir ama. Çözümü de çok zor olurdu bu hadiselerin. Ermenilerle ilgili olarak o dönemlerden aklıma hiçbir şey gelmiyor, yok."

Katliam Anı

Soykırım anları, güvensizlik ve ölüm korkusunun hat safhaya çıktığı anlardır. Can güvenliğinin tehlikede olduğu anlarda insanlar, öncelik kendi varlığını sürdürme kaygısı olmak üzere, birçok farklı tepki ve yaklaşım içerisine girebilmektedir. Toplumsal sorunların sert şiddet yöntemleriyle çözülmeye çalışıldığı zamanlarda, insanların takınacağı bireysel tavırlar, sahip olduğu sosyo-kültürel değerler, ekonomik ve siyasi güç (statü), bilinç ve irade ile alakalıdır. Bütün bunlara bir başka faktör dahil olur: Şiddete-katliama maruz kalan kişilerle buna tanık olan bireyler arasındaki mevcut sosyal-manevi bağlar. 1915'te soykırım zamanında Kürtlerle Ermeniler arasında yaygın olduğunu söylediğimiz kirvelik hukukunun nasıl bir rol oynadığını irdelersek, Diyarbekir'de karşımıza çıkan tablonun çeşitlilik arz ettiğini söylemek gerekir. Bir yanda kendisine sığınan Ermeni kirvesini öldürüp malına mülküne el koyan örnekler, bir yanda her türlü riski göze alıp yıllarca evinde saklayan örnekler var. Öldürülmek üzere evinde kilitlenmiş ya da sığınmak için kapısına gelen Ermeni kirvesine korkudan kapıyı açmayıp göz göre göre ölüme gitmelerini seyredenler de var. Yardım ettiği için devletin baskısına maruz kalıp sürgüne gönderilenler de var. Bazı vakalarda ise, katliam öncesinde kaçma fırsatı bulan Ermenilerin mallarını, hayvanlarını kirvelik hukukunun güçlü olduğu kişilere emanet ettikleri, hatta çocuklarını riske atmayıp bazı durumlarda

onlara bıraktıkları ve sonra tekrar çocukları için geri geldikleri örnekler dinledik.

53 yaşındaki Kenan, Kulp bölgesinde katliamların başlamasının ardından Ermenilerin kirvelik hukukuna dayanarak Müslümanları (Kürtleri) yokladığını, yıllardır bir arada yaşıyor olmanın getirdiği ortaklık üzerinden, saldırılara birlikte karşı koymayı önerdiklerini ama Kürtlerin devletin safında yer aldığını söylüyor:

> *"Evet kirvelermiş; birbirlerini çok sever, kollarlarmış. Ama devlet bunlara karşı harekete geçince mecburen çetecilik yapmaya başlamışlar. Vallahi aynen öyleymiş. Taze et için hayvan kesilmesi gerekince, 'gelin siz kesin, böylece siz de yiyebilirsiniz,' derlermiş. Ekmeğe ihtiyacımız olduğunda kendi evlerindeki son ekmeği vermekten bile imtina etmezlermiş. Çok merhametli ve adalet-lilermiş. Devlet onlara saldırınca mecbur kalmışlar. Aile fertleri devlet tarafından öldürülünce liderleri bizimkileri yoklamış, ama bizimkiler devlet tarafında saf tutmuşlar. Ayrılık bu şekilde başlamış."*

Dicleli Rıdvan da, babasının dedesinden dinlediklerini anlatıyor. Ermenilerle arasında kirvelik hukuku bulunan ailesinin, onlarla çok yakın ve sıcak bir ilişki içinde olduklarını, bundan dolayı baskıya maruz kaldıklarını söylüyor. Devletin soykırıma karşı çıkanları hedef aldığını, hatta topraklarına el konulup, katliamlar nedeniyle bölgeden kaçmak zorunda kaldıklarını dile getiriyor:

> *"Babam sadece Hêksor bayramını hatırlıyordu. Babasıyla beraber Hêksor'a, yani Paskalya yortusuna gittiğini anlatırdı. Yumurtaları boyarlarmış. Ayin yaparlarmış. Kirvelermiş. Mihemedê Mûso ailesi, o dönemde de çok güçlü bir aileydi ve Ermenilerle çok güçlü ilişkileri vardı. Açıkçası, Ermenilerle ilgili bu olumlu düşüncelere sadece benim ailem sahip değil. Çevredeki insanlarla bu konu üzerine konuştuğunuzda, Ermenilerle ilgili çok po-*

zitif tepkilerle karşılaşıyorsunuz. Soykırım zamanında, ailemden birçok kişi açık tehditlere maruz kalıyor. Hükümet, yani İttihatçı Hükümet, karşı çıkanları sindirmek için bayağı bir para yardımında bulunuyormuş yandaşlarına. O dönemde devlet tarafından topraklarımıza el konulmuş. Ermenilerden birçok kişi öldürülünce, ailemden birçok kişi de bölgeden uzaklaşmak zorunda kalıyor. Siz de Ermenisiniz diyorlarmış onlara."

Kulplu Ayşe kendi köylerinde yaşanmış acı bir hikâyeyi anlatıyor. Müslüman Hamo'nun (Hamit) katliamdan kaçıp evine sığınan kirvesi Kirko'yu malına mülküne el koymak amacıyla nasıl öldürdüğünü ve sonrasında Kirko'nun eşi Şekır'le evlendiğini anlatıyor:

"Kirko ile Şekır Cixsê köyünde yaşıyorlardı. Köyün büyük çoğunluğu Ermeni idi. Hamo ise bizim köylüydü. Firxûn başlayınca Kirko ile Şekır Hamo'nun evine sığındılar çünkü Kirko ve Hamo kirîv (kirve) idiler. Şekır çok güzel bir kadındı ve Kirko'nun da çok tarlası ve meyve bahçesi vardı. Hamo ile kardeşi Heso plan yaptılar. Kirko ile ava giderken onu bir derede kıstırıp öldürdüler. Bugün o derenin adı Derê Kirko'dur (Kirko Deresi). Hamo Kirko'yu öldürdükten sonra Şekır ile evlendi ve gidip Cixse'deki evlerine yerleşti, her şeyin sahibi o oldu."

Katliamdan son anda kurtulan bir "kılıç artığı" olan Hacı Said'in hikâyesini ise, bizzat kendisinden dinlemiş olan Silvanlı Harun anlatıyor. 1915 öncesindeki Ermenice ismini bilmediğimiz Hacı Said, katliam anında evlerinin kapısının kapatıldığını, içeride mahsur kaldıkları o anlarda kapı komşuları Ahmet Kirve'den yardım istediklerini ama yardıma gelmediğini anlatıyor. Yardım etmekten kaçan, riski göze almayan Ahmet Kirve'nin gerekçesi ise "yasak":

"Hacı Said bana, 'sabah erkenden kalktık ki kapıyı üzerimize kilitlemişler. Tak tak kapıyı vurduk. Komşumu-

za seslendik: Ahmet Kirve, Ahmet Kirve! Ben o zaman Hristiyan'dım,' diye anlatmıştı. Şöyle hatırlıyorum sonrasını: 'Kapıyı aç, belki çoluk çocuğumuzu kurtarırız,' diye seslendik ama 'yasaktır, ben korkuyorum,' diye cevapladı bizi Ahmet. 'Evi yıkılasıca narıkör, yüz yıldır kapı komşuyuz şurada, size para veriyorduk, oğlunuzu evlendiriyordunuz, hastalarınız oluyordu, doktor bizdik, ayağınız kırılıyordu biz iyileştiriyorduk. Değirmenizi döndürüyorduk, demirinizi yontuyorduk,' diye devam etmiş Hacı Said. Bunun üzerine Ahmet, 'valla yasaktır, korkuyorum,' demiş yine. 'Babam başındaki puşiyi çıkardı, başımıza ne gelmişse bu gayretsizlerin başına da gelsin,' dedi, diye anlatmıştı Hacı Said."

Harun, Gundê Cano Köyü'nden bir arkadaşından dinlediği hikâyeyi anlatıyor. Suriye'ye kaçma fırsatı bulan Ermeni kirveleri hayvan sürüsünü ve üç gelinini babasına emanet ediyor. Aylarca onları koruyan Müslüman kirve, gelinlerinin sağ salim ailelerine kavuşmasına yardımcı oluyor:

"Bir arkadaşım var Mehdi, Gundê Cano Köyü'ndendir. Babamın yanına geldi ve 'biz şimdi hepimiz kaçıyoruz, sürüm senin olsun; bir şey olur da geri dönersek yarısı benim diğer yarısı da senin olsun, dönmeyecek olursak da başkaları yiyeceğine kirvem yesin,' dedi. Babam da 'ben öyle bir şey yapamam,' dedi. 'Sen yap, yapmasan zaten elden çıkacak,' dedi. Babam kabul etti. Yarın gelsin sürüyü alsın dedi. Kader işte, kim gittiyse geri döndü. Gece geliyor, gündüz gelemiyor. Tak tak kapı çalındı, babam 'gir içeri,' dedi. 'Sana bir teklifte bulunayım, adam olan bu teklifi yapmaz ama çaresizim. Ben erkek çocukları kurtardım ama üç gelinim var, bu üç gelinim de senin kızlarındır artık. Fırsat çıkar da gelebilirsek geldik, bizden ses soluk çıkmazsa oğlanlarınla evlendir onları, yaban ellere düşmesinler,' dedi. Böyle konuşucun-

ca babam ağladı. Gidip üç gelini de getirdi. 'Dışarısı size kesinlikle yasak, siz benim evimdesiniz, benim kızlarımsınız artık,' dedi. Babam, o ilk üç dört ay gelinler dışarı çıkmasın, çıkarlarsa onlara tecavüz ederler diye korkuyordu. Bir akşam evin penceresine taşlar atıldı. Babam çıktı, gelenler yanlarında üç at getirmişler Suriye'den. 'Seni tanıyoruz, insan gelinini herkese teslim etmez,' dediler. Gelenlerle babam birlikte ağladılar. Sonra üçünü de alıp götürdüler. Babam da onlarla gitti aşağı kısımlara kadar. Sürü bize kaldı tabii."

Öldürüleceklerini anlayan Ermeniler, bazen kendi köylerinden çıkıp yakınlardaki Müslüman kirvesinin köyüne giderek hayatta kalmaya çalışmışlar. 60 yaşındaki Hasan'ın ninesine dair anlattığı hikâye bu yönde. Hikâyenin dikkat çeken yönlerinden biri, can havliyle kendilerine sığınan kadını ve çocuğunu gündüzleri bir kuyuda saklamaları. Mağaralar, kuyular çoğu zaman "öldürme mekânı" olarak kullanılmıştır ama bu örnekte olduğu gibi hayatta kalma arayışı için sığınak da olabilmiştir:

"Yine ilginç olduğunu düşündüğüm bir şeyi anlatmak istiyorum, ninem bunu anlatırken daima ağlardı. O kadar büyük zulümler yapmışlar ki Ermenilere! Erkekler yokmuş. Sadece kadın ve çocuklara yapmışlar. Ninem bana, 'Köyde erkek namına kimse kalmamıştı, köyde yalnızca kadın ve çocuklar kalmıştı. Şîrnaslı bir kirvemiz vardı. Ben Nêrçik'te yaşardım o vakitler. Kirvemizin karısı bana sığındı. Evimizin yanı başında bir kuyumuz vardı. Gündüz kuyuda, gece de evimizde saklardık onu."

Bir arada yaşamak

Kirvelik, Osmanlı'nın katı bir dini hiyerarşi üzerine kurulmuş toplumsal düzeninde, farklı inançlara mensup toplulukların karşılıklı ilişkilerinin geliştirilmesinde oldukça önemli bir işlevi yerine getiren toplumsal bir kurum. Hiyerarşik düzenin toplulukları birbi-

rine yabancılaştıran etkilerini kırmaya, karşılıklı ilişkileri geliştirmeye hizmet eden bir mekanizma kirvelik. Bu toplumsal kurumun nasıl ortaya çıktığını, Kürtler ve Ermeniler arasında nasıl bu kadar etkili olduğunu anlamak için elbette başka çalışmalar da yapmak gerekir. Bahsettiğimiz coğrafyanın hep çok kültürlü, çok inançlı, çok etnili bir kimliğe sahip olduğu, Ermeniler ile Kürtlerin yüzyıllardır aynı topraklarda yan yana yaşadıkları düşünüldüğünde, kirvelik kurumunu mevcut hukuki normların bir arada yaşamaya bazen engel olduğu, bazen de ilişkileri düzenlemede yetersiz kaldığı noktalarda halkların kendi hukukunu yaratmasının bir örneği olarak düşünmek mümkündür. Zamanın ruhuna uygun olarak, dini "millet sistemi"nin hâkim olduğu bir dönemin toplumsal kurumudur kirvelik. "Millet sistemi"ne hâkim olan dini barajları, kuralları yıkmadan topluluklar arası yakınlaşmayı ve dayanışmayı artıran bir işleve sahiptir.

Osmanlı'nın modernleşme çabaları öncesinde Kürt-Ermeni ilişkilerini değerlendiren tarihçi Hans-Lukas Kieser "tahammül edilebilir birlikte yaşam" diye bir tanım kullanmaktadır:

> *"Doğu Vilayetleri'nin genellikle Kürtler ve Ermeniler tarafından iskân edilen kırsal alanlarında hiçbir zaman başkenttekine benzer işleyen bir millet sistemi olmamıştı, ancak açık hiyerarşi ilişkilerine karşılıklı olarak dikkat edilmesiyle belli bir modus vivendi sağlanmıştı. Bu tahammül edilebilir birlikte yaşam Kürtlerin kendi özerk egemenlik alanlarına sahip bulundukları ve himayeleri altındaki Gayrimüslim reayadan geleneksel vergilerini aldıkları müddetçe devam etti."*[15]

Kirvelik kuşku yok ki Kieser'in tanımladığı "tahammül edilebilir birlikte yaşam"ın inşasında, Ermeni ve Kürt ilişkilerinin düzenlenmesinde, sosyal ve siyasal hayatın işleyişinde çok önemli bir rol oynamıştır. Kirvelikle ilgili olarak araştırılması gereken bir nokta,

15- Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış, Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1939*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s. 33.

soykırımla beraber bu kurumun nasıl işlediğine, çöktüğüne ya da dönüştüğüne bakmaksa şayet, bir diğer önemli nokta da bir arada yaşamakla ilgili tartışmalarda bu tarz yaşanmış deneyimlerin ve toplumsal mekanizmaların belki bugün nasıl yeniden düşünülebileceği sorusudur.

İNKÂR DEĞİL İKRAR: 1915'İN KÜRTÇEDE "DİLE GELİŞ" BİÇİMLERİ

"Dil neyi iletir? Kendisine karşılık düşen tinsel özü.
Bu tinsel özün kendisini dil aracılığıyla değil,
dilde iletiğinin bilinmesi temel bir önem taşır."[1]

BAZI SÖZCÜKLERİN ANLAMLARI SADECE sözlüklerdeki karşılıklarına indirgenemeyecek kadar zengin çağrışımlarla yüklüdür. Bu tarz sözcükler, inşa edildikleri sosyo-politik bağlam içerisindeki söylemsel evrende karşılıklarını bulur. Bu evrende dile gelen ifadelerle, bunlara dayalı söylemin kurulması arasında çok güçlü bir ilişki vardır. Bazı olayların adlandırılması o olayları nasıl gerekçelendirdiğimizle alakalıdır: Olaya yaklaşımımız adlandırma sürecine içkindir. Alice Krieg'in belirttiği gibi, adlandırma edimi, adlandırılan nesneye dair siyasi pozisyonumuzu belli etmek, kendi eylemimizi itiraf etmek ve aynı zamanda ahlâki ilkelerimizi açığa vurmak demektir.[2]

James Young hafıza ve anıtlar hakkındaki çalışmalarıyla bilinen bir araştırmacıdır. Young, *holokost* kavramı üzerine yaptığı ça-

1- Walter Benjamin, *Son Bakışta Aşk*, İstanbul: Metis, 5. Baskı, (Yay. Hzr.: Nurdan Gürbilek), 2012, 270.

2- Krieg Alice, « La dénomination comme engagement » Débats dans l'espace public sur le nom des camps découverts en Bosnie, *Langage et société*, 93, 2000, s. 65.

lışmalarda, adlandırmalar arasındaki farklılıkların, değişik ulusların ve halkların kavrayışları arasındaki büyük uçurumu gösterdiği kanısındadır. Young'a göre, adlandırmalar dönemlerin kendine özgü deneyimlerini, ideolojiler ve ulusal mitlerle ilgili farklı biçimleri de açıklamaktadır. Buna göre, her dildeki adlandırmalar o kültüre ait anlamlandırma ağları kapsamında şekillenir. Young, bu durumun bir sonucu olarak adlandırmanın kaçınılmaz olarak olayları kavramak ve onları çerçevelendirmek açısından son derece merkezi bir edim olduğunu belirtir. Sonuç olarak adlandırma edimi, hem olayların bilgisini şekillendirir hem de onları nasıl anladığımıza dair belirli anlamlandırma ve yorumlama şemaları oluşturur.[3]

Ermeniler 1915'te yaşananlar için 'büyük felaket' anlamına gelen "Medz Yeghern," Asurîler ise aynı dönem için 'kılıç' anlamına gelen "Seyfo" sözcüğünü kullanırlar. Keza İkinci Dünya Savaşı döneminde Naziler tarafından Yahudilere yönelik olarak gerçekleştirilen soykırım 'tamamen yakılmış,' 'yanıp kül olmuş' anlamına gelen "Holokost" ve 'felaket,' 'yok olma,' 'ortadan kalkma' anlamına gelen "Shoah" olarak bilinir. 1994'te Ruanda'daki Tutsi soykırımı için Kinyarwanda dilinde 'korkunç savaş' anlamına gelen "İntambara" sözcüğü kullanılır.

Bu adlandırmaların ortak özelliği büyük oranda kurumsallaşmış olmalarıdır. Kürtlerin Ermeni soykırımını adlandırma pratikleri ise bu açıdan farklılık arz etmektedir. Yukarıdaki adlandırma örnekleri, söylem-kurucu merciler tarafından bir kullanımın diğerinin üstünde tutulması, onaylanması ve yerleşik kılınmasıyla oluşmuş standartlara dayanır. Kürt toplumunda Ermeni soykırımına ilişkin olarak, yerel dinamiklerle alakalı olmak üzere çok daha fazla sayıda adlandırma vardır.

1915 Diyarbekir, Kürtler projesi kapsamında yaptığımız görüşmelerin çoğunda, 1915'te yaşananlar Kürtçenin Kurmancî ve Zazakî lehçelerinde farklı ifadelerle adlandırıldı. Bu farklı ifade-

3- James E. Young, *Writing and Re-Writing the Holocaust: Narrative and the Consequences of Interpretation*, Bloomington: Indiana University Press, 1988, 87-88.

ler bize hem yaşananların gerçekliğine dair, hem de yaşananların Kürt toplumunda nasıl anlamlandırıldığına dair önemli fikirler veriyor. Üstelik 1915'te tam olarak ne olduğunun izlerini de yine bu farklı ifadeler yansıtıyor. Görüşmecilerin 1915'te yaşananları tarif etmek için kullandığı farklı ifadeler, bize 1915'te uygulanan şiddetin düzeyine, şiddetin aktörlerine ve uygulanma yöntemlerine dair de önemli ipuçları sunuyor. Bu da, sözlü tarih görüşmelerinde görüşmecilerin kendilerini anadillerinde ifade etmesinin son derece kritik bir önem taşıdığını bir kez daha gösterdi. Tarihçi Annette Wieviorka, *Tanıklık Çağı* [L'ère du témoin] adlı kitabında, tanıklık dilinin önemine vurgu yapar. Shoah'dan kurtulan ünlü Yahudi yazar Elie Wiesel'in tanıklığını anlattığı kitabının Yiddişçe orijinali ile Fransızca çevirisini karşılaştırarak kişinin kendi anadilindeki tanıklığının önemi üzerinde durur. Wieviorka'ya göre, Fransızca çevirideki anlatılar Yiddişçedeki anlatılar gibi değildir. Bu durum salt detaylarla ilgili değil, esasa dair bir farklılıktır.[4] Bu örnekten hareketle şunu söylemek mümkün: Kürtlerin 1915 soykırımına dair kendi anadillerinde dile getirdikleri anlatılar, hafızayla alakalı tanıklıklar, hatırlama esnasında kullandıkları ifadeler ve deyimler son derece önemlidir.

Şerif Derince, hakikatlerin araştırılması sürecinde tanıklıkların kültürel bağlam içindeki yerine dikkat çeker. Derince'ye göre, tanıklıklar sözlü dilin özelliklerine göre anlaşılmalıdır:

> *"Dil sadece tanıklığın kurulması için kullanılan bir araç değildir, aynı zamanda anlatıyı da şekillendirir. Her dilin dünyayı ve olayları algılama, kodlama ve anlamlı bir bütün olarak anlatıya dökmesi kültürel olarak örülmektedir. Dolayısıyla farklı dillerdeki anlatılar da yine kültürel olarak örülür ve ancak kültürel bir bağlam içinde incelendikleri ölçüde tanıklığı resmedebilir."*[5]

4- Annette Wieviorka, *L'ère du témoin*, Paris : Pluriel, 1998, s. 53-57.

5- Şerif Derince, *"Hakikatlerle Yüzleşmede Kültürel Bağlamı İçinde Anlatı/Dil"*, ZAN Enstitüsü, (Erişim Tarihi: 15 Eylül 2014), http://zanenstitu.org/hakikatlerle-yuzlesmede-kulturel-baglami-icinde-anlatidil/

1915'in Adları

Görüşmeciler 1915'te yaşananları ifade etmek için sıklıkla *Ferman*, *Fermana Filehan* (Ermenilerin fermanı), *terqa Filehan* (Ermenilerin tehciri/kaçışması), *kuştina Filehan* (Ermenilerin öldürülmesi), *qirkirina Filehan* (Ermenilerin kırımı/katliamı), *qetilkirina Filehan* (Ermenilerin katledilmesi), *qelandina Filehan* (Ermeni soyunun kurutulması), *dema birrînê* (kesme zamanı), *firxûnê Armeniyan* (Ermenilerin kökünün kurutulması), *terteleyê Armeniyan* (Ermenilerin katliamı), *qetilxwîn* (canilik) ve *dema qefle* (kafile zamanı) gibi ifadeler kullandılar. Bu ifadelerin bazıları ilçe bazında, bazılarıysa Diyarbakır'ın farklı bölgelerinde yaşayan görüşmeciler tarafından dile getirildi. Bu ifadeler, 1915'te gerçekleşen Ermeni soykırımına dair anlatılarda, o dönemde yaşananları adlandırmak için kullanılıyor.

Ermenilerin 1915'te yaşananlar için kullandığı *Medz Yeghern* ya da Tutsilerin 1994'te yaşananlar için kullandıkları "intambara" adlandırmalarına benzer bir şekilde, Kürt toplumunda da 1915'te yaşananların tanıklığı üzerinden oluşan ve kolektif hafıza üzerinden sonraki kuşaklara aktarılan anlatılarda, o dönemi tarif eden birçok ifade kullanılmıştır. Kürtçede yazılı anlamda bir standartlaşmaya gidilmemiş olması, ulusal tarih yazımının bulunmayışı, birbirine çok yakın bölgelerdeki kimi dilsel farklılıklar ve sair etmenler 1915'i adlandıran ifadelerdeki çeşitliliği kısmen de olsa açıklamaktadır. Adlandırmalardaki çeşitliliğin fazla olmasındaki bir diğer önemli neden de, her ifadenin yahut tanımın 1915'te yaşananların farklı bir veçhesini tarif etmesidir. İfadelerin kimisi fiilin yöntemine odaklanırken kimisi işleyişini açıklamakta, kimisi ne olduğunu anlatırken kimisi de failine, karar merciine gönderme yapmaktadır.

"Öldürme," "kırım," "katliam," "soyunu kurutmak," "kökünü kurutmak," "kesme zamanı" ve "canilik" gibi anlamlar içeren bu zengin çağrışımlı ifadelerin ilk anlamları dahi, 1915'te yaşananların Kürtlerin hafızasında yoğun bir şiddet pratiği seklinde hatırlandığını ve adlandırıldığını apaçık göstermektedir. Görüşme yaptığı-

mız kişilerin büyük bir kısmı görüşmenin birçok anında bu ifadelerden bazılarını mutlaka kullandı.

Ferman ve *Fermana filehan* ifadeleri en çok kullanılan ifadeler arasında. TDK sözlüğüne göre, Farsça buyurmak anlamına gelen *farmān* kelimesinden türetilen "ferman," Osmanlı'da padişahın tuğrasını taşıyan yazılı emir anlamındadır.[6] Ferman, yapılması gereken bir iş, ifa edilmesi gereken bir görev için devletin başı, hükümdar konumunda olan padişah tarafından verilir. Yerine getirilmesi gereken bu emrin altında padişahın imzası (tuğrası) bulunur. Padişah, Osmanlı sisteminde mutlak güç ve otorite konumundadır. Verdiği ferman devlet kararı anlamına gelir. Her ne kadar ferman, muhtelif konulardaki emirleri içeriyor olsa da, Osmanlı'nın en azından son yüzyılında, halk tarafından daha negatif bir anlamla donatılmış, devlet şiddeti ve zulmüne işaret eder tarzda kullanılmıştır. Avşar boyunun ünlü ozanı Dadaloğlu'nun meşhur şiirinde geçen şu dizelerde bunu görmek mümkündür: "Hakkımızda devlet vermiş fermanı / Ferman padişahın dağlar bizimdir." Kimi kelimelerin insanların tahayyülündeki anlamı sözlük ve yasal çerçevenin çok ötesindedir. Toplumsal hafızada kendine bir yer bulan "ferman" kelimesinin çağrışımları için de geçerlidir bu. Toplumsal hafızada "zulüm ilanı," "toplu sürüm ve katliam getiren emir" gibi anlamlara tekabül eder "ferman" kelimesi. Bununla birlikte, "ferman" kelimesi Kürt sözlü edebiyatında, özellikle de Ezidiler'de daha yerleşik bir kavramdır ve doğrudan Osmanlı'nın zulmüne işaret eder. Bu çerçevede, 1915'te "Filehlerin Fermanı" çıkarıldı derken, devlet Ermeniler hakkında karar aldı, devletin bu fermanı neticesinde Ermenilere yönelik bazı uygulamalar gerçekleştirildi denilmek istenmektedir. Nitekim birçok görüşmeci genelde "wexta fermana filehan rabû," yani "Ermenilerin fermanı ilan edildiğinde" diyerek söze başlıyor, hemen ardından yaşananlara dair kendi aile büyüklerinden ya da çevresinden duyduklarını aktarıyordu. Sözgelimi Siverek doğumlu 50 yaşındaki Zülküf, Er-

6- TDK "ferman" maddesi: (Erişim tarihi: 9 Temmuz 2014), http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.53bd31cb5ea669.22620689

meni soykırımına niçin "ferman" denildiğini şu sözlerle izah ediyordu: "Siverek'te ferman kullanılıyor, yani fermandan da anlıyoruz ki ne olmuşsa devletin talimatı ile olmuş."

"Ferman" kelimesiyle alakalı anlatıların çoğunda öne çıkan bir başka kelime de "dema qefle," yani "kafile zamanı" anlamına gelen ifadedir. "Kafile zamanı" ifadesi, Ermeni soykırımının işleyişini yansıtması açısından kayda değer bir anlama sahiptir. Köylerinden, kasabalarından, şehirlerinden toplanan Ermenilerin, Suriye'nin Deyr-i Zor bölgesine doğru kafileler halinde ölüm yolculuğuna çıkarıldığını biliyoruz. Gerek Diyarbakır'ın ilçe ve köylerinden gerekse merkezinden Ermeni kafileler çıkarılmış, birçok anlatıda göreceğimiz gibi bu kafileler fazla uzaklaşmadan öldürülmüştür. Diyarbakır merkezinin ileri gelen Ermenilerinden oluşan kafilelerin Musul'a götürülmek üzere Dicle Nehri'nden yola çıktıkları ama Batman yakınlarında katledildikleri bilinmektedir. Lice, Eğil, Bismil ve Çüngüş gibi ilçelerde yaptığımız görüşmelerde *qefle* sözcüğü sıklıkla kullanılmıştır. Bu ilçeler civar bölgelerde toplatılıp sürülen Ermeni kafilelerinin geçiş güzergâhları üzerinde olduğundan, yaşananları belirtmek için *dema qefle* tabiri kullanılmaktadır. Bismil Meterî (Pınarbaşı) köyü doğumlu 75 yaşındaki Zeynep, iki ayrı kafile zamanından bahsetmektedir. 19. yüzyılın sonunda, yüksek olasılıkla da 1895-96'da dedesinin "qefla ewil," yani ilk kafile döneminden; 1915'te, o zamanlar yirmili yaşlarında olan babasınınsa "qefla dawî," yani son kafileden kaçırdığı genç kızlarla evlenme hikâyelerini anlatırken, sürekli *fermana filehan* veya *dema qefle* ifadelerini kullandı.

Bir diğer yaygın tanımlama ise "qirkirina filehan"dır. Kürtçede umumi afet, harap olma, yok olma anlamına gelen *qir* kökünden türetilmiş olan ve kırmak, yok etmek, katliam gibi anlamlar içeren *qirkirin* fiili,[7] özellikle Kurmancî konuşan görüşmeciler tarafından sıkça kullanıldı. 1948 Lice doğumlu Ömer, kelimenin anlamını şöyle yorumluyor:

7- Bkz. Ferhenga kurdî-tirkî, D. Izoli (Köln : Deng Yayinlari, 1992),'qir' maddesi. Veya http://www.institutkurde.org/publications/kurmanci/dictionnaire/

"'Ji Qirkirina Filehan pênc sal paşê hatiye dinê.' Burada 'qirkirin,' soykırımdır, katliam değil, kelimenin tam karşılığı soykırımdır. 'Qirkirin' doğa felaketleri için de kullanılır. Nuh peygamberin anlatısındaki tufana da 'qirkirin' denir. Bütün canlıları yok etmiştir bu tufan. Mesela 'zarokê qirkirina filahe' diye bir tabir vardır Kürtçede. Bu tabir de Ermeni soykırımının çocuğu, o felaket dönemindeki çocuklar anlamına gelir. Herkes bu tabirden bu anlamı çıkarır. Bir milat anlamı da var aslında bu tabirin, Milat hususunda İsa'nın doğuşudur demene gerek yok. Soykırım esnasında doğan çocukları ifade etmek için sözünü ettiğim bu tabiri kullanmak yeterlidir."

Diyarbakır'ın farklı bölgelerinde yaptığımız görüşmelerde, "qirkirin" kelimesiyle benzer bir anlama sahip olan ama bu kez Zazakî dilinde kullanılan iki ifadeyle daha karşılaştık. Dersim 1937-38'de yaşananları tanımlamak için kullanılan "tertele" tabiri, Diyarbakır'da Zazakî konuşanların yoğunca yaşadığı Eğil'de karşımıza çıktı. Eğil doğumlu 27 yaşındaki Rıdvan, babasının 1915'i anlatırken sürekli kullandığı *tertele* kelimesinin Zazakî dilindeki anlamını şöyle açıklıyor:

"'Tertele' kelimesinin İngilizcedeki 'Holocaust' kelimesiyle aynı anlama sahip olduğunu söyleyebiliriz: Büyük bir yıkım, büyük bir felaket. Babam bu olayı açıklamak için 'Jenosid' kavramını kullanmazdı. 'Jenosid' akademik bir kavram. Babamın hafızası 'tertele' kelimesi etrafında hatırlamaktadır olup bitenleri. Çevremdeki başka insanlar da şayet büyük bir kıyım gerçekleştirilmişse bu kelimeyi kullanır. Örneğin herhangi bir köyde çoluk çocuk demeden birçok insan öldürülür, insanlar sürülür ve bunlar büyük felaketlere neden olursa, 'orada tertele yapıldı,' denilir. Dediğim gibi 'jenosid'e yakın bir kavram."

Özellikle Kulp ve Lice bölgesinde konuşulan Zazakî lehçesinde yaygın bir şekilde kullanılan "firxûnê Armeniyan," yani Ermenilerin kökünün kurutulması tabiri de, içerdiği anlam itibariyle son derece önemlidir. "Firxûn" kelimesi, daha çok gündelik hayatta kullanılır ve avlanmakla ilgilidir. 1915'teki uygulamalar için de yine bu kelime kullanılmaktadır. Kulp doğumlu 53 yaşındaki Ferit, "firxûn" kelimesinin anlamını şöyle açıklıyor:

> *"Bizde kışın keklik avına gidilir. Mesela birlikte hareket eden keklik sürüsü için 'ref' deriz. Eğer av esnasında o ref'in tamamını öldürürseniz 'min firxûnê zerecan ard' denir buna. Kekliklerin kökünü kurutmak, hepsini öldürmek anlamına gelir bu ifade. Ermeni meselesi için de 'firxûnê armeniyan' tabirini kullanıyoruz çünkü hepsi öldürülmüş, yok edilmiş."*

Tarık Ziya Ekinci de "firxûn" kelimesinin Lice'deki kullanımını şöyle açıklıyor:

> *"Kürtler, Ermeni katliamına 'Firxûna Filehan' derlerdi. Ermenilerin Katliamı demek. 'Firxûna Filehan' bizim Lice Kürtçesine nasıl girmiş bilmiyorum. Özünde Kurmançi bir kelimedir. 'Firxûna ewil' ve 'Firxûna Paşî' diye iki vurgundan bahsederlerdi. 'Firxûna ewil' 1896'lardaki ilk katliamdır, ikincisi de 1915 yılında olan katliamdır."*

1915'te yaşananların bir başka veçhesi de Ermenilerin bu topraklardan kaçırtılması, dağıtılması, sürgüne zorlanmasıdır. 1915'i tanımlarken kullanılan en yaygın Kürtçe tabirlerden biri olan "Terqa filehan," meselenin bu veçhesine işaret etmektedir. "Terqa filehan" tabiri, Ermeni soykırımı bahsinde, özellikle Şeyh Said isyanına dair hafızanın güçlü olduğu Silvan bölgesinde sıklıkla dile getirildi. Diyarbakır'da 1925'te gerçekleşen Şeyh Said İsyanı için en çok kullanılan ifadelerden biri "Terqa Şêx Seid"dir. Bu tabirdeki "terqa" kelimesinin Kürtçedeki karşılığı çok net olmasa da, kullanım itibariyle "kaçışmak," "dağılmak" anlamına gelen *terq*

sözcüğünün Arapça "vurmak," "dövmek" anlamına gelen "t-r-q" (Osmanlıca *tark*) kökünden gelme ihtimali yüksektir.[8] Terq'in hem 1915 hem de 1925 için kullanılması son derece ilginçtir. Silvan doğumlu 56 yaşındaki Sultan, niçin *terq* kelimesinin kullanıldığını şöyle açıklıyor:

> *"Mesela 'Terqa Şeyh Said,' yani 'terq' onları vuruyor, ölenler ve kaçanlara terq deniyor. Ermenilerin 'terq'ı deniliyor, başka da bir şey denilmiyor, bu söyleniyor. 'Terq' zamanında şöyle oldu, böyle oldu diye anlatırlar sürekli."*

Silvan'ın ünlü Baxça şeyhlerinden 75 yaşındaki Şeyh Mahmut ise "terq" kelimesini şöyle bir bağlamda kullanıyor:

> *"Biz o ara taziye evinde otururken Hecî Çerkez Köyü'nden akrabalar geldi. Bunlar, Mele Xelîl ve Sofî Ismanê Mûso idiler. Gelip oturdular ve sohbet etmeye başladılar. Konu Ermeni 'terqî'ne (terqa ermeniya) geldi. Türkler, 'tehcir' derler buna. Tehcir, "terq" demektir. Ermenileri tehcir ettiler ya!"*

"Dema birrînê," yani kesme/biçme zamanı anlamına gelen bu ifade de, 1915'teki soykırım esnasında Ermenilere uygulanan şiddetin yöntemini açıklayan bir adlandırmadır. Halasının 1915'e ilişkin tanıklıklarını dinleyerek büyüyen Kulp'un Şîrnas köyünden 64 yaşındaki Faruk, bu ifadenin kullanılma gerekçesini şöyle anlatıyor:

> *"Ermenileri kesme emri verilmişti. Emir vermişler Ermenileri biçmeleri için. O zaman silah yokmuş. Silahla çok öldürülmemişler zaten. Kılıç, balta gibi o dönemin aletleriyle öldürmüşler, o zaman o şekildeymiş."*

Sonuç olarak 1915'in Diyarbakırlı Kürtlerin hafızasında şiddete dair sert anlamlar içeren tabir ve ifadelerle anıldığını, görüşmecilerin anlatımlarının da adlandırma edimini doğrulayan içerikle-

8- Bkz. Osmanlıca-Türkçe sözlükte "*tark*" maddesi: http://www.osmanlicaturkce.com/?k=tark&t

re sahip olduğunu söyleyebiliriz. İlerleyen bölümlerde 1915'te yaşananların gerekçelendirilme biçimi ile adlandırmalar arasında önemli bir tutarlılık olduğunu göreceğiz.

1915'TE DİYARBEKİR'DE NELER OLDU?

"Bir yük vagonunda açtım gözlerimi.
Bizi bir kamyona doldurdular.
Tüfekli iki erin nezaretinde.
Sonra o iki erle yük vagonuna doldurdular.
Günlerce yolculuktan sonra bir köye attılar.
Tarih öncesi köpekler havlıyordu."[1]

ALMAN FAŞİSTLERİNİN SOYKIRIM PRATİKLERİNİ dikkatle izleyen Yahudi düşünür Adorno, "İnsan Auschwitz'den sonra yaşayabilir mi?" diye sormak zorunda kalmıştır. İnsanın, bilincine vardığından bu yana yaşamı ve ölümü sorguladığı, ölüme ve yaşama anlam biçmeye çalıştığı vakıadır. Felsefenin bu kadim sorunsalı insanın insan olma, toplumsal hayatı var etme, özgürleşme mücadelesi ile at başı gitmiştir. İnsanlar ölümün yarattığı acıya yaşama anlam katmak suretiyle karşı durmuş; bu süreçte ölüm, terazinin diğer kefesinde yer alarak, yaşamla eşitlenip kutsallık kazanmıştır.

Adorno'ya yaşama devam etmenin mümkün olup olmadığını sorgulatan unsur, Auschwitz gibi bir ölüm/öldürme mekânıdır. Bir insan grubunu toplu olarak öldürme, katletme anlamına gelen soykırım, yaşam ve ölüm üzerine bina edilmiş insanlığın ortak de-

1- Cemal Süreyya'nın, eşi Zuhal Tekkanat'a yazdığı 23. 7. 1972 tarihli mektuptan. Cemal Süreya, *On Üç Günün Mektupları*, İstanbul: YKY, 2010.

ğerlerinin, kültürünün, kutsallarının yerle bir edilmesidir. Cemal Süreyya'nın "Tarih öncesi köpekler havlıyordu," diyerek işaret ettiği yer, tam da burası olmalı. Kendini kendi öz gücüne dayanarak yaratan insanın kendi cinsine yabancılaşması ve bir grup insanı "insan-olmayan," "insanlık-dışı" ya da "insan-altı" bir varlık gibi kodlaması; insanlık dışına attığı insanları canice öldürmesi, öldürmeyip de hayatta tuttuklarının da bedenleri üzerinde her türlü tasarrufta bulunması değil midir soykırım?

Bir grup insanın başka birtakım insanlara yaptıklarının anlamanı kaybettiği yerde yaşam mefhumu anlamsızlaşmıştır. Anlamanın ve anlamlandırmanın imkânsız olduğu eylemlere tanık olmaksa, yaşayanlar açısından bakıldığında çoğu zaman ölümden daha beter bir vaziyettir. Tanık olmanın ölümden beter ve zor bir hâl alması, suçluluk duygusuna tekabül eder. Ölmemiş olmaktan kaynaklanan bir duygudur bu. Suçluluk duygusunu yaşamaktan duyulan utanç takip eder. Utançla yaşamaya ne kadar yaşamak denirse tabii.

"1915'te neler oldu?" sorusuna yanıt veren görüşmecilerimizin anlattıkları hikâyelerdeki şiddet dozunun yüksekliği, dinleyenleri hayrete düşürecek nitelikte. Sadece şiddetin değil, döneminin teknik imkânları açısından düşünüldüğünde kötülüğün de bu topraklarda tepe noktasına ulaştığı, acımasızlığın geniş kitlelere sirayet ettiği bir sürecin adı 1915. O günden bugüne kadar bu topraklarda kan, gözyaşı, ölüm, feryat ve acı eksik olmamıştır. 1915'in bu topraklara mirası, kötülük tohumlarının ekilmesi ve yeşermesi olmuştur: Ölümler, katliamlar, işkenceler, kırımlar hayatın ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Şöyle bir dönüp baktığımızda, son yüzyıllık kesitte halkların huzur içinde yaşadığı bir fasıladan bahsetmek neredeyse mümkün değildir.

Yaptığımız görüşmelerde, Diyarbakır'da 1915'e ilişkin kesintiye uğramamış bir hafızanın varlığına şahit olduk. 1915'e dair hafızanın kesintiye uğramamasında, yani hafızanın nesiller boyunca aktarılıp bugüne gelmesinde etkili olan etmenlerden biri de şiddet fenomenidir. Bir halkı yok ederken uygulanan şiddetin insan hav-

salasının sınırlarını zorlayan hudutsuzluğu, hafızayı canlı tutmuştur denebilir.

Görüştüğümüz insanlardan birkaçı kendilerine 1915'i anlatan büyüklerinin aynen şu cümleyi kurduğunu söylediler: "Ben ölene kadar Hıristiyanlara, Ermenilere yapılan zulmü asla unutmayacağım." Aradan yüzyıl ve birkaç nesil geçmiş olmasına rağmen, insanlar katliamları sanki dün yaşanmış gibi hatırlıyor ve anlatıyorlar. Acımasızlığın ve tarifi zor bir şiddetin hüküm sürdüğü o dönemde "suçsuz ve günahsız" yere insanların öldürüldüğü kanısındalar. Hiçbir canlı varlığa reva görülmeyecek öldürme yöntemlerinin uygulanmış olması, bugüne kadar devam eden bir vicdan yarılmasına neden olmuştur. Suçluluk ve utanç duygusu, görüşmecilerin anlatılarında açıkça ifade edilmenin yanı sıra, bugün kendilerinin de maruz kaldıkları zulüm ve katliamlarla ilişki dahilinde dile getirilmektedir.

Bir topluluğu yok eden şiddetin korkunç yüzünün cisimleşmiş hâllerinden biri, bizzat şiddeti deneyimlemiş veya şiddete tanıklık etmiş kişilerin 1915'i hatırlarken kullandıkları adlandırmada kendini göstermektedir. Kürtçedeki "dema birrînê," yani "kesme zamanı" tabiri, tüyler ürperten şiddetin yöntemi ve araçları konusunda tartışmaya mahal bırakmayacak kadar açıktır.

Görüşme Yapılan Kişiler

Anlatılara geçmeden önce, görüşme yaptığımız kişilerin 1915'e dair hikâyeleri kimlerden dinlediğine ilişkin olarak kaynak kişiler hakkında kısaca da olsa bir şeyler söylemek gerek. Anlatıların dayandığı kaynak kişileri üç kategoriye ayırmak mümkün:

İlk Kategorideki Kaynak Kişiler: Katliamlara bizzat iştirak etmiş kişilerdir bunlar. Burada iştirak etmeyi geniş anlamda kullanıyoruz. Şöyle ki, bu kategoriye giren kişilerin kimileri bizzat öldürme fiiline dahil olmuş, yani cellatlık yapmış; kimileri de pasif pozisyonda kalarak Hıristiyanların toparlanmasında etkili olmuş, kafileler halinde sevk edilmeleri için taşımacılık işlerinde görev almış, öl-

dürmelere dahil olmamış ama bütün olup bitenlere şahitlik etmiş kişilerdir. Öldürme fiiline katılanlar da kendi içinde farklılıklar barındırmaktadır. Katliamı uygulayanların bazıları bir aşiret veya grup dahilinde öldürme fiilini gerçekleştirmiş, bazıları özel olarak öldürme mekânlarında cellatlık görevi icra etmiş, bazıları da -sonraki bölümlerde ayrıntılı olarak üzerinde duracağımız- "bejik" denilen milis örgütlenmesi içinde kelle avcılığına benzer bir rol üstlenmişlerdir. Bu kategorideki kaynak kişilerin anlatılarını bize aktaranlar, bazen yakın akrabaları, sözgelimi dedeleri, amcaları, kayınpederleri iken; bazen de köylüsü yahut tanıdığı bir yakını olmuştur.

Ne var ki, ortada cevaplanmayı bekleyen bir soru var: Bu kişilerin 1915'e dair şiddetle yıkanmış bu hikâyeleri anlatmalarına sebep olan saikler nelerdir? Bu soruya görüşme esnasındaki gözlemlerimizden hareketle şu cevabı verebiliriz: Suça dahil olmuş bu kişilerin ağırlıklı bir kısmı, ilerleyen yaşlarının da etkisiyle vicdan azabı içindedirler, vicdanlarını kemiren suçluluk duygusundan kurtulmak için anlatma ihtiyacı duymaktadırlar. Az sayıda görüşmeci, soykırım sürecinde yaptıklarını övgüyle anlatan kişilerden bahsetti. Bu görüşmeciler, Diyarbakır'ın yakın geçmişinde toplumdaki bazı kişilerin sohbet ortamlarında öldürdükleri Hıristiyan sayısıyla övündüklerine tanıklık etmişler. Fakat anlatılan hikâyelerden anlaşıldığına göre, yaptıkları katliamlardan övgüyle söz eden bu kişiler insanların tepkisiyle karşılaşmışlardır.

İkinci Kategorideki Kaynak Kişiler: Bu kategoridekiler, olaylara pasif gözlemci olarak tanıklık etmiş kimselerdir. Genellikle çocuk yaşta ya da genç olan bu kişiler, olaylarda fiili olarak rol üstlenecek pozisyonda olmadıkları için, seyirci olarak tanıklık etmişlerdir. Bu kişilerden bazılarının hafızasında olaylar ayrıntılı bir şekilde yer etmiş, bazıları da ayrıntıları hatırlamamakla birlikte kendilerini etkileyen belli olayları hiçbir surette unutmamışlardır.

Üçüncü Kategorideki Kaynak Kişiler: Bizzat katliama maruz kalmış, son anda ölümden kurtulmuş "kılıç artığı" Ermeniler'den oluşmaktadır bu kategorideki kişiler de. İçlerinden birçoğu katliama doğrudan tanık olmuşlardır. Genellikle 8-10 yaş civarındaki bu çocukların hepsinin etkileyici bir kurtuluş hikâyesi vardır. Katliam sonrasında din değiştirmeye zorlanılıp Müslümanlaştırılan bu kişiler Ermeni kimlikleriyle aralarına kaçınılmaz olarak mesafe koymuşlardır. Hal böyle olsa da, 1915'te neler yaşandığını en ayrıntılı şekilde anlatanların üçüncü kategorideki bu kişiler ve onların çocukları, torunları olduğunu söylemek gerek.

Şiddet Hikâyeleri

"Anlatanlar iki kişiydi: Birinin adı Ezo, diğerinin adı Newo'ydu. İkisi de yaşlıydı. Durmadan ve uluorta çok Ermeni öldürdüklerini söylerlerdi. Onlara, 'Bunun bir zulüm olduğunu, Ermenilerin de insan olduğunu, Gayrimüslim olsalar da bu zulmü hakketmediklerini söyleyecek biri yok muydu?' diye sorular sorardık. Bu sorularımız üzerine, 'Ermenileri öldürmemiz için bizlere emir verilmişti. İşin aslını sonradan yavaş yavaş anladık. Bizlere, 'Her kim yedi tane Ermeni öldürürse cennete gidecek,' demişlerdi. Biz de kadın, çocuk, yaşlı demeden kimi elimize geçirdiysek öldürürdük,' diye cevap verirlerdi. Anlayacağınız bu şekilde işlemiş her şey. Önce Ermeniler saldırmış Kürtlere, sonra da Kürtler Ermenilere. Hatırlıyorum, Ezo ve Newo şunları anlatıyorlardı: 'Ermeniler askerlerimizi öldürüyorlar. Canlı canlı vücutlarını dağlıyorlar gibi şeyler anlatıyorlardı bize. Bu anlatılanların doğru mu yoksa yanlış mı olduğunu bilmiyorduk tabii. Bunları bizlere anlattıktan sonra, 'onları öldürün,' derlerdi. Biz de emri yerine getirirdik. Herhangi bir yerdeki ağa, muhtar gibi güçlü kimselere, 'Bunları şurada toplayın' diyerek emir verirlerdi ve biz de söyleleni yapardık. Hü-

kümet önceden belirlenmiş kişileri çağırır, 'Şurdaki Ermenileri şurada toplayın!' der, askerler de söyleneni yapardı. Vur emri serbestti. Vur emri halka da serbestti. Yedi Ermeni öldürdüğünde cennete gideceksin. Yedi taneyi öldür, ödülü kap gibi bir şey bu. Bu şekilde belli başlı köylere emir giderdi. Olaylar meydana gelirken kimse bunu sorgulamadı. Artık kim ne kadar Ermeni öldürürse.' Köylülerimiz işte bu şekilde anlatırlardı bizlere olayları."

Ergani ilçesinde görüştüğümüz 48 yaşındaki Cüneyt anlatıyor Ezo (Aziz) ile Newo'nun (Nevzat) hikâyesini. Bir asrı aşan hayatları nedeniyle onları tanıma olanağı bulmuş Cüneyt. Ezo ile Newo'dan aktardıklarına bakılırsa, katliama iştirak etmelerinde iki önemli saik belirleyici olmuş: Bunlardan ilki "önce Ermeniler saldırdı Kürtlere, Ermeniler askerlerimizi öldürdüler, işkence yaptılar" söylemidir. Sonradan bu söylemin doğruluğundan şüphelenip yaptıklarının yanlışlığından nedamet getirdikleri yönünde bir hissiyatı aktarıyor görüşmecimiz bizlere. İkinci saik ise dini söylemin etkili bir şekilde kullanılması, yani yedi Gayrimüslimi öldürenin cennete gideceği söylemidir. Askerlere ilişkin söylediklerinin de altını çizmek lazım tabii. Yasal olarak insanların güvenliğini sağlamakla görevli askerlerin öldürme fiilini teşvik ettikleri, Ermenileri öldürmenin serbest olduğu bir iklimin hakim olduğu, aşağıda aktaracağımız anlatılarda da mevcuttur.

Ezo ile Newo'nun hikâyesinin Cüneyt'in köyünde epey meşhur olduğunu anlıyoruz. Çocukluk döneminden itibaren Ezo ile Newo'nun Ermeni katliamındaki rollerinin köyde anlatıldığını belirten Cüneyt, köye dışarıdan gelen ilkokul öğretmenlerinin öğrencileri bu iki kişiye yönlendirip, "kaç kişi öldürdünüz?" "onları nasıl öldürdünüz?" tarzında sorulara öğrencilerden cevap alıp getirmelerini istediklerini aktarıyor. Cüneyt, Ezo ile konuşmalarını ve onun hakkında bildiklerini şöyle anlatıyor:

"İlkokuldayken öğretmenlerimiz bizi ona gönderirdi. 'Kaç kişiyi öldürmüş? Onları nasıl öldürmüş?' gibi soru-

ları Ezo'ya sorardık. Öğretmenlerimiz bizden aldığımız cevapları kendilerine söylememizi isterlerdi. Ezo da cevap olarak, 'Şu kadar yahut bu kadar Ermeni öldürdüm,' derdi. Anladığım kadarıyla pek çok insanı keyfi istediği için öldürmüş. Mesela, bir çocuğun arkadaşlarına 'Hadi gidip bir süre top oynayalım,' demesi gibi Ezo ve arkadaşları da, 'Gidip şu kadar Ermeniyi öldürelim,' diyerek, oyun oynar gibi adeta Ermenileri katletmeye giderlermiş. Müslüman Kürt gençleri, 'kim ne kadar Ermeni öldürür' yarışına girmişler. 'Bakalım kim daha fazla Ermeni öldürecek,' diyerek Ermenileri öldürmeye gitmişler. Tam da bu şekilde hareket etmişler. En azından bize böyle anlatırlardı. Evet, kim daha çok öldürürse! Sanki insan değil de hayvan öldürmeye gidiyorlar. Ezo, 'Biz oraya kim ne kadar çok Ermeni öldürecek diye gidiyorduk,' derdi. Güçlü kuvvetli, boylu poslu bir adamdı da. Ben bu soruları sorduğum sıra, Ezo 110-120 yaşlarındaydı. Onlarca Ermeniyi canlı canlı dağlardan aşağılara attığını anlatırdı: 'Askerler onları bizim önümüzden geçirirlerdi. Biz de aralarından birkaçını alıp öldürürdük. Askerler asla bize karışmazlardı. Askerler, 'vurun, ne yaparsanız yapın,' diyorlardı. Bir diğer amacımız da Ermenilerden altınlarını almaktı. Yani hem altın için gidiyorduk hem de öldürmek için," diye anlatırdı Ezo yapıp ettiklerini."

Ermenilerin katledilmesindeki önemli motivasyonlardan birinin de, mallara el koymak olduğu bu ifadelerden de anlaşılıyor. Soykırım zamanları insan öldürmenin kolaylaştığı, Hannah Arendt'in yerinde ifadesiyle, "kötülüğün sıradanlaştığı" zamanlardır. Kötülüğün sıradanlaştığı soykırım zamanlarının ardından, kötülüğe ortak olmuş kişilerin yaşamlarını nasıl sürdürdükleri değişik çalışmaların konusu olmuştur. Yaptığımız görüşmelerde, bu kişilerin yaşamlarının bütün dönemlerine dair bilgiye ulaşmak bizim için pek mümkün olmadı. Ancak birçok hikâyede ömrünün son demine

gelmiş bu kişilerin can verirken zorlandıkları anlatıldı. Newo'nun hikâyesi de bunlardan biri:

"Newo da Ermenileri öldürmekle görevlendirilmiş biri. Sekarat halindeyken bir türlü can veremiyordu. Babası, 'Öldürdüğü Ermenilerin ahı tutuyor,' derdi. Çok fazla Ermeni öldürdüğü, işkence ettiği söylenirdi. Ermenileri silahla öldürmez, sopalarla işkence ederek öldürürmüş. Kurbanlarının başlarını taşlarla ezermiş. Bu şekilde kurşun harcamadan öldürürmüş. Tabii bir insanı silahla anında vurup öldürmek ile sopa ve taşlarla işkence ederek öldürmek arasında fark var. Böyle yani. Burada 50 metre yüksekliğinde Fisqaya adında bir dağımız var. Newo bize , 'Çok Ermeni öldürdüm. Onları Fisqaya'daki bir kayaya çıkarır, canlı canlı aşağıya atardık. Anında ölürlerdi,' diye anlatırdı. Devlet göz yumduğu için onlar da kafalarına estiği gibi hareket etmişler. Askerler Ermenileri o bölgede toplayıp -diyelim ki 1000 tane- sonra da götürürlermiş. Onları sınırdan geçirip başka topraklara nakledermiş. Ama yolda kafileler halinde giderlerken askerler bu insanları döver, kamçılar ya da öldürürlermiş. Bir şekilde yaralanıp da hareket edemeyenler de öldürülürmüş. Newo ve Ezo da fırsattan istifade ederek askerlerin gözü önünde onları öldürürlermiş. Düşünebiliyor musun? Kendi komşularına bunu reva görüyorlar! 'Emir gelince bizler de öldürdük,' derlerdi."

Ezo ile Newo'nun askerlerin gözetiminde öldürdükleri bu Ermeniler kimlerdi? Hangi köyden, hangi kasabadan getirilmişlerdi, kimlerin yönlendirmesiyle toplanmışlardı, hangi hattan getirilmiş, kaç gün yolculuk yapmış, bu yolculuk sırasında ne tür muamelelere maruz kalmış, nerede öldürülmüşlerdi? Ya da içlerinden sağ kurtulan olmuş muydu? Yaptığımız görüşmelerde bu soruların tamamına yanıt bulmak mümkün olmadı. Bazen bu soruların birine, bazen birkaçına bazen de hiçbirine yanıt bulamadık. Bazen aynı ola-

yı anlatan başka kişilerin anlatımlarıyla hikâyeyi tamamlamaya çalıştık. Cüneyt, köylerinin bir toplama merkezi olarak kullanıldığını, civardan getirilen kafilelerin burada toplandıktan sonra yola çıkarıldığını söylüyor. Resmi tarihimizde tehcir kanunu olarak ifade edilen kararın gerçek hayatta nasıl karşılık bulduğunu gözler önüne seriyor anlattıkları. Cüneyt, tehcir denilen uygulamanın aslında ölümün ta kendisi olduğunu, açık ve çıplak yollara çıkarılan insanların bu yolculuk esnasında her türlü kötü muameleye tabi tutularak öldürüldüğünü şu sözlerle anlatıyor:

> *"Ermenileri buralardan ta Deşta Gewran bölgesine kadar olan bölgelerden getirirlermiş. Qerecdax'a kadar olan bir mesafe yani. Ermenileri birbirlerine bağlayarak şuradaki yoldan Erxanî'ye götürürlermiş. Burası 'toplama merkezi' olduğu için yakalanan herkesi buraya getirir, sonra da götürürlermiş. Götürüp öldürürlermiş tabii. Nereye götürdüklerini ben de bilmiyorum. Bildiğim kadarıyla Erxanî'ye doğru götürürlermiş. Hani filmlerde esirlerin öldürülme sahneleri vardır ya, işte Ermenileri de o şekilde yolda öldürülürlermiş. Yaralananlar yolda ölüme bırakılır, diğerleri ise yoluna devam edermiş. Bu şekilde gidecekleri yere kadar giderlermiş. Bu şekilde dönermiş çark."*

Ezo ile Newo'ya dönecek olursak: Bu iki kişinin de sorumlu askerlerle veya jandarmalarla birlikte kafilelerin nakledilmesinde rol aldıkları anlaşılıyor. Kuvvetle muhtemel bu nakil işini, iyi bildikleri, kendi bölgeleri olan Ergani ve çevresinde yapıyorlardı. Öldürdükleri insanların malına, parasına, altınına el koydukları anlaşılıyor ama acaba ayrıca bir ücret alıyorlar mıydı bundan, bilmiyoruz? Dinlediğimiz hikâyelerden para karşılığı öldürme fiiline ortak olan başka kesimlerin olduğunu da biliyoruz. Özellikle kafilelerin naklinde, sahip oldukları hayvanlarla sürece iştirak eden, yani taşımacılık yapan kişilere taşıdığı insan başına para veriliyormuş. Çüngüş'te kafilelerin taşımacılığını yapan iki kişinin hikâyesini 55

yaşındaki Fahri'den aktaracağız. Ama önce Vali Dr. Reşit'in hatıratında kafilelerin nakline dair yazdıklarına kulak verelim:

> *"Mehmaemken (mümkün mertebe) her kafileye kafile başı sıfatıyla bir iki jandarma terfik ediliyordu (yanına veriliyordu). Fakat her daim mümkün olmadığı gibi ihtirasın hükümferma olduğu (hüküm sürdüğü) bu muhitte, bu da o kadar müessir bir tedbir olamıyordu. Gerek merkezde ve gerek mülhakatda (ona bağlı olan yerlerde) meri'ül-tatbik olmak (uygulanmak) üzere bir hususi talimatname yazmış ve tamim etmiştim. Bu talimatnameye nazaran sevk olunacak ailelere birkaç gün evvel malumat verilerek hazır bulunmaları ihtar olunacak, beraberlerinde götürebilecekleri nukud (paralar) ve eşya-yı menkuleyi (taşınabilir eşyaları) almalarına mümanaat olunmayacak (Nezaret'in emri de bu merkezde idi), imkan dahilinde vesait-i nakliye tedarikine çalışılacak ve hiç olmazsa kadınlarla çocukların ve alil olanların irkaben (bindirilerek) nakilleri düşünülecek."*[2]

Yaptığımız görüşmelerde, her kafileye kafile başı olarak bir iki jandarma verilmekle birlikte, başkaca askerlerin, bazı durumlarda yerel liderlerin, *bejik* ya da *milis* denilen paramiliter unsurların dahil olduğu ve bunların yönlendirmesiyle nakillerin gerçekleştiği yaygın bir şekilde anlatılıyor. Dr. Reşit hatıratında kafilelerin muntazaman planlandığını, bu amaçla özel talimatname hazırladığını dile getiriyor ama kafilelerin akıbeti hakkında hiçbir şey anlatmıyor. Ne kadar insan yerlerine ulaştı, ne kadarı hayatını kaybetti, öldüyse neden öldü, nakillerden sorumlu kişiler hakkında dava açıldı mı? Bütün bu konularda sessiz kalarak bir anlamda suçunu gizlemeye çalışıyor. Dr. Reşit hatıratında neler olduğunu saklaya dursun, üzerinden yaklaşık yüz yıl geçmesine rağmen insanlar somut isim ve yer adlarıyla neler olduğunu anlatmaya devam ediyorlar.

2- Nejdet Bilgi, *Dr. Mehmet Reşit Şahingiray Hayatı ve Hatıraları*, İzmir: Akademi Yayınevi, 1997, s. 107-108.

Fahri Çüngüş'te kafilelerin taşınması işini yapan iki kişiden dinlediklerini anlatıyor. Taşıdıkları insan başına para aldıklarını söyleyen bu kişiler, o dönem açısından iyi denilecek bir para kazandıklarını belirtiyorlar:

> *"Ama ben has yaşamış, doğrudan isim veriyorum: Sefil Hüseyin. Fena Mehmet. Adamlar bunların taşımacılığını yapan adamlar. Katliamda hayvan sırtında karıları, çocukları yükleyip götüren adamlar bunlar. Adamlara sorduğumuz zaman bugün söylenenlerin tam tersini söylüyorlardı. Vallahi ağlamaklı anlatırlardı. Misal Hüseyin dayı ağlardı bazen: 'oğlum hâlâ olanlar gözümün önünden gitmez, keşke taşımasaydım. O para da bana lazım değildi,' derdi. Vicdan azabı çekiyordu adam ama yoksulluk var işte, ne yapsın. Adam başı belli bir güzel para verirlermiş taşıyana. Hastayı yahut çocuğu teslim ettikleri takdirde, adam başına para alırlarmış. Bunu kendi anlatırdı bize. Duyduklarımın eksiği var, fazlası yok. Anlatılanlar bunlardı. Bizim doğrudan yaşadığımız bir şey yok ama anlattıklarının yalan olmadığına adım gibi emin, Allah'ı bilen adamlardı, saf adamlardı, ne görmüşlerse onu anlattılar bize. Onların anlattıklarından hafızamızda ne kalmışsa iyi kötü taraflarıyla uğraşıyoruz işte, başka da bir şey yok zaten."*

55 yaşındaki Fahri'nin kaynak kişilerinin, kafilelerin yol güzergâhında insan taşımacılığını yapmış kişiler olması önemli. Yaptıkları işlerden nedamet getirmeleri, başlangıç itibarıyla kafilelerin akıbetinin ne olacağını bilmedikleri sonucunu doğruyor. Şunu söylemek istiyoruz: Belki de taşımacılığını yaptıkları bu insanların yakın bir mekânda öldürüleceklerini bilmiyorlardı. Sefil Hüseyin ve Fena Mehmet'in Ermeni kafilelerini götürdükleri öldürme mekânı, Çermik-Çüngüş arasındaki Yeniköy Köyü'nde bulunan düdendir. Çermik-Çüngüş çevresindeki Ermenilerin ve Harput (Elazığ) tarafından gelen kafilelerin birçoğunun akıbeti burada son bulmuştur.

Fahri Çüngüş ve Çermik'te soykırımın nasıl örgütlendiğini, bunda kimlerin rol oynadığını ve Çüngüşlü Ermenilerin nasıl katledildiğini anlatıyor. Anlattıklarına göre, soykırım öncesinde Çüngüş'te bin sekiz yüz hane Ermeni, beş yüz altmış dört hane de Müslüman varmış. Müslümanlarla iç içe yaşayan Ermeniler devlete bağlı, zanaatkâr insanlarmış. Ermenilerin mallarına el koymak için tuzak kurulmuş ve bu plan çerçevesinde Çüngüş'ün 26-27 Ermeni ileri geleni Vilayete çağrılmış ve kendilerine Çüngüş'ün sancağı verilmiş. Dönüş yolunda pusu kurularak hepsinin öldürülmesine karar verilmiş. Bu planın yereldeki ayağını organize eden kişi de Güllü Ağa'ymış. Güllü Ağa, sonradan gelip Çüngüş'e yerleşen yörük (Türkmen) asıllı bir göçmenmiş:

"Güllü Ağa bunu yapmış. Ağa ve o zamanın mevcut Diyarbakır valisi de varmış işin içinde, adını bilmiyorum. Bana anlatılan bu. Adamlar planlı projeli. Ermenilere sancağı vermişler, oradan da Pirinçlik üzerine gidip, teşekkür edelim demişler. Bunlar da uygun karşılamışlar. 26-27 kişiyi orda katletmişler. Orada tekrar istişarede bulunmuşlar ve Ermenilerde başı çekecek, önderlik edecek kişiler kimlerdir, diye sormuşlar. Kırka yakın hane tespit etmişler. İğnesi çıkarılmak suretiyle gece silah bırakılıyor hanelerinin önüne. Yarım saat sonra da baskın düzenliyorlar. 'Vur emri' çıkarılıyor. Önce erkekler alınıp Yeniköy'deki düdene dökülüyorlar. Sizi başka yerde çalıştıracağız, size bir yer vereceğiz, malınız yine sizin olacak filan diyerek kandırılmışlar. Ondan sonra da karıları ve çocukları götürülmüş. Fena Mehmet'le Sefil Hüseyin dediğim şahıslar da taşımacılığını yapmış bu işin. Çerkez üsteğmen 'geriye bakanın biz kelesini vururuz, bakmayacaksınız,' demiş. Mehmet Dayı dediğim adam ille de merak etmiş, adamları, çocukları, hanımları bıraktığı Yeniköy'e varmış. Bir köşeye saklanıp bakmış ki, kimisini canlı canlı atıyorlarmış."

Fahri'nin anlattıklarına bakılırsa, Çüngüşlü Ermenilere yönelik katliam planı üç aşamadan oluşuyor. İlk aşamada, Çüngüş'ün sözü geçen Ermenileri bir vesileyle Diyarbekir'e getirilip dönüş yolunda öldürülüyorlar. Lider kesiminin tasfiyesinin ardından Çüngüş'te etkili olabilecek yaklaşık 40 haneye komplo kuruluyor, evlerinde silah bulundu gerekçesiyle tutuklanıyor ve öldürülüyorlar. Son olarak da geriye kalan kadın, çocuk ve yaşlılar Yeniköy'deki düdene götürülüyor ve orada öldürülüyorlar. Anlatılanlara göre, Çüngüş'te sadece yedi sekiz kız çocuğu sağ kurtulmuş, bu kız çocukları haricindeki bütün Ermeniler öldürülmüştür. Kafilelerin taşınmasında rol oynayan Mehmet ve Hüseyin adlı kişilerin trajedisi de dikkate değerdir. 'Arkanıza bakmayın,' tehditlerine rağmen meraklarına yenik düşmeleri, dönüp de arkalarına bakmaları trajedilerinin başlangıcı olmuştur. Gördükleri manzarayı hiçbir suretle unutamayacaklardır. Tıpkı *Tevrat*'ta Tanrı'nın gazabına uğrayan Lut kavminin hikâyesinde olduğu gibi, merakına yenilip arkasına bakan kişiler o gazaptan payına düşeni alacak ve suç işlemiş o kişilerle ortaklıkları nedeniyle taş kesileceklerdir.

Olaya tanıklık edenlerin anlattıklarına bakılacak olursa, karşılaşılan tablo o kadar korkunç ki, insanlar götürüldükleri yerlerdeki öldürme mekanizmasına kendilerini teslim etmek yerine canlı canlı düdene atmayı tercih etmişlerdir. Katliamın gerçekleşmesinde aktif rol oynayan askerlerin başında bulunduğu söylenen subayların, Diyarbekir Valisi Dr. Reşit'e bağlı özel birlikler olduğu söylenmektedir. Fahri insanları öldürüp düdene atanların askerler ve onların başında bulunan Çerkez subay olduğunu söylüyor. Çüngüş'ten de iki kişinin cellât rolünü oynadığını, bunların dışında aktif olarak öldürmelere katılanların olmadığını söylüyor:

> *"Başlarındaki subay Çerkez. Çüngüş'ten de iki cellât varmış aralarında: Özerler'den mala Zilfigil derler, o varmış, bir de Kel Musto' nun babası. Başka da kimse cellât olmamış. Yapılanlar bunlar. İki kişi Çüngüş'ten cellât, diğerlerinin hepsi de Çerkez. Bunlar para karşılı-*

ğı cellâtlık yapmış, adam kesmiş insanlar. Devlet iyi para vermiş. Kılıçla kesmişler. Etrafları çembere alınmış, anlatılan bu. Mehmet de Hüseyin de anlatıyordu orada olanları: 'Çembere alınmışlar, zaten biz onları oraya bıraktığımızda çembere alınmışlardı, vurmaya başlamışlardı, kimisi canlı canlı kendini atıyordu düdene, kimisi de kılıcın önünde öylece duruyor ve sonra da öldürülüyorlardı. Bir sürü asker vardı. O vurulmaları görenlerin bazısı dönüp, 'Türko! Türko! Bak altınımla ve çocuğumla kendimi atıyorum!' diye bağırıyor, sonra da kendini atıyormuş aşağıya.' Orada bir haftaya yakın bir süre beklemişler, bir iki kişi sağ çıkmış, onları da hemen imha etmişler."

Katliamın nasıl gerçekleştiğine dair anlatılanlar tasavvuru zor bir tablo gibi: Hiçbir ayrım gözetmeden bir insan grubunu tümüyle yok etmek amacıyla öldürmek. Hem de hayvanlara reva görülen bir yöntemle. Böyle bir anda cellâtın karşısındakini bir insan olarak gördüğünü söylemek herhalde imkânsızdır. Fahri'nin anlattığına göre, katliam organizasyonunun başında Çerkez subay ve askerlerin yanı sıra, Çüngüş'ün muktedir isimlerinden Güllü Ağa var. Kafilelerin taşımacılığını yapan iki kişi dışında Çüngüş'ten katliama iki kişinin de cellat olarak katıldığını, başka da kimsenin katılmadığını söylemektedir.

Çüngüş'e sonbahar mevsiminin güneşli bir gününde gittik. Ergani Çermik üzerinden Çüngüş'e giderken hemen yolun kenarında olan Yeniköy düdenini görmek için durduk. Sanki bir meteor taşının düştüğü yerde açılan, küçük bir gölü ihtiva edecek ebatta, büyükçe bir çukurun ortasında korkunç ağzıyla aşağı doğru açılan bir kuyu. Ağzı dar, ama aşağı doğru uzandıkça genişliyor izlenimi uyandırıyor. Büyük kayalardan oluşan ağzına yanaşmak cesaret istiyor. Daha öncesinden çokça hikâyesini duyduğumuz için insanın içini ürperti basıyor. Düdenin fotoğrafını çekip kameraya alırken, insanların buraya nasıl atıldığını düşünmemek mümkün değil.

Düden ismini ilk duyduğumuzda onu tek bir yere verilen bir isim gibi düşünmüştük. Hatta *dudeng*'ten türemiş olma olasılığı üzerinde durmuştuk. Musa Anter hatıralarında[3] Yeniköy düdenine ilişkin bir hikâye anlatır. İsminin Kürtçe iki ses anlamına gelen *deng* sözcüğünden geldiğini söyler bu hikâyede. Kuyuya seslenildiğinde sesin yankı yapmasından ötürü isminin *dudeng* olduğunu ama halk arasında düden olarak kullanıldığını anlatır Musa Anter. Ne var ki, görüşmeleri yaparken tek bir düden değil, birçok düdenin olduğunu keşfettik. Düden coğrafi bir şekle verilen isimdir aynı zamanda[4]

Yeniköy'deki düdene dair birçok hikâye dinledik. "Hafıza Mekânları"nı ele aldığımız bölümde düdenle ilgili başka hikâyeler de var. Bu meseleyi daha fazla uzatmadan Tarık Ziya Ekinci'den dinlediğimiz bir anlatıya yer vermek istiyoruz. Tarık Ziya Ekinci, bazı görüşmecilerimizin Güllü Beyler olarak ifade ettiği aileyle ilgili olarak, 1950'lerde ailenin sözü geçen bir isim olan Hayri Güldoğan'dan dinlediği bir anıyı anlatıyor. Hayri Güldoğan, 1958'de Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) Ergani İlçe Başkanı'dır. O zamanlar CHP Diyarbakır il örgütünde sekreterlik görevinde bulunan Tarık Ziya Ekinci, parti çalışması nedeniyle Ergani'ye gider ve Hayri Güldoğan'la birlikte zaman geçirir. Bu ortak geçirilen zaman diliminde Hayri Güldoğan 1915'te hem ailesinin neler yaptığını anlatır hem de kendi başından geçen bir olayı aktarır. Tarık Ziya Ekinci, Hayri Güldoğan'dan dinlediklerini şöyle anlatıyor:

> *"Hayri Bey ben gördüğüm zaman yaşlıydı, 70 yaşlarında falan vardı. Hayri Bey ile beraber Çüngüş'e gittik. Evi Ergani'de ama Çüngüş'ten gelip Ergani'ye yerleşen bir aile. Çüngüş'te söz sahibi. Ailesi var, çevresi var. Çüngüş'e gittik, Çüngüş'ten dönerken bana yolda anlat-*

3- Musa Anter, *Hatıralarım*, Diyarbakır: Aram Yayınları, 2011, s. 305.

4- "Kalkerli arazide erime ile oluşan daire biçimli kapalı çukurluklara düden" denilmektedir. "Düdenler yeraltı sularını birbirine bağlayan kanallardır. Karstik bölgelerde karstik maddelerin sular tarafından çözünmesi veya mağara tabanının çökmesi ile oluşan, birkaç metreden birkaç yüz metre derinliğe kadar ulaşabilen kuyu" biçimli yer şekillerine verilen isimdir. http://www.cografya.gen.tr/sozluk/duden-4.htm, erişim tarihi 22.08.2014.

tı. Çüngüş'ten Çermik'e gelirken 'dudeng' diye bir mağara var. Bu mağaranın çok derin olduğu söylenir. Oraya kimsenin gittiğini, paleontolojik bir inceleme yaptığını bilmiyorum. Yani o bilgiye hiçbir yerde rastlamadım. Ağzı pek geniş değil fakat çok derin olduğu söylenir. Hayri Bey'in babası kafile başkanıymış, Çüngüş'teki Ermenileri toplayıp Diyarbakır'a götürecek ve orada öldürecek... Babasının ismini bilmiyorum. Bunlar Gündoğan soyadını almışlardı, Kalkana Beyleri olarak adlandırılırlardı. Hayri Gündoğan o sıralarda genç ve evlenme çağında, belki de ikinci karısını alacak. Tanıdığı bir Ermeni kızı var. Babasına o Ermeni kızını alıkoyup koyamayacağını soruyor. Babası da izin veriyor. O da kızı alıkoyuyor. Ama babası kafileyi götürürken yolda, işte o ara yerde 'dudeng' mağarasında Ermenilerin büyük bir kısmını mağaradan aşağıya atıyorlar. Diri diri atıyorlar insanları. Kadın da bunu biliyor. Kadın bunu sonradan öğreniyor tabii, babasının ve akrabalarının oraya atıldığını. Diyarbakır'a kaç tane Ermeni götürdüklerini bilmiyorum. Hayri Bey evleniyor o kızla. Aradan birkaç yıl geçiyor, birlikte bağa gidiyorlar. Hayri Bey diyor ki 'Bir gün bağda atın üstünde birlikte gidiyorduk. Birdenbire atladı attan ve mağaraya yakın bir yere koştu. Ben de onun arkasından koşmaya başladım. Sürmeye başladım atı. Bana, 'sakın gelme! Ben de babamın gittiği yere gidiyorum,' dedi ve kendisini mağaradan aşağı attı.' Bunu Hayri Bey bana bizzat kendisi anlatmıştı."

Çüngüş-Çermik hattında yaptığımız neredeyse bütün görüşmelerde, burasının yüzlerce, binlerce insana mezar olduğu söylendi. Düden için kuyu tabiri kullanılsa da dibinden yeraltı suyunun aktığı ve bu suyun Çermik'e giden içme suyuyla birleştiği söylenmekte. 63 yaşındaki Çermikli Adnan babasından ve amcasından duyduklarını aktarıyor. Anlattığına göre, Çermik'in içme suyunu temin eden çayın suyu birkaç yıl içilmemiş:

"Çünkü amcamla konuştum. Amcam daha büyüktü. Birkaç yıl suyu içilmemiş, çayın suyu. O çayın suyu. Suyu içilmemiş. Daha sonra, bizim bildiğimiz kadarıyla, saman falan dökmüşler yıllar sonra. Emin olmak için. O saman çayda çıkmış. Evet. Şöyle diyorlardı, İşte kadın saçı bulmuşlar. Parmak ve benzeri şeyler bulmuşlar. Yani su içilmemiş. Hep pis kokarmış, leş kokarmış."

Çayan Demirel'in "Dersim '38" isimli belgeselinin giriş sahnesinde yaşlı bir Dersimli kendisiyle görüşme yapmak isteyen yönetmene, kamerayı kapat yoksa konuşmam diyor. Siz benim başımı mı yakacaksınız, siz benim başımı derde sokacaksınız diyor. Dersimli yaşlı adamın 1938 yılında nelere tanık olduğunu anlatmaktan çok korktuğu, anlatırsa sanki tekrardan benzer sorunlar yaşayabileceği korkusu içinde olduğu anlaşılıyor. Liceli avukat Eyüp'ün babaannesine ilişkin anlattıkları da benzer bir nitelik taşıyor. Lice'de Ermeni soykırımına tanık olan babaannesi bildiklerini kamera kaydı altında anlatmaktan korkuyor:

"Şeyh Sait olayını anlatırken korkmadan anlatırdı. Kameranın karşısında hiçbir korkusu yoktu. Sürgünü anlatırken, Mustafa Kemal'i mezaliminde anlatırken hiç korkuya kapılmadan bunları anlatıyordu. Fakat ben ona Ermenileri anlat dediğimde, kamerayı kapattırmadan konuşmak istemiyordu. Ben de kamerayı kapattığımı söyleyerek tamam diyordum, kamerayı kapattım. O korku hâlâ üstündeydi. Yani bu kadar büyük bir felaketti işte, 90 küsur yıl geçtiği halde babaannem Ermeni katliamını anlatırken, 'kamerayı kapat, başımıza bir iş gelir, senin de başına iş gelir, benim de başıma iş gelir,' diyordu. Bu nasıl bir korkudur ki, doksan yıl geçmiş kadın hâlâ kameraya karşı bunları söylemek istemiyordu. Anlatırken de ağlıyordu."

Eyüp'ün babaannesi Cumhuriyet döneminde kendisinin ve ailesinin maruz kaldığı şiddeti anlatmaktan çekinmezken 1915'i anlat-

maktan korkmasını nasıl açıklayacağız? Cevabı hiç de kolay olmayan bu soruya başka bir görüşmeciden yaptığımız alıntıyla cevap verelim. Kulplu olan Rabia, dedesinin hikâyesini anlatıyor. Dedesi katliamdan şans eseri kurtulan "kılıç artıkları"ndan biri. Nasıl kurtulduğunu anlatırken nasıl bir katliama tanık olduğunu da tasvir ediyor:

"1915 öncesinde ziyadesiyle mutlu, ekonomik durumu iyi bir ailesi var dedemin. Üç kardeşler, bir kız kardeşi, bir de erkek kardeşi var dedemin. Pasur'un ekonomik durum itibariyle en iyi ailelerinden biri. Bir sabah, 1915 yılının 4 Nisan'ında uyandıklarında sadece çocuklar var yanlarında, anne ve baba yok. Komşuya gittiklerini düşünüyorlar anne ve babalarının. Her evi arıyorlar, her eve bakıyorlar. Her evde çocuklar var ama anne ve babalar yok. Gece yarısı götürmüşler anneleri ve babaları. Nerede ve nasıl katlettikleri bilinmiyor doğrusu. Sonra o günün ikindi vakti, pardon ikinci günün sabah ve öğlen arası bir vaktinde gelip bütün çocukları toplu yor ve kafile halinde Serdê'ye, Serdê'deki bir mağaranın başına götürüyorlar. Tabii o mağaranın başına gidene kadar çocuklar aç ve susuzlar; neden gittiklerini, nereye götürüldüklerini bilmiyorlar. Mağaranın başında askerler, koruyucular, o zamanki koruyucular tabii bunlar, yani bejik dedikleri koruyucular mağaranın başında. Dedem şunu hatırlıyorum diyordu: 'Mağaranın etrafı tümden parmaktı. Şimdi kılıcı vururken el ister istemez boynu korumak için öne geliyor, korumaya alıyor, parmaklar kesiliyor.' Dedemin anlattıklarına göre, uzun bir süre o mağaradan ilintiler geliyormuş. Tabii dedeme daha sıra gelmemiş, önünde birkaç kişi varmış. Dedemin önünde bir beyefendi duruyormuş, oranın ileri gelenlerinden biriymiş. Dedeme yaklaşmış ve kolundan tutmuş, 'Komutanım bunu bana vermez misin acaba, çoban yapayım onu?' diye sormuş. Komutan da 'tabii, al götür,' demiş

ve dedemi alıp götürmüş adam. Dedem işte böyle kurtuluyor, yani tamamen tesadüf. Komutanın iki dudağı arasındaki kelimeyle kurtuluyor."

Çocukların öldürülmesine şahit olanlarda veya hikâyelerini dinlemiş insanlarda, bu öldürülmeler derin yaralar açmış. Kendini savunabilecek pozisyonda olmayan, gerekçelendirildiği gibi Müslümanlara saldırıp öldürecek kudreti bulunmayan, kendi başına yaşamını sürdürmesi imkânsız olan çocukları ve bebekleri göz göre göre ve hunharca yöntemlerle öldürmek birçok insanın vicdanında derin yaralar açmış. 1915'e tanık olmuş veya iştirak etmiş insanların en büyük vicdan azabının genellikle çocukların ve bebeklerin öldürülmesine yönelik olaylara ilişkin olduğunu dinlediğimiz hikâyelerden çıkarıyoruz. Bu yorumu yapmamıza sebep olan iki göstergeden bahsedebiliriz. İlki açıktan birçok insanın bunu lanetlemesi, insanlık dışı bir olay olarak görmesi, kendisi yapmamış olsa bile hâlâ olup bitenlerin utancını taşımasıdır. Diğer gösterge ise bu olayların bir türlü unutulmaması, hatta ayrıntılarına varıncaya kadar bugün bile anlatılmaya devam etmesidir.

Saha çalışması sırasında Diyarbakır dışında, civardaki bazı il ve ilçelerden kişilerle de sınırlı sayıda görüşme yaptık. Çocukların katledilmesine yönelik benzer bir örneği Siirt doğumlu, 36 yaşında, İslami kimliği ile tanınan Fahrettin anlatıyor. 1915'te ailesinin yaşadığı mıntıkaya bağlı köylerde yaşananları birinci derece akrabalarının tanıklığı üzerinden aktarıyor:

"Dayımın oğlu, vefat etmiş babasının ağzından duyduklarını anlatıyordu. Bu katliam sürecinde köyden komşu köye gidiyor dayım. Giderken bir yerde Ermeni bir kadının öldürüldüğünü, kadının yanındaki çocuğunun da, kadının göğsünden emdiğini görüyor. Bu efsane değil! Bizzat tanıkların anlattıkları. Dayım da acıyor çocuğa. Komşu köydeki işini bitirdikten sonra gelip dönüşte çocuğu alırım diye düşünüyor. Anne ölmüş, hiç değilse çocuğu hayatta tutayım diyor. Dönüp geliyor ki çocuk da öl-

müş. O arada biri gelip çocuğun kafasını taşla ezmiş. Bu duyduklarım zihnimde var ve silinmesi mümkün değil."

Silvan'da dört beş yaşlarındaki Kevo adlı bir çocuğun öldürülmesine ilişkin hikâyeyi üç ayrı kişiden dinledik. Üç anlatıcı da birbirine çok benzer şeyler anlattılar. Olay aslında 1974 ya da 1975 yılında yaşanmış bir tartışmaya dayanıyor ama konusu 1915 Ermeni kırımı. Bu kez yukarıda anlattığımız vicdan örneklerinin tam aksi yönde bir durum var. Bir çocuğu vahşice öldürdüğünü övünerek anlatan bir şahısla karşı karşıyayız. Hikâyeyi dinlediğimiz üç kişiden biri de Şeyh Mahmut Yeşil. Mahmut Yeşil bu tartışmaya bizzat şahit olduğu için onunla yaptığımız görüşmeden aktaracağız hikâyenin ayrıntılarını.

Mele Abdülkerim Ceyhan, 1960'ların ikinci yarısında illegal olarak kurulan Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi'nin üyesidir. Aynı dönemlerde Mahmut Yeşil de bu organizasyonun içinde yer almaktadır. Mele Abdülkerim klasik Kürt medreselerinde eğitimden geçtiği için dini bir sıfat olan "mele" unvanını kullanmaktadır. 1960'ların sonu ve 1970'lerin başında Kürt siyasi hareketlerinde aktif bir şekilde yer almıştır. 12 Mart 1971'de Türkiye'de ordu muhtıra verip yönetime el koyunca Güney Kürdistan'a sığınır. 1974'te siyasi af ilan edilince tekrar geri döner Türkiye'ye. Aşağıda Mahmut Yeşil'in anlattığı olay, Mele Abdülkerim'in Türkiye'ye dönüşünün ardından yaşanmıştır.

"12 Mart'tan sonra Mela Evdilkerîm Kürdistan'ın güneyine kaçmıştı. 1974'te af çıkınca tekrar yurda döndü. Dönünce her şeyi yerli yerine oturtamadan kızlarından biri öldü. Biz de başsağlığına gittik ona. Biz o ara taziye evinde otururken Hecî Çerkez Köyü'nden akrabaları geldi. Bunlar, Mele Xelîl ve Sofî 'Ismanê Mûso idiler. Gelip oturdular ve sohbet etmeye başladılar. Konu Ermeni Terqî'ne geldi. Sofî 'Isman anlatmaya başladı: 'Bizler bütün Ermenileri bir araya topladık. Zaten kaçan canını kurtarmıştı. Kalanları ise sıraya dizip silahla vura-

rak hepsini öldürdük. 4 yaşındaki Kêvo adlı Ermeni çocuğun ortalıktan kaybolduğunu fark ettik. Yeni yürümeye başlamıştı. Tüm aramalarımıza rağmen bulamayınca birinin onu kendisiyle götürdüğüne karar verip aramadan vazgeçtik. Bir köşede dinlenmeye başladık. Ben de arada odun kesiyordum. Baltam vardı ve akşam karanlığı bastırıncaya kadar çalıştım. Ben çalışırken bir şeyin hızla arkamdan geçtiğini sezdim. Başlangıçta bunun bir tavuk olduğunu sandım. Ama sonra tavukların uzun zaman önce yemlenmeye gittiğini hatırladım. Sonra birden dönünce Kêvo'yu hızla ahıra koşar halde buldum. Ben de hemen ardından ahıra girdim. Balta halen elimdeydi. Yemliğin önünde durdum ve o ara göz göze geldik. Gözleri sarıydı. Bana bakarken gözleri parıldıyordu. 'Nereye vurayım?' diye sordum. Çocuk dedi ki 'dayı buraya vur!' Nereye vurulacağını iyi biliyordu. Ben de baltayı kafasının tam ortasına vurdum ve kafası iki parçaya ayrıldı.' Bunu söyler söylemez Mele Evdilkerîm yanında bulunan yastığı kaptığı gibi onun yüzüne vurdu ve yere düşürüp dövmeye başladı. Ağzını burnunu kanatıncaya kadar dövmeye devam etti Mele Evdilkerîm. O arada Mele Evdilkerîm'in damadı Mele Xelîl araya girerek kayınpederini 'Ismanê Mûso'dan ayırdı. Ağzı burnu kan içindeydi 'Ismanê Mûso'nun. Bunun üzerine kapıya doğru gitti ve bir ara dönerek, 'Namussuz olmasaydım gelmezdim evine,' dedi. Mele Evdilkerîm de, 'Eğer namussuz olmasaydın o çocuğa bunu reva görmezdin,' dedi. 'Ismanê Mûso da çekip gitti."

Mahmut Yeşil'in açık ismini verdiği kişiyi bir görüşmecimiz sadece "Sofu" olarak isimlendirmişti. Mahmut Yeşil'in anlatımının bir yerinde de "Sofî" sıfatı kullanılmıştı. Türkçede sofu Kürtçede sofî olarak ifade edilen sıfat, "dinin emir ve kurallarına harfiyen uyan kimse" anlamına gelmektedir. İsmi geçen sofunun ne kadar dinine bağlı bir insan olduğunu ya da bu katliamları din adına mı

yaptığını, motivasyonunu sağlayan şeyin inandığı din mi olduğunu bilmek imkânsız. Aynı şekilde kendisine karşı çıkan Mele Abdülkerim'in sert tavrının motivasyon kaynağını bilmemiz de mümkün değil. Belki dini kimliğiyle belki siyasi kimliğiyle belki sadece bir insan olmak hasebiyle ya da belki de her üçünün kesiştiği bir yerden kaynaklanıyor olabilir.

1970'lerin ortasında gerçekleşen bu olay bize Kürtler arasında Ermeni soykırımının bütün zamanlarda tartışılmaya devam ettiğini gösteriyor. Vicdanın sesi olarak tanımlayabileceğimiz örneklerin sadece bugünkü zamandan yükselmediğini, zayıf ve yetersiz de olsa, o zamanlarda da bu sesin çıkabildiğini gösteriyor. Elbette tersinden bakacak olursak: Yaptığı katliamı övünerek anlatan kişilerin her fırsatta bunu bir meziyetmiş gibi anlatmaları, toplum nezdinde hâlâ itibarlarını yitirmediğinin de göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Çocukların öldürülmesine ilişkin çok fazla hikâye dinledik. Sıraya dizilmiş birkaç çocuğu tek bir şişle öldürmekten tutun da, ölmüş annesinin memesini emen çocuğun başını taşla ezmeye ya da hedef tahtası olarak oturtup, nişan alıp öldürmeye kadar her biri bir diğerinden daha korkunç hikâyelerdi bunlar. Ancak yukarıda anlattıklarımızla yetinip bu konuda daha fazla hikâyeye yer vermeyeceğiz. Kadınların, çocukların ve yaşlıların öldürülmesine dair çok sayıda hikâye dinlesek de, genç ve eli silah tutabilecek konumdaki Ermeni erkekler hakkında bir tek hikâye dışında hiçbir şey dinlemedik.

Çermikli Mahir'in 1915 hakkında bilgi aldığı kaynak kişi, 110 yaşında vefat eden Zülfükar Başıbüyük. Yeni yetme bir genç olarak soykırım sürecine tanıklık eden Zülfükar Başıbüyük, anlatacağımız bu hikâyeyi Osman Zeynikan isminde bir askerden dinlemiş. Anlatılana göre Çermik merkez ve çevre köylerden 15 yaş üzeri askerlik çağındaki Ermeni erkekler toplanmış ve Çermik'teki Eşekler Hanı'na konulmuşlar. Çermik'in Eşekler Hanı'nda tutulan genç Ermeni erkeklerin ya "silah bulundurmak" ya da askere alınmak gerekçesiyle tutuklandıkları anlaşılıyor. Bir ay boyunca ismi geçen

handa tutuklu kalan gençlerin maruz kaldıkları muamele insanı insanlığından eden bir tablonun ortaya çıkmasına sebep olmuş. Taşımacılık yapan hayvanların tutulduğu bir yerde bir ay boyunca kapalı tutulan bu insanların hiçbir ihtiyaçları karşılanmamış. Anlatılanlara göre, tutuklanan gençlerin yaşlı dede ve nineleri hanın giriş kapısındaki küçük delikten ekmek atmak suretiyle yiyecek ihtiyacına çözüm olmaya çalışmışlar. Devamını Mahir'den dinleyelim:

> *"O pencereden, onu delikten içeri atıyorlarmış ekmeği. Bir ay süreyle onları bu ekmekle beslemişler. Handa tuvalete yokmuş. Bütün pislikler içeride, içerde yapıyorlarmış tuvaletlerini. (sessizlik) Osman Zeynikan'ın anlattığına göre, bir ay sonra asker hana girdiğinde, içeridekilerin ellerini kollarını bağladığında hiçbiri hareket edememiş. Karşı çıkmamış, karşı koyamamışlar çünkü takatsiz kalmışlar. Ekmeksiz, susuz, aç, perişan o pislik içinde kalmışlar. Dolayısıyla onları herhangi bir sorun olmadan alıp götürmüşler. Bana söyledikleri bunlar."*

Burada anlatılanlar soykırım rejiminin insan bedeni üzerinde yapmak istediklerinin tipik bir göstergesi. İnsanı önce insanlığından çıkarmak, sonra teşhir etmek ve öldürmek soykırım rejimlerinin en çok başvurdukları yöntemlerdir. Bu bir anlamda öldürmeyi meşrulaştırmanın yöntemidir. Kendini üstün, doğru ve haklı gören soykırım rejimi, karşıtı olarak hedefe koyduğu grubun mensuplarını zayıf, yanlış ve haksız olarak göstermek ister. Bu amaçla bir ay boyunca her türlü insani koşuldan mahrum bırakılan bu insanların, hayvanlar için tahsis edilen bir mekânda kapalı tutulması dahi kendi içinde bir mesaj içermektedir. Hukukun askıya alındığı, Ermenileri öldürmenin serbest olduğu bir zamandan bahsediyoruz. Ermenileri öldürmenin herhangi hukuki bir yaptırıma tabi olmadığı bu zamanda, köhne bir handa kapalı tutulan ve insani ihtiyaçları karşılanmayan bu gençler, belki de ölümden daha korkunç bir ölümü yaşıyorlar. Nitekim anlatmaya devam eden Mahir, ölüme

götürülen bu gençlerden birinin kendisine cellâtlık yapacak askere ilginç bir teklifte bulunduğunu söylüyor:

"Hatta Asmalı köprü dediğimiz köprünün üzerinde Ermeni bir genç Osman Zeynikan adlı askere şunu diyor: 'Siz bizi ölüme götürüyorsunuz, siz bizi öldüreceksiniz, annemden bana kalan bir miktar altın var, küçücük bir kese.' Onu koynundan çıkarıyor ve Osman denilen adama veriyor. Genç diyor ki, 'bu altınları sen al, yalnız bana söz ver, işkence etmeden beni öldüreceksin, diğerleri beni öldürmesin, sen öldür.' Açıktan rüşvet veriyor adama, ölümü için rüşvet veriyor. Böyle bir olay da yaşanmış. O adamda o altınları almış kaç tane altın olduğu da tabii belli değil."

Cellâdına rüşvet vererek ölümü kolaylaştırmasını istemek nasıl tarif edilir? Elbette tarifi zor bir soru, tarifi zor bir durum. Ama anlamak için kafa yoracaksak, soykırım rejiminin insanı insanlığından soyutlayan uygulamalarına bakmak gerekir. İnsanı insanlığından çıkarmak, insan olarak bir değer ifade etmediğini telkin etmek ve ardından insana has olmayan bir yöntem ve teknikle öldürmek. Tam da bu noktada Adorno'nun "Auschwitz'den sonra bütün kültürler süprüntüdür" sözü akla geliyor. Her türlü insani değeri kendi elleriyle yerle yeksan eden insanlar, insanlığın dibe vurduğu bir mesafeye çekiliyorlardır.

Katliamların başlamasının ardından sıranın kendilerine de geleceğini kestiren bazı Ermenilerin bir yolunu bularak kaçtıklarına dair anlatılar var. Ama bir de kaçma imkânı bulamayan veya kaçmak için koşulları olmayanlar var. İnsanların canının, malının, ırzının açık hedef olduğu, belki imkânsızlıktan, belki şaşkınlıktan, belki de çaresizlikten başkalarının merhametine sığındıkları böylesi bir zamanda bunu bir fırsat olarak değerlendirenler de her zaman çıkmıştır. Dinlediğimiz hikâyelerde hiçbir tecavüz vakasına denk gelmedik. Bunun nedenleri üzerinde durmak gerekir. Bilinçli bir sessizlik durumu mu vardı, insanlar dinledikleri halde tecavüz

olaylarını anlatmıyorlar mıydı, yoksa kendilerine de bu hikâyeler aktarılmamış mıydı? Aktarılmadıysa neden aktarılmamıştı?

Bu konuyla alakalı anlatılar dinlemesek de, koşulları fırsat olarak değerlendirip Ermenilerin evlerini talan eden kişilerin çokça hikâyesini dinledik. Daha evlerini terk etmemiş, kafileye katılmamış, bir anlamda sırasını bekleyen Ermenilerin evlerine girerek sahiplerinin gözleri önünde eşyalarının talan edildiğini Çermikli Mahir, kaynak kişi olan Zülfükar Başıbüyük'den aktarıyor. Zülfükar Başıbüyük'ün de aralarında bulunduğu bir grup köylü Çermik'ten yola çıkıp Çüngüş'e geliyor ve ölüm sırasının gelmesini bekleyen Ermenilerin evlerine girerek talan ediyorlar. Evlerin talan edilmesi, soykırımdan sağ kurtulan Ermenilerin anlatılarında hayli yer alan bir durum. Terk edilmemiş evlerde ev sahibinin gözleri önünde yapılıyor talanlar. Bir hedef haline geldiklerini bilen Ermenilerin talancıların insafına sığınmaktan başka yapacakları bir şey yok. Mahir anlatmaya devam ediyor:

> *"Akrak, Hasut, Gergös. Gergös kelimesi zaten Ermenice bir kelime. Bu Çinohane köylüleri kendi aralarında toplanıyor. Köylülerin liderleri tarafından Ermenileri talan etmek amacıyla bir plan yapılıyor. Hep birlikte yüzlerce insan Çüngüş'e gittik. Çüngüş'e Ermenileri talan ettik. Ermeniler bize karşı herhangi bir tepki göstermediler. Evlerinden işimize yarayan bütün eşyalarını çıkarıp kendi köylerimize getirdik."*

Diyarbakır'da dinlediğimiz hikâyeleri tasnif ettiğimizde karşımıza şöyle ilginç bir tablo çıkmaktadır: Ermenilerin katledilmesine yönelik dinlediğimiz hikâyelerin yüzde doksan dokuzunda öldürülenler kadınlar, çocuklar ve yaşlılardır. Özellikle eli silah tutan genç erkek kategorisindeki Ermenilerin öldürülmesine dair neredeyse hiç hikâye dinlemedik. Çüngüş'te bir tek hikâye dinledik ki, onu da kaynak kişi (Zülfükar Başıbüyük) bir askerden (Osman Zeynikan) dinlemiş ve ona referans vererek anlatmış. Bu durumu tespit ettikten sonra şöyle sorular sorduk kendimize: Acaba erkekle-

rin toplu bir şekilde öldürülmesine dair neden tek bir hikâye dahi duymadık, insanlar bu hikâyeleri anlatmak istemediler mi, yoksa gerçekten anlatıldığı gibi yerel unsurlar sadece kadın, çocuk ve yaşlıların öldürülmesinde mi rol aldılar? Belki de kendini korumaktan aciz olan kadın, çocuk ve yaşlıların öldürülmesinin vicdanları daha çok yaralamasından ötürü bu hikâyelerin hafızalara unutulmadan aktarılması söz konusu olmuştur? Ancak bu değerlendirme bizi, erkeklerin öldürülmesinin meşru olarak algılandığı sonucuna da götürür. Anlatıcılar erkeklerin öldürülmesini meşru ve haklı gördüklerinden, erkeklerin öldürülme hikâyeleri ya hafızalarda yer almamış ya da anlatılmak istenmemiş olabilir. Bir olasılık olarak hesaba katılması gerekiyorsa da, yaptığımız altmış görüşmenin hiç değilse birkaçında duymamız gerekirdi diye düşünüyoruz bunu.

Bu durumda ikinci olasılığın daha ağır bastığını söylemek yanlış olmayacaktır: Soykırım sistemli bir organizasyon dahilinde gerçekleşmiştir ve yapılan işbölümü doğrultusunda erkekleri ve o yörenin ileri gelenlerini genelde devletin resmi güvenlik görevlileri (jandarmalar) öldürürken; kadın, çocuk ve yaşlıların öldürülmesinde yerel unsurlar daha aktif rol oynamıştır. Nitekim dinlediğimiz hikâyelerde değişik profillerden birçok kişinin bu sürecin bir parçası olduğunu tespit ettik. Bu değerlendirmemizi, yani katliamın bir işbölümü dahilinde gerçekleştiğini ve erkekler ile ileri gelen Ermenilerin askeri birimler tarafından öldürüldüğünü doğrulayan ifadelere, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nda paralı askerlik yapmış, Venezüellalı subayın anılarında da rastlamaktayız.[5]

5- Rafael de Nogales, *Osmanlı Ordusu'nda Dört Yıl (1915-1919)*, İstanbul: Yaba Yayınları, 2008.

1915'İN PARAMİLİTER KÜRT MİLİSLERİ: "CENDİRMEYÊN BEJİK"

"Şimdi nasıl koruculer bize vuruyorsa, Bejikler de öyle.
O zaman devlet onlara silah vermiş, demiş öldürün!
Onlar da Filehleri (Ermenileri) öldürmüşler.
Yani zaten şimdi koruculara da silah vermemişler mi?
Bizi öldürmüyorlar mı?"[1]

Diyarbakır'da 1915'e odaklanan bu çalışmanın temel metodu olan sözlü tarih, bize ikinci ve üçüncü kuşağın ağzından da olsa hafızadan damıtılmış bazı tarihsel hakikatlere dair çeşitli anlatılar sunuyor ve bu açıdan geçmişe ilişkin çok önemli bir kapı aralıyor. Fakat sahada dinlediğimiz anlatılar, ortaya çıkan bazı temel olguların yerine oturtulması için daha farklı tarih ve arşiv araştırmalarıyla olguları destekleme, doğrulama, karşılaştırma zorunluluğunu dayatıyor. Görüşmeler esnasında ortaya çıkan olguları sadece sahada icra ettiğimiz sözlü tarih yöntemiyle derlediğimiz bilgiler üzerinden net olarak tanımlamak mümkün değil.

Bu zorlukla karşılaştığımız alanlardan biri de, soykırıma iştirak eden bazı Kürt aktörlerin konumu, profilleri ve merkezi devletle olan ilişkilerine dair aydınlatılmayı bekleyen kimi karanlık noktalardır. Şimdiye kadar Diyarbekir şehir merkezindeki eşrafın

1- Kulp'tan 64 yaşındaki Faruk'un görüşmesinden.

önemli bir kesiminin 1915'teki tutumu ve rolüne dair çok önemli çalışmalar yapılmıştır.[2] Bu çalışmalarda Diyarbakır bölgesindeki ağa, bey ve aşiretlerin rollerine kısmen olsa değinilmiştir. Diyarbakır'daki görüşmecilerimiz, hem şehir merkezindeki eşraftan, hem de ilçelerdeki bazı ağa, bey ve aşiretlerin rollerinden sıklıkla bahsettiler. Sözlü tarih yöntemi, bizi toplumun kolektif hafızasında yer etmiş fakat akademik araştırmaların çalışma alanına henüz dahil edilmemiş birçok yeni olguyla tanıştırdı. Görüşmelere başladığımız ilk günlerde fark ettiğimiz bu durum, her görüşmede yeni bir boyut kazanarak genişledi. Her görüşmeci bize bazı soruların cevabını verirken, söylediklerivle yeni soruların sorulmasına vesile oldular. Dikkatimizi çeken önemli olgulardan biri de şuydu: Soykırım sonrası hayatta kalan Ermenilerin ya da onlardan kalan mal ve mülklerin durumlarının tartışıldığı konuşmalarda daha ziyade ağa ve beylerin isimlerinin zikredilmesi; şiddetin failleri olarak da "bejik," "eskerên bejik," "cendirmeyên bejik" ya da "milis" olarak adlandırılan bir kategoriden bahsedilmiş olması.

Bugüne kadar 1915 üzerine yapılan çalışmalarda milislerden bahsedilse de, bejiklerden -en azından bizim bildiğimiz kadarıyla- bahsedildiğini duymamıştık. Keza Kürtler tarafından yazılan, döneme tanıklık etmiş ya da büyüklerinden duyduklarını anlatan anı kitaplarında da -her ne kadar bazı Kürt aktörlerden bahsedilse de- böyle bir kategoriden bahsedildiğine rastlamadık. İlk olarak Kulp'ta yaptığımız görüşmeler sırasında duyduğumuz "eskerên bejik"lerin, yerele özgü bir tanımlama olabileceğini düşündük. Fakat gittiğimiz diğer ilçelerde de aynı isim görüşmecilerin büyük bir çoğunluğu tarafından dile getirildi. Bunun üzerine bejiklerin 1915'te Diyarbekir vilayetinin tamamında yaygın olan bir oluşum olduğu kanaatine vardık. Bu kadar sıklıkla bahsedilen, adları hep

2 - Mehmet Polatel and Uğur Ü. Üngör, *Confiscation and Destruction: The Young Turk Seizure of Armenian Property*, Blomsbury Academic, 2013; Hilmar Kaiser, *The Extermination Of Armenians In The Diyarbekir Region*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2014.; Yves Ternon, *Mardin 1915 - Bir Yıkımın Patolojik Anatomisi*, çev. Naringül Tateosyan, İstanbul: Belge Yayınları, n.d.; David Gaunt, *Katliam, Direniş, Koruyucular: 1. Dünya Savaşında Doğu Anadolu'da Müslüman-Hıristiyan İlişkileri*, İstanbul: Belge Yayınları, 2007.; Raymond H Kévorkian, *Le génocide des Arméniens*, Paris: O. Jacob, 2006.

1915'teki şiddet pratikleriyle anılan bu *bejik*ler kimlerdi? İsim olarak niçin "eskerên bejik" yada "cendirmeyên bejik" deniliyordu bunlara? 1915'teki rolleri neydi? Kürtlerin hafızasında niçin bu kadar canlı bir şekilde yer etmişlerdi?

Çoğaltılabilecek bu tür sorular, görüşmelere başladığımız günden itibaren zihnimizi meşgul etti. Sonuç olarak, *bejik*ler ile ilgili birçok ayrıntı dinlemiş olsak da, karanlıkta kalan kısımların gün yüzüne çıkarılabilmesi için daha fazla tarih araştırmasına ve arşiv çalışmalarına ihtiyaç duyulan önemli bir olgu ile karşı karşıya olduğumuzu ifade etmek istiyoruz.

Bejik, Eskerên Bejik, Cendirmeyên Bejik.

John R. Gillis, elitlerin zamanının (tarih) doğrusal olarak ilerlerken, popüler (halkın) zamanının yaşayan hafızalarda ve gündelik hayat düzleminde "dans ederek" ve "sıçrayarak" hareket ettiğini söyler: "Geçmiş ve geleceği aynı anda içeren bir şimdide yaşamaktan memnun olan" sıradan insanlar "arşivlere, anıtlara ve diğer sabit hafıza mekânlarına ihtiyaç duymaz, bunun yerine yaşayan hafızaya dayanırlar."[3] Gillis'in bu belirlemesine, görüşme yaptığımız kişilerin *bejik*ler ile doksanlardaki köy koruculari arasında kurdukları analojiden bahsederken yine döneceğiz. Fakat yazarın yaşayan hafızalar vurgusunu anlamlı kılan bir durum olarak *bejik* kelimesinin, Kürt sözlü hafızasında ne kadar canlı olduğu üzerinde durmamız gerek. Bu canlılık Kürtçe sözlüklerde de kendini duyurmaktadır. Örneğin Zana Farqînî'nin hazırladığı Kürtçe sözlükte, *bejik* kelimesinin birinci anlamı için "acur, kıtır" ve "yabani incir" tanımları verildikten sonra ikinci ve bizi ilgilendiren anlamı üzerinde durulur: "kır bekçisi" ve "milis."[4] *Bejik* kelimesinin bu ikinci anlamını yüklenen herhangi bir somut karşılık günümüzde yoktur. *Bejik* kelimesini "kır bekçisi" ve "milis" olarak tanımlayan bu bilgi

3- John Gillis, "Memory and Identity: The History of a Relationship," in *Commemorations*, ed. John R. Gillis, Princeton: Princeton University Press, 1995, 6. Aktaran : Hişyar Özsoy, Şeyh Said'in Kayıp Mezarı:Kürtlerin Egemenlik Mücadelesinde Hafıza-Mekân Diyalektiği, *Toplum ve Kuram*, 2014 (9), 311.

4- Zana Farqînî, *Ferhenga Kurdî-Tirkî*, Enstîtuya Kurdî ya Stembolê (İstanbul, 2007).

nereden gelmektedir? Bu sorunun cevabı için Gillis'in dikkat çektiği "dans ederek" ve "sıçrayarak" hareket eden sıradan insanların hafızasına başvurmak durumundayız.

Görüşmeciler *eskerên bejik* dedikleri oluşumu 1915'teki soykırım esnasında Ermenilerin toplatılması, kafileler hâlinde götürülmesi, öldürülmesi ve tehcir kafilelerine dahil olmayıp saklananların yakalanması için devletçe örgütlenen, silahlı ve maaşlı paramiliter bir yapı olarak tanımladılar. Bu oluşumun işlevi, pratikleri ve devletle olan ilişkilerine geçmeden önce, bunlara neden *bejik* isminin verildiğini sorduğumuzda birçok farklı cevapla karşılaştık. Örneğin Dicle'den Serhat soruyu şöyle cevaplıyor:

> *"Eskerên Bejik diyorlardı. Bejik için şöyle diyelim: Zazacada karşılığı şudur: Mesela susuz bir ekin ektiğin zaman, susuz tarlada ektiğin ekine 'bejik' denilir. Keza 'avî' dediğin zaman da sulak arazi anlamına gelir. Eskerê Bejik diyorlardı. Böyle bir adları vardı bu insanların. Ya da şey milisler deniliyordu ama çoğunlukla bizim bölgede milis yerine eskerê bejik deniliyordu."*

Serhat, *bejik* sözcüğünün bu somut anlamı üzerinden şöyle bir analoji kuruyor:

> *"'Bejik' aynı zamanda imansız, susuz anlamına gelir. Gaddar, vicdanı yok edilmiş, insanlıktan çıkarılmış anlamındadır. Bejik'in susuzluk anlamı da kuru olduğuna, monoton, ruhsuz, makine gibi olduğuna karşılık gelir. Yani vahşileştirilmiş, duygusuz kişi anlamındadır bejik."*

Görüşmecilerin çoğu milislere neden *bejik* denildiğini bilmeseler de, sözcüğün yaygın anlamından hareketle yaptıkları yorumlarla toplumsal hafızadaki bejikler arasında imaj açısından sıkı bir ilişki vardır. Ermenilerin katledilmesinde rol alan *bejik*lere dair negatif algı, "kuru, susuz, verimsiz, çorak" gibi anlamlar içeren Kürtçedeki "*bej*" sözcüğü ile ilişkilendirilmekte ve "*eskerên bejik*" (bejik askerleri) de bu anlamların kişiselleştirilmesi bağlamında "hayır-

sız," "duygusuz," "işe yaramaz" gibi sıfatlarla anılmaktadır.

Kulp'tan 60 yaşındaki Hasan ise *bejik* kelimesinin başka bir yönüne işaret ediyor: "Bejikler hakikî asker değillermiş, yerel milislermiş." Bu yaklaşım *bejikler* ile devlet arasındaki ilişkiye bir açıklama getirmektedir. Görüşmeciler o dönemdeki vali, kaymakam gibi devlet görevlileri tarafından yahut da devlete yakın ağa, bey ve şeyhler tarafından devletçe silahlandırılan ve maaşa bağlanan bazı Kürtlerin, "eskerên bejik", "cendirmeyên bejik" veya "milis" olarak adlandırıldıklarını söylemektedirler. Bu yaklaşımda *bejik*lerin ne zaman oluşturulduğuna dair farklı yorumlar vardır. Görüşmecilerden kimileri bu oluşumun tarihini 1890'lı yıllarda Sason bölgesindeki Ermeni fedailerine karşı örgütlenen özel birliklere dayandırmakta; kimileri Hamidiye Alayları'ndan arta kalan kimseler olduklarını ve bunların Kürtler arasında *bejik* olarak tanımlandığını iddia etmekte; kimileri de söz konusu oluşumun özel olarak 1915'teki soykırım esnasında meydana getirilen paramiliter bir yapı olduğunu söylemektedir. Hatta bazı görüşmecilerimiz daha sonraki yıllarda da bu oluşumun faaliyetlerini sürdürdüğünü, Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra 1925 yılındaki Şeyh Said isyanında *bejik*lerin devletin milisi olarak görev yaptığını belirtmektedir. Görüşmecilerin yaklaşımları birbirinden uzak argümanlar gibi görünse de, farklı tarihlerdeki oluşumların tarihsel sürekliliğini düşündüğümüzde, dile getirilenlerin birbirini tamamlayan boyutlarının olduğunu söylemek mümkündür. Öte yandan, hafızanın sadece geçmişi olduğu gibi koruyan bir olgu olmaktan ziyade son derece seçici bir karaktere sahip olduğunu göz önüne aldığımızda, görüşmecilerin kendi pozisyonları doğrultusunda *bejik*ler için farklı tarihler oluşturmaları da anlaşılabilir.

Kulp'tan 51 yaşındaki Hüseyin, 1890'larda Sason ve Kulp bölgesinde konuşlanan Ermeni devrimci fedailerden çok ayrıntılı bir şekilde bahsederken, *bejik*lerle ilgili şunları söylüyor:

> *"Ermenilerin kurduğu yapılara can fîda (fedai), Kürtlerinkine ise bejik demişler eskiler. Kürtler bejiklere, Bejikê Kurmanca (Kürt Bejikleri) demişler. Günümüzdeki koru-*

culan var ya işte bejikler de aynı görevlere sahiplermiş, fakat başka bir isimle tanımlanmışlar. Korucu dediğimiz vakit, herkes kimden bahsettiğimizi iyi biliyor ya, o dönemde de bu işi yapanlara bejik denmiş ve bunların kim olduğunu da herkes biliyormuş. Böylece Ermeni fedaîleri ile Kürt bejikleri birbirlerine düşmanlık besleyip halktan insanları öldürmeye başlamışlar. Bir süre sonra devlet yardım göndermiş ve bunlar memleketten çıkarılmışlar."

Hüseyin'in anlatısında *bejik*ler adeta doksanlarda PKK'ye karşı oluşturulan geçici köy korucuları gibi, o dönemdeki Ermeni fedailerine karşı oluşturulmuş bir yapı olarak tanımlanmaktadır. Hüseyin'in bu yaklaşımını destekler şekilde, Zazakî dili üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan Seîd Veroj da, hazırladığı dimilî-kurmanci sözlüğünde *bejik* kelimesinin anlamını "Hamidiye askeri" ve "milis" olarak vermektedir.[5] Bu yaklaşımda, Hamidiye Alayları'ndaki milislere Kürtler arasında "eskerên bejik" denildiği savunulmaktadır. Diyarbakır'ın Çüngüş ilçesiyle sınır olan Adıyaman'ın Kâhta ilçesinin Narince Kasabası'ndan Ö. Uluçay babasının amcasının *bejik* olarak görev yaptığını söylüyor. Babasından ve amcasından duyduklarına dayanarak anlattıklarına göre, günümüzde yaygın olarak kullanılan *bejik* kelimesi yanlıştır. Uluçay'a göre doğru sözcük, Kürtçede beyaz, gri anlamına gelen "beş" kelimesinden türeyen "beşik"tir. Bu paramiliter unsurlara "beşik" denmesinin nedeni taktıkları fesin ön tarafında beyaz püskül tarzında bir kabartmanın olmasıdır. İnek, at, tay gibi hayvanların alnında da beyaz bir akıtma olduğunda onlara "beşik" ya da "beşo" denildiğini söyleyen Uluçay, benzerlik üzerinden onlara "beşik" denildiğini iddia etmektedir. Tarihsel olarak bu söyleneni doğrulayan başka bir veri var aslında: Hamidiye Alayları'nın sabit, tek bir kıyafeti yok. Hamidiye Alayları'na ait, günümüze kalmış az sayıdaki fotoğraflardan birinde, fes giyinmiş

5- Seîd Veroj, « Ferhengê Dimilî û Kurmancî- B » http://www.kovarabir.com/wp-content/uploads/Ferheng%C3%AA-Dimil%C3%AE-%C3%BB-Kurmanc%C3%AE-B-b.pdf

Hamidiye mensuplarının feslerinin ön kısmında beyaz bir kabartma vardır. Doğrulanmaya muhtaç bu bilginin bize açtığı kapılardan biri de *bejik*ler ile Hamidiye Alayları arasındaki ilişkinin araştırılmasıdır. İkisi arasında bir bağlantı kurmak başka araştırmaların konusu olsa da, Ö. Uluçay'ın *eskeren beşik*, *cendirmeyên beşik* gibi ifadelerin yanında beşikler için *aşiret askeri* tabirini kullandığını da belirtmek gerekir.

Uluçay'dan farklı olarak 57 yaşındaki Silvanlı Harun ise, *bejik*ler ile Hamidiye milislerinin farklı olduğunu savunuyor:

> *"Bunlar Ermenileri öldürdüler, tamamına devlet emir verdi. Osmanlı devleti emir verdi ama Hamidiye Alayları öldürdü. Cendirmeyên Bejikler (bejik jandarmaları) öldürdü. Onların sözleriyle öldürdüler. Hamidiye Alayları kim? Kürtler. Bejik askerlerin bir farklılığı vardır, ben eminim ki bunlar gizli haber alma teşkilatlarıdır. Hamidiye Alayları belliymiş, düzenli ordularmış ama bejikler düzenli değilmiş. Bejik jandarmalar habercilermiş, 24 saat alaya haber veriyorlarmış."*

Benzer bir şekilde Kulp'tan Süleyman'da *bejik*ler ile Hamidiye milisleri arasındaki farka vurgu yapıyor:

> *"Bejik sistemi, günümüz koruculuk sistemiyle benzerdir, koruculuk sistemi neyse, bejiklik de öyle bir sistemdir. Günümüz köy korucularının görevini ifa ediyorlarmış o dönemde. Koruculuk sistemi de Hamidiye Alayları'nın bir versiyonudur, ama Alaylar daha resmi bir forma sahipti. Sahip oldukları bir isim ve oturmuş bir sistemleri vardı."*

Hasan, Kulp özelinde Diyarbekir Valisi Dr. Reşit ile ağa, bey ve aşiret liderlerinin ilişkilerini ve soykırım hazırlığını anlatırken Hamidiye milisleri ile *bejik*lerin farklı oluşumlar olduğunu ısrarla vurguluyor:

"Hesen Ağa ve Hüseyin Ağa Diyarbekir'e geldikleri vakit, Doktor Reşit tarafından kendi evinde misafir ediliyorlar. Bunlar, birkaç gece onun evinde konaklıyorlar. Bu ölçüde gelişkin ilişkilere sahipler demeye getiriyorum lafı. Doktor Reşit'in bunlarla ilişki kurmasının nedeni, Ermenileri bunlara öldürtmek istemesidir. Eğer Ermenileri öldürürlerse onlardan kalan mülkleri onlara vereceğini vaat etmiş. Bunlar, birçok kez Doktor Reşit'e misafir oluyorlar. Ayrıca Doktor Reşit de, Hesen ve Huseyin Ağalarla İzzet Ağa'nın evine gelip onlarda yatıya kalıyor. Hatta ilişkileri o ölçüde ilerlemiş ki bunlar ailecek görüşüyorlarmış. İzzet Ağa, tüm kişilerle beraber Reşit Ağa'nın muhafızı olan Çerkez subayı ve çetesini de misafir ediyor. Bu kişiler bu şekilde toplanarak kendi aralarında anlaşma imzalıyorlar ve Doktor Reşit ağaların ne kadar Ermeni öldüreceklerini tespit ediyor. Onlara, 'Öldürdüğünüz tüm Ermenilerin mülkleri ve hayvanları size kalacak. Bunlara ait ne kadar altın ve gümüş varsa, onları bir yerde toplayacak, bunların yarısını kendinize alacaksınız, kalan yarısını da getirip Hilal-i Ahmer Kurumu'na -Osmanlı döneminde Kızılay'a Hilal-i Ahmer denirdi- ulaştırması için Doktor Reşit'e teslim edeceksiniz,' demiş. Bunlar, Hamidiye Alayları'na benzer bir örgütlenmeye giderek milis kuvvetleri oluşturuyorlar. Tüm bu oluşumlarla eşgüdümlü olarak yöremizde –Etmankî [Aşireti] ve çevresinde- Eskerên Bejik diye adlandırılan kuvvetler, Osmanlı Devleti ve Doktor Reşit adına Ermeni katliamlarına başlıyor ve elde ettikleri malları da yağmalıyorlar."

Hasan, milis diye tanımlanan oluşumun ağa, bey veya aşiret liderleri bünyesinde oluşturulan ve savaşa hazırlanan görece daha düzenli birlikler olduğunu fakat *bejik*lerin daha dağınık ve bir lider otoritesi etrafında bir araya gelmeyen kişilerden oluştuğunu belirtiyor. Bu noktada 77 yaşındaki Silvanlı Muhittin de benzer düşünüyor ve *bejik*lerin aşiret mensuplarından ziyade, aşiret aidiye-

ti bulunmayan ya da aidiyeti zayıf olan yoksul Kürtlerden oluşturulduğunu vurguluyor:

> *"Bêjiklerin hepsi paramiliterdi. Kesinlikle devletle paraleldiler ve devletin emir komuta zinciri altında çalışıyorlardı. Buna şüphe yok! Kürt hanedanlarından hiç kimse bu işi kabul etmemiş. Ben bunu şeye benzetiyorum: Şimdiki koruculuk sistemi. Öyle bir şeydir bejikler. Devletin, İttihat ve Terakki'nin buradaki örgütlenmesi, buradaki ayağıdır bejikler. Büyük aileler devletin görevlileriydi ama devlet bunlara pek bir iş yaptıramıyordu. Bu nedenle bejiklerden oluşan çeteleri kurmuşlar zaten. Doğrudan devlete bağlılarmış. Ne kadar başıboş olsalar da devletten maaş alıyorlarmış. Cendirmeyên Bêjikler devletin imkânlarını kullanmışlar. İşlerini parasız yapmamışlar. Bazen devletin yetkilileri ve görevlileriyle beraber gelmişler, bazen de kendi başlarına kafile kafile gelmişler. Hükümlerinin geçtiği yerlere, erkeklerin olmadığı yerlere müfreze gibi gelmişler. Büyük ailelerin üstüne gitmemişler fakat ıssız, tenha yerlerdeki daha zayıf ailelerin üzerine çökmüşler."*

Kişiler bazında farklı yorumlar olsa da, görüşmecilerin büyük bir çoğunluğu *bejik*leri 1915 esnasında Ermenilerin yok edilmesi amacıyla devletçe oluşturulmuş paramiliter bir yapı olarak tanımlama noktasında hemfikir. Örneğin Kulplu Hasan *bejik*lerin konumunu şöyle tanımlıyor:

> *"Bejikler, yerel militer bir yapıdır. Onlara paramiliter derler, Fransızların lejyonerleri gibi adeta. Paralı asker gibi bir şey. Osmanlı az olmasına vermesine rağmen, yine de para veriyormuş bejiklere. Bir nevi yerel, mahalli asker hükmündeler."*

Çermik'ten Haydar ise, *bejik*lerle ilgili başka bir özelliğe dikkat çekiyor:

"Onlara Bejik derlerdi. Görevleri buradaki jandarmaların işlerini yapmaktı. Şimdiki korucular gibi. Bejiklerin görevi firarileri yakalamaktı. Köy firarilerini. İçlerinden yaşlı olanları da jandarma yapmışlardı."

Çermikli Haydar, sahada görüştüğümüz en yaşlı kişiydi. Kendi ifadesiyle yüz yaşını aşmıştı. Soykırım gerçekleştiğinde dört beş yaşlarında bir çocuk olarak kafilelerin toplanmasına ve götürülmesine tanık olmuş. Haydar, kendisiyle yaptığımız görüşmede *bejik*ler hakkında üç önemli tespitte bulunuyor: 1- Bejiklerin yaşına dair bilgi veriyor, 2- Taşıdıkları sıfat hakkında belirlemede bulunuyor, 3- Görevleri hakkında değerlendirme yapıyor. *Bejik*lerin ileri yaşlarda kişilerden seçildiğini başka görüşmecilerimiz de ifade ettiler. Savaş koşulları göz önüne alındığımızda şunu söyleyebiliriz: 2 Ağustos 1914'te seferberlik ilan edildiğinde 20 ile 45 yaş arasındaki erkekler orduya çağrılmış ve cepheye gönderilmişlerdir. Akabinde bu yaş sınırının yukarı ve aşağı çekilmesi söz konusu olmuştur. Kendi amcası da *bejik* olarak görevlendirilmiş bir görüşmecimiz, *bejik*lerin yaşlı ama güçlü kuvvetli kişilerden seçildiğini belirtiyor. Anlattığına göre, amcası iki metre boyunda çok kuvvetli bir *bejik*miş. Genellikle *bejik*lerin yaşlı olduğu belirtilse de, birkaç görüşmede genç *bejik*lerden bahsedildiği de oldu. Bunu istisnai bir durum olarak kabul etmek yanlış olmayacaktır.

Haydar, görüşmenin her safhasında konu açıldığında hep *cendirmeyên bejik* ifadesini kullandı. Bazı görüşmecilerimiz ise *eskeren bejik* ifadesini kullandılar. Hangi sıfat *bejik*lerin durumunu tam olarak açıklıyor? Devlete bağlı hareket ettikleri, resmen görevlendirildikleri söylenen *bejik*ler, devlet içinde hangi kurumla ilişki halinde olmuşlardır? Bu soruların cevapları *bejik*lerin faaliyet alanı ve görev tanımları hesaba katıldığında verilebilir. Bu meseleye geçmeden önce asker ve jandarmanın ne olduğuna ve aralarındaki farklara bakmakta fayda var.

Asker ve jandarmanın aynı anlama geldiği düşünülse de durum farklıdır. Asker, ordu mensubu olan kişidir. Ordunun asli görevi sınır dışından gelebilecek saldırılara karşı hazır olmak, dış gü-

venliği sağlamaktır. Jandarma ise bir iç güvenlik kurumu olarak örgütlenmiştir. Tanzimat döneminde Asakir-i Zaptiye adıyla örgütlenmiş olup, 1879'da jandarma teşkilatı[6] adıyla yeniden organize edilmiştir. Jandarma teşkilatı Osmanlı taşrasında kırsal kesimlerde güvenliği sağlamak amacıyla kurulmuştur. Genellikle jandarmaya seçilenler kendi yaşadıkları bölgelerde görev yapmışlardır.[7] 1909'da zamanın Milli Savunma Bakanlığı'na (Harbiye Nezareti) bağlanan teşkilat, Umum Jandarma Kumandanlığı adını almıştır. Jandarmaların 1915'te İçişleri Bakanlığı'na bağlı valilerin kendi inisiyatifinde köy ve bölgelerde güvenlik amacıyla birimler oluşturdukları, soykırımın gerçekleşmesinde rol oynadıkları gerek anılarda[8] gerekse araştırma kitaplarında[9] yazılmaktadır.

103 yaşındaki Çermikli Haydar *bejik*lerin görevini, jandarmaların işlerini yapmak olarak tarif ediyor, özellikle de firar bahsine vurgu yapıyor. Dinlediğimiz birçok hikâyede ölümden kaçmayı başarmış ya da bir yerlere sığınmış Ermenilerin *bejik*ler tarafından yakalanıp öldürüldüğü anlatılmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla *bejik*lerin her biri kendi mıntıkasındaki Ermenilerin yok edilmesiyle görevlendirilmiştir. Bunun karşılığında maaş aldıkları ise sıkça dile getirilen hususlardan biridir.

Siverekli Zülküf ise *eskerên bejik* ismini duymadığını, ama *milis* denen bir yapıdan bahsedildiğini söylüyor. Milislerin nasıl örgütlendiği de şöyle anlatıyor:

> *"Mesela Heredan'daki kaymakam, muhtar ve ileri gelenleri çağırmış Maden'e. Maden kaymakamlık o zamanlarda. Bunlara silah vermişler, mermi vermişler ve demişler ki 'Ermenilerin ayaklanma ihtimali var, kendi-*

6- Nadir Özbek, "Osmanlı Taşrasında Denetim: Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Jandarma (1876-1908)." *Tarihsel Perspektiften Türkiye'de Güvenlik Siyaseti, Ordu ve Devlet* içinde, edt. Evren Balta ve İsmet Akça, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010. s. 47-78.

7- *A.g.e.*, s. 63.

8- Osmanlı Ordusu'nda görev yapan Venezuellalı subay Rafael de Nogales, *Osmanlı Ordusunda Dört Yıl (1915-1919)* isimli anılarında (İstanbul: Yaba Yayınları, 2008.) oldukça geniş bilgi sunmaktadır.

9- Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011, s. 142.

nizi koruyun, silahlanın.' Önce bunların bir kısmını silahlandırıyorlar. Kaymakamlık tarafından listeleniyor silah verilecek kişiler, kime silah verilecek, kime mermi verilecek sandık sandık mermi geliyor. Sonra askerler geliyor, askerler önce silahlandırılmış olan adamları alıyor yanına. Bunlar muhtarın himayesinde bir anda oluşturulan bir şeydir. Eski Hamidiye Alayları gibi değil, o anda, o dönemdeki kaymakamlıklar eliyle silahlandırılmış insanlar. Bu işi kabul etmiş adamlar. Askerler geldiği zaman birlikte kalkıyorlar, Ermenileri tespit ediyorlar ve götürüp öldürüyorlar."

Görüşmecilerin dile getirdiği bu özelliklerden hareketle *bejik*leri, David Gaunt'un Mardin civarında 1915 soykırımında Diyarbekir Valisi Dr. Reşit tarafından görevlendirilen ve ildeki yerel kişilerden oluşturulan *El-Xamsin* (Hamsin) birliklerine benzer bir oluşum olarak düşünmek mümkün. Tarihçi David Gaunt, bu birlikler hakkında şöyle yazar:

"Diyarbakır'da, Reşit'in emrinde, her birlik 50 kişiden oluştuğundan mahalli Arap lehçesinde El-Hamsin diye tanınan birçok paramiliter ölüm mangası vardı. 50 kişiden oluşan milisler Diyarbakır'a özgüydü. Üniformalı, pazıbentle bu grupların liderleri rütbe taşırdı. Yerel halkın işbirliğiyle kitlesel katliamlar örgütleyen bu birlikler Nazilerin Einsatz[10] gruplarını çok andırıyordu."[11]

Görüşmecilerin *bejik*lere dair anlatıları Gaunt'un tarifiyle büyük oranda örtüşmektedir. Yves Ternon, Vali Reşit tarafından görevlen-

10- "Hareket Birlikleri" ya da "Müdahale Birlikleri" anlamına gelen Einsatzgruppen, Nazi rejimi döneminde, Alman Ordusunun işgal ettiği bölgeleri ev ev arayarak Yahudileri, Romanları ve komünistleri öldüren seyyar infaz birliklerine verilen isimdir. Bu birlikler özellikle Toplama Kampları kurulmadan önce infazlarda çok etkin rol oynamışlardır. En önemli eylemleri Babi Yar Katliamı'dır. Gezici birlikler şeklinde örgütlenen Einsatzgruppen, sürekli hareket hâlinde olup bir infazdan ötekine doğru eylemler gerçekleştirmişlerdir. Einsatzgruppen'in kendisine verilen görev gereği 1941-1945 yılları arasında 1.3 milyondan fazla Yahudi'yi kurşuna dizdikleri tahmin edilmektedir.

11- David Gaunt, *Katliam, Direniş, Koruyucular: 1. Dünya Savaşında Doğu Anadolu'da Müslüman-Hıristiyan İlişkileri*, s. 431.

dirilen Bedrettin, Memduh ve Tevfik'in organize ettiği katliamlarda rol alan El-Xamsin birlikleri hakkında şöyle yazar:

> *"El-Xamsin milisleri, asker, jandarma ve polislerden ve orduya alınmayacak kadar yaşlı 50 yaşından fazla olan kişilerden oluşur ve verilen emirlerini gözlerini kırpmadan uygularlar. Mebus Hasan (Feyzi)'nin yönlendirdiği Kürt aşiretleri, onların ellerinin altındadır. Bu aşiretlerle, ganimetin nasıl paylaşılacağı kararlaştırılmıştır. Ama yine de infazlar sırasında milisler ve Kürtler arasında kavgalar çıkar. Prensip olarak üçlü (Bedrettin, Memduh ve Tevfik) para, mücevher ve değerli taşları alıkoyar, askerler kurbanlarının son bagajları ve elbiselerini paylaşır. Kürtler ise satabilecekleri veya alıkoyabilecekleri kadın ve çocukları seçerlerdi. Paylaşım esnasında askerler ve Kürtler arasında kavgalar çıkardı. En önemli servet olan taşınır ve taşınmazlar ise devlete kalırdı ama üçlü önceden büyük bir payı kendilerine ayırırdı."*[12]

Bu milislerin namı o kadar yayılmıştır ki, Fransız papaz J. Rhétoré de, El-Xamsin birliklerindeki Kürt ve Arap milislerin katliamlar sonrasında büyük bir salgın hastalığa kapıldıklarını ve milislerin yaptıkları kötülüklerden ötürü "ilahi adaletin" tecellisi olarak, "Mardin'e bağlı 125 milisten 100 tanesi[nin] salgın felaketinde öldü[ğünü]" söylemektedir.[13]

"Hainlik" jeneolojisinde iki kurucu aktör: "*bejikler*" ve "koruculer"

Cendirmeyên bejik oluşumuna dair aydınlatılmayı bekleyen birçok ayrıntı araştırmacıları bekliyor. Ne var ki, görüşmecilerin "sıçrayarak" ve "dans ederek" işleyen hafızasında, karanlıkta kalmış kimi boşluklar şimdinin deneyimleriyle şekillenmekte, dönüşmekte ve

12- Yves Ternon, *Mardin 1915 - Bir Yıkımın Patolojik Anatomisi*, 298-299.
13- Jacques Rhétoré, *Les chrétiens aux bêtes: souvenirs de la guerre sainte proclamée par les Turcs contre les chrétiens en 1915*, Paris: Cerf, 2005, s. 204.

yeni anlam kümeleri oluşturmaktadır. Geçmişin heybesinde birikenler şimdinin ihtiyaç ve öncelikleri doğrultusunda yeniden düzenlenip ayıklanmaktadır. Şimdiyi açıklamanın kurucu analojileri geçmişin itinayla yeniden üretilmesi sayesinde dolaşıma girmektedir.

Cendirmeyên bejik anlatıları, görüşmecilerin geçmiş ile şimdi arasında kurdukları ilişki ağları içerisinde son derece merkezi bir yere sahip. Zira *bejik*lerin 1915'teki katliamlarda yer alan temel aktörlerden olmaları, bazı Kürtlerin soykırımdaki rollerini açıklamada kurucu bir referans noktası oluşturuyor. Görüşmecilerin *bejik*lerin niçin ortaya çıktığı, yapının nasıl ve kimler tarafından oluşturulduğu gibi sorulara verdikleri cevaplar, sadece *bejik*lerin kendileri ile değil, aynı zamanda bazı Kürt aktörlerinin soykırımdaki rolleriyle paralel düşünülerek ele alınmak durumundadır. Nitekim görüşmecilerin *bejik*ler üzerinden yaptıkları gerekçelendirme ve yorumlar, her durumda Kürtlerin rolüyle ilişkilendirilerek dile getirildi. *Bejik*lerden bahseden neredeyse bütün görüşmecilerin, *bejik*ler ve geçici köy koruculari arasında kurdukları analoji yorumlardaki en dikkat çekici noktalardan biridir.

Eğilli 56 yaşındaki Sabahattin *bejik*ler ve korucular arasındaki benzerlik ve sürekliliklere vurgu yaparken, bu oluşumun resmi olmayan boyutunun işlevselliğine dikkat çekiyor:

> *"Eskerên Bejik, yani eğitimsiz asker. Açıkçası Kürtler arasında çıkar ve menfaati uğruna her türlü pisliği yapabilen, mevcut sistemdeki koruculuk sistemiyle aynıdır bu sistem. Koruculuğun o günkü versiyonudur. Yetki sahibi değil, birileri tarafından görevlendirilir, eline silah verilir ve işi bittiği zaman silahı elinden alınır. Bejik resmiyette asker olmayan ama burada askerlik görevi yapan kişilerdir. Kendi kendilerine isim verirler, 'sen çavuşsun, sen şusun busun,' derler. Resmiyette isimleri yok. Bazen 'biz yapmadık bunu,' diyorlar ya. Aslında doğru söylüyorlar. Çünkü resmiyette bu olayların başında olan, komutanlık görevini yapan, emirleri veren hiçbirinin resmi bir sı-*

fatı yok. Hepsi birileri tarafından özel olarak görevlendirilmiş. İşte bu kişilere biz bejik diyoruz, yani gayri resmi olanlara. Bir şu var: Bir tarlanın çok güzel meyveleri var, bu meyvelerden birini alır bir çorağa ekersin. Ama hiçbir şeye yaramaz bu. O hiçbir şeye yaramayan şeye bejik diyoruz."

Silvan'dan 80 yaşındaki Aliye, *bejik*lerden bahsederken konuyu kendi köylerinin yukarısındaki Silvan Barajı'nda nöbet tutan koruculara getiriyor:

"Eskere bejikler, devlet onları tıpkı korucular gibi tutardı. Silahları vardı. Atları vardı. Silahları onlara devlet verirdi. Şimdiki gibi katliamlar yapmışlar bunlar da. Biz Kurmançlarda da akıl eksik, gitmişiz onlarla işbirliği yapmışız, insanları öldürmüşüz. Başımızın ağrıyacağını bilmiyorduk. Kurmançlar ya! Sözüm meclisten dışarı ama vahşidir Kurmançlar! Şimdi niye koruculan tutmuşlar? Sen gördün mü barajın oradalar. Duav'ın başında, hepsi oradalar. Para alıyorlar. Aynı eskerên bejik gibiler. Bejik askerler de öyleydi!"

Kürtlerin toplu bir şekilde *bejik* olmaması, 1915'te bazı Kürtlerin bireysel bazda *bejik* olmayı kabul ederek katliamlara karışması durumuna sıklıkla vurgu yapan görüşmeciler; bu ayrım üzerinden Kürtlerin 1915'teki rolünü gerekçelendirirken doksanlı yıllarda korucular bağlamında yaşanan pratiklerle ilişki kuruyorlar. Kulp'tan Faruk anlatıyor:

"Bejikler nasılmış, şimdi nasıl korucular bize vuruyorsa onlar da öyleymiş. O zaman devlet onlara silah vermiş, demiş öldürün hepsini. Onlar da Filehleri [Ermenileri] öldürmüşler. Koruculara da silah vermemişler mi? Bizi öldürmüyorlar mı? Korucular bizim kökümüzü kazımak için, Kurmançları öldürüp köklerini kurutmak için iş yapmıyorlar mı? O zamanlarda da nasıl oluyorsa bejik-

lere silah vermişler. Üç beş kuruş para da vermişler ellerine. O zamanlarda para yoktu, kıtlık vardı, bunlar da kalkıp Ermenileri öldürmüşler, bütün mesele bu."

Faruk'un bu gerekçelendirmesi birçok görüşmeci tarafından dile getirildi. Doksanlarda korucu olup devlet safında PKK'ye karşı savaşan ve PKK'ye sempati duyan sivillere yönelik şiddet, gasp, öldürme, kız kaçırma, mallara el koyma gibi faaliyetlere girişen bazı koruculara yönelik oluşan negatif imaj üzerinden bir "hainlik" söylemi oluşmuştur. Yaptığımız görüşmelerde de özellikle zorla yerinden edilmiş, devlet ve korucu şiddetine maruz kalmış bazı görüşmeciler, korucuları halkına, mücadelesine ve değerlerine ihanet eden "hainler" olarak görmekteydi ve onlara göre bejikler de bu hainler geleneğin bir parçası olarak görülmeliydi. Bu argüman, 'nasıl ki doksanlarda korucu olan bazı Kürtler diğer Kürtleri öldürdüyse, o zamanki bejikler de doksanlardaki korucular gibi bu defa Ermenileri öldürdüler' şeklinde özetlenebilir.

Bavfileh olan Silvanlı Harun da, bu argümanın izinden giderek, o dönemde sadece *bejik*lerin olmadığını, Ermenileri koruyan Kürtlerin de olduğunu öne sürüyor:

"Genel anlamda demeyelim ama Kürtler devletin tarafındaymış. Kürtler devleti korumuşlar. Bugün korucular var, Hizbullah var, o zaman da eskerên bejik vardı. Bu eskerên bejikler şu kadar Ermeni buradadır diye tespit yaparlarmış. Misal bir astsubay ve iki asker gelir, cendirmeyên bejikler de tespit edilmiş Ermenileri toplar ve birlikte öldürürmüşler."

Görüşmeciler *cendirmeyên bejik* gibi paramiliter yapıların ya da ağa, bey ve şeyhler gibi karar verici pozisyondaki Kürt aktörlerin soykırıma doğrudan katılmaları ya da süreci kolaylaştırıcı girişimlerde bulunduklarını dile getirseler de, bir bütün olarak Kürtler kategorisinin soykırıma katıldıkları imasını reddediyorlardı. Bu reddi de, yukarıdaki alıntılarda da gördüğümüz üzere, *bejik*ler ile *ko-*

rucular arasında kurdukları paralellikler üzerinden açıklamaya çalışıyorlardı.

Birçoğu 1990'lardaki devlet ve korucu şiddetine maruz kalmış olan Diyarbakırlı görüşmeciler için 1990'ların "hain" korucular neyse, 1915'teki *bejik*ler de oydu. Her iki kategorideki bireyleri de, "kandırılmış," "kullanılmış" ve "oyuna gelmiş" gibi sıfatlarla tanımlamakta ve bu kişileri pasif, kendi başına karar veremez bir edilgenlik dahilinde anlamlandırmaktadırlar. Görüşmecilerin *cendirmeyên bejik* olarak soykırıma iştirak etmiş bazı Kürtlerin kullanıldığını belirtmeleri, aslında "Kürtler bilinçli olarak böylesi bir pratiğe katılmadılar, katılmışlarsa da kandırılmışlardır, kullanılmışlardır," demenin farklı bir yorumudur. Nitekim aynı söylem 1990'larda koruculuk sistemine dahil olan Kürtler için de kullanılmıştır. Aslında Kürt toplumunun son derece homojen, yekpare, toplumsal çatışma ve güç ilişkilerinden arınmış olduğunu varsayan bir idealleştirmenin sonucudur bu yorumlar. Oysa çıkar ve güç ilişkilerinden bağımsız bir toplumsal alandan bahsetmek mümkün değildir. Bu minvalde, Kürtler de bundan azade düşünülemez. Bu nedenle hem 1915'te soykırıma katılan *bejik*lerin, hem de 1990'larda koruculuğu kabul eden Kürtlerin tercihlerini, bu aktörlerin kişisel tercih yapma iradelerini sıfırlayan "kullanıldılar" söylemine hapsetmek mümkün olmadığı gibi doğru bir yaklaşım da değildir.

TARİHE GALEBE ÇALAN HAFIZA: SOYKIRIMI GEREKÇELENDİRME SİYASETİ

"Evladım sen bir kuşu öldürürsen bu haksızlıktır, çöl kuşunu. Katliam ve öldürme rahat mı sanki? İnsan bir kuşun katlini de üstüne alabilir mi? Haksızlıktı tabii. Onları kovsalardı, Halep taraflarına gitselerdi, başka taraflara gitselerdi, niye bu kadar katliam yaptılar? Demek kaderleri öyleydi. Kaderlerinde öyle yazılmıştı."[1]

ÜNLÜ FRANSIZ TARİHÇİ PİERRE NORA, tarih ve hafıza arasındaki benzerlik ve zıtlıklara dair şöyle yazar:

"Hafıza, tarih: Bunlar eş anlamlı değildir, hatta onları birbiriyle zıtlaştıran çok şey vardır. Hafıza her zaman yaşanan gruplar tarafından üretilen yaşamın kendisidir. Bu amaçla, hafıza anımsama ve unutma diyalektiğine açık, onların sürekli biçim değiştirmelerinden habersiz, her türlü kullanımlara ve el oyunlarına karşı çok duyarlı, uzun belirsizliklere ve ani dirilmelere elverişlidir ve devamlı bir gelişme halindedir. Tarih ise artık bulunmayan şeylerin yeniden oluşturulmasıdır, ama bu hep sorunlu ve eksiktir: Hafıza her zaman güncel bir olay, sü-

1- 80 yaşındaki Aliye Teyze ile görüşmeden

rekli şimdiki zamanda yaşanan bir bağdır; tarih geçmişin bir tasavvurudur."[2]

Yazarın bu söyledikleri, Türkiye Cumhuriyeti gibi baskıcı karakteri her daim belirgin olan rejimlerde başka bir anlam ifade eder. Çünkü Türkiye'de tarih önemli oranda "resmi tarihe" indirgenmiştir, üstelik toplum üzerinde bir tahakküm aracı olarak konumlandırılmıştır bu tarih. Resmi ideolojinin, yani rejimin kutsallığının ve tartışılmazlığının en önemli dayanak noktasıdır resmi tarih. Devleti, kuruluşunu ve kurucu atalarını kutsallaştırılmış bir anlatıyla topluma sunan tarih, olanı değil olması isteneni topluma yansıtarak bir kimlik inşa etmeye çalışmıştır. Resmi tarihin bu noktada iki işlevinden bahsetmek mümkündür: "Geçmişi bastırmak" ve bu bastırma teşebbüsünden hareketle yükselecek olan ulusal ve siyasal kimliği inşa etmektir. Burada "geçmişin bastırılması" ifadesinden kastımız, geçmişte yaşananlara dair resmi tarihin belirlediği sınırların dışına çıkan söylem ve tartışmalara karşı sürekli bir saldırı ve "düzeltme" içinde olmaktır. Geçmişin bastırılması, devletin ideolojik aygıtlarının desteğini alır, hukukun cezalandırıcı gücünden faydalanmayı asla ihmal etmez. Modern devlet kendi çıkarlarına uygun "makbul vatandaşını" şekillendirmede en etkili aygıt olarak okul sistemini ve eğitim kurumlarını kullanır. Okul sistemi ve eğitim kurumları sayesinde geçmişe ilişkin tasavvurunu tek ve doğru bir tarih anlayışı olarak bütün topluma benimsetmeye, hâkim kılmaya çalışır. Toplumsal hafızayı silmeye çalışması da yine bu fasıldandır. Toplumsal hafızada yaşamaya devam eden "geçmişin kalıntıları" tek tek imha edilmelidir; resmi ve kutsal addedilen tarihin ışığı sönmesin, üzerine gölge düşmesin diyedir bu imha.

Geçmişin kalıntıları kimi zaman maddi kimi zaman da manevidir. İmha ve dönüştürme amacıyla her ikisine de benzer yöntemler uygulanmaktadır ama: Maddi kalıntıları yok etmek için, sözgelimi tarihi bir eser dinamitle havaya uçurulabilir ya da bir kilise ca-

2- Pierre Nora, *Hafıza Mekanları*, çev. Mehmet Emin Özcan, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2006, s. 19.

miye dönüştürülebilir. Dönüşüme uğratılmış caminin geçmişte bir kilise olduğu bilinmediği sürece tarihe halel gelmeyecektir. Kaldı ki, bilinse bile bu bilgiyi meşrulaştıracak ideolojik araçlar her daim hazır nazırdır. Geçmişin manevi kalıntıları da benzer bastırma tekniklerine maruz kalır. Sarıkamış'ta ölen binlerce asker için yakılan onlarca ağıttan bugün geriye neredeyse hiçbir şey kalmamıştır. Keza Birinci Dünya Savaşı'nda 15 yaşında çocukların askere alınması üzerine yakılan "Hey on beşli, on beşli" ağıtının içeriği dönüşüme uğratılmış, insanları eğlendirmek için söylenir olmuştur. Kendi anlatılarını, hikâyelerini, ağıtlarını, türkülerini yitiren veya ona yabancılaşan birey ve mensup olduğu grup, hafızasını yitirmekte ve tarihin esiri olmaktadır.

Onur Günay'ın hafıza hakkında söyledikleri önemlidir:

> *"Hafıza, tarihi yeniden gözden geçirmek ve öznelerin tarihsel inşasını incelemek için bir kaynak olabilir ve bu sayede Tarih'in soyutlamalarına ve genellemelerine karşı çıkılabilir. Ancak hafıza da hâlen tahakküm oyunlarına maruzdur ve anlatıcılarının çıkarları doğrultusunda anlatılar içermektedir. Yakından incelenmelidir, önyargıları, dışladıkları olabilir ve tarih gibi genellemelere dayanabilir. Ya da tam tersine unutulmuş halkların seslerini ileterek, karşı-hafıza [Foucault] için farklı alanlar yaratabilir. İşte tam da bu sessizlik alanlarında, kişi Marx'ın da 'geçmişin yok edilemeyen kalıntıları' olarak tanımladığı geçmiş felaketlerin izlerini ve geçmiş dünyaların kalıntılarını görebilmektedir. Karşı hafızalar, hem kolektif belleğin hem de tarihin resmî zorlamalarına karşı çıkabilir."*[3]

Nora'nın tanımını göz önüne aldığımızda, "tarihin hafızayı ele geçirmesine"[4] karşı Kürtlerin -Foucault'nun işlediği tarzda- karşı-hafıza alanları yarattığını söylemek mümkün. 1915 Ermeni Soykırımı bağlamında konuya baktığımızda, resmi tarihin inkâr, görmez-

3- Onur Günay, "Dokuma Hikâyesi," *Yazınca*, sayı:. 9, 2010,, s. 131.
4- Pierre Nora, *a.g.e.*, s. 24.

den gelme ve sessizlik üzerine kurulduğunu; sessizliğin bozulduğu anlarda ise Ermenilerin suçlu gösterilip siyasal iktidarın kendini haklı çıkarmaya çalıştığını görmekteyiz. Resmi tarih, Ermenilerin Ruslarla işbirliği yaptıkları için tehcir edildiğini, savaş koşulları nedeniyle ölümlerin yaşandığını, ama bütün bu yaşananların sorumlusunun da Ermeniler olduğunu söylemektedir.

Hal böyle olsa da, Diyarbakır'da yaptığımız görüşmelerde katliamın nedenlerine dair sorduğumuz sorulara resmi tarihte iddia edilenlerden çok farklı yanıtlar aldık. Yanıtlar kimi noktalarda farklılaşsa da herkesin ortaklaştığı bir husus vardı: yapılanlar "haksızlıktı," "zulümdü," "vahşetti" ve "insanlık dışı" idi. Gerekçelendirilmesi her nasıl olursa olsun, bir tek kişinin bile "iyi ki Ermenileri öldürdük," "zaten hak etmişlerdi," "iyi ki buradan gittiler, burası bize kaldı," dediğine şahit olmadık. Bu hususta, genel bir haleti ruhiyenin yaygın olduğunu söylemek mümkün: "Utanç." Yaşanan acılara ve şiddete tanık olmanın yarattığı utanç.

Em şîv in, hûn paşîv in

Diyarbakırlılar 1915'te Ermenilere yapılan haksızlığı ifade ederken sıklıkla dile getirdikleri bir hafıza aktarımı da şu oldu: "Ermeniler katliam sırasında bizi uyardılar," "siz şimdi bize yapılana ortak oluyorsunuz ama bizden sonra sırada siz varsınız." Kürtçedeki ifadeyle, "em şîv in, hûn paşîv in."[5] Ermeniler tarafından Kürtçe dile getirildiği söylenen bu cümlenin farklı versiyonlarını[6] ve sair ifadeleri[7] yaptığımız görüşmelerde sıkça duyduk. Benzer bulgulara Diyarbakır'ın yanı sıra, Kürtlerin yaşadığı diğer bölgelerde yapılan araştırmalarda da denk geldik.[8] Sarf edilen cümlenin kesin olarak

5- "Biz akşam yemeğiyiz, siz de sahur yemeğisiniz".

6- "Biz aksam öğünüyüz, siz de sonraki kahvaltısınız."

7- Bunlardan biri şu cümle mesela: "Em derzî ne, lê hûn jî ta ne." "Biz iğneyiz ama siz bizden sonra gelecek ipsiniz."

8- Bkz. Leyla Neyzi ve Hranush Kharatyan-Araqelyan, *Birbirimizle Konuşmak: Türkiye ve Ermenistan'da Kişisel Bellek Anlatıları*, Institut für Internationale Zusammenarbeit Des Deutschen Volkshochschul-Verbandes (dvv international) (Bonn, 2010); Gülçiçek Günel Tekin, *Beni Yıkamadan Gömün Kürtler Ermeni Soykırımını Anlatıyor*, Belge (İstanbul, 2013); Gözde Burcu Ege, "Remembering Armenians in Van, Turkey", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Sabancı Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011).

söylendiğini bilmesek bile, Kürtler arasında bu kanaatin yaygın olduğunu gösteriyor bu da. Bugün Ermenilere atfen Kürtler tarafından sıkça dillendirilen "em şîv in, hûn paşîv in" cümlesi, Kürtler için pişmanlık ifadesi anlamına geliyor aynı zamanda: "Biz o zaman Ermenileri dinlemedik," "biz o zaman Osmanlı'nın oyununa geldik," "biz Ermenilerin katliamına ortak olduk," "aslında Ermenilerden yana tavır almalıydık," "bu katliamı kabul etmemeliydik, ortak olmamalıydık." Kürtler arasındaki bu algının 1980 sonrası yükselen Kürt Hareketi ile bağlantılı olarak gelişen "mağduriyet, direniş ve bilincin" ürünü olduğunu söylemek gerek. Bugün kendi yaşadığı mağduriyet üzerinden geçmişle bir bağ kurduğunda empati yaptığı olayın 1915 olması tesadüf değildir. Şiddetin dozajı, uygulanma biçimi, yöntemi vb. 1915 ile benzerlikler gösterdiği için hatırlanıyor olma ihtimali yüksektir.

Diyarbakır'da yaptığımız görüşmelerde, Ermenilere yönelik katliamların çok farklı söylemler üzerinden gerekçelendirildiğine şahit olduk. Dini motivasyonların etkisinden ekonomik kazanç elde etme arzusuna, "Ermeniler Ruslarla işbirliği yapıyor, bizi öldürecekler, burayı Filistan (Ermenistan) yapacaklar" söyleminden Türk ırkçılığının Kürt-Ermeni ittifakından korktuğu için halkları birbirine düşman ettiğine, devletin Ermenileri yok etmeye karar verdiğine dair birçok neden ileri sürülmektedir. İç içe geçmiş bu argümanları özetleyen iki eksen olduğunu söyleyebiliriz. Bu bahiste ilginç bir nokta da şudur: Eksenleri oluşturan her iki gerekçelendirme ifadesinin de Ermeniler tarafından soykırım esnasında Kürtlere söylendiğinin vurgulanmış olmasıdır. "Em şîv in, hûn paşîv in" ifadesinde karşılık bulan ve "bu şiddet şimdi biz Ermenilere yöneltildi ama bir sonraki kurban siz olacaksınız" olarak yorumlayabileceğimiz yaklaşım mahut eksenlerden biridir. Bu eksendeki gerekçelendirmenin dili ve siyaseti, bazı Kürt aktörlerinin soykırıma iştirak etmesini kabul edilemez bulan bir motivasyona dayanmaktadır. Ermenilerin Kürtleri uyarmış olduğu üzere, 1925'teki Şeyh Sait direnişi ile başlayıp günümüze kadar devam eden devlet şiddetinin mağduru Kürtler ile soykırım kurbanı Ermenilerin mağduriyeti arasın-

da bir bağ kuran ve devlet şiddetinin sürekliliğine vurgu yapan bu yaklaşım, 1915'te yaşananların devletçe organize edilmiş bir soykırım planına dayandığını ve bazı Kürt aktörlerinin de farklı motivasyonlarla bu plana dahil olduğunu savunmaktadır. Kürtçede "heta me helatî çêkir we şike va lêxist" ifadesi de ikinci eksendir. Bu eksen, Ermenilerin "biz henüz hazırlığımızı tamamlamadan siz harekete geçtiniz," deyişini temel alarak, "biz yapmasaydık Ermeniler bizi öldürecekti, biz onlardan önce davrandık," şeklinde özetleyebileceğimiz bir motivasyona dayanmaktadır. Bu eksenin Kürtler arasındaki gerekçelendirmesi ise "devlet ferman çıkardı, Ermenileri öldürün, eğer öldürmezseniz onlar sizi öldürecek," şeklindedir. Ermenilerin bir tehdit olarak algılanması ve ölüm korkusuna vurgunun yanı sıra, devletin fail olarak karar verici, yönlendirici konumuna işaret edilmektedir.

Gittiğimiz her ilçede veya köyde mutlaka duyduğumuz bu iki ifade, görüşmecilerin 1915'teki katliamları gerekçelendirmelerinde önemli iki ayrıma tekabül ediyor gibi görünse de, Ermeniler ve Kürtler arasında kurduğu mağduriyet ortaklığı ve devletin merkezi rolünü öne çıkaran boyutu ile birbirine yaklaşmaktadır. "Em şîv in, hûn paşîv in" ifadesi, Kürtlere yönelik benzer bir şiddet dalgasının habercisi olarak görülmekte, "heta me helatî çêkir we şike valê xist" ifadesi ise devletin Kürtleri "kandırdığı," "ayarttığı," "kullandığı" şeklinde yorumlanmaktadır. "Biz saldırmasaydık Ermeniler bize saldıracaktı" motivasyonuyla beslenen bir yorumdur bu. "Ermeniler Cuma günü camilere saldıracak," "tedariklerini gördüklerinde saldırıya geçecekler," "at nalının altına koydukları mesajlarla iletişim kuruyorlar," gibi neredeyse her yerde duyduğumuz paket hikâyelerle halk arasında belli bir inanırlık yarattığını görüyoruz bu yorumun.

56 yaşındaki Sultan Silvanlı. Eşinin de bulunduğu görüşmeyi Diyarbakır' daki evlerinde yapıyoruz. Sultan 14-15 yaşındayken evlenmiş. 1915'e dair bilgi kaynağı eşinin "kılıç artığı" nenesi Zura ya da Ermenice ismiyle Heremsi. Sultan'ın bilgi kaynağının katliamdan kurtulan bir Ermeni kız çocuğu olması önemli. 1970'lerde,

genç yaşta dinlediği bu hikâyelerin Sultan'ı bir hayli etkilediği anlaşılıyor. Mülakatı yapan arkadaşımız, Sultan'ın eşinin de katıldığı görüşme ile ilgili dikkat çeken bir not düşmüş:

> *"Kendisi köydeki Ermenilerin öldürülmesi sürecini anlatırken kocası Aziz alçak sesle sürekli 'devletin askerleri,' diye fısıldadı. Kürtlerden ziyade katliamın devlet eliyle yapıldığını vurgulamak için eşini uyarma gereği duyuyordu. Bu yaklaşım farkı ilerleyen dakikalarda daha da belirginleşti. Aziz Amca ısrarla Kürtlerin bir rolü olmadığını, devlet askerlerinin yaptığını ifade ediyordu, Sultan ise Kürtlerin de bu işe karıştığını, tamamı olmasa da birçoğunun Ermenileri katlettiğini savunuyordu. Toplumsal cinsiyet açısından ilginç bir ayrımdı bu. Sanırım kadınlar meselenin politik bağlamından ziyade hakikat kısmına daha fazla odaklanıyorlar."*

Sultan görüşmede ailesi öldürülen bir Ermeni kılıç artığı olan Heremsi'den duyduklarını şöyle anlatıyordu:

> *"Heremsi şöyle diyordu: 'Ben yedi yaşındaydım. Babamın evinin kapsının önünde ailecek toplanmıştık, Bameydan köyünde. [Bameydan Silvan'ın bir köyüdür.] Askerler köye geldiğinde tüm köylüleri topladılar ve herkes çevresindekini öldürsün diye emir verdiler. Herkes kendi köylüsünü öldürsün. Beraber yapacağız. Siz bizim karşımızda yapacaksınız. Biz göreceğiz öldürdüğünüzü. Belki yalan söyleyip bizi kandırır ve mahsustan öldürdük dersiniz.' 'Bir anda üzerimize çullandılar,' diyordu Heremsi: 'Babam döndü ve onlara, 'Durun ey Müslüman kardeşlerim, bize karışmayın! Öldürmeyin bizi! Biz kelime-i şahadet getirip Müslüman olacağız ve size saklı hazinelerimizin yerlerini söyleyeceğiz.' Onlar da 'ne sizin hazineniz bize lazım ne de sizin kelime-i şahadet getirip getirmemeniz.' Askerler karşımızda, üzerimize çullandılar.*

Ailemin arasına daldılar. Ailemin tamamını öldürdüler. İsmail Dayı eşimin dedesi onların öncülerinden biriydi, hemen tutup uzaklaştırdı beni oradan. Demek ki artık tahammül edememiş olanlara.

İnsanlar Ermenilere karşı çok zalimdiler. Askerlerin onlara karşı zulmü büyüktü. Kurmançlar yapmamıştı diyemem, onlar da yapmışlar. Devlet işlerini onlara yaptırmış. Mesela bu ağalar, beyler nasıl bu kadar zengin oldular? Nasıl bu kadar toprak, köy sahibi oldular? Buralara geldiğinde görürsün ağaları beyleri. Ermeniler hangi köydeyse o köyde ağalar çok daha zengindirler. Dikkatini çekti mi? Mesela Azizoğulları. Azizoğullarına devlet Ermenilerden sonra oraların mallarının hepsini verdi.

Bugün burada köy sahibi ne kadar bey ve ağa varsa hepsi Ermenilerin köylerine el koyup mal mülk sahip olmuşlardır. Hıristiyanları katlettikten sonra hepsi devlete yalakalık, ajanlık yapmış. Devlet de buradan buraya kadar senin payın, buradan buraya kadar senin payın diyerek tüm toprakları baştakilere vermiş. O gördüklerin devletin ajanlarıymışlar. Ağalar ve beyler toprak ve köy elde etmişler, bizimkilerse aptallık yapıp Hıristiyanlarla konuşmak günah, Hıristiyanların evine gitmek günah gibi laflar etmişler. Köylüler de Ermenilerin kıyımına katılmış, bunu söylemek lazım."

Konuşmanın burasında söze Sultan'ın eşi de dahil oluyor:

"Doğrudur katılmışlar, fakat canlarının korkusundan katılmışlar.

Sultan, eşinin konuşmasına cevap verir:

"Yok hayır. Devlet onları kandırmış, demiş ki bunlara Ermeniler Hıristiyandır, günahtır, haramdır aranızda yaşamaları. 'Kurmançlar da devletle birlikte bizi öldürdüler,' diyordu Heremsi. Her şey devletin emriyle olmuş. Bi-

zim büyüklerimiz de o kadar ahmaklarmış ki, o kadar eşeklermiş ki, o kadar geri, o kadar cahillermiş ki. 'Eğer bunları öldürürseniz size af gelecek, kurtulacaksınız,' demişler, bunlar da inanmışlar. Fakat bilmiyorlar ki Ermenileri de Allah yaratmış. Siz nereden biliyorsunuz belki o küçük çocuklar büyüyünce Müslüman olacaklardı. Ama siz onları katlettiniz. Hamile kadınları öldürdünüz. Edepsiz herifler. İmansızlar! Devlet sizi kandırmış, sizse nasıl kurtulacağınızı düşünüyorsunuz. Peki, siz nasıl tekrar Müslüman olacaksınız?"

Sultan'ın anlatımında devletin Ermeniler hakkında açık bir ölüm kararı olduğu dile getiriliyor. Hayıflandığı asıl husus ise Kürtlerin bu karara sorgulamadan iştirak etmesidir. "Büyüklerimiz" diyerek kendisiyle arasında tarihsel bir bağ kurduğu bu kişileri ağır sözlerle yermesi, onları "cahillik" ve "ahmaklıkla" itham etmesi ise olayın üzerinden yüz yıl geçmiş olmasına rağmen, duyduğu öfke ve tepkinin hala sıcak olduğu anlamına geliyor. Aslında "büyüklerimiz" derken, isim vermeden katliama iştirak eden eşinin dedesini işaret ettiği, bu noktada onlarla arasına bir mesafe koyduğu, o tarihi reddettiği ve yeni bir başlangıç yapmak istediği anlaşılmaktadır. Eşinin, katliamın sorumluluğunu devleti adres göstererek açıklamasına karşılık, Sultan'ın köylüleri de işaret etmesi, kendinden önceki büyükleri ile arasına radikal sınır çektiğinin göstergesidir.

Sultan, katliamların gerekçesi olarak öne sürülen iki argümanı sert bir şekilde eleştirmektedir: Bu argümanlardan ilki, katliamın Müslümanlık adına yapılmış olmasıdır. Dini bütün bir insan olduğu anlaşılan Sultan, yapılan şeyin kesinlikle Müslümanlıkla alâkası olmadığını düşünmekte, hatta bu olaya katılanların dinden çıktığını söylemektedir. Bu sert söylemi koşullayan faktörse -başka birçok görüşmede de karşılaştığımız üzere- masum insanların, kadın ve yaşlıların, İslami anlayışta da günahsız kabul edilen bebek ve çocukların öldürülmesidir. Devletin telkinleriyle yaratılan "Hıristiyanlarla birlikte yaşamak günahtır, aramızda yaşat-

mayalım," söyleminin tümüyle yalan olduğunu belirtmektedir. Sıradan insanların bu söylemlerle harekete geçirildiğini ama yörenin ileri gelenlerinin, ağaların ve beylerinse Ermenilerin malına, mülküne, tarlasına, evine, köyüne el koyduğunu söylemesi de ayrıca kayda değerdir. Katliamın diğer bir gerekçesi de Ermenilerin mal ve mülküne el koymaktır.

Lice doğumlu, mesleği avukatlık olan 53 yaşındaki Eyüp ile konuştuk. Eyüp'ün babaannesi 2008 yılında vefat ettiğinde 105 yaşındaymış. 1915 hakkında bildiklerini babaannesinden dinlemiş. 1925 direnişinin lideri Şeyh Sait'in ailesinden geliyor. Ailesi dini kimliği nedeniyle saygın bir yere sahip. Eyüp'ün, 1915'te Diyarbakır'da yaşanan katliamların nedenlerini izah ederken gösterdiği adres ise dönemin devlet elitleri ve onlarla hareket eden kişiler. Eyüp'ün Lice hakkında babaannesinden aktararak anlattıkları Sultan'ın anlatımlarıyla paralellik gösteriyor:

> *"Benim babaannem Güllü Hanım'ın –Serdili Güllü Hanım'ın– anlatımı şu yöndeydi: 'Her kim ki evinde bir Ermeni barındırırsa onunla aynı akıbete uğrar,' diye hükümet fetvaları görüyorduk. İnsanları buğday ambarlarında gizleyerek korumaya çalışıyorduk. Bir kısım insan korktu, devlet bizim başımıza aynı akıbeti getirir diye, Ermenileri saklama işine yanaşmadı."*

Güllü Hanım'ın torununun ağzından aktardıklarıyla Silvanlı Heremsi'nin Sultan aracılığıyla aktardıklarına benzer bir değerlendirmeye 1915 katliamından kurtulup, Ağrı üzerinden Doğu Ermenistan'a ulaşan Yeğyazar Karapetyan'ın tanıklığında da rastlıyoruz. 1886 Sason doğumlu olan Karapetyan şöyle diyor:

> "O zaman, yıkım gerçekleştiren topların gürlemesi ve binlerce silahın patlamasıyla uyumlu bir şekilde Türk mahalleleri tarafından tellalların acımasız çağrılarının sesleri duyuluyordu: 'Ey Müslümanlar! Hükümetten hepinize emir var. Sizlerden kim ki

bir Ermeni çocuk, kız, kadın veya genci evine götürmeye ve onu himayesine almaya cüret ederse, olay ortaya çıktığında o gâvur sayılacak, onun evi barkı yakılıp başına yıkılacaktır.'"[9]

Karapetyan'ın, diğer iki görüşmecinin anlattıklarına paralel anıları 1915'in bölgedeki atmosferinin anlaşılması açısından önemli. Hukukun askıya alındığı, en temel insan hakkı olan yaşam hakkının ihlal edildiği, "Olağanüstü Hal Rejimi" ve hukukunun devreye girdiği koşullarda, Ermeni kimliğine sahip insanların öldürülmesi kural hâline gelmiştir. Bu kurala iştirak etmeyenin aynı hukuksuzluktan nasibini alacağı tehdidi, suçun toplumsallaştırılmasına dönük bir yönetim tekniğidir.

Babaannesinden aktarmaya devam eden Eyüp suçun toplumsallaştırılması, Müslümanların Gayrimüslim olan Ermenilere karşı kışkırtılması amacıyla, 1990'larda Kürtlere karşı savaşta devletin kullandığı birtakım örgütlenme ve teknikleri referans alarak 1915'te yapılanları açıklamaya çalışıyor. 1990'lar devletinin uygulamalarıyla 1915 devletinin benzerliklerine dair bağlar kurması, 1915'i anlatırken 1990'ların yönetim tekniklerine gönderme yapması dikkat çekici. Sanki Eyüp 1915'ten değil de, 1990'dan bahsediyor. Somut isimler üzerinden anlatımını sürdürmesiyse söylediklerinin etki düzeyini artırıyor:

"Bir diğer fitne de şuydu: O zamanın paramiliter güçleri, derin devleti diyelim buna, yani zamanın İttihatçı kadroları, bütün Kürtlerin önemli merkezlerine, köylerine haber yollamıştır: 'Cuma günü Müslümanlar camideyken Ermeniler bütün Müslümanları katledecek. Dikkatli olunuz, uyanık olunuz,' demişler ve bu suretle kışkırtmalarda bulunmuşlar. Babaannemin anlattıklarının yanı sıra, diğer insanların da teyit ettiği bir başka husus da, İttihatçıların düzenledikleri bazı tezgâhlardır. İttihatçılar

9- Verjine Svazlian, *Ermeni Soykırımı, Hayatta Kalan Görgü Tanıklarının Anlattıkları*, İstanbul: Belge Yayınları, 2013, s. 115.

katliamı gerçekleştirmek ve halkı da bu işe dahil etmek için bazı fesatlıklarda bulunmuşlar. Onlardan bir tanesi de şu: Bazı atların nallarının altına veya semerlerinin arasına güya Ermeni ağalarının, Ermeni önde gelenlerinin Rus ordusuna şifreli mesajlar yollaması. 'Bakın! İşte görüyorsunuz, Ermenilerde yakaladık bu şifreli yazıları,' falan diyorlar: 'Ermeniler sizi katledecek ve Rusları davet edecek bu topraklara.' Müslüman Kürtleri böyle korkuttular. Babaannemin bizatihi tanık olduğu şeylerden bahsediyorum. 1914 öncesinde 7-8 yaşlarında olduğunu söylüyor bize. Hükümete yakın bazı çetelerin, Ermeni çete kıyafetleri giyerek bazı Müslüman köylerine saldırdığını da bizzat o söylemişti. Yerini de söyleyeyim: Kulp civarları.

Küçümsemek için söylemiyorum ama bizim 'Domani' dediğimiz 'Mıtrıp' dediğimiz göçer insanlar vardır, biliyorsunuz. Aşiret insanları yapmaz bu işleri. Bunlardan biri Miheme Eliyé Bedo'dur. Miheme Eliyé Bedo bir 'mıtrıp' 'çingene.' Buna ve ekibine para verilerek, Ermeni kıyafetleri giydirilerek Müslümanlar üzerine saldırtılıyorlar. Dicle'nin Kulbin köyünden kaçmış bir şahıs daha var: Emeré Qelbini. Bu adam hükümet kaçağıdır. Adam vurmuş. Hükümet çevreleri haber gönderip bu adama şöyle bir teklifte bulunmuşlar: 'Sen Ermenileri katlet, biz de seni affedeceğiz. Yoksa hükümetin elinden kaçamazsın. İdam ederiz seni.' Bu adam da Müslüman köylerini Ermeni kıyafetleri giyerek basanlardan biri. Bu dağ eşkıyası, yanında 5-6 adamla geliyor, hükümetin kendisine verdiği elbiselerle oradaki Müslüman köylerine, etraftaki köylere saldırıyor."

Burada dikkat çeken nokta Miheme Eliyê Bedo'nun *dom* kimliğine yapılan vurgudur. Benzer bir anlatım Zülküf'ün Siverek'teki Xelîlê Gevende'ye dair anlatısında da vardır. Bîra Filehan (Ermeni Kuyusu) denen yerde öldürülen yaklaşık beş yüz Ermeni'nin askerlerce

toplatılmasında rol alan ve köy köy gezerek Ermeni evlerini gösteren Gevende Xelîl'in hikâyesini anlatırken şöyle diyor Kışanak:

> *"Bizimkilerin bildiği Gevende'nin kötü bir adam olduğudur. Askerlerle birlikte dolaşır, evleri gösterirmiş. Nenem de karşılaşmış onunla. Şöyle diyordu: 'Kapıda onu izledim, çok korktum ve tepki gösteremedim çünkü Xelîlê Gevende ya bizi de gösterirse ne yaparız diye düşündüm?' Güçlü, kalabalık bir aşiretin kolu olmasına rağmen korkuyor, tepki gösteremiyorlar. Nenem 'bizim en büyük korkumuz Xelîlê Gevende olur da bizim içinde file derse ne yapacağız korkusuydu.' Çünkü fileler de Kürtçe konuşuyor, Kürtlerle yaşıyorlar, komşular,giyim kuşamları da çoğu zaman aynı. Dedem katliamdan bir tane erkek çocuk kurtarmış. Getirmiş aile içinde büyütmüş, başka bir köyde ölen ablasının çocuğu olduğunu söylemiş çevreye."*

Eyüp'ün bahsettiği Emerê Qelbini hikâyesi önemlidir. Osmanlı devletinin savaş başladığında hapishanelerdeki tutukluları, özellikle katilleri serbest bırakarak katliamlara yönlendirdiğine dair, yönetimdeki İttihatçıları hedef alan epeyce kaynak var. Bu anlatıda hikâyesi aktarılan Qulbin Köyü'nden Ömer'in durumu hapishaneden serbest bırakılanlara benzemiyor. 1990'lara kadar rastladığımız ve Kürtler arasında "mahkûm" ya da "kaçak" denilen kimseler vardır. Bu kişiler devletin yasalarını çiğnemiş, suç işlemiş ama ilgili merciler tarafından ele geçirilememiş, dağlarda yaşamlarını kaçak bir şekilde sürdürmüşlerdir. Dağlarda silahlı olarak yaşamlarını sürdüren bu "mahkûm"ların 1915'te kullanıldığına dair başka hikâyeler de var. Bunlardan en meşhuru ve en korkutucu olanı Raman Aşireti'ne mensup, Aşiretin lideri Perixan'ın oğulları Mustafa ve Ömer'in hikâyesidir.[10]

10- Hikâyenin ayrıntıları, Hüseyin Demirer tarafından kaleme alınmış *Ha Wer Delal* isimli kitapta yer almaktadır. Hüseyin Demirer'in öz amcaları olan Mustafa ve Ömer kardeşlerin hikâyesi "Ve Tehcir Başlıyor" başlıklı bölümde anlatılmaktadır. Kitap için bkz. Hüseyin Demirer, *Ha Wer Delal*, İstanbul: Avesta Yayınları, 2008. İleriki bölümlerde bu hikâyeyi daha detaylı bir şekilde işleyeceğiz.

Dicleli emekli öğretmen Serhat,1915'e dair hikâyeleri bizzat olayların şahidi olmuş babasından dinlemiş. Babasının anlatımının merkezinde yine devlet ve yayımladığı ölüm fermanı bulunmakta:

"Babam 1915 Nisanı'ndaki olaylara şahit olmuş. Bu olayları bizimle zaman zaman konuşuyordu. Olup bitenlerden hiçbir şey anlamadıklarını, bir Ermeni fermanı çıkmış diye duyduklarını, bu fermanla birlikte köyümüzde ve diğer çevre köylerde bulunan Ermenilerin toplatıldığını ve götürülüp Verli Talay dediğimiz bir yerde toplu olarak katledildiklerini anlatıyordu babam. Özellikle Dicle bölgesinde Ermenilerin herhangi bir Müslümana karşı bir girişimde bulunmadıkları, öldürme, baskı yapma, pusuya düşürme gibi herhangi bir olayın yaşanmadığını, fakat Osmanlı'nın bunlar hakkında bir ferman çıkardığını ve bu ferman sonucunda öldürüldüklerini anlatıyordu. Demem o ki, babamın anlattıklarına bakılarsa, kendi köyümüzde Ermenilerle Kürtler arasında herhangi bir husumet, anlaşmazlık yokmuş. Komşuluk ilişkileri varmış, hatta her Ermeni'nin bir Kürt kirvesi varmış."

Babasının anlatımları üzerinden Serhat'a soruyoruz: "madem Kürtler ve Ermeniler arasında ilişkiler iyiydi, bu süreç nasıl gelişti?" Aktardığı kadarıyla, babasının yeterince izah etmediği, belki de gerçekten ne olup bittiğini anlamadan, her şeyin bir anda gerçekleştiği koşullara ilişkin Serhat Osmanlı-Rus Savaşı'na dayalı tarihsel bir arka plan oluşturarak açıklama getiriyor:

"Tabii bir de Osmanlı-Rus Savaşı sürüyordu o süreçte. Osmanlı bu savaşta Kürtlerin askeri gücünden faydalanmak için Kürtlerden bir ordu oluşturmuştu: Hamidiye Alayları. Hamidiye Alaylan hem Osmanlı-Rus Savaşı'nda kullanıldı hem de ileride tehdit unsuru olarak algıladığı, yani bunlar bizden kopabilir, devlet kurabilirler kaygısıy-

la yaklaştıkları Ermenileri yok etmek için kullandı. Bu algının oluşmasında Ermeni Taşnak Örgütü'nün rolü neydi, ne kadardı, çok fazla bilgi sahibi değiliz. Geçmişte olan bitenleri bizlere anlatanlar, bunun çok bilincinde değillermiş. Böyle bir tehdit algısı Osmanlı'da vardı. Osmanlı içerideki Ermenileri temizlemek, yok etmek, soykırıma tabi tutmak için Hamidiye Alayları'ndan yararlandı. Bir fermanla Hamidiye Alayları'nı harekete geçirdi; bunlar da Ermenileri topladı ve götürüp katlettiler. Ama dediğim gibi Kürtlerin kendi arasında bir problemleri yoktu Ermenilerle. Ama şu var: Ermenilere ait otlakları da kendi aralarında paylaştılar. Şu anda Ermenilere ait herhangi bir şey yok, görünmüyor. Aslında var! Osmanlı arşivlerinde, tapularında Ermenilere ait mülkler var, ama bunların hepsi katliamdan sonra ganimet olarak paylaşılmış vaziyette."

Serhat olaylarda fail olarak gösterdiği Hamidiye Alayları'na ilişkin ayrıntılara girip, isimler veriyor. Dicle'de Zülfü Cafer ve Mihon Ağa ismindeki kişilerin Hamidiye Alay komutanı olarak bu işe öncülük ettiklerini, çok sayıda insanın bu alaylara dahil olması için baskı yaptıklarını anlatıyor. Bunu anlatırken de, yine 1990'lara giderek, Kürtler içerisinde koruculuğun yaygınlaşması için yapılanlarla benzerlikler kuruyor:

"Bu alayları oluştururken 'ya geleceksin bu alaylarda yer alacaksın ya da sana şans tanımayacağız,' demişler. Şu anda koruculuğu dayattıkları gibi insanların bir bölümünü buna zorlayarak götürüp kendi etrafında toplamışlar."

Korucuların insanların topraklarına nasıl el koyduklarını ve hâlâ teslim etmediklerini söylüyor Serhat. Görüşmeyi yapan arkadaşımız, katliamın sadece Hamidiye mensuplarıyla mı sınırlı olduğunu, Kürtlerin daha genel olarak nasıl bir pozisyon aldığını soruyor, cevabı şöyle:

"Hamidiye Alayları'nın bir argümanı var. 'Ermeniler sizi katledecekler. Ermeniler düşmandır.' Bu yönde geliştirdikleri bir kuşku, bir kaygı var Kürtler arasında. Burada Ermeniler devlet kurarsa Müslümanlar kalmaz gibi propagandalarla iş görmüşler. Bir yandan korkutarak, bir yandan da bu tür kaygıları yayarak insanların desteğini almaya çalışmışlar. Genel anlamda Kürtlerin verdiği bir destek söz konusu değil yani. Devletle işbirliği halinde olan Kürtlerin rollerinden bahsedebiliriz ama Kürtlerin tamamı için konuşamayız. Kullanılanlar Kürtlerdir. Hamidiye Alayları'nda yer alanların neredeyse hepsi Kürt'tür. Kürtlerden oluşturulan bir ordu, koruculuk nasıl tamamen Kürtlerden oluşturulmuşsa o da aynı temelde."

Dinin Rolü

Salih, 80 yaşında Silvanlı bir din adamı. Yıllarca Diyarbakır'ın çeşitli köylerinde imamlık yapmış. Salih de diğer bir çok görüşmeci gibi Ermenilerin öldürülmesinde devletin karar aldığına, ferman çıkardığına vurgu yapıyor; ama anlatısında dikkat çeken en önemli husus, katliamı meşrulaştırmak için dönemin dini kurum temsilcilerinin, Ermenilerin öldürülmesinin dinen bir sakıncası yoktur diye karar alması, yani fetva çıkardıklarına vurgu yapmasıdır. Bu noktada çıkarılan fetvanın haksız ve yanlış olduğunu söyleyen Salih, Osmanlı devletinin bir şeriat devleti olmadığını, Osmanlı Halifesi'nin de şeriata uygun bir halife olmadığını, şeriata göre, dini inancı ne olursa olsun suçsuz insanların öldürülmesinin kabul edilemeyeceğini söylüyor:

"Valla meşhur fermanlarını çıkarttılar, sonra da katliam kararı verildiğini söylediler. Zaten Kürtler katliam nedir bilmiyor. Fermanla öğreniyorlar katliamı. Ferman çıkartıyorlar, öldürecekler Ermenileri. Kimse onları mahkemeye vermiyor, hesabını sormuyor. Devlet öldürün demiş, onlar da öldürüyorlar.

Benim bildiğim kadarıyla devlet korkmuş. Ermeniler onlara karşı başkaldıracak, ayrı devlet kuracak, devletten ayrılacak diye bazı ipuçları görmüş, Esas kök işte bu şüphelerdir. Bu nedenle fermanlarını vermişler. Fakat fermanlarını vermeleri için de bir şeyler bulmaları gerekiyordu. Fetvaları veren kadılar, din adamları 'dinde halifeye karşı gelenin katli helaldir, öldürülebilirler,' diyorlar. Ama nasıl? Ben din adamıyım, imamım. Kadıların dedikleri halife şeriat halifesi olduğu zaman geçerlidir. Ama şeriat halifesi değilse, başka bir şeyse, o zaman kadı katlini helal yapamaz. Bunlar kadıdan fetva aldılar. 'Bunlar devlete başkaldıracak, devleti parçalayacak, fetva vermeniz gerekiyor, katllerini helal yapmalısınız,' diyorlar. Kadılar fetva verince, yani katlleri helaldir deyince, hükümet de emir verdi, 'öldürün,' dedi ve öldürdüler.

Din meselesine gelince. İslam dinine göre, Hıristiyan olsun, Yahudi olsun, Ezidi olsun, Gayrimüslim olsun, kim olursa olsun, devlete başkaldırmayan ve vergisini ödeyen kimseye karışılmaz. Müslümanlara nasıl muamele yapılıyorsa, onlara da aynısı yapılmalıdır. Müslüman hangi vergiyi veriyorsa onlar da onu vermeli. Müslüman askerliğe gidiyorsa o da gitmeli. Ama devlet şeriat devleti değilse, herkes devlet iyi değildir diyebilir, devlet niye bu işi yapıyor? Devlet şeriat devleti değildi."

Yaptığımız görüşmelerde dini motivasyonun 1915'te etkin bir şekilde kullanıldığına yönelik hayli değerlendirmeye şahit olduk. Ermenilerin farklı bir dini inanca mensup olmaları üzerinden karşıtlık yaratılmış, Hıristiyan kimlikleri nedeniyle Ermeniler düşmanlaştırılmıştır. Ermenilerin toplu olarak katledilmesi için dini söylem ve telkinler, meşrulaştırıcı bir işlev görmüştür. Bunun kadim zamanlara kadar uzanan bir tarihinin olduğunu anlatmaya hacet yok. Görüştüğümüz kişiler bu uygulamanın 1915'te hayat bulduğunu söylemekle birlikte eleştirisini de yaptılar. Özellikle dini kimliği olan kişilere bu soruyu sorduğumuzda, uygulamayı eleştirmekle

birlikte, bunun aslında İslam'a aykırı olduğunu söylemekten geri durmadılar. Yerel düzeyde bazı saygın şeyh ve mollaların karşı fetvalar çıkardıklarını, katliamları önlemeye çalıştıklarını da ifade ettiler. Çok dikkat çeken bir diğer husus ise, 1915'te Ermenilerin katledilmesi için din adamlarının yayınladığı fetvalar sonucunda ortaya çıkan uygulamaları; 1990'ların Hizbullah örgütüne ve görüşmeleri yaptığımız günlerde Suriye ve Irak'ta faal bir durumda olan ve Kürtlere de saldıran El-Kaide, El-Nusra gibi cihatçı unsurlara benzetmeleri, bu oluşumlarla aradaki bağları kurmaları oldu.

Tarık Ziya Ekinci, 1915'te dini motivasyonun nasıl kullanıldığını babasının tanıklığı üzerinden somut bir olayı anlatıyor. Anlatısında şimdinin cihatçı unsurlarıyla bağlar kuran kimi değerlendirmelerde bulunuyor. Soykırım sırasında 14-15 yaşlarında olan babası, Lice'de bulunan Serdê'ye, yani öldürme mekânına götürülen kafilenin içindedir:

> *"Babam kendi gözleriyle görmüş Ermenilerin orada katledildiklerini. Şöyle anlatıyordu bizlere. Birisi, tepelerden aşağıya 'Bisekinin hêvyamin bisekînin[11]' diye bağırarak inmiş. Kan ter içindeymiş, nedir derdi diye merak etmişler? 'Ben din adamıyım, ez melê Gundim[12] bunların içinde keşiş yahut dindar kimse varsa onun katli bana aittir.' demiş adam. Kafilede bir matran [Ermeni din adamı] varmış. 'Sen matransın,' demişler ve onu çekip alıp adama teslim etmişler. Matranın kafasını kesmek suretiyle katletmiş. Bir nevi dini vazifesini yerine getiriyor, bu inançla yapıyor. Bu cehaletin çok büyük etkisi var yıllarda. Hurafeciliğin etkisi altında işleniyor cinayetlerin pek çoğu. Bu katliamın bir nevi onlara bir cennet getireceği düşüncesi mevcut değilken halk arasında, 1915'te İttihat ve Terakkicilerin yaptığı propagandalar ve onların emrindeki din adamlarının yaydıkları düşünceler, hal-*

11- Durun, beni de bekleyin!
12- Ben köyün imamıyım.

kı olumsuz yönde etkilemiş, cahiller yapılanlara alet olmuştur.

Ermenilerin katledilmesi konusunda bunun dinen caiz olduğu, öldürülmelerinin günah olmadığı kanaati işlenmiş ve bu kanaat halk arasında yerleşmiş. Bu olmasa insanlar kolay kolay cesaret edemez bu cinayetlere. Bir tavuk bile keserken insanın içi kaldırmıyor. İnsanı alıp kesiyorsun. Şimdilerde Suriye'de El Kaidecilerin yaptığı katliamları, kafa kesmeleri falan okuyoruz. Neden yapıyor? İnanarak yapıyor."

75 yaşındaki Mahmut Yeşil, Silvan'a bağlı Baxça Köyü'nün tanınmış şeyhlerinden. Kendisi gibi şeyh olan babasından dinleyerek öğrenmiş 1915'te yaşananları. Gayrimüslimleri öldürenlerin cennete gideceği, cennette kendilerine huriler verileceği, Ermenilerin İslam dinine düşman olduğu gibi söylemlerin devlet tarafından üretildiğini, babasınınsa buna karşıt yönde bir söylemle propaganda yaptığını ama buna rağmen ailesinden bazı kişilerin katliamlara dahil olduğunu anlatıyor:

"Babamdan şunları duymuştum: 'Evdeydim. Devlet Gayrimüslimleri öldürenlerin cennetlik olduğunu ve cennetteki yerlerinin hazır olduğunu ilan etmişti. Ve bunun için yardıma ihtiyaç duyanlara gerekli yardımın yapılacağını, onlara silah verileceğini, Ermenilerin İslam dininin düşmanı olduğunu ve onlardan herhangi birini öldürene 70 huri verileceğini ilan etmişti. Bunun üzerine insanlar Ermeni avına çıktılar. Biz de, buna karşı bunun zulüm olduğunu, Ermenilerin öldürülmemesi gerektiği yönünde propaganda yapıyorduk. Onlar öldürülmemeli yani. Evet, Müslüman değiller ama bu onların öldürülebileceği anlamına gelmiyor. İslamiyet insan hayatına önem veren bir dindir ve onun için vardır. Bütün insanlar için vardır. Eğer Allah istemeseydi Ermenileri de yaratmazdı. Yaratılan insanları katletmek Allah'ın ada-

letine karşı çıkmak demektir. Bu nedenle yapılanlar cürüm, çok büyük bir günah.' Dayım, babamın sözü dışına çıkarak Ermenileri katletmek için Geliyê Qulpê'ye (Kulp Vadisi'ne) kadar gidip Ermenileri öldürmeye çalışıyor ama bunun sonucunda Ermeniler tarafından öldürülüyor. Bunun üzerine bizimkiler anlaşarak cenazeyi almaya gitmiyorlar. Zulüm yapmış ve öldürülmüş, yani şehit değil, onu getirip aile mezarlığımızda gömmeyeceğiz, diye düşünüyorlar. Cenazeyi orada bırakmışlar. Adı Mehemed Şerif imiş. Zaten bir dayım varmış, o da öldürülmüş."

Yine bir din adamı olan 77 yaşındaki Mücahit, 1915'te dinin bir motivasyon aracı olarak kullanılmasını eleştirirken, dönemin Müslüman din adamlarının yapılanlara karşı tavır almakta yetersiz kalmalarını eleştiriyor. Eğer tavır alsalardı bunlar yaşanmazdı kanısında:

"Dini kimliği olan insanlar Ermenilerin katlinde rol almışlardır. Şimdi de öyle değil mi? El-Nusra Suriye'de Kürtleri öldürüyor. Kürtler Müslümandır oysa. Senin öldürdüğün kişinin adı Muhammet'tir, Ahmet'tir, Mahmut'tur. Senin de adın Ahmet, Muhammet. Sen onu kestiğin zaman 'Allah-u Ekber' diyorsun. O da öbürünü kestiği zaman 'Allah-u Ekber' diyor. Hizbullah çıkmış -Türkiye'de çıkmıştı, onlar da öyle. Eskiden de öyleydi. Eğer o zamanki hocalarımız bize, 'Ermenileri öldürmeyin, katildir. Ha bir Ermeni'yi öldürmüşsün ha bir evliyayı öldürmüşsün, fark etmez, insan insandır,' deseydi, 'Ermeni'nin malı haramdır. Ermeni'nin karısı haramdır,' deseydi, hiç kimse Ermenilere karışmazdı."

67 yaşında serbest meslek erbabı olan Çermikli Ramazan da Mücahit'le aynı kanaatte. Din adamları karşı çıksalardı, şehirlerde etkili olamasalar dahi, en azından kırsal bölgelerde insanların hayatlarını kurtarmaya katkılarının olabileceğini söylüyor Ramazan:

"Hiçbirini tasvip etmek, suçlamamak mümkün mü! Din adamları etkili olabilirlerdi. Bana göre masum değiller. Belki bazı yerlerde, en azından ulaşılması zor olan yerlerde katliamı durdurabilirlerdi. Şehirlerde biraz zor olurdu, devlet gücünden ötürü. Ama Lice'nin dağ köyünde kurtarabilirlerdi. Çermik'in dağ köyünde kurtarabilirlerdi. İnançları gereği böyle bir tavır sergileseydiler, insanların bazıları kurtulurdu öldürülmekten."

"Önleyici Darbe"

1915'te gerçekleşen katliamları gerekçelendirirken öne çıkan bir diğer argüman da, "biz yapmasaydık, onlar bizi öldürecekti," argümanıdır. Ermenilerin Müslümanlara saldırmak için hazırlık yaptıkları, silah ve malzeme tedarik ettikleri, gizli bir şekilde örgütlendikleri, Cuma günü Müslümanlar camide iken saldırıya geçecekleri ve bütün Müslümanları öldürecekleri söylemine yaslanmaktadır bu argüman. Ermeniler harekete geçmeden, biz (devlet, Müslümanlar) saldırarak, onlara fırsat tanımadık, tehlikeyi ortadan kaldırdık diye düşünülmektedir. Ermeniler, Müslümanlar Cuma günü camideyken saldıracaklardı söylemi, Diyarbekir ve çevresinde sıklıkla duyduğumuz söylemlerden biriydi. Soykırım süreçlerinde yaşamını tehdit altında hissetme ve ölüm korkusunun insanları mobilize etmede çok etkili bir işlev gördüğü düşünüldüğünde, bu argümanın değeri daha iyi anlaşılabilir.

Yaptığımız görüşmelerde bu söylemi destekleyen iki anlatı dinledik. Bu anlatılarda dikkat çeken şey, Kulp'un Cixsê (Ağaçlı) köyünde yakalanıp, ölüme götürülen bir Ermeni'nin "biz hamurun hazır olmasını beklerken, siz ekşi hamurdan ekmek yaptınız"[13] anlamına gelen Zazaca bir cümle kullanmasıdır. Daha önce değerlendirdiğimiz "em şîv in hun paşîv in" cümlesi de yine ölüme götürülen Ermeniler tarafından kullanılmıştı. Fakat bu kez kader birliğinin tam aksi yönde bir durum var. Arada gerilim, husumet

13- "Heya ma helatî ke, şima şikeva da pero."

ve karşılıklı saflaşmanın varlığına işaret etmektedir bu söz. İçinde bu sözün geçtiği anlatılardan birini Kulp bölgesinden, diğerini de Eğil'den dinledik. Diyarbekir'in kuzey ve kuzey doğusuna tekabül eden bu alanlarda yaygın bir şekilde kullanılan Zazacanın yanı sıra, Kurmanci lehçesi de konuşulmaktadır. Kulp'un bir köyünde görüştüğümüz Ayşe, Ermenilerin ağır silahlara sahip olduklarını, toplarla saldırıya geçeceklerini anlatıyor. Hükümetin Ermenilerden önce harekete geçerek onları kandırdığını, Lice'ye götürerek, öldürdüğünü söylüyor. Burada özellikle hükümet vurgusu yapması ve "kandırarak götürdü" demesi dikkat çekiyor. Birçok başka anlatıdan biliyoruz ki, katliamın ilk safhasında hedef seçilen yerleşim biriminin önce ileri gelen yöneticileri ve erkekleri çeşitli bahanelerle yönetim merkezlerine götürülmek üzere yola çıkarılıyor ve gidenler bir daha geri dönmüyorlar. İşte bu esnada Ermenilerden bir kişinin yukarıda ifade ettiğimiz cümleyi kurduğunu belirtiyor.

> *"Benim duyduklarım şöyle: 'Ermenilerin topu varmış, topu icat etmişler Ermeniler, Hem de nasıl toplar, topları hazırlamışlar, halka atacaklar, artık nasıl olduysa hükümetten emir gelmiş, hükümet bunları kandırarak Lice'ye götürmüş.*
>
> *Bu taraftaki Ermenilerin hepsi Cıxsê (Agaçli) köyündenmişler. Orada dereleri varmış. Oradan alınıp Lice'ye götürüyor ve öldürüyorlar. Kinê Mamî adlı bir Ermeni varmış, zor biriymiş. 'Biz maya tutmasını beklerken siz ekşi hamurdan ekmek yaptınız,' demiş. Yani hükümet ekşi hamurla ekmek yaptı. Siz acele ettiniz. 'Helati,' yani biz daha şeyimizi almadan siz önümüzü kestiniz. 'Helati,' yani,'biz hamur dinlensin dedik, siz ekşiyken vurdunuz."*

67 yaşındaki Hayri yüz yıllarca o bölgede yöneticilik yapmış Eğil beylerine mensup bir aileden geliyor. 1915'e dair bilgi kaynağının babası olduğunu söylüyor. Diyarbakır merkezde kendisiyle Türk-

çe yaptığımız görüşmede, yukarıda Ayşe'nin anlattığına benzer bir hikâye anlatıyor:

> *"1915 yıllarına dair başka hikâyeler de var, mesela Ermenilerin de Kürtleri katlettiği yönündeki hikâyeler. Ermenilerin Kürtleri değil de, askerleri katlettikleri yönündeki hikâyeler. Fırsatını bulmuş olsalardı, onların da aynı şeyi yapacaklarını sık sık söylüyorlardı. Hatta bir söylentiye göre, yine babamın söylediğine göre, vallahi ismini şu anda adamı hatırlayamıyorum. Eğil'de söylemiş, "Heta ma işte kerd şima fetîr port." Ma işte kerd, yani biz hamur yoğuruyorduk, biz hamurumuzu yoğururken, siz onu mayalamadan pişirdiniz. Siz bizden önce davrandınız. Eğer davranmasaydınız biz sizi..."*

Diyarbekir ve çevresinde yaptığımız görüşmelerde, Ermeniler tarafından öldürülmüş tanıdıklarınız, akrabalarınız var mı diye sorduk. Madem Ermenilerden gelecek tehlikeye dair böylesi büyük bir algı var, bunun gerçekleşme düzeyine ilişkin de göstergeler olması gerekir diye düşünüyoruz. Bizimkine benzer bir araştırmayı, gazeteci-yazar Zülküf de yapmış. Siverek doğumlu olan Zülküf'le yıllardır yaşadığı Diyarbakır'da görüşüyoruz. Anadili Zazaca ama Kurmanci lehçesini de biliyor. 1915 ve Ermeni meselesine dair duyarlı bir aydın olarak makaleler ve kitaplar yazmış. *Ahparik Sarkis, Aşağı Mahalle Yok Artık*[14] isimli romanı soykırıma odaklanmış bir çalışma. Bu kitabın hazırlık sürecine ilişkin yaptığı bir değerlendirmede şöyle diyor:

> *"Nenem çok otoriter bir kadındı. Çok fazla konuşmazdı. Fakat halam ya da amcam gibi yakın akrabalarımızdan dinlediğimiz şeyler vardı... Tabii bir fetva meselesi var. Bir de Siverek'te bir fetva veriliyor. İddia o ki, fetvaya göre, hükümete göre, o zaman Siverek'in ileri gelenlerinin verdiği bilgiye göre, Perşembe günü biz onları vur-*

14- Zülküf Kışanak, *Ahparik Sarkis - Aşağı Mahalle Yok Artık*, İstanbul: Belge, 2011.

mazsak, Cuma günü biz camideyken onlar bizi katledecek. Kitle böyle bir şeye inandırılıyor. Tek gerekçe bu. Uydurma bir şey bu. Ben de bunu çok sorguladım. Urfa, Diyarbakır bölgelerinde dedesi ya da yakın akrabası Ermeniler tarafından öldürülmüş bir tek adama rastlayamadım. Gerçekten rastlamak istedim. Romanda kullanmak istedim. Uydurmak istemedim. Çünkü vebaldir, yani ciddi bir problem. Tek bir Kürdün Ermeniler tarafından öldürüldüğüne ilişkin bir hikâye yoktur. Batman'da, Mardin'de, Şırnak'ta, Siirt'te, yani bu bölgelerde de duymadım. Yukarıda, Elazığ'da, Dersim'de de duymadım. Kars, Erzurum tarafında var mı bilmiyorum. Ama en azından bir adam da anlatır yahu, Ermeniler de katletti, karşılıklı bir çatışma çıktı falan diye. Rus savaşı da başka bir mesele. Bizim aileden elli altmış kişi savaşa gidiyor, sadece üç kişi dönüyor. Rusya'da tutsakken bir esir kampından kaçıyorlar. Ermeniler de öldürdüler diyorlar ama çok sordum, çok gezdim, hiç kimse karşıma çıkmadı. Dedemi Ermeniler öldürdü diyen bir adama ben rastlamadım. Bu benim için önemli bir şey."

Aynı sorunun peşine, Çermikli emekli öğretmen Mahir de yıllar önce düşmüş. Çermik ve çevresinde yaşanan katliamlara dair bir kitap hazırlığı da olan Mahir'in bilgi kaynağı, 1915'te 13 yaşındayken yaşananlara tanık olan ve 110 yaşında vefat eden Zülfikar Başıbüyük. Katliamlara tanıklık etmiş, birinci kuşaktan bir insanla yaptığı görüşmeyi kayıt altına alan Mahir Çermik bölgesinde Ermenilerin öldürdükleri söylenen Müslümanları Zülfikar Başıbüyük'e sormuş:

"Niye böyle bir katliam yapıldı, diye sordum. 'O zamanki hükümet, Ermenilerin de bize baskı uyguladığını, halkımızı katliamdan geçirdiğini söyledi,' diye cevaplamıştı sorumu.

Çermik'te Ermenilerin herhangi bir Kürdü öldürdük-

lerine tanık oldunuz mu, duydunuz mu böyle bir şey? Diye sorduğumda, 'Hayır,' dedi, 'Çermik'te böyle bir olay yaşanmadı. Ermeniler tarafından bizim halkımıza yönelik, herhangi bir olay yaşanmadı. Ama işte diğer taraflarda yaşandığı söyleniyor.' Tabii kendisi de bu konuda kesin bir bilgiye sahip değildi. Ancak söylentileri bana aktardı."

Yaptığımız saha çalışmasının Diyarbekir ve çevresini kapsadığını söylemiştik. Bugünkü Diyarbakır il sınırlarının dışında Urfa'ya bağlı Siverek, Batman'a bağlı Hasankeyf, Adıyaman'a bağlı Kâhta ilçelerinden de görüşmeler yaptık. Gerek bugünkü Diyarbakır iline bağlı ilçelerde gerekse yukarıda sıraladığımız civar ilçelerde yaptığımız görüşmelerde Ermeniler tarafından öldürülen Müslümanların olup-olmadığını sorduk. Genel olarak bugünkü Kulp ilçesi dışında hiçbir yerleşim biriminde sorumuza olumlu yanıt veren kimse olmadı. Kulp dışındaki bütün ilçelerde aldığımız yanıt "hayır, öldürülen bir Müslüman bilmiyorum," oldu. Kulp ilçesinde ise anlatılan hikâyelerin daha karmaşık, olayın boyutlarının daha farklı olduğuna işaret eden veriler vardı.

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, Kulp ilçesi 1915 yılında idari olarak Muş vilayetine bağlı bir kazadır. Günümüzde ilçenin doğusunu oluşturan bölge, o dönemde Ermeni direniş hareketinin en önemli merkezi olan Sasun'un sınırları içerisindedir. 1894 yılındaki Birinci Sasun Direnişi ile birlikte bölgede oluşan gerilim 1915'e kadar artarak devam etmiş, bu da, Sasun ve civarında yaşayan Kürtler ve Ermenilerin ilişkilerini son derece olumsuz şekilde etkilemiştir. Andok Dağı, Talori, Şhenek ve Sêmal gibi yerleşim yerlerindeki katliam ve direnişler bölgedeki Kürt yaşlıları tarafından hâlen anlatılmaktadır. Görüşmecilerin "Ermeniler de Kürtleri öldürdü," diyerek anlattıkları bazı olaylar, aslında 1915 öncesine aittir. Fakat bazen 1915'te gerçekleşmiş gibi anlatılmaktadır bu olaylar. Bunlar arasında en fazla dile gelen hikâye Kürt kızı Sultan'a ait olanıdır. Yaz aylarında Kulp-Muş arasında bulunan Şên mevkiinde yaylaya çıkan Kürt göçerlerinin, yayla dönüşü Er-

meni fedailerinin saldırısına uğraması ve Kürt kızı Sultan'ın fedailerce tecavüze uğraması hikâyesi birçok Kulplu görüşmeci tarafından dile getirildi. Benzer şekilde, dönemin meşhur Ermeni fedai komutanlarından Kevork liderliğinde, Xiyan aşiretine mensup bir mezraya yapılan ve otuz beş kişinin ölümüyle sonuçlanan saldırıya dair de birçok tanıklık dile getirildi. Sarp coğrafyası ve direngen yapısıyla Sasun'da ortaya çıkan Ermeni devrimcilerinin, yani fedailerin hareket alanı içerisindeki Kulp'ta fedailer hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler verilmekteydi. İlginç olan hususlardan birisi ise; görüşme yaptığımız bazı kişilerin Ermeni fedailerini, bugün Kürt silahlı mücadelesinin sembolü olan gerillalara benzetiyor olmalarıydı. 82 yaşında Kulp'un Şirnas Köyü'nden Cesim, fedaileri ve yaptıklarını şöyle anlatıyor:

"Ben ağızlarından duyduğum kadarıyla söyleyebilirim ancak. Bunlar niye birbirlerini öldürmüşler, onlar gavur mu, fileh mi, diye merak ediyordum. Bazıları da şimdiki gerillalar gibi olduklarını söylediler. Ermenilerden bazı fedailer vardı, bu fedailer Müslümanlarla anlaşamadılar, bu nedenle de birbirlerine girdiler. Katliamlar olmuş aralarında, ben bunları onların ağzından duydum, yetişemedim o döneme. Hükümet bize teslim olsunlar diyor ama onlar teslim olmuyorlardı. Hükümete teslim olmadılar, gidip Ruslara katıldılar, Ruslarla arkadaş oldular. Ruslar Şênê'ye[15] girmişti, oradan vadiye kadar gelmişlerdi. Bir ara Rus topları vadinin ucunu dövdüler, Ruslar da onlara destek veriyordu, yani bütün mesele bu şekildeydi. Ruslar buralara adım attılarsa filehler sayesinde filehlerin kuvvetiyle oldu. Filehlerin kuvveti olmasaydı, giremezlerdi. Ruslar Türkiye'ye girdiklerinde filehler Rusların dostuydular, Türkiye'nin dostu değildiler, sonra da bir kısmı Rusya'ya gitti zaten."

15- Kulp-Muş arasındaki yayla.

82 yaşında, Kulp'un Mala Dînarê (Bayır) Köyü'nden olan Baran, 1990'ların başında köylerini devletin yakmasının ardından Diyarbakır merkeze yerleşmiş. Diyarbakır'da yaptığımız görüşmede Kürtler ve Ermenilerin arasının açılmasını devletin kurduğu bir tezgâh olarak değerlendiriyor. Önce Kürtleri Ermenilere karşı örgütleyip, saldırttığını, buna tepki olarak da Ermenilerin kendi içinden fedailer oluşturup saldırıya geçtiğini, bu halkları bir birine kırdıran planların bugünde devam ettiğini söylüyor:

> *"Ermenilerle Kürtlerin dostluğunu nasıl bozabilir, onları birbirlerinden nasıl ayırabiliriz, dediler Oğuz Türkleri. Bunun üzerine bugünkü korucu sistemine benzer fedai sistemini kurdular. Bu sisteme bağlı olarak Müslümanlara, 'Filehleri öldürün. Neleri varsa yağmalayın. Şereflerîyle oynayıp kadınlarına el koyun,' dediler. Ardından Müslümanlar filehlere saldırdılar. Mallarını yağmalayıp namuslarını kirlettiler. Filehler, "bu böyle gitmez," deyip kendi fedai kuvvetlerini kurdular. Kendilerine yapılanların aynısını Müslümanlara yaptılar; Müslümanların mallarını yağmalayıp kadınlarına el koydular. Sonra da Sultan, "Ben size demedim mi bu filehler sizin kardeşiniz olmaz diye! Bakın mallarınızı yağmalayıp namusunuzu kirlettiler. İslam'ın şerefiyle oynadılar," dedi ve katliam emri çıkararak katliamları gerçekleştirdi. Aynı planlar hâlâ işliyor. Bugün de biz Kürtleri birbirine kırdırtmak istiyorlar. 'Kürtlerin bir kısmı Müslüman değildir. Onların katli helaldir,' telkininde bulunuyorlar. Bu Müslümanlık mıdır? Bu planlar dünden bugüne aktarılmıştır."*

51 yaşında, Kulp'un Şîrnas Köyü'nden olan Hüseyin de, Baran'ı tamamlayan bir tarzda Ermeni fedailer karşısında devletin özel bir milis örgütlenmesine gittiğini söylüyor. Neticede karşılıklı öldürmelerin geliştiğini ve son olarak devletin yardımıyla fedailerin o topraklardan çıkarıldığını belirtiyor:

"Ermenilerin kurduğu bu yapılara canfîda (fedai), Kürtlerinkine ise bejik demişler eskiler. Kürtler bejiklere, Bejikê Kurmanca (Kürt Bejikleri) demişler. Ermeni fedaîleri ile Kürt bejikleri birbirlerine düşmanlık besleyip, birbirlerini öldürmeye başlamışlar. Bir süre sonra devlet yardım göndermiş ve bunlar memleketten çıkarılmışlar."

80 yaşında olan Aliye Teyze, Silvan'da doğmuş. Annesi Kulp'un Talori bölgesi Ermenileri'nden olup, bir "kılıç artığı" olarak ancak din değiştirmek, Müslümanlaşarak suretiyle hayatını sürdürebilmiş. Aliye Teyze, Ermeni fedailer konusunda oldukça negatif ve sert ifadeler kullanıyor. "Müslüman katili," "kan içiciler" olarak niteliyor onları. Ermenilerin sayıca çok olduklarını, eğer saldırma olanağı bulsalardı, kendisi de dahil hiçbir Müslümanın kurtulma olanağı olmadığını söylüyor. Ama hemen ardından, onların kaderlerine hayıflanan bir üzüntüyle öldürülmelerinin de günah olduğunu söylüyor. Kulp bölgesindeki Ermeni katliamının sorumluluğunu Mustafa Kemal Atatürk ve İsmet İnönü'ye kesmesi ise bir başka dikkat çekici nokta:

"Vahşi fedailermiş evladım, filehlermiş, zorlar. Bütün Müslümanları katletseler, kanlarını içseler, rahatlamazlar. Sen biliyor musun nasıllar? Şimdi bizi boğsalar içleri rahatlar mı? Evet ya, filehlermiş, fedaileriymiş. Onlar da halkı öldürmüş. Harp yapmışlar. Burada Talor'da harp yapmışlar. O kadar çokmuşlar ki, kavurmuşlar buraları. Bando çalınmış ve demişler ki 'Talor düştü!' Talor düştükten sonra bütün köyler tek tek düşüyor. Bize saldırsalardı hiçbirimiz kurtulabilir miydik evladım? Kaderleri de öyle oldu. Günahtır. Kemal ve İsmet onları öldürdü. Bakalım bizim sonumuz ne olacak?"

İbo Bey Destanı

Diyarbekir vilayeti, Birinci Dünya Savaşı'nda Rus Ordusu'nun işgaline uğramayan, ama Rus ordusunun sınırlarına dayanması nedeniyle üzerindeki işgal tehdidi devam eden bir bölgedir. 1915 yılının Diyarbekir'ini civardaki vilayet ve sancaklardan ayıran en önemli özelliklerden biri budur. Rus Ordusu'nun işgal ettiği bölgelerde dengeler ve dinamikler değişiklik arz etmiş, buna bağlı olarak da farklı hikâyeler ortaya çıkmış olabilir. Bütün bunlar, işgale uğramış vilayet ve sancaklar içinde özel çalışmalarla gün yüzüne çıkarılabilecek konulardır. Ancak Diyarbekir özgülünde 1915 yılına ve gerçekleşen Ermeni katliamlarına bakacak olursak, gözden kaçırılmaması gereken birincil konu; Rus ordusunun işgaline uğramamış bu vilayette, çoğunluğu oluşturan ve Osmanlı devletinin yerel gücü olan Müslümanlar ve merkezi idarenin temsilcisi konumundaki yetkililerin vilayet üzerindeki otorite ve güçlerini tehdit edebilecek bir Ermeni örgütlü oluşumundan bahsetmenin imkânsızlığıdır.

Bazı görüşmelerde, katliamların nedenleri gerekçelendirilirken Ermenilerin komitacı faaliyetlerine vurgu yapılmaktadır. Bu vurguların yanı sıra, bir Kürt beyinin hikâyesi de anlatılmaktadır. Rusla işbirliği yapan bir Ermeni'nin zulmünü anlatan bu hikâyenin kahramanı İbo Bey'dir. Bazen sanki Diyarbekir'de olmuş gibi anlatılan bu hikâyeye göre; yıllarca İbo Bey'in hizmetçiliğini yapmış bir Ermeni, İbo Bey'in evinden ayrıldıktan bir süre sonra kalpaklı Rus askerleri ile birlikte tekrar gelir. Yıllarca hizmet ettiği eve çamurlu postallarıyla girer ve evdekilere hakaret eder. Ayrılırken, şimdilik gideceğini ama karısını ve kızını akşam için, birisini kendisine diğerini Rus subayına olmak üzere hazırlamasını söyler. Önce karısı sonra kızı ile konuşan İbo Bey, onaylarını aldıktan sonra her ikisini de kendi tüfeğiyle vurarak öldürür. Ardından akşam vakti evine gelenlere silahını doğrultur, onları da vurur ama kendisi de öldürülür.

Liceli Kürt siyasetçi Ömer, 1915'te Ermenilerin durumuna ilişkin bir genelleme yaparken İbo Bey'in hikâyesini dile getiriyor:

"Ermenilerin Rus ordusuna dayanarak, Kürt topraklarına girdiklerin de yaptığı katliamlar var. Bunlarla ilgili yüz seneye, daha eskiye giden türküler bestelenmiş. Deşta Parsîné diye bir Kürtçe şarkı var. Dengbéjler söylüyor bu şarkıyı. İbo Bey'in evine misafir geliyorlar, döşekler seriliyor önlerine. O bölgede yaşayan bir Ermeni, İbo Bey'e diyor ki, 'biz senin evine kadife kumaştan yorgana ve döşeğe basmak için gelmedik, kızını Kalpaklı Rus'a götürmeye geldik, karını da bana getir, alacağız.' İşte böyle baskılar, melazim var o sıralarda."

65 yaşındaki Cengiz, Çüngüş-Ergani arasındaki büyük toprakların sahibi olan Güllü Bey ailesinden. 1915'te vali Dr. Reşit'le ilişki ve irtibat içerisinde olduğu söylenen Güllü Bey'in Çermik, Çüngüş ve Ergani hattındaki katliamlarda aktif bir rol oynadığına dair yaygın bir kanaat ve anlatı var. Cengiz, aile olarak 1960-1970'lere kadar Çüngüş-Ergani çevresinde adeta devlet gücünü temsil eden tek otorite olarak hüküm sürdüklerini söylüyor. Yıllarca ailenin otoritesini temsil eden amcası Hayri G. için "imparator" tabirini kullanıyor. Kendisi, Diyarbakır merkezde doğmuş ve bugün Türkiye'nin batısında yaşıyor, ama Diyarbakır'la ilişkilerini devam ettiriyor. Kimlik açısından kendisini Türkmen olarak tanımlıyor. 1915'i Ziya Gökalp'in tabiriyle "mukatele," yani karşılıklı çatışma olarak izah ediyor.

Cengiz, Ermenilere yönelik saldırı ve öldürme olaylarının aslında intikam duygusundan kaynaklanmış olabileceğini ileri sürüyor. Tıpkı İbo Bey destanında olduğu gibi, yapılan bir saldırıya cevap niteliğinde Ermenilerin de saldırılara maruz kalmış olabileceğini belirtiyor. Bu destanı araştırmaya, Diyarbakır hakkında önemli eserlere imza atmış olan Şevket Beysanoğlu'nun yönlendirmesiyle, 1991 yılında başladığını söylüyor. Destanın isminden hareketle Parsin'in Pasur olabileceği ihtimali üzerinde duruyor. Kulp ilçesine gidiyor ve araştırma yapıyor. Destanı Pasur'a mal etme olanağı bulamıyor, çünkü isim benzerliği dışında Parsin'in Kulp (Pasur) ilçesi ile pek bir alakası yok. Parsin denilen, esasında Erzurum'un

Pasinler ilçesinden başka bir yer değil:

> *"Eğer onların ailesinde bir şey olmuşsa, intikam duygusuyla alakalıdır. Mesela bana Şevket (Beysanoğlu) Ağabey anlattı. 1991'de 'git ve bunu bul,' dedi. Yahu nasıl bulacağım, 1991'de ortalık karıyor. Erzurum'da bir destan anlatılır. Adam orada bir çiftliği olan zengin bir şahıs. Rus işgali Erzurum'u vurunca yönetim Ermenilere geçiyor. Pasur mıntıkası var. Kulp'un eski ismi zaten Pasur'dur. Erzincan Kulp'a yakın. Ben Kulp'a gittim, bu hikayenin aslını astarını aradım. İsminden ötürü Kulp'a gittim, sonra dediler ki Erzurum'dadır. Araştırdım, Erzurum'un Pasinler bölgesi. Bunun üzerine bir destan yapılmış Kürtçede. Kürtçe okunmuş. Ben orada buldum. Kızı Elmas Hanım. Kızının isminden bahsediyor destanda. Zulüm görmüş. Şimdi o aileden, aileye mensup bir insan intikam ateşiyle gidip o zavallıları vurabilir."*

Deşta Parsînê ya da İbo Bey destanı bugünde bir klam olarak dengbejler tarafından söylenmektedir. Erzurum'un Pasinler ilçesinde, yüksek ihtimalle 1916 yılından itibaren gelişen Rus işgali sırasında yaşanmış bir olaydan esinlenerek söylenmiş bir klamdır bu. Rus ordusuyla hareket eden Ermenilere duyulan tepki dile getirilir. Klamda anlatılan Ermeni'nin daha önce aile tarafından tanınan bir kişi olması ise, Ermenilere yönelik tepkinin artmasına hizmet etmektedir. İbo Bey hikâyesinin oluşturduğu etkiyi gösteren sıra dışı anlatılardan biriyle Silvan'da karşılaşıyoruz. Silvan doğumlu 70 yaşındaki Fatma, görüşme esnasında birkaç defa kayınbabasının eşeğine Xaçoyê Fileh ismini taktığını vurgulayınca, görüşmeyi yapan arkadaş niçin bu ismin kullanıldığını sorar. Halime, "Cano Köyü'nde çok fazla Ermeni vardı. Bir zamanlar Xaçoyê Fileh adında bir eşeğimiz -yanlış anlaşılmasın ama!- vardı. Kayınpederime, 'bu eşeğe neden bu adı verdin?' diye sordum," dedikten sonra kayınbabasının İbo Bey'in hikâyesini anlatmaya başladığını söylüyor:

"Serhed'de de Ermeni katliamı başlamıştı. Onlara Ermeni ve fille diyoruz, bundan gayrısını bilmiyorum. Serhed dolaylarında onlar için toplu ölüm emri çıkarıldığını anlatırdı kayınbabam. Artık o zamandan sonra Türkiye'de fille kalmamış. İbo Bey diye biri var, duydun mu hiç adını? İbo Bey'in bir vakit bir başına kalıyor Serhed'de. Xaçoyê Fille ve Mihemedê Xulam adlı kişiler İbo Bey'in hizmetine bakıyorlarmış. Xaçoyê Fille, Rusya dolaylarından gelmiş vaktiyle. Rus tehlikesi baş gösterince Xaço, 'bu kadar mal ve mülkün var. Ailen çok büyük ve geniş. Sakin ol, hiçbir şeyden korkma. Eğer Ruslar gelirse ben sana ilişmelerine müsaade etmem,' demiş İbo Bey'e. Xaçoyê Fille bu şekilde yaklaşıyor. İbo Bey de çok zenginmiş, malının ve mülkünün haddi hesabı yokmuş. Bir süre sonra Xaço ortadan kayboluyor. Bir süre sonra Rusların yanına varıyor. Ruslar ayrı bir ırk, Ermeniler ayrı bir ırk. Xaço gidip Ruslara katılıyor. Bu gidince İbo Bey tedirgin oluyor, 'Bu gidip onlara katıldı ve sonunda bize ihanet edecek,' diyor. Sorup soruşturduktan sonra, 'vallahi Xaço bugün gelecek' diyorlarmış. Onun bir de büyük bir köşkü varmış. Bir süre sonra, bayağı yüksek olan köşkünün damına çıkıp dürbünle çevreyi taramaya başlamış. Dürbünle etrafına bakınınca, bir grubun köşküne doğru geldiğini görüyor. 'İşte, Xaçoyê Fille geldi. Yanında da Rusları getirmiş,' diyor mahiyetindekilere. Mihemedê Xulam, 'o değildir,' diyor. 'Vallahi yaklaşıyorlar,' diyor İbo Bey ve dürbünle bakmaya devam ediyor. 'Geliyorlar. Evimi barkımı yıkıp zenginliğime el koyacaklar. Muhakkak hepimiz öldürüleceğiz,' diyor. Dürbünle bakarken Xaço'nun grubun ön saflarında olduğunu görüyor. Mihemedê Xulam'a, 'Git, odayı düzenle. Misafirler için kahve koy ocağa. Sonra Ruslara iyi hizmet et. Olur da Allah yüzümüze güler ve bizi öldürmezler,' diyor. Xaçoyê Fille eve varınca çizmeleriyle odaya gi-

rip yatak ve yorganlara basıyor. Ruslar gelip döşeklere kuruluyorlar. Xaço, Mihemedê Xulama, 'Git, İbo Bey'in kızı Caziye Hanım'ı benim için, İbo Bey'in gelini Menice Hanım'ı da Yüzbaşı için; İbo Bey'in karısını da şunun bunun için getir,' diyor. İbo Bey, Mihemedê Xulam'a, 'Xaço nasıl davrandı. Kahvesini içti mi, içmedi mi?' diye soruyor. Mihemedê Xulam da, 'Kahveyi elinin tersiyle itti ve haliya döktü,' diye cevap veriyor. Sonra da Xaço'nun isteklerini tek tek sıralıyor İbo Bey'e. Mihemedê Xulam, İbo Bey 'tamam,' diyerek ona tüfeğini getirmesini söylüyor. Sonra ilkin gidip Xaço'yu, ardından da odadaki Rusları öldürüyor. Sonra Caziye Hanım'ın yanına gidiyor ve, 'Sen Rusların namusumuzu kirletmesini mi istersin, yoksa babanın bunun önüne geçip seni kendi eliyle öldürmesini mi?' diye soruyor. Caziye Hanım, 'Senin elinden ölmeyi yeğlerim,' diyor. Bunun üzerine babası kızını öldürüyor. Kızının ardından Menice Hanım'ı, karısını ve çocuklarının hepsini öldürüyor. Ev ahalisinin büyük kısmını öldürdükten sonra İbo Bey, oğlu ve uşağı bir başlarına kalıyorlar. Bu sırada, içerdeki Rusların ölüm haberini alan diğer Rus birlikleri köşkü sarıyor. Uşağı ve oğlu, İbo Bey'e kurtuluşlarının olup olmadığını soruyorlar. İbo Bey, 'Düşman elinden kurtuluş mümkün değil. Önümüzdekileri öldürüp birliğin bir kısmını yararsak belki kurtulabiliriz. Ya ölüm ya da istiklal!' cevabını veriyor. Bunun üzerine üçü kapı önündeki askerlerin bir kısmını yarıp kaçmaya çalışıyorlar. Birkaç kişiyi öldürüp yaraladıktan sonra yakalanıyorlar, Ruslar tarafından elleri ve kolları bağlanıyor hepsinin. Sonrasında üçünü de öldürüyorlar. Bu olay üzerine yöre halkı, 'İbo Bey, zarif prens ne yaptın böyle sen? Saadet devletini kendi elinle yıktın! Evini barkını kendi elinle ateşe verdin,' diye ağıt yakarlar."

İbo Bey'in hikâyesini kayınbabasının anlatımından öğrendiği şekliyle aktaran Fatma, şöyle bitiriyor hikâyeyi:

"Xaço'nun hikâyesi bu işte. Xaço, İbo Bey'in uşağıydı. Olay böyle gelişince, rahmetli kayınpederim de bu adı vermiş eşeğe. Neden ona ihanet etti, diye söylenirdi. Ermenilerin er veya geç ihanet edeceğini anlatmaya çalışırdı. Onlar hep ihanet peşinde koşarlarmış ona göre."

Büyük dengbêj Şakiro'nun ölümsüz sesinden hâlâ dinlenen İbo Bey destanı, bugün sadece Erzurum'da değil, Kürtçenin kullanıldığı bütün yerlerde bilinmektedir. Erzurumlu olsun olmasın bu destanı bilen herkesin, aynı hafızanın taşıyıcıları olduğuna kuşku yok. Bölümün başında, Kürtlerin devletin dayattığı tarih karşısında, bir hafıza ve karşı-hafıza alanı yarattığını söylemiştik. Bugün hâlâ varlığını sürdüren bu tarz destanlar, klamlar, ağıtlar, fıkralar, hikâye ve anlatılar vb. karşı-hafıza alanının yapı taşlarıdır. Ancak, tarihe karşı bir direniş alanı olarak hafızanın da, bazen oyunlar oynadığını, seçici davranabildiğini unutmamak lazım. Birinci Dünya Savaşı'nda Ruslarla işbirliği yapan Ermenilere karşı direnen İbo Bey'in hikâyesini neredeyse yüz yıldır dillendiren dengbêjlerin, 1915'te Ermenilerin uğradığı katliamlar karşısında neredeyse hiçbir şey söylememiş olması başka türlü nasıl izah edilebilir?

7. Bölüm

YÜZYILLIK AH! 1915'E DAİR SEMBOLİK YÜZLEŞME HİKÂYELERİ

"Annesi İsmail Ağa'ya şöyle öğütler: 'Bir de senden dileğim, oğlum, o kasabaya gidersen, o Ermenilerden kalma evleri, tarlaları kabul etme. Sahibi kaçmış yuvada, öteki kuş barınamaz. Yuva bozanın yuvası olmaz. Zulüm tarlasında zulüm biter."[1]

YAŞAR KEMAL'İN *YAĞMURCUK KUŞU* KİTABINDAKİ bu diyalog, aslında Diyarbakır'da yaptığımız görüşmelerin neredeyse tamamında ortaya çıkan bir duygunun ete kemiğe büründüğü bir ifade. Projeye dair giriş kısmında da belirttiğimiz gibi, Kürtlerin 1915 bahsinde oldukça canlı bir hafızası var. Olay, mekân ve kişiler etrafında örülen anlatılarda öne çıkan boyutlardan biri de, görüşmecilerin anlatılarında sıklıkla dile getirilen 1915'e dair yüzleşme ve vicdan hikâyeleriydi. Soykırıma iştirak etmiş Kürt aktörlerin 1915'teki rollerini de açığa çıkaran bu hikâyeler, aslında soykırım sonrası süreçte, soykırıma tanıklık eden Kürtlerin yaşadıkları travmalarla baş etmelerini sağlayan sembolik bir yüzleşmeyi de içeriyor. Hikâyelerin somut failleri ve mağdurları, bize 1915'te Diyarbekir bölgesinde gerçekleşen trajediler hakkında önemli bilgiler sunuyor. Hikâyelerde dile gelen şiddet pratikleri de, 1915'teki şiddet

1- Yaşar Kemal, *Yağmurcuk Kuşu*, İstanbul: Adam Yayıncılık, 1998, s. 95.

alanının ne kadar geniş ve değişik aktörlerle işlediğini gözler önüne seriyor.

Söz konusu hikâyelerin büyük bir kısmı, ilerleyen sayfalarda da görüleceği üzere, soykırıma iştirak eden aktörlerin başlarına gelen musibetlerle ilgili. Soykırıma iştirak ettiği ya da destek olduğu için "ocağı sönen," "bütün işleri ters giden," "başına türlü türlü belalar gelen," "hakkın yerini bulduğu," "ilahi adaletin gerçekleştiği" söylemini içeren hikâyelerdi bunlar. Ermeni kadın ve çocukları öldüren yerel milislerin (bejik) bulaşıcı hastalıklardan ötürü korkunç bir şekilde ölmesi, Ermeni kirvesini öldürdüğü yerde bir yıl sonra kendi komşusu tarafından öldürülen köylü, yaşlılığında geceleri gördüğü kâbuslar yüzünden uyuyamayan "cellâtlar," el koyduğu Ermeni mallarından ötürü çocuğu olmayan, "ocağı kör olan" beylerin hikâyelerini dinledik. Kürtlerin bu anlatılarını 1915 ile sembolik bir yüzleşme olarak tanımlayabiliriz. Sembolik bir yüzleşmeden bahsediyoruz, çünkü Türkiye devleti açısından hiçbir zaman gerçek bir yüzleşme, hesaplaşma, faillerin yargılandığı bir süreç yaşanmadı. Benzer şekilde, Kürtlerde de Ermeni soykırımı hususunda siyaseten ciddi bir hesaplaşma, sorgulanma gündeme gelmedi. Fakat olaylar, Kürt toplumunda öyle derin etkiler yaratmış ki, hafızadan kaçmak mümkün olmamış ve böylesi anlatılar, deyim yerindeyse, hafızaya musallat olmuş.

Sembolik yüzleşme hikâyelerine bakmak için görüşmecilerimiz tarafından dile getirilen bazı tanıklıklara odaklanalım. Ailesinin bir kısmı 1894'teki Sasun Olayları'ndan sonra Müslümanlaşan 43 yaşındaki Yusuf, günümüzde aynı isimle anılan ailesinin büyüklerinin öldürülmesinde rol alan faillerin hikâyesini şöyle anlatıyor:

> *"Altê bir kadındır. Altê de katliam sırasında Qaçesorê yaylasına götürülüyor. Mezarlıktan öte bir yer. Bir Şavirnûtlu tarafından götürülüyor. Şimdi ismini burada vermeyeyim. Onu öldürüyor. Puşisini bir sopanın başına bağlıyor ve Kulp'un çarşısına getiriyor. Çarşıda dolaştırıp bağırmaya başlıyor. 'Ben Altê'yi öldürdüm, Altê'yi öldürdüm, öldürdüm!' Tam Ferman zamanında yapmış bunu.*

Bunu yapan kişi, araya çok zaman girmeden samanlıkta yanıyor. Evet, elindeki ateş samanlığa düşüyor ve kendisi de yanıyor. Sigarası elinden düşüyor, kül olup yanıyor. Aynı zamanda benim dedemin bir kardeşi varmış. Ziya adında. Ucuzluk zamanında doğduğu için ona Erzan (ucuz) ismini takmışlar. Havuzun oraya gitmiş. Banyo yapmak için. O zamanlar biliyorsun, evlerin içinde banyo falan yok. Ziya ve bir başka kişi, havuzun başına gidiyorlar. O dönemin bejiklerinden birileri bunları takip ediyormuş Biliyorsun, bejik Ermenilere karşı kullanılan kişi demek. Hükümet onları serbest bırakmış, onlar da havuza gidenleri takip ediyorlarmış. Zaten çavuşun kendisi de oradaymış. Havuz ve askeriye birbirlerine çok yakınmış. Orada söylüyorlar ki bu da bavfilehtir. Dövüyor çavuş onu. İkisini de dövmeye başlıyor. Onu karakolun içine alıyor, yukardan kum dolu bir torbayı karnının üstüne bırakıyor. Dedemin kardeşi oluyor kendisi. O da dedemiz sayılır. Erzan karakoldan eve getiriliyor, bir iki gün yaşadıktan sonra iç kanamadan ölüyor. O çavuş dövüyor, onu biliyor musun. Bejikler onu ihbar ediyorlar ve orada ölüyor. Perişan ninemiz beddua ediyor. 'Sana bunları yapanların inşallah bedenleri param parça olur,' diyor. Aradan birkaç gün ya geçmiş ya geçmemiş, ona bu kötülüğü yapan çavuş maraba mezarlığında bomba talimi yaptırıyormuş. Bombanın pimini çekerken bomba elinde patlıyor ve o çavuş paramparça oluyor. Yani beddua yerini buluyor. Çok kısa bir sürede bunlar oluyor ha! O çavuşun mezarı da Kulp'taki şehitlikte. Bahsettiğim dedemin de mezarı şehitlikte. Bugün bize nasıl zülüm ediyorlarsa o zaman da aynısını Ermenilere yaparlardı."

Aile büyüklerinden ikisinin haksızca öldürülmesi sonrasında faillerin başına gelen bu musibetleri anlattıktan sonra "hak yerini buldu," diyen Yusuf'a göre, 1915'te Ermenilerin "kanına giren" herkes sonraki dönemlerde bunun bedelini ödedi. Hatta Yusuf'a

göre, bazen "kendileri olmasa bile çocukları ya da torunları onların vebalini çekti." Aynı durumun Kürtlere doksanlı yıllarda uygulanan şiddetin faillerinin başına da geldiğini söyleyen Yusuf, "köylülere zulmeden ya da gerilla avına çıkan korucular da sonraki dönemlerde rahat yüzü görmediler" diyor.

Kulp ilçesinin Xiyan Aşireti'ne mensup, seksen yaşındaki Süleyman C. isimli bir görüşmeci, kendi köylerindeki iki *bejik* askerinden birisi olan Ondo lakaplı kişiye dair şöyle bir anısını anlatıyor:

"Kalo Ond (Ondo dede) ömrünün sonlarına doğru geceleri uyuyamazdı, sürekli evinin etrafında dolanır, kendi kendine konuşurdu. Ben o zamanlar daha askere gitmemiştim. Merak ettim, bir gün evlerinin önünden geçerken baktım evin önündeki geniş kayanın üzerinde oturuyor. Dedim ki 'Kalo Ond sen niye geceleri uyuyamıyorsun? Bir sorunun mu var?' Kolumdan çekti ve beni yanına oturttu, yüksek bir sesle anlatmaya başladı: 'Oğlum Firxûn,[2] zamanında ben de bir bejik idim. Bir gün bizim çeteyle Askar Köyü'ne gittik. Askar çok büyük bir Ermeni köyüydü. Bir mezraya baskın düzenledik gece. Erkekler daha önce götürüldüğü için sadece kadın ve çocuklar vardı. Hepsini toplayıp bir uçurumun başına götürdük. Tek tek aşağıya atmaya başladık. Öyle bir bağırtı ve ağlama vardı ki sesler Askar Vadisi'nden yankılanıyordu. En son onlu yaşlarında bir kız çocuğu kaldı. Kolundan tutup aşağıya atınca düşmedi ve eliyle kayanın köşesini tuttu. Ayağımla parmaklarına bastım, acıya dayanamayıp uçuruma bıraktı kendini. Bu aralar ne zaman uyumaya çalışsam, gözlerimi kapattığım anda o kız çocuğu aynı uçurumun başında ayaklarıma yapışıp beni de uçurumdan aşağıya çekiyor. O bağırışlar hep kulaklarımda."

2- Kürtçede 1915'te yaşanan felaketi tanımlamak için birçok kelime kullanılıyor. Bunlardan biri de özellikle keklik avında, birlikte hareket eden keklik sürüsünün tamamının öldürülmesini ifade eden 'firxûn' kelimesidir.

Bu hikâyeyi büyük bir hüzünle anlattıktan sonra bize dönerek, "Oğlum Allah böyle haksızlıkları hiç kimseye bırakmaz. Ya bu dünyada ya da öbür dünyada bunun hesabı illa sorulur. Bak bu Ondo yaptığı zulmün cezasını daha ölmeden çekmeye başladı "dedi.

Yusuf ve Süleyman'ın anlattığına benzer hikâyeler özellikle soykırımda aktif olarak yer alan *bejik*lere dairdi. *Bejik*lerin çoğunun başına sonradan çok kötü şeyler geldiğini gösteren bu hikâyeler üzerinden *bejik*ler mahkûm ediliyor, başlarına gelen kötülükler bir nevi "ilahi adaletin tecellisi" olarak görülüyor. Görüşmecilerin bu anlatılarına benzeyen bir analoji ilginç bir şekilde, 1915'te Mardin'deki soykırıma tanıklık etmiş ve kurtulanların hikâyelerini dinleyip kayıt altına alan papaz H. Simon ve J. Rhétoré tarafından da dile getirilmiştir. Örneğin Papaz Simon Mardin'de Aralık 1915 başlarında ortaya çıkan ve birçok kişinin ölümüne neden olan bir salgın hastalık ile ilgili şunları yazar:

> *3 Aralık 1915'te Mardin ileri gelenlerinin tutuklanmasından tam tamına altı ay sonra Tanrı'nın intikamı başladı. (...) Hıristiyan olmayanlar bile böyle bir şeyi bekliyorlardı. Müslüman bir hanım şöyle demişti: 'korku ve ölüm başımız üstünedir, tüm Müslümanlar sorumludur, evet, hepsi.' Bir diğeri 'Tanrı cezalandırır ve tekrar şiddetle cezalandıracaktır.' Bir başkası: 'Hristiyanlara karşı o kadar çok şey yaptık ki Tanrı bizi affetmez.'*[3]

Silvan'ın Helda köyünde doğan ve 1915'te sekiz-dokuz yaşlarındayken kurtarılıp Müslümanlaştırılan annesinden ve daha sonra da 1915'e tanıklık etmiş kaynanasından dinlediklerini bizimle paylaşan 80 yaşındaki Aliye öldürülen Ermenilerden kalan evlere konanların başına gelenleri şöyle anlatıyor:

> *"Büyük bir evleri vardı, ne başı vardı evin ne de sonu. Filehler öldürülünce kadın artık orada kalamıyor. Müs-*

3- Hyacinthe Simon, *Papazın Günlüğü, Mardin 1915*, (Ed.) Sait Çetinoğlu, Peri Yayınları, 2008, s.196.

lüman biri gidip boynuna ip atıyor kadının ve onu çöplüğe atıyor, sonra da kendisi gelip eve yerleşiyor. O evde oturdu, filehlerin evinde. Qutê gidip yaşlı kadını çöplüğe atıyor ve evde oturuyor. Evi temizliyor, yıkıyor. Evde oturdu ve orada öldü. Onları alıp öldürmeye götürenlerden birinin ismi Mano'ymuş. Hacı Mecid'in evinde olanın da ismi Fileh Mano'ymuş. Quto öldüğünde, millet 'gitti Filehlerin evinin altında, damlarının altında öldü," Diyordu onun için. Ya işte böyle! Bahtı kara. Ölüm döşeğindeyken, 'beni buradan çıkarmalısınız,' demiş: 'Fileh Hêvo üstüme geliyor, Kêvo üstüme geliyor, bu damın altından çıkmam lazım.' Hacı Yasin'in evine götürdüler, sonra da öldü. Allah şahittir. Oğlu da onu amcası Hacı Yasin'in evine götürdü. Orada vefat etti. Allaha şükür bizim ev Filehlerin evi değil, evimiz yok, binamız yok Fileh'lerden kalan."

70 yaşındaki Eşref A. isimli görüşmeci ise 1915 döneminde Kulp Akçasır bölgesinin muhtarı olan babasının bizzat ağzından dinlediği bir hikâyeyi şöyle aktarıyor:

"Bu Sasun Olayı başlamadan önce Akçasır'ın papazı Artin imiş. Babam Artînê Xanzar diyordu. Demek ki babasının adı Xanzar imiş. Olaylar başladıktan sonra Kürtler oradaki Ermenileri esir almış. Kulp kaymakamı esirleri ilçeye getirmelerini emretmiş. Duderya şeyhi Muhammed haber salmış ve demiş ki, 'kimse Artin'e karışmasın, onu benim yanıma getirin.' Ramo isminde çok rezil bir adam vardı. Bu adam Artin'nin sırtındaki abayı kendisine vermesini istemiş. Artin diretince onu yok yere öldürmüş. Babam hep derdi, Ramo Artin ve birçok başka Ermeniyi öldürdüğü için ocağı kör oldu. Kaç defa evlendi ama hiç çocuğu olmadı. Ermenilerden aldığı mal mülk de hep başkalarına kaldı."

Bu tür yüzleşme hikâyelerinin bir diğer aktörü de soykırıma iştirak etmiş ağa ve beylerdir. Örneğin Çüngüş'ten 55 yaşındaki Fahri isimli bir görüşmeci Çüngüş'teki on bin Ermeni'nin neredeyse tamamının toplatılarak ilçenin beş kilometre yakınındaki Yeniköy'de bulunan düdene götürülüp öldürülmesinde başrolü oynadığını söylediği Güllü Bey hakkında şöyle söylüyor:

> *"Bu Güllü Bey'in etmediği kötülük kalmamış. Bu ilçenin esas sahiplerini suçsuz yere toplayıp düdene boşaltmış. Sonra bunların bütün evlerine, bağlarına, tarlalarına kendisi el koymuş ve sonradan adına tapulamış. Bak şu gördüğün manastırın tapusu da dahil hepsi şu anda Güllü Bey'in çocuklarının adına. Ama ne oldu? Köylüler güçlendiler, kafa tuttular ve Bursa'ya göç etmek zorunda kaldı çocukları. Sahip olduklan arazileri de yavaş yavaş ellerinden aldılar. Vallahi bu adam ve ona cellâtlık edenler yüzünden Çüngüş'ün üzerinde bir ah var. Yüz yıllık bir ah bu. Bak görüyorsun ilçe harabeye dönmüş. Kimse yeni bir çivi dahi çakmıyor. Bu ilçe de böyle mahkûmmuş sanki, Ermenilerin ahı yüzünden. Rahmetli babam, 'ancak bir asır geçsin ki bu memleket düzelsin,' derdi, benim ona da kanaatim yok. Bu yaşananların ahı çıkmaz buradan..."*

"Yüzyıllık ah" deyişi, Kürtlerin gündelik yaşamında sıklıkla kullanılan bir tabir. Geçmişte yaşanan bir haksızlığın üzerinden yüz yıl geçmeden vebalinin kalkmayacağını, o haksızlığın yarattığı günahtan kurtulmanın mümkün olmadığını ifade ediyor. Bu deyiş, genellikle 1915'te Ermenilere yönelik katliamlara iştirak eden failerin, hem suçluluğunu hem de bu suçlulukla yüzleşilmediğini vurgulamak için kullanılıyor. Fahri'nin anlatısında net bir şekilde dile gelen bu ifade, farklı biçimlerde de olsa birçok görüşmeci tarafından sıklıkla dile getirildi. Sadece görüşme yaptığımız kişiler değil, 1915 ile ilgili konularda sohbet ettiğimiz birçok insan Kürtlerin bugünkü acılarının nedenini bazen bireysel failler üzerinden

bazen de kolektif bir sorumluluk içinde hep 1915'te Ermenilere yönelik uygulamalara katkı sunma veya kayıtsız kalmanın bir sonucu olarak görüyordu.

Kulp bölgesinden 60 yaşındaki Hasan görüşmenin büyük bir kısmında özellikle bölgedeki ağa ve şeyhlerin soykırımdaki rollerini açığa çıkaran hikâyeler anlattı. Konuyla alakalı olarak 1915 dönemine doğrudan tanıklık etmiş ve kendi köyündeki Ermenilerin öldürülüşüne şahit olmuş olan babaannesinden duyduğu bir hikayeyi şöyle anlattı:

"İlginç olduğunu düşündüğüm bir şeyi anlatmak istiyorum, ninem bunu anlatırken daima ağlardı. O kadar büyük zulümler yapmışlar ki Ermenilere! Erkekler yokmuş, sadece kadın ve çocuklara yapmışlar. Ninem bana, "Köyde erkek namına kimse kalmamıştı, köyde yalnızca kadın ve çocuklar kalmıştı. Şîrnaslı bir kirvemiz vardı. Ben Nêrçik'te yaşardım o vakitler. Kirvemizin karısı bana sığındı. Evimizin yanı başında bir kuyumuz vardı. Gündüzleri kuyuda, gece de evimizde saklardık onu. O kadının sütten kesilmemiş bir çocuğu vardı. Günlerden bir gün, ağaların hizmetçisi -ağaların hizmetine giden bir hizmetçi kadın vardı- onları gördü ve gidip Zübeyir Ağa'ya söyledi. Sonra Zübeyir gelip silahla o Ermeni kadına ateş etti. Kadının bütün bağırsakları dışarıya fırladı. Kadın biraz önce yemek yemişti ve toktu o vakit," diye anlattı. Bazen inanılması imkânsız olaylar yaşanabiliyor, köyümüzde de böyle şeyler yaşanmış. Ben ne dindar bir insanım ne de ateistim. Bu tip şeylere inanmam. Ama bazı tesadüfler gerçekten insanın ilgisini ziyadesiyle çekebiliyor. Bu olayı farklı kişilerden dinledim ve herkes bu meseleyi bilir. Ninem şunları da anlatmıştı: "Zübeyir Ağa köyden dönerken tüfeğini doldurdu. Köy çeşmesinin orada da killi toprak vardır. O dönemde köylü kadınlar orada çamaşır yıkarlardı. Bir süre sonra köy çeşmesinin başında heyelan olduğu haberi geldi köye.

Pembe'nin, Zübeyir Ağa'nın nişanlısı mıydı neydi- toprağın altında kaldığını söylediler. Bunun üzerine Zübeyir, tüfeğini kaptı ve kendi midesine ateş etti. Ateş edince birden tüm bağırsakları dışarıya fırlayarak etrafa dağıldı." Ne kadar ilginç! İnanabiliyor musunuz bu olaya! Bu tip şeyler yaşanmış, farklı yerlerde de yaşanmış. Zîlan Deresi Katliamına katılan birkaç kişi de bu tür şeylerle karşılaştığını anlatırdı."

Silvan'da yaptığımız görüşmelerin çoğunda özellikle 1915 öncesinde bölgede yaşayan yoğun Ermeni nüfusunun öldürülmesi ya da tehcir ettirilmesi sonrasında onlardan kalan verimli tarım arazilerinin büyük bir kısmının o dönemde etkin rolleri olan ağa ve beylerin eline geçtiğine dair tanıklıklara şahit olduk. Örneğin Silvan doğumlu ve geçmişte yaşanmış olaylara meraklı olduğu için birçok sözlü tarih bilgisini o döneme tanıklık etmiş kişilerin ağzından dinleyerek derleyen 77 yaşındaki Muhittin, Silvan'daki Ermeni mallarına konan ağa ve beylerin, bu malları nasıl edindiklerini anlattıktan sonra başlarına gelenleri şöyle anlatıyor:

"Silvan'da malları kendi aralarında paylaşan üç ailenin ellerinde hiçbir şey kalmadı. Hepsini tefeciler ellerinden aldı. İlahi adalet deniyor, ne denilebilir ki bundan başka? Onların yaptıkları zulüm bugün torunlarının gözünden çıkıyor. Biliyorsun Allah demiş ki, 'biz zulmü' – kendisi için söylememiş hiçbir zaman- kendimize yasak etmişiz.' Yasaktır. Biz münezzehiz demek istemiş. Bundan ötürü küfrün devamı vardır fakat zulmün yoktur. Zulüm devam etmez. Allah yine 'kim kendini zalimden taraf yaparsa o da zalimdir, zalimin ateşi kendisini ve babasını da yakacaktır. Ateşi onu da yakacaktır,' demiş. Bu millete [Ermenilere] zulüm ve zorbalık yapan aileler tarumar oldu. Büyük felaketler geldi başlarına. Onlar bizatihi gözleriyle görmüşler, yaşamışlar. Mesela burada Azizoğlu ailesinin tek bir köyünün malı kırk bin dönümdü, bu-

gün dört beş bin dönüm kalmış ellerinde. Uşakları hepsini ellerinden aldı. Tefeciler yani. Bugün ellerinde ne var. Özkan ailesinin erkekleri bugün milletin yanında maaşlı çalışıyorlar. Sinan köyü demiryolundan Boşat'a varıncaya kadar hep bey ailesinindi. Altmış yetmiş bin dönüm toprakları vardı, yiyemiyorlar. Bu sene Bekir ailesinden altı kişi öldürüldü.

Suçsuz günahsızları ama öldürüldüler. Onlar da önceden bu zulümleri Ermenilere yapmışlardı. Yine Xwêtîli Musa Bey ailesinin başına da büyük felaketler geldi. Kör Hüseyin Paşa'nın kız kardeşinin oğlu, Musa'yı Muş camisinin bahçesinde öldürmedi mi? Gidip onu öldürdüğü hatırımdadır. Caminin avlusunda abdest alırken gidip öldürdü onu. Herkes 'iyi olmuş,' dedi, kimse yazık oldu demedi. Kimse yazık oldu demez ama herkes Şeyh Said'e yazıktır diyor, herkes Seyit Abdülkadir'e yazıktır diyor. Kimse Eminê Ehmed'e (Ahmed oğlu Emin) yazıktır demez."

Soykırım esnasında gerçekleşen bir diğer şiddet hikâyesi ise, sıradan insanların ne tür motivasyonlarla bu katliamlara dahil olduklarını gösterme açısından da önemli. 75 yaşındaki Ayşe kendi köylerinde yaşamış olan ve soykırım esnasında Müslümanlaştırıl-an Şekır'ın eski kocası Kirko'nun öldürülme hikâyesini şöyle anlatıyor:

"Kirko ile Şekır, Cixsê köyünde yaşıyorlardı. Köyün büyük çoğunluğu Ermeni idi. Hamo ise bizim köylüydü. Firxûn başlayınca Kirko ile Şekır Hamo'nun evine sığındılar çünkü Kirko ile Hamo kirîv (kirve) idiler. Şekır çok güzel bir kadındı ve Kirko'nun da çok tarlası ve meyve bahçesi vardı. Hamo ile kardeşi Heso plan yaptılar. Kirko ile ava giderken onu bir derede kıstırıp öldürdüler. Bugün o derenin adı Derê Kirko'dur (Kirko Deresi). Hamo Kirko'yu öldürdükten sonra Şekır ile evlendi ve gi-

dip Cixse'deki evlerine yerleşti, her şeyin sahibi o oldu. Ama Allah yaptıkları bu kalleşliği onun yanına bırakmadı. Aradan daha birkaç yıl geçmeden Hamo'nun düşmanları onu Kirko'nun öldürüldüğü derenin birazcık yukarısında öldürdüler. Bu ibreti görüyor musun? Başka yerde değil, tam Kirko'yu öldürdükleri yerde öldürüldü."

Diyarbakırlı Kürtlerin soykırıma dair anlatılarında sıklıkla dile getirilen bu tür hikâyeler, sadece sembolik bir yüzleşme alanı olarak değil, aynı zamanda hikâyelerde geçen failler bağlamında da Kürt aktörlerin soykırımdaki rollerine dair önemli bilgiler sunmaktadır. Hukuk ve toplumsal barış temelinde bir yüzleşmenin henüz yaşanmadığı 1915'e dair bu sembolik yüzleşme anlatılarının, Kürtlerin 1915'e dair algı ve gerekçelendirmeleri bağlamında önemli bir yüzleşme dinamiği oluşturduğu görülmektedir. Somut yaşantıların soyut düzeyde bir adalet talebine ya da adaletin gerçekleşmesi durumuna dönüştüğü bu anlatılar, aslında günümüzde sıklıkla dile getirilmeye başlanan *onarıcı adalet* yaklaşımının kendiliğinden ortaya çıkan örnekleridir. Kürtlerin 1915'e dair bir yüzleşmeyi soyut ve gömülü bir şekilde gerçekleştirmelerinin somut bir yüzleşmeye de kapı araladığını, bu imkânı büyütecek politik çerçevelerin bu anlatılar aracılığıyla geliştirilebileceğini düşünüyoruz.

8. Bölüm

HAFIZA/ÖLDÜRÜLME MEKÂNLARI

Li beyarên Hezaza Rûtan
Li kendalên Keleha Zêrzewanê, li van derdoran
Kulîlkek vedibe b' xecê re
Bi lîlozê re, bi binefşê re
Kulîlkek vedive, kulîlkek:
Ta ta kirîv, bejn bejn nîsan![1]

Hezaza Rûtan'ın kıraçlarında,
Zêrzewan Kalesi'nin bayırlarında, o civarlarda
Bir çiçek açar gelincik ile
liloza ile, menekşe ile
Bir çiçek açar bir çiçek
tel tel kirve, boy boy nisan!

Clémence Scalbert-Yücel, doktora tezi kapsamında görüştüğü Derikli Kürt yazar Selahattin Bulut'tan dinlediği bir hikâyeden bahseder çalışmasında.[2] *Kevirê Ker*, yani *Sağır Taş*'ın hikâyesidir bu. Derik'in çıkışında, Diyarbakır yolu üzerinde *Kevirê Ker* adında bir kaya varmış. Odun toplayan kadınlar bu kayanın dibinde dinlenir, sohbet eder; yaşlılar eski zamanları yâd eder, genç âşıklar ise geceleri bu kayanın arkasında buluşurlarmış. Derikli herkesin mutla-

1- Arjen Arî, *Payîza Peyvê*, Amed: Belkî, 2000, s. 9.
2- Clémence Scalbert-Yücel, « Conflit Linguistique et Champ Littéraire Kurde en Turquie », Doktora Tezi : Université Paris IV, 2005, s. 141.

ka bu kayayla ilgili bir anısı varmış. *Kevirê Ker* ismi günlük hayattaki konuşmalarda illa geçermiş. İlçenin kaymakamı, Derik halkının *Kevirê Ker* ismini sürekli kullanmasından rahatsızdır. Yer adlarının değiştirilmesi kapsamında şehir, ilçe, köy, nehir ve dağ isimleri değiştirilmiştir ama bir küçük kaya parçasının adını resmi olarak değiştirmek mümkün değildir. Kaymakam bu ismi bir daha duymamak için bir çözüm bulur: kayanın adını değiştiremese de kendisini ortadan kaldırabilir! 1976 yılının bir bahar sabahında, Derikliler patlayan dinamitlerin ürkütücü sesiyle uyanırlar. Paramparça olmuş *Kevirê Ker*'in dumanı gökyüzüne yükselmektedir. Artık *Kevirê Ker* eski yerinde yoktur. Kısa bir süre sonra insanlar kayadan arta kalmış küçük taç parçacıklarının bulunduğu yıkıntı alanına *Şûna Kevirê Ker*, yani *Sağır Taş'ın Yeri* demeye başlarlar. Derikli bir şahıs, yıkıntı alanına bir ağaç diker. Bir müddet sonra bu defa ağacın ismi *Dara Ker*, yani *Sağır Ağaç* olur. Böylece *Kevirê Ker*'in hikâyesi hep anlatılmaya devam eder.

Kevirê Ker'in hikâyesi hafızanın gücünü, iktidarın yok etme pratiklerine karşı gelişen kolektif aklın zamana karşı duran direncini gösterir. Hişyar Özsoy, hafıza ve mekan arasındaki ilişkiyle alakalı olarak şunları yazar:

> *"[H]afıza ile yer/mekân arasında, gündelik hayat düzlemindeki etkileşimler, muktedirlerin zamanı ve mekâ-nı homojenleştirme, onları heterojen ya da karşı-hegemonik belleksel pratiklerden ve tahayyüllerden arındırma girişimlerinin altını oyup boşa çıkarırlar. Muktedirlerin baskı ve susturma rejimleri ne denli şiddetli olursa olsun, mekânlar hafızaları durmaksızın çağırmaya devam ederken, kültürel hafızalar da inat ve yaratıcılıkla mekânlara tutunmanın, mekân üzerinde hak iddia etmenin ve mekân üretmenin yollarını bulurlar."*[3]

3- Hişyar Özsoy, "Şeyh Said'in Kayıp Mezarı: Kürtlerin Egemenlik Mücadelesinde Hafıza-Mekân Diyalektiği", *Toplum ve Kuram Dergisi*, sayı: 9, 2014, s. 312.

Diyarbakır'da gerçekleştirdiğimiz sözlü tarih görüşmelerinde ortaya çıkan önemli olgulardan birisi de, yerel ve sözlü hafızanın, Özsoy'un altını çizdiği üzere resmi ideolojinin söylemine meydan okuyan alternatif bir alanı korumasıdır. Diyarbakırlı görüşmeciler, kendi yerellerinde Ermenilerden arta kalan maddi varlıkların (kilise, manastır, ev, bağ, bahçe, değirmen, çeşitli objeler, tehcir yolları, öldürme mekânları vs.) zamanla değişimine, unutuluşuna, yıkımına ve büyük bir kısmının yok oluşuna tanıklık etmişlerdir. Uzun zamana yayılan ve birden fazla kuşağın değişik biçimlerde tanıklık ettiği bu değişme, bozulma veya yok olma süreci, insanların maddi varlıklar ve mekânlarla olan ilişkilerini, onlara yönelik bakış açılarını ve hafızalarını nasıl etkilemiştir? Bu maddi kalıntılar ve mekânlar onlar için ne ifade ediyor, birer hafıza taşıyıcısı durumunda oldukları söylenebilir mi?

Yaptığımız sözlü tarih görüşmelerinde ortaya çıkan önemli olgulardan biri de hafıza mekânlarıdır. Kürdistan yerelleri, merkezi yerleşimlere oranla devletin resmi ideolojisinden kısmen uzaktır. Resmi tarih söyleminin kendisine bir meşruiyet alanı bulaması kolay değildir. Tüm bu dinamiklerden hareketle şu sonuca varmak mümkün: Kişisel tanıklık ve aktarımlar, sözlü tarih hafızası bahsinde son derece güçlü bir karşı-hafızanın yaratılmasına neden olmuştur. 1915'e dair anlatılarda önemli bir yer tutan hafıza mekânlarının hatırlanma biçimlerine ve karakteristik özelliklerine baktığımızda, 1915'ten sonra Ermenilerden kalan maddi varlıkların, onlara dair aktarılan olayların ve onlarla alâkalı mekânların varlığının özel bir hafıza kaynağına dönüşmüş olduğunu gördük. Hafıza mekânları üzerine çalışan Pierre Nora, hafızanın "somuta, uzama, imgeye ve nesneye kök saldığını," bu açıdan süreklilik duygusunun kökünün mekânda temellendiğini belirtir.[4]

Görüşmelerde ortaya çıkan hafıza mekânları dille sıkı sıkıya bağlantılıdır. Kürtçenin Kurmancî ve Zazakî lehçelerinin dilsel evreninde, somut ve zengin detaylarla günümüze kadar aktarılan hafızaya ilişkin süreklilikler vardır.. Diyarbakır ölçeğinde 1915

4- Pierre Nora, "Entre mémoire et histoire," *Les lieux de mémoire* 1, 1984, s. 19.

sonrasında yer değiştirmeye dair köklü bir demografik müdahalenin olmaması, hafıza mekânlarının günümüze kadar taşınmasındaki önemli etkenlerden biridir. Dilsel süreklilik ve mekânsal sabitlik -birtakım kopuşlar yaşamış olsa da- 1915'e dair oluşan hafıza mekânlarının yeni kuşak bireylere kadar ulaşmasını sağlıyor. Bu dilsel aktarımdaki süreklilik ve mekânsal sabitliğin diğer bölgelere oranla farkı nedir ya da ne tür avantajları vardır? Türkiye'deki ulus-devlet rejiminin 1915'e dair bunca sessizleştirme, inkâr etme, yok sayma stratejilerine rağmen bu kadar güçlü bir karşı-hafızanın varlığı ve özellikle hafıza mekânlarının çokluğunu nasıl açıklayabiliriz?

Kürtçenin sosyal mühendislik stratejilerine[5] karşı çok önemli bir direniş aksını oluşturduğunu, bir başka ifadeyle, yerler/mekânlara dair hafızayı çok güçlü bir şekilde koruduğunu söyleyebiliriz. Kürdistan'da yoğun bir şekilde gerçekleştirilen yer isimlerinin değiştirilmesi pratiklerine rağmen, bu isimler gündelik hayatta hâlâ Kürtçe, Ermenice ve diğer dillerden yerleşen orijinal kelimelerle anılmaktadır. Mekâna dair hafızanın korunmasını ve günümüze kadar aktarılmasını sağlayan en temel etkenlerden biridir bu da.[6] Hafıza ile mekân arasındaki ilişki ve hafızanın ancak bir mekânla ilişkilenerek kendisini sürdürebilmesi olgusunun önemi işte tam da burada açığa çıkmaktadır. Görüşmeciler, 1915'e dair hafıza mekânlarına yoğun bir şekilde atıfta bulundular. Hafızanın mekânla ilişkilenerek kurulduğuna işaret etmektedir bu durum. Kürtçenin, siyasal iktidarın geçmişe dair izleri silme hamlesinin

5- Uğur Ümit Üngör'e göre, sosyal mühendislik sadece nüfusun yer değiştirmesi ve yok edilmesiyle sonuçlanmaz, aynı zamanda toplumun yeniden organize edilmesi ve mekânın yeniden düzenlenmesini de içeren geniş bir planlamayı da içerir. Üngör, sosyal mühendislik bağlamında Ermenilerin İttihat ve Terakki yönetimince yok edilmesi için hafızalarının da yok edilmesini gerektirdiğini vurgular. Üngör'e göre, "Gayrimüslimlere yönelik saldırılara, onların yaşadıkları mekânların hafızasına yönelik saldırılar eşlik etmiştir." Bkz. Uğur ÜmitÜngör, Young Turk Social Engeneering, Mass Violence and the Nation State in Eastern Turkey, 1913-1950, Doktora Tezi, Amsterdam : Amsterdam Üniversitesi, 2009, s. 371.

6- Kerem Öktem, yer adlarının Türkleştirilmesinin söylemsel düzeyde bir müdahale olduğundan ve heterojenlikten homojenliğe geçişin merkezi stratejisi olmasından bahseder. Yerler hâlâ durmakta ama isimleri artık farklıdır. Çünkü yer adlarının değiştirilmesi hafızada çok derin kopuşları beraberinde getirir ve uzun zaman içerisinde yeni bir coğrafi hafıza yaratır. Bkz. Kerem Öktem, «Incorporating the Time and Space of the Ethnic 'other': Nationalism and Space in Southeast Turkey in the Nineteenth and Twentieth Centuries », *Nations and Nationalism*, 2004, vol.10, no 4, p.559–578.

esaslı bir pratiği olan yer isimlerini değiştirme politikasından kendisini koruyabildiğinin de göstergesidir aynı zamanda bu.

Ne var ki, ortada üzerine gidilmesi gereken kimi sorular vardır: Kürtçe kendisini ulus-devletin egemen dili olan Türkçeden korumasına rağmen, özellikle yer isimlerinde karşımıza çıkan yoğun Ermenice adları içermektedir; dildeki bu muhafazayı nasıl yorumlayabiliriz? Yereldeki diğer dillerin etkisine son derece açık ve o dillerdeki birçok yer ismini kendi bünyesine katan bu dilsel durumu nasıl açıklayabiliriz? Bu soruların cevabi için daha lokal ve derinlemesine araştırmalar yapmak gerek.

Hafıza Peyzajı: Diyarbekir'deki Katliamların Topografyası

Diyarbakırlı görüşmeciler ne tür hafıza mekânlarından bahsetmektedirler? Bu hafıza mekânlarını nasıl sınıflandırabiliriz? Bu hafızanın kaynakları nelerdir? Hafıza nasıl aktarılmaktadır? Günümüzde bu hafıza mekânları nasıl anılmaktadır?

Görüşmecilerin bahsettiği hafıza mekânlarının çok büyük bir kısmı Ermenilerin 1915'te toplu olarak öldürüldükleri mekânlardır. Gittiğimiz neredeyse her ilçede ve köyde öncelikle bu öldürülme mekânları dile getiriliyordu. Yaptığımız altmış görüşmede, otuza yakın toplu öldürülme mekânlarından bahsedildi. Bu öldürülme mekânlarının isimleri ve mekânlara dair şiddet pratiklerinin bazıları sadece bir görüşmeci tarafından, bazıları ise birçok farklı görüşmeci tarafından dile getirildi. Bunlardan bazıları sadece o köy veya ilçedeki görüşmeciler tarafından değil, aynı zamanda komşu köy ve ilçelerdekiler tarafından da biliniyordu. Bazıları ise daha yerel ölçekli hafıza mekânları durumundaydı. Öldürülme mekânlarına oranla daha az olsa da, Ermenilerden kalan kilise, bağ, bahçe, tarla, değirmen gibi yerlere verilen ya da onlardan kalan yer adlarının hikâyeleri üzerinden oluşan hafıza mekânlarına da değinildi.

Yahudi Soykırımı'nda öldürülme mekânları gaz odalarıyla özdeşleşirken, Ruanda'daki Tutsi Soykırımı'nda bu mekânlar derin

uçurumlar, yüksek kayalıklar ve nehir yatakları ile özdeşleşmiştir.[7] Proje kapsamında görüşmeciler tarafından dile getirilen 1915 Ermeni Soykırımı'na dair öldürülme mekânlarının ilk göze çarpan özelliği de, Ruanda'dakine benzer bir şekilde, neredeyse tamamının doğal yollardan oluşan kuyu, uçurum, geçit, in, mağara, yarık, düden, göçük, dere, koyak, sarnıç gibi coğrafi oluşumların Kürtçe karşılıklarının bu mekânları tarif eden bir ön sıfat olarak kullanılmış olmasıdır.

Bu coğrafi adları şöyle listeleyebiliriz: *Newala Kuştiya* (Ölüler Deresi), *Çala Filehan* (Ermeni Kuyusu), *Kaniya Qiskan* (Qiskan Çeşmesi), *Derê Xorî* (Xor Deresi), *Korta Filehan* (Ermeni Çukuru), *Şeqara Darhuseyn* (Darhuseyn Koyağı), *Şikefta Xwînî* (Kanlı Mağara), *Kuna Romî* (Rom Sarnıcı), *Hezazê Rûtan* (Rûtan Göçüğü), *Hezazê Armeniyan* (Ermeni Göçüğü), *Zanga Filehan* (Ermeni Uçurumu), *Neqeba Barigan* (Barigan Geçidi), *Newala Qetika*, *Şikefta Mala Kalê* (Kalê Ailesinin Mağarası), *Zindana Qelecuxê* (Qelecûx Zindanı), *Kûra Fetlê*, *Kevira Gewr* (Grî Taş), *Newala Qetlê* (Katliam Deresi). Listede adları geçen bu mekânlar, hem Ermenilerin öldürüldükleri yerler hem de öldürülme biçimleri hakkında fikir vermektedir. Bu coğrafi oluşumlar öldürülenleri fiziki olarak ortadan kaldırmak, kaybettirmek açısından da son derece *uygun* yerlerdir. Ermeni kafilelerinin geçiş güzergâhları üzerinde ya da yakınlarında bulunan bu yerler, bir görüşmecinin deyişiyle, Ermenileri adeta "yutmakta, hiçbir iz bırakmamaktadır!" Daha ilginç olansa Ermenileri fiziksel olarak "yutan," "hiçbir iz bırakmayan" bu topografik mekânların yeni bir hafıza mekânına dönüşmüş olmasıdır. Ermenileri yutup yok eden bu mekânlar, bir hafıza peyzajına, katliam topografsına dönüşmüşlerdir.

Özellikle Kulp, Lice, Silvan, Eğil, Çermik ve Çüngüş'te çok güçlü birer hafıza mekânına dönüşen bu öldürülme yerleri ile ilgili olarak, önceki kuşaklardan aktarılan çok değişik tanıklık hikâyeleri dinledik. Çüngüş'e bağlı Yeniköy'ün hemen güneyindeki düz bir

7- Hélène Dumas, *Le génocide au village : Le massacre des Tutsi au Rwanda*, Paris: Seuil, 2014, s. 51.

alan içine gömülen Düden, en çok dile getirilen mekânların başında yer alıyor. Çüngüş ve civar bölgelerdeki Ermenilerin büyük bir kısmının kafileler halinde söz konusu Düden'e atılıp öldürüldüklerine dair çok fazla hikâye dinledik. Bu hikâyeleri daha görüşmecilerle buluşmadan önce dinledik hatta. Şöyle ki, Çermik-Çüngüş arası yolculuğumuzu minibüs şoförüyle sohbet ederek gerçekleştirdik. Şoför, laf arasında bize niçin Çüngüş'e gittiğimizi sordu. Diyarbakır ve ilçelerinin yerel tarihi ile ilgili bir çalışma yürüttüğümüzü söyleyince, derhal Çüngüş'teki kilise, manastır, hamam ve kaleden bahsetmeye başladı. Yeniköy'e yaklaştığımız sırada kısık bir sesle yolun solundaki düzlükte bulunan Düden'i işaret ederek, "Çüngüş Ermenileri getirilip bu düdene atılmış," dedi. Cümlesini yeni bitirmişti ki, köy çıkışındaki askeri karakoldaki arama noktasına vardık, şoför hemen konuyu değiştirdi.

Minibüs şoförünün kısık sesle ismini zikrettiği Çüngüş'teki Düden'in hikâyesi, ilçede yaptığımız görüşmelerde en çok dillendirilen konulardan biriydi. Lice doğumlu 81 yaşındaki Fahriye, çocukluğundan beri sürekli gezmiş. Babasının memuriyetinden dolayı önce Kulp'ta, sonra da birçok değişik yerde yaşamış. 1950'li yıllarda Çermik'e atanmış babası. Çocukluğunu anlatırken aklına ilk gelen şey Düden'den başkası değil:

> *"Şimdi biz Çermik'teydik. Bizim bir kirvemiz vardı Zülküf, rahmetli oldu kendisi. Zülküf 'Çüngüş'ün çoğu Ermeni'ydi,' diyordu. Zülküf'ün anlattıklarına göre, Çüngüş'te bir mahzen varmış, mahzen biliyorsunuz ağzı dar, altı geniş yer demek. Bütün Ermenileri toplayıp, sürgüne gönderiyoruz demişler. Güya sürgüne gönderdikleri Ermenilerin hepsini üst üste o kuyuya atmışlar. Aradan bir hafta geçmiş, insanlar üst üste, bir kısmı ölmüş, bir kısmı ölmemiş. İnilti sesleri geliyormuş. Anlayacağın çok zülüm yapıldı Ermenilere."*

Çermikli 82 yaşındaki Mecit amca ile ilçenin hemen girişinde bulunan tek katlı, bahçeli evinin önündeki kayalıkların üzerinde ya-

pıyoruz görüşmeyi. Küçüklüğünde 1915'e dair çokça şey dinlediğini söylese de, bildiklerini bizimle paylaşmakta tereddüt ediyor önce. Çeşitli sorularla bizi tanımaya, tam olarak ne yaptığımızı, bu konu hakkında nasıl düşündüğümüzü anlamaya çalışıyor. Sohbet ilerledikçe şüphesi azalıyor, daha rahat konuşmaya başlıyor. Konu Düden'e gelince, sadece Çüngüş ve Çermik değil, başka bölgelerdeki Ermenilerin de buraya atıldığını belirtiyor:

"Elazığ'dan Ermenileri getirdiler. Buradan [Çermik] Düden'e götürmüşler onları. Kadınları ayrı götürmüşler, erkekleri ayrı. Hepsini altınlarıyla beraber atmışlar Düden'e."

Düden'in bulunduğu Yeniköy sınırına yakın bir köyde doğup büyüyen, şu anda Diyarbakır merkezde esnaflık yapan 63 yaşındaki Adnan için Düden'in çok farklı bir anlamı var. Düden'e giren suyun, çocukluğunun geçtiği koyun aşağısından geçen nehre karıştığını, küçükken suyun ilk çıktığı yerde piknik yaptıklarını, büyüklerinden sürekli Düden'in mezar olduğu Ermeniler hakkında hikâyeler dinlediğini anlatıyor. Düden hakkında büyüklerinden duyduklarını şöyle aktarıyor:

"Dedelerimizin, babalarımızın anlattıkları var aklımda. Babam birkaç yıl çayın suyunun içilmediğini söylemişti. Kadın saçı bulmuşlar, kesilmiş parmaklar bulmuşlar. Çayın su içilmemiş. Hep pis kokarmış, leş kokarmış. Çermik'tekiler ne kadar zaman sonra oraya götürülmüşler, doğrusu bilmiyorum ama Çüngüş'ten gelenler kadın, çoluk çocuk, yaşlı olduğu için mola vermişler. Bir gece kalmışlar, ondan sonra da gitmişler."

Çermik'e bağlı bir köyde doğan 67 yaşındaki Ramazan, dedesinin bizzat tanıklığını annesinden duyduğu şekliyle anlatıyor:

"Ermenileri toplayıp götürdüler Düden'e. Annemin bana anlattığı bir şeyi söyleyeyim. Ermenilerde altın biriktirme

alışkanlığı var. Herhalde bütün varlıklarını altına bağlıyorlar. Ticaretle de çok uğraştıkları için altınları var. Çüngüş'te Ermenilerden kalan kiliseler hep bu nedenle tahribatlara uğradı, kazıları yapmak suretiyle. Şimdi yol boyu bir kadın, -bunu annemden dinlediğim şekliyle anlatacağım- 'Güllü Bey yalvarırım,' diyor, 'beni öldürme, sana kul olurum, köle olurum, hizmetkârın olurum' Her türlü yalvarıyor, yakarıyor adama. Güllü Bey kadını dipçikliyor, küfrediyor, kadını dipçikleye dipçikleye Düden'e kadar sürüklüyor, kadın canından korkuyor, yalvarmaya devam ediyor. Düden'in başına gelip de kayanın üzerine çıktığında kadın eteğini kaldırıyor, 'Güllü Bey bak,' diyor ve altınları gösteriyor, kadın meğer eteklerine dikmiş altınlarını. Üç kat etek var üstünde, halkalı yerlerinden dikmiş altınları eteğinin katlarına. Bir kat daha kaldırıyor, sonra bir kat daha. Kadın üç sefer gösterdikten sonra Güllü Bey, 'gel kız, dur yapma, geberirsin. Gel ben seni evime alacağım,' falan diyor. Kadın az sonra kendini Düden'e atıyor."

Anneniz bu hikâyeyi kimden duymuş diye sorunca dedesinin de kafilenin Düden'e götürülmesinde görev aldığını belirtiyor:

"Benim dedem de kafilenin götürülmesine katılmış zaten, Çermik'ten toplamışlar. Çüngüş'ten toplamışlar. Bir subay varmış herhalde başlarında. Subay 'Ermenileri toplama emri geldi,' demiş ve toplamışlar. Topladıklarının hepsini Düden'e götürmüşler. Dedem de oraya gitmiş. Hepsini Düden'den aşağıya atmışlar. Babamdan duyduklarıma göre, başçavuş muydu, bir yüzbaşı mıydı, yoksa bir subay mıydı, bir asker varmış; Güllü Bey sonra, bir de Çermik'te bir ailenin babası mı, dedesi mi ne varmış toparlamada örgütleyici olanlar arasında."

Güllü Bey'in torunlarından araştırmacı Cengiz ise, Düden'e yönelik aktarımları kısmen doğru olsalar da çok abartılı buluyor:

"Düden meselesini anlatayım ben size. Bende Düden'in resimleri var. Kendim gittim ve girdim içine. Normal yollardan inilmez tabii, bir merdiven yaptık, iki basamak indim, üç metre kadar indim, karanlık tabii, koku geliyor, taş atıyorsun bir iki yere değiyor, daracık bir yer. Bütün Ermenileri kesip içine attık diyorlar burası için. Nasıl kestiniz? Bugüne kadar bu konuyla ilgili büyük bir yayın olurdu ama yok. Nenem, 'çocuktum, damda uyuyordum. Ermenileri götürüyorlardı,' demişti. Diyarbakır'a, daha doğrusu Çüngüş'e bir papaz gelmiş. Bu papaz, artık ne getiriyorsa, bunu manastırın biraz ilerisinde durduruyorlar, arıyorlar üzerini ama hiçbir şey bulamıyorlar, sonra atının nalını söküyorlar. Arka ayağın nalını sökünce katlanmış bir pusula çıkıyor. Talimatname gibi bir şey bu. Bunun üzerine Çüngüş'teki Ermeniler tehcire tabi tutulmuş. Çüngü''te bir Ermeni şusu busu, en ufak bir şey yokmuş. Aileler hep beraber yaşıyorlarmış. İhracat yapıyorlarmış. Şu anda annemin dayısının evine 'Murat Konağı' derler. Adamın lakabı Çonta Murat'tır."

Çonta Murat'a ait evin günümüzde annesinin dayısına ait olduğunu vurgulayan Cengiz, aynı zamanda ilçedeki Ermenilere ait manastırın tapusunun da kendilerine ait olduğunu söylüyor:

"Bir Ermeni komitacısıdır Çonta Murat. Konağı hâlen duruyor Çüngüş merkezde. Yukarıda da bir ev var, yine bir komitacının evi, komitacının ismi de Şişeno. Hatta o evi alan kişi, evde bir teneke küp altın bulup İstanbul'a gitmiş. Yakın dönemde olmuş bu. Şimdi bu komitacılar toplanıyorlar, artık kaç kişilerse, tahmin edersem Düden'e atılanlar bunlardır. Şimdi o dönemde diyelim iki bin tane Ermeni yaşıyorsa bölgede, iki bin kişiyi nasıl atacaksın içine? Bence o komitacılar Düden'e döküldü sadece."

Düden'e dair hikâyeler sadece 1915'te meydana gelen şiddet olayları ile sınırlı değildir. Sonraki dönemde bu yere gelip,

1915'te öldürülen akrabalarını ananlara yönelik tanıklıklar da sıkça anlatılmaktadır. Bizimle buna dair bir anısını paylaşan Çermikli Ramazan'ın anlatısı hayli çarpıcıdır:

> *"Bir tane Elazığlı tapucu vardı, ben 80'de Yıldız'ı bitirip geldim ve burada göreve başladım. O da tetkik memuruydu. Çüngüş'te tapuda çalışırken Elazığ'dan birisi geliyor. Anlattığım 80 öncesinde yaşanan bir vaka. Adam bir yer tarif ediyor. Herkese soruyor da soruyor. Tapuda çalışıyorum. Getirdiler yanıma. Anlattı derdini. Baktım ki Düden'i tarif ediyor. O zaman da ulaşım araçları kıt. Köye kadar onunla beraber gittim. Düden taşına geldik. Bu tuttu namaz kılmaya başladı. Namazın sonunda selam verdi. İki rekât namazdan sonra dua ederken hep ağladı. Avucu açık, uzun süre ağladı, ağladı. Ben de seyrediyorum kendisini. Bir süre sonra yüzünü sıvazladı. Duasını kapattı. Bire bir kelimelerle hatırlamam mümkün değil, duasını kapattıktan sonra döndü bana, 'hemşerim, benim anamı bu kayadan attılar aşağıya. Kaya kafasına kazınmış. Babamı buradan attılar, kardeşlerimi buradan attılar,' dedi. Anladım adamın meramını, katliama uğrayanlardan biriymiş. O da oradaymış, çocukmuş, 'kıyamet günü' olduğunu söyledi. Toplamışlar Ermenileri, ağlayanlar, bağırıp çağıranlar. Bu da ağlıyormuş. Bir yaşlı adam çocuğu kucağına almış. 'Sakın arkana bakma, yüzünü dağa doğru çevir,' demiş çocuğu alıp köye gitmiş. Sivrice'ye geliyorlar, orada fırıncı çırağı oluyor. Sonra da Elazığ'a geçiyor ve belediyede zabıta oluyor. Emekli olduktan sonra da buraya tekrar geliyor."*

1915'teki toplu öldürülme mekânlarından bir diğeri de, Lice ile Hani arasında bulunan *Serdê* köyünün kuzeyindeki dağlık bölgede yer alan ve *Kuna Romî* (Rom Sarnıcı) ya da *Eynkebîr* olarak bilinen yerdir. Özellikle Kulp ve Bingöl tarafından getirilen Ermeni kafilelerinin burada toplu bir şekilde öldürüldüklerine dair çeşitli ta-

nıklıklar var. Şeyh Said'in torunlarından avukat Eyüp, Serdê köyünde doğan ve çocuk yaşta bizzat 1915'teki katliamlara tanıklık eden babaannesi Güllü Hanım'dan dinlediklerini anlatıyor. Güllü Hanım ile son hatırasının Serdê'yi ziyaret etmek olduğunu aktarıyor Akar:

"Beni eski Serdê'ye götürdü. Eski Serdê depremden önceki yeriydi. Büyük bir su var: Aynkebîr suyu. O suyun etrafına kurulmuş bir köy. Serdêli büyüklerin anlatımına göre Hurriler zamanından kalma. Serdê ilginç bir yer. Güllü Hanım Serdê'deki mezarlığa da götürdü beni. Yaşlanmıştı ve bastonuyla yürüyordu. Israrla yukarıya götürüyordu beni. 'Pîrê, yaşlısın sen, nereye götürüyorsun beni?' diye sordum ona. 'Sen gel, ben seni bir yere götüreceğim,' dedi. Birinci Dünya Savaşı'nda hayatını kaybetmiş yaralı Osmanlı askerlerinin gömülü olduğu bir bölüm var mezarlıkta. Mezarlık dediğim yer köyün bütün arka tarafıdır. Büyük bir mahalle gibi düşün. Oradaki askerleri gösterdi. Sonra Bitlis'ten gelip köyde geçici olarak Serdê'nin aşağısına yerleşen -bugünkü Suriyeli mülteciler gibi- ekmeğe muhtaç insanların ölüp gömüldüğü mezarları gösterdi bana, hiçbirinin mezar taşı yoktu, kimsesizler mezarı. Sonra beni daha yukarıya götürdü, merak ettim nereye götürüyor diye. Kuna Romî'nin başına geldik. 'Kun,' kelimesi 'delik' demektir. Kuna Romî ile Rumları yahut Ermenileri kastediyor herhalde. Kuna Romî hâlâ duruyor. Tırmandık, o yaşlı haliyle ve ağlayarak. Deliğe atılan insanlardan bahsetti. Genç kızlık yıllarında buraya geldiklerini sanki o insanların seslerini işitiyorlarmış. Kuyuya atılan insanların bağrışmasını, çağrışmasını. Güllü Hanım, 'bir kere daha, ölmeden burayı ziyaret etmek istedim, ölenler için iki damla gözyaşı dökmek istedim. Bizim köyün, Pasûr'un (Kulp), Muş'un Ermenilerini buraya attılar,' dedi. Kaç kişinin atıldığını sordum. 'Göklerdeki yıldızlar sayılır mı oğlum? Bu ka-

dar insan atıldı işte buraya,' dedi. Ben de hayret ettim. Elime bir taş aldım ve kuyuya attım. Tak, tak, tak... Neredeyse bir buçuk dakika kadar taş kuyuda sekti. Köylülerin anlatımına göre, altmışlı yıllarda bir heyet gelmiş, iplerle sarkıp kuyuya inmişler. Fakat birkaç kemik dışında bir şey bulamamışlar. Sebebine gelince, yer altı sularını bilirsiniz. Düden yeraltı kanalıdır. Yeraltı suları kum yanında getirmiş ve üstünü örtmüş. Bugün varım, yarın yokum, kayıtlarda kalsın diye söylüyorum bunu. Olur da bir gün Kuna Romî'yi araştırmak isteyen insan hakları savunucuları olursa, kumul var onun altında. O kumulu deşmeleri lazım. O kemikler onun altındadır. Eğer sular onları sürükleyip götürmemişse. Ama bazı kemiklere rastladıklarını köylüler söylüyorlar. Yüzlerce insanın şahadetiyle söylüyorum ki, oraya hem Kulp'un hem Muş'un ve hem Serdê'nin Ermenilerini attılar. Çoluk çocuk dinlemeden attılar, öldürdüler ve ziynet eşyalarını aldılar. Babaannemin anlattığı da buydu zaten. Kadınların küpelerini kulaklarından çekerken, kulakları yırtılırmış. Bu kadar zalimce olmuş işler."

1948 Lice doğumlu Ömer, çocukluğunda büyüklerinden Serdê köyündeki Düden hakkında dinlediklerini anlatıyor:

"En büyük katliamın olduğu yer Lice'nin batısındaki Serdê Köyü'dür Öyle anlatılardı büyüklerimiz. Enke bîra Serdê, kuyu demektir. 'Enkebir' çok derin anlamındadır. Çok büyük bir uçurum, derin bir kuyu. Taş atıyorsun kuyuya, taş aşağı iniyor ve biraz bekledikten sonra 'gummm' diye bir ses geliyor, yankı yapıyor. İşte bu kuyuya Bingöl o civarlardan getirdikleri kafileyi atıyorlar, bir katliam yeri. Hançerleyip atıyorlarmış."

Tarik Ziya Ekinci ise, bizzat babasının tanıklığı üzerinden, kafilelerin hem bir talan ve ganimet elde etme hedefine dönüştüğünü

hem de sıradan insanlar tarafından ne şekilde şiddete maruz kaldığını açıkça gösteriyor:

> *"Lice'den ve köylerinden Ermeniler toplanıp götürülüyor. Ermeniler de aynı tabiri kullanırlar: 'qefle,' 'me kirne qefêl,' 'Me qefêl bir.' Kafile halinde Serdê'ye gidiyorlar. Serdê'de mola veriliyor. Serdê molasında katliam başlıyor. Babam da kafilenin içindeymiş. Kafileye tayin ediyorlar, 'sen de kafile ile beraber git,' diyorlar; babam da gidiyor. Bir şey düşer mi düşmez mi bunlara diye düşünüyorlarmış ama babam 15 yaşlarındaymış o sıralarda. 'Ben silahı taşıyamaz hâldeydim, botum kısaydı, silahım yere değiyordu. Gidemeyecektim, ölecektim oraya kadar,' demişti.*

Öldürme mekânlarına merak duyuluyor. Zamanla Ermenilerden kalabileceği düşünülen değerli eşyaları arama duygusuyla birleşiyor bu merak. Sonraki dönemlerde de devam etmiştir bu. Liceli siyasetçi Ömer bu konuyla alakalı olarak yakın bir arkadaşından dinlediklerini anlatıyor:

> *"Yaklaşık on beş yirmi sene önce, Serdê köyünden birileri ip bağlamış kendilerine ve Enkebîr'e inmişler. Ermenilerin altın dişlerini arıyorlar ya da bir cesetler üzerinde kalan başka değerli şeyleri. Bulup bulmadıklarını bilmiyorum. İnenlerden bir adam tanıyorum. O bizzat kendi söyledi. Üç çuval düğme çıkarmışlar Enkebîr'in altında. Düşenlerin düğmeleri orda birikmiş. O düğmeleri toplamışlar, üç çuval düğme çıkmış. Buna göre düşünün artık kaç kişi kuyuya atılıp öldürülmüş."*

Çüngüş ve Lice'nin yanı sıra, toplu öldürülme mekânlarına en çok değinilen ilçelerden biri de Eğil. Diyarbakır şehir merkezinin kuzeyinde yer alıyor Eğil ilçesi. *Hezaz* (göçük, yarık) ve *zang* (uçurum) gibi doğal coğrafi oluşumlar hayli fazladır Eğil'de. Kuzeyden getirilen kafilelerin geçiş güzergâhı üzerinde bulunuyor. Eğil doğum-

lu 30 yaşındaki Rıdvan, köylerindeki ve civar köylerdeki Ermenilerin öldürülmesi ve tehcir ettirilmesi ile ilgili hikâyelerle büyümüş. En çok dinlediği hikâyeler ise babasının öldürme mekânlarına dair söyledikleri:

> *"Tehcir yıllarında Eğil'in bir köyünden bir grup Ermeni'yi yakalarlar. El ve ayaklarını bağlayarak Ermenileri zanga'lara götürürler. Büyük ve derin çukurlara zanga denir. Kuyu gibi bir şey. Şu an bile Ermenilere ait kemikler bu zanga'larda duruyor. Pîran (Dicle) ve Eğil taraflarında birçok zanga biliyorum. Örneğin Şulbeta [Köyü] yakınlarında Zaz Zangası var. Pîran ve Eğil dağları arasında. Köyümüze çok yakın bir yerde bu dediğim yer. Zaz Zangası'nın çok yakınlarında da Fileh Zangası var. Ermenileri attıkları her kuyuya Fileh Zangası adını vermişler. Çocuklar ve kadınlar da dahil olmak üzere herkesin el ve ayaklarını bağlamışlar. Sonra da zanga'ya atmışlar."*

1980'li yıllardan beri Eğil Ermenileri üzerine çalışmalar yaptığını ve bu kapsamda soykırıma tanıklık etmiş kişilerle görüşmeler gerçekleştirdiğini söyleyen, Eğil doğumlu 56 yaşındaki Sabahattin tanıklardan dinlediklerini şöyle aktarıyor:

> *"Ermeniler bir sabah kalkıyorlar ki her taraf kuşatılmış. Erkekler alınıyor önce. Kadınlar ve çocuklar evde bekletiliyor. Erkekleri topluyor ve sürgüne göndereceğiz diyorlar ama yapmıyorlar. Üç nokta belirleniyor: Eğil Baxşîyan köyü arasındaki yeraltı sarnıcı, yani "hezazê ermenîyan te ravanê" (Hezazê Armenîyan diyorlar), Rûtan bölgesindeki "hezazê Rûtan te ravanê" (Hezazê Rûtan diyorlar), ve son olarak da Derê Xorî. Bu son yerdeki sayı biraz düşük, az sayıda insan öldürmüşler ama diğer bölgelerde 800-1200 arasında insan öldürülmüş. O dönemin canlı tanıklarından dinledim. Sözgelimi bir kadının çocuğunu almak istemişler ama kadın çocuğunu kucak-*

lamış, vermek istememiş. Kucağındaki çocuğuyla beraber kendisini kuyuya atmış. Hamile kadınları da öldürmüşler. O günlerde yaşananları dinlediğim yaşlıların anlattıklarını dile getirmek mümkün değil. Araştırma esnasında kimle konuştuysam, herkes yapılanların bir suç olduğunu söyledi, vicdan azabı çekiyorlardı yapılanlardan ötürü. Nenem kafilenin toplanmasını ve götürülüşünü, yüksek damlı evinden gördüğünü söylerdi. Tanık olduklarını ağlayarak anlatırdı. 'İnsanlara zalimce davrandılar, çok zalimce,' demişti."

Öldürülme mekânlarındaki kemiklerin sonradan çıkarılıp yakıldığına, bazı çukurların kapatıldığına dair Eğil, Silvan ve Lice'de değişik iddialar dile getirildi. Sabahattin benzer bir iddiada bulunuyor:

"Bir ara, benim çekimlerimden sonra Baxşîyan'i taşla doldurma girişimi yapıldı, üzeri kapatılsın denildi. Devlet, askeriye tedbir aldı. Traktörlerle taş getirilip doldurulduk kuyuya. Bunun üzerine kuyunun kapatılmasıyla ilgili kimi yerlere başvurdum, basın da ilgilendi. Üstüne gitmeseydik kuyuyu tamamen kapatacaklardı, ağzına kadar taşla doldurup üzerini toprakla kapatacaklardı."

Eğil tarihi üzerine çalışmalar yürüten ve kendisi de Eğilli olan araştırmacı Hayri de benzer bir duyumu Baxşîler köyünde dinlediğini anlatıyor:

"Bundan bir kaç yıl önce gittim. Baxşîler köyünden bir çocuk, 'gel sana göstereyim orayı,' dedi. Ben de gittim ve baktım. Çocuğun söylediğine göre, biraz dolmuş orası şimdilerde. Çocuk, birkaç yıl önce iki subayın iplerle kuyuya indiğini ve az sonra da çantalarla tekrar yukarıya çıkıp gittiklerini söyledi bana. Artık ne götürmüşler, ne götürmemişler, bilmiyoruz."

Dicle'ye bağlı bir köyde doğan 58 yaşındaki emekli öğretmen Serhat, babasının bizzat tanık olduğu bir toplu öldürülme mekânını anlatıyor:

> *"Babamın 15-16 yaşlarındayken yaşadıkları var. Bizzat gördükleri ve bize anlattıkları şeyler var. Ermenilerin toplatıldığını ve götürülüp Verli Talay dediğimiz bir yerde toplu olarak katledildiklerini anlatıyordu babam. Bu olay 1915 Nisanı'nda yaşanmış. Aradan iki üç ay geçtikten sonra, yani havaların ısınmasıyla birlikte Verli Talay'da öldürülen Ermenilerin vücutları dağılmış, yağları erimeye başlamış. Vücutlarından akan yağlar kayalıkların üzerinden sel gibi akıyormuş. Buna şahit olduğunu söylüyordu babam."*

Görüşmeler süresince, sadece toplu ölümlerin değil, bireysel ya da aile bazlı daha küçük ölçekli öldürülme yerlerinin de hafıza mekânlarına dönüştüğünü gözlemledik. Kulplu 82 yaşındaki Baran'ın amcasına dair anlatısı:

> *"Amcam da bejikmiş. Amcam, Qurûc'dan (Kaynak köyü) genç bir fille yakalıyor. Yakaladığı fillenin avlu kapısı tahrip olmamış katliamdan sonra. Amcam kapıyı söküp o gence yüklüyor ve kapıyı evine getirtip avlu kapısına taktırıyor. Çok ağır işler yaptırıyor ona. En sonunda da onu köyün yakınlarındaki Çehla Fileh (Fileh Çukuru) denen yere götürüp kafasına sıkarak öldürüyor. Müslüman olanın yapacağı bir iş mi bu Allah aşkına!"*

Hazro'nun *Tercil* köyünden Cumali ise komşu köydeki bir mağarada yaşanan aile katliamını anlatıyor:

> *"Kekan köyü vardı yanımızda, Ermeniler yaşıyormuş orada, zengin Ermenilermiş çoğu. Gerabet ailesi de böylesi zengin ailelerden biri. Kekan'daki Ermenileri öldürün diye, Emir geldiğini anlatıyorlardı. Mala Kalê (Kalê*

Ailesi) diye bir başka zengin aile daha varmış. Bu aileyle ilgili duyduklarımı anlatayım. Geceymiş, evlerini barklarını yüklemişler katırlara, katırlarına da tersten nal yapmışlar, izleri bulmasın diye. Sabah askerler gelmiş ama bakıyorlar ki ev boş, kimseler yok. İzlerini sürmüşler ama bulamamışlar. İz sürekli köye varıyor ama yoklar, Hazrolu bir izci varmış, 'bunlar katırlara tersten nal çakmışlar,' demiş. İzleri tersten sürmüşler bu kez ve bir süre sonra bir yamaçtaki mağaraya varmışlar. Mağaraya saklanmış aile. Aileyi orada öldürdükleri için oraya Kalê Mağarası (Şikefta Mala Kalê) deniliyor o günden bugüne. Asker de gelmiş, çok asker varmış, etraflarını kuşatmışlar, yaz ayları olduğu için mağarada su yokmuş. Mağara derin olduğu için askerler kılıçla öldüremiyor. Katırları Kekan'a göndermişler, çalı çırpı yükleyip getirmişler. Getirdikleri çalı çırpıyı katırlardan indirip mağaranın ağzını doldurmuşlar. Sonra mermilerini boşaltmışlar, bir heybe dolusu barut çıkmış ortaya, fitili yakıp çalılara fırlatmışlar, fırlatmayla beraber güm diye bir patlama sesi gelmiş, çalılar tutuşmaya başlamış. Mağaradakiler dumanlar arasından çıkıyormuş. İnsanlar ellerini yüzlerine götürerek alevlerden kaçıyormuş, kaçan her kişiye kayanın başından belki 100 el ateş etmişler. Her bir adam 10 mermiden fazla yemiş. Rahmetli babam 'biz bunları kendi gözlerimizle gördük diyordu,' diyordu. Ateş sönmüş, mağarada kimse kalmamış, bir süre sonra 7 yaşlarında bir çocuk gözlerini kaşıyarak ve öksürerek mağaradan çıkmış. Herkes çok şaşırmış. Yaşlılardan bazıları 'Allah'ın hatırı için bunu öldürmeyin, bu çocuğu öldürmeyin,' demiş, önlerine Kur'an'ı götürmüşler ama kimse dinlememiş, belki 50 el ateş edilmiş çocuğa ve çocuk tir titreyerek can vermiş oracıkta. Anlayacağın hepsini o mağarada öldürmüşler."

Öldürülme mekânlarının isimlerine dair öne çıkan bir diğer özellikse, bazı mekânların adlandırılmasında kullanılan sözcüklerin halk tarafından pejoratif anlamlarla kullanılmasıdır. *Şikefta Terman* (Leşler Mağarası), *Kelax* (Leş) ve *Lana Gawiran* (Gavurların İni) gibi isimleri bu kategoride sayabiliriz. *Term* ve *kelax* sözcükleri her ne kadar sözlük anlamı itibariyle ölü, kadavra gibi anlamlar içerse de, her iki kavram da ekseriyetle hayvan ölüleri için kullanılmaktadır.

Bu öldürülme mekânları için verilen isimler kişilerin etnik veya dinsel aidiyetleri bağlamında da farklılık arz etmektedir. Bu mekânlara verilen isimlerdeki aşağılamaya vurgu yapan iki kişinin de *bavfileh*, yani Müslümanlaşmış Ermeni olması bu açıdan dikkat çekicidir. Aile üyelerinin bir kısmı 1915'teki soykırımdan kurtulan 35 yaşındaki Süleyman şöyle anlatıyor:

> *"Firqê ve Karikê köyleri arasında Şikefta Terman (Leşler Mağarası) dedikleri bir mağara var. 'Term,' hayvan leşi demek. Biz ise oraya Şikefta Garo (Garo'nun Mağarası) deriz. Bu isim Ermenicedir. Bu mağara o kadar derindir ki, çok fazla ilerleyemezsiniz. Mağaranın arka kısmında bir kaynak var ve su oradan yüzeye çıkar. Yüzeye çıkan su, 6-7 metrelik bir yükseklikten aşağıya dökülür. Bir tarafta öyle büyük bir kaya var ki, diğer tarafa geçmek imkânsız. Uçurum gibi bir yer. O dönemde çevredeki Ermenileri toplayıp bu mağaraya götürüyorlar. Sonra Ermenileri öne alıp, arkalarına geçiyorlar. Ardından silahlarını ateşleyip onları öldürüyorlar. O günden sonra bu mağaranın adı Şikefta Terman (Leşler Mağarası) olarak değiştiriliyor. 'Term,' tam olarak nedir? Bir hayvan öldüğünde veya telef olduğunda biz ona 'term' deriz. İnsan ölüsü için 'leş' denmez, hayvan ölüsü için denir."*

Müslümanlaştırılmış bir Ermeni aileden gelen, Silvan'ın Gundê Cano köyünden 57 yaşındaki Harun, civardaki toplu öldürülme mekânlarından bahsederken bir mekâna verilen ismin sonradan

orada kurulan köy ismine dönüşmesine olan tepkisini dile getiriyor:

> *"Silvan'daki hangi köylüye sorsan bilir: Newala Kuştiya (Ölüler Deresi) denilen bir yer vardır. Benim yaşadığım köyde de Newala Qetla (Katliam Deresi) vardır. 'Kelexa,' ne demek biliyor musun? Hayvan hastalıkları olduğunda hayvanları götürüp bir yere atarlar, hayvanların toplu şekilde gömdükleri yere 'Kelexa' denir. Ermenileri toplu halde öldürdükleri yerdir buranın ismi, 'Kelexa' demesen kimse köyün ismini bilmez. Bu toplu katliam yerinin ismini kendi köylerine vermişler. Ama garibanlar anlamı nedir bilmezler. Çala Filehan (Ermeni İni) diyorlar, ben de Müslüman İni diyorum! Niye biliyor musun? Hayvanları öldürüp çukura atıyorlar. Dikkat et, Hıristiyanlığı geçtim, onları insan olarak kabul etmiyorlar, bu mantıkla onları öldürmüşler. Böyle zorluklar çekmiş bir milletin çocuğu ne zamana kadar bunu görmezden gelebilir, duymazdan gelebilir?"*

Çermik'in bir köyünde doğan emekli öğretmen Mahir, 110 yaşında ölen, soykırım esnasında 13 yaşında olan, Ermenilerin toplanması, yürütülmesi ve Akrag köyü yakınlarındaki *Lana Gawiran* isimli Düden'e atılmasına bizzat tanıklık etmiş Zülfikar isimli köylüsü ile yaptığı sözlü tarih görüşmesinden öğrendiklerini şöyle aktarıyor:

> *"Kendisinin okuryazarlığı yoktu ama bütün ömrü boyunca yaşadıklarını hatırlayan bir insandı. Siverek'te toplatılan Ermeni kadın ve çocukların -içlerinde yaşlı ve genç erkek yok- sadece kadınlar ve çocuklar var. Bu kadın ve çocukların Siverek'ten Köksal'a getirilip Köksal'da bir Düden'e atıldıklarıyla ilgili olarak konuştu, kendisinin de bizzat işin içinde olduğunu, olup bitenlere tanık olduğunu anlattı. Ermenilerin toplu halde götürülüp Katran dağının yayla mevkiindeki bir Düden'e atıldığını söyledi. Lana Gawuran dediğim yer, katliamın yapıldığı*

Düden'in adıdır. Köksal'da, Akrag (zazakî adı) köyündedir bu yer. Köksal, Çermik'in yaklaşık 11 km. batısında yer alan bir köy."

Görüşme esnasında bu tanıklığa dair detaylara girmek istemeyen Mahir'in ses kayıt cihazını kapattıktan sonra anlattığına göre, Zülfikar annesi ile tarlada buğday biçiyormuş. Uzaktan bir kalabalığın belirdiğini görmüşler. İlk başta asker sanmışlar gelen insanları. Fakat yaklaştıklarında sadece kadın ve çocuklardan oluşan insanlar olduklarını, yanlarında silahlı askerlerin bulunduğunu görmüşler. Çevredeki insanlar da meraktan bu kafileye eşlik etmeye başlamış. Ardından tepede bulunan ve günümüzde *Lana Gawiran* olarak adlandırılan Düden'e vardıklarında, kadın ve çocukların askerlerce diri diri Düden'in içine atıldığını, o esnada çevre köylerden gelen insanların Düden'e atılmaya çalışılan Ermenilerin kıymetli takılarını, elbiselerini ve ayakkabılarını almak için uğraştığını bizzat gözleriyle gördüğünü; kendisinin de ayağına büyük gelen bir ayakkabı çiftini aldığını ve onu uzun süre giydiğini anlatan Zülfikar dedenin o esnada ağlamaya başladığını söylüyor Mahir.

Hafıza mekânlarını oluşturan diğer kategori ise Ermenilerden kalma maddi kalıntılarla ilgilidir. Bu mekânlar genellikle 1915'in ardından Ermenilerden kalan kilise, bağ, bahçe, değirmen ve çeşme vb. mekânlardır: *Bewanê Dêrê* (Kilise Tarlası), *Baxçê Garabet* (Garabet'in Bahçesi), *Erdê Kêvo* (Kêvo'nun Tarlası), *Kaniya Bozo* (Bozo çeşmesi), *Zevîya Garo* (Garo'nun Tarlası), *Tûya Mardo* (Mardo'nun Dutluğu), *Erdê Keşîşî* (Keşiş'in Tarlası), Dara Evane (Evan'ın Ağacı).

Kulp'a bağlı Kuye (İslamköy) köyünden 80 yaşındaki Elif isimli kadın görüşmecinin Evan'a dair hikâyesi Kürt cenahında şiddetin sıradan insanlar üzerinden nasıl uygulandığını göstermenin yanı sıra, bir hafıza mekânının nasıl ortaya çıktığını göstermesi açısından da son derece ilginç:

"Evan, Hasan isimli bir köylümüz tarafından kurtarılmış ve yıllarca ahırda gizlenmişti. Bir gün Hasan tar-

laya gidince, Evan da nasılsa aradan zaman geçti, artık bana karışmazlar diye düşünüp dışarı çıkıyor. Köylüler Evan'ı yakalayıp Xanzaran Çeşmesi'nin başına götürüyorlar. Evan'ı soyuyor, sonra da öldürüyorlar. Cesedini bir dereye atıyorlar. O akşam kuvvetli bir yağmur yağıyor. Herkes suyun Evan'ı götüreceğini düşünüyor ama birkaç gün sonra bakıyorlar ki Evan'ın olduğu yerde toprak çökmüş ve üstü örtülmüş. Bir süre sonra orada bir ceviz fidanı yeşermiş. O ağaç hâlâ duruyor ve köylüler Dara Evane (Evan'ın Ağacı) diyorlar o ağaca. Evan'ı öldürdüler ama bir ağaç olarak yeşerdi ve adı hiç unutulmadı."

Kolektif olarak örgütlenen bu öldürme eylemi sonrasında mucizevî bir şekilde gerçekleşen toprak kayması ve ardından bir ceviz ağacının aynı yerde yeşermesi, Evan'ın masum ve günahsız olduğu, haksız yere öldürüldüğü vurgusuyla dile getiriliyordu görüşmelerde. Ceviz ağacının Evan ismiyle anılması, bu yerin 1915'e dair bir hafıza mekânı olduğunun göstergesi.

1915'e dair hafıza mekânlarından biri diğeri ise, o dönemde Lice Kaymakamı olan Hüseyin Nesimi'nin mezarı olduğu söylenen yerdir. Halk arasında *Tirba Qaymeqam* (Kaymakam Türbesi) ya da *Mezerê Qaymeqam* (Kaymakam Mezarı) olarak bilen yerin hikâyesini yazar Şeyhmus Diken anlatıyor:

Mesela Lice Kaymakamı Hüseyin Nesimi olayı var. Bütün ilçelere emir gönderiliyor. Emirde 'ferman çıktı, Ermeniler tehcir edilecek, sürgüne gönderilecek, siz de ilçe hudutlarınız dahilindekileri kafileler hâlinde Diyarbekir'e doğru yola çıkarın,' deniliyor. Demek diğer ilçelerdeki kaymakamlar da bu emre uymuşlar. Diğer taraflardan böyle bir ses çıkmadığına göre öyle biliyoruz. Ama Lice Kaymakamı buna direniyor. Giritli bir Bektaşi Tekkesine mensupmuş, hatta eksi Mülkiyeli imiş, elbette sonradan hikâyesini öğreniyoruz Hüseyin Nesimi'nin. Eski komü-

nistlerden Abidin Nesimi'nin de babası aynı zamanda. Hüseyin Nesimi bu kararın uygulanacağını biliyor aslında. Er veya geç bu olay gerçekleşecek ama geciktireyim, insanları duyarlı kılayım, hiç değilse belki kaçıp kurtulabilirler canlarını diye düşünüyor. İnançlı bir adam, vicdanı da elvermiyor. Hatta o dönem köyleri de dolaşıyor . Birkaç yere de gidiyor, bunların niyeti kötü, başınızın çaresine bakın, erkekler kaçsın bir yerlere gitsin. Kadınlar çocuklar da Müslüman ailelerin nüfusuna geçsin, belki bu hengâme atlatılır, daha sakin bir dönemde yeniden kendi kimliğinizle yaşayabilirsiniz diyor insanlara. Vali buna 'sen gel' emri gönderiyor. 'Bana yazılı emir gelmediği müddetçe ben sözlü emirle böyle bir uygulama yapamam, sonradan mesul duruma düşerim,' diyor Kaymakam. Bunun üzerine Vali de, 'gel vilayete, emri sana burada tebliğ edeceğim,' diyor, Kaymakam da kabul ediyor ve yola çıkıyor. Bir taraftan da Vali, Çerkez milislerine talimat veriyor: "Yanınıza yeterince asker alın, yolda pusu kurun ve halledin bunu.' Qetim'le Karaz diye bir köy var. Onun arasında bir yerde pusu atıyorlar Çerkez milisler ve askerler. Kaymakam Hüseyin Nesimi'yi pusuda öldürüyorlar. Sonra da bunun yaygarasını şöyle koparıyorlar: 'Ermeniler devletin kaymakamına pusu kurup öldürdü.' Tabi olayın böyle olmadığını halk biliyor. Kaymakamın ne kadar merhametli bir insan olduğunu da biliyorlar. Bundan üç dört yıl önce, halkın yüz yıldır Tirba Qaymeqam (Kaymakam Türbesi) yahut Maqama Qaymeqam (Kaymakam Makamı) diye telaffuz ettikleri o yeri görmeye gittik bir grup arkadaşla. Yaşlı bir insan gördüm orada, 'Kaymakam Makamı'nın hikâyesi nedir? Hüseyin Nesimi'yi niye öldürdüler?' diye sordum. "Kaymakam Ermeni'ydi, öldürdüler," dedi. Tek kelime etti adam. 'Kaymakam Ermeni'ydi, öldürdüler.' Aslında Ermeni dostu olduğu için halk da onu öyle biliyor."

Görüşmecilerin büyük çoğunluğunun bu hafıza mekânlarına dair bilgisi kendi aile büyüklerine dayanmaktadır. Bazıları bunu bizzat o döneme tanıklık etmiş dedesi/ninesi ya da anne/babasından dinlerken, bazıları da daha sonraki kuşaklardan dinlemişlerdir. Özellikle Ermenilerin toplu öldürülme mekânlarına dair anlatıların çokluğu bu mekânlar etrafında oluşan hikâyelerin gerçeküstü bazı unsurlarla birleşmesine neden olmuştur. Pierre Nora'nın bahsettiği hafıza mekânlarını önemli ve karmaşık kılan en temel iki etkeni akla getirmektedir bu da. Hafıza mekânları basit ve muğlak yapılarıyla doğal ve duyarlı deneyime doğrudan açıktırlar fakat aynı zamanda soyut bir varoluşa sahiptirler.[8] Bu belirlemenin Ermenilerin öldürüldüğü ve bugün hatırlandığı mekânlarda ciddi bir geçerliliğinin olduğuna şüphe yoktur.

Bu öldürülme mekânlarına sembolik olarak anlam ve duygu yüklenmesi çoğu zaman korku üzerinden gerçekleşir. Birçok görüşmeci, kendi bölgelerindeki toplu öldürülme mekânlarının çocukluklarına damgasını vuran bir korku mekânı olduğundan bahsetti. Çobanlık yaparken hayvanları bu mekânların uzağında otlatmak, ava giderken bu mekânlardan geçmemek ya da illa oradan geçmek gerekiyorsa besmele çekmek gibi yaygın davranışlardan bahsedildi. Eğil doğumlu Rıdvan, köylerine yakın öldürülme mekânlarına yönelik korkusunu şöyle anlatıyor:

> *"Çocukken arkadaşlarımla birlikte Zanga'lara çokça giderdim. O yıllarda Zanga'lardaki Ermenilerin tekrar uyanıp kalkacaklarını düşünürdük."*

Bu hafıza mekânları, Ermenilerin kendisi fiziksel olarak bulunmasalar da, onlardan kalan izler olarak sürekli o çevrede yaşayanlara Ermenileri hatırlatmaktadır. Bu noktada bir "öteki" olarak Ermeniler, hayaletimsi bir varlık olarak anlam kazanırlar. Fiziksel olarak olmasa da maddi objeler, mülkler ve hafıza mekânları itibariyle hâlâ o yerde durmaktadırlar. Varlıkları orada yaşayanlar üzerin-

8- Pierre Nora, *a.g.e.*, s. 32.

de etki yaratmaya devam etmektedir: Hayaletin varlığı yokluğu sayesinde belirir.[9]

Bugün bu öldürülme mekânlarının birçoğu 1915'teki rolleriyle anılmakta ve adlandırılmaktadır. Neredeyse Diyarbakır'ın her ilçesinde toplumsal hafızaya kazınmış birkaç öldürülme mekânı bulunmaktadır. Bölümün girişinde alıntıladığımız Mardin doğumlu ünlü Kürt şairi Arjen Arî'nin Hrant Dink'in katledilmesinin ardından yazdığı "Agos" isimli şiirde bahsettiği *Hezaza Rûtan* (Rûtan Göçüğü) ve *Keleha Zêrzewanê* (Zêrzewan Kalesi), 1915'teki katliamların hafıza mekânına dönüşmüş iki önemli toplu mezara gönderme yapmanın ötesinde; bu hafızanın ne kadar geniş bir coğrafyaya yayıldığını göstermesi açısından da son derece önemlidir.

Eğil'deki Hezaza Rûtan'a dair birçok tanıklığı yukarıda aktarmıştık. Çınar ilçesine bağlı Zêrzewan Kalesi, Diyarbakır-Mardin yolu üzerindeki bir tepeye kurulmuştur. 2014 yılının Şubat ayında, kaleyi gezen iki kişi su sarnıçlarının birinde bazı insan kemikleriyle karşılaşmıştır. Jandarma'nın incelemesi sonrasında 25 insanın kafatasına ulaşıldı. Bunun devamında dönen tartışma ise kemiklerin hangi zamana ait olduğu meselesiydi. Çünkü Zêrzewan Kalesi 1915'te Diyarbekir'den Mardin'e götürülen Ermenilerin toplu olarak öldürüldükleri mekânların başında geliyordu.[10] Ayrıca sadece 1915 değil, başka zamanlarda da toplu öldürmelerin gerçekleştirildiği bir mekân olmuştu. Haberin duyulması üzerine İnsan Hakları Derneği'ne başvuran Mehmet Selim Gökçen, kemiklerin 1937 yılında dönemin Mardin Valisi Fahri Onursal tarafından idam edilen ve aralarında dedesi Mahmut Ahmet'in de bulunduğu 16 kişiye ait olabileceğini belirtti.[11] Başka bazı kişilerse kalenin 1990'larda JİTEM tarafından gerçekleştirilen işkence ve cinayetlerin önemli mekânlarından biri olduğunu, bu nedenle kemiklerin 1990'lar-

9- Navaro-YashinYael, The Make-Believe Space: Affective Geography in a Post war Polity, (Durham: Duke University Press, 2012). *Akt.* Shushan Kerovpyan, "La Pierre Porteuse de Mémoire : Le Rapport À L'héritage Arménien En Turquie", Yayınlanmamış yüksek lisans tezi (EHESS, 2013), s. 51.

10- Ayrıntılı bilgi için bkz. Yves Ternon, *Mardin 1915 - Bir Yıkımın Patolojik Anatomisi*, İstanbul: Belge Yayınları, 2014.

11- "Zerzevan Kalesi'ndeki kemikler kime ait?", (Erişim: 18/07/2014): http://www.evrensel.net/haber/78243/zerzevan-kalesindeki-kemikler-kime-ait.html#.U8kVRIB_u_o

daki faili meçhullerle ilgili olabileceğini belirtiyordu. Kim bilir, belki de Arjen Arî 1915'te yaşanan trajedinin şahidi olan bu iki önemli hafıza mekânını hatırlatırken, devlet şiddetinin aynı mekânda farklı gruplara yönelik sürekliliğine de vurgu yapmak istemişti.

SOYKIRIMIN TOPLUMSAL ÖRGÜTLENMESİNDE AKTÖRLER-I DİYARBEKİR'İN ŞEHİRLİ MÜSLÜMAN EŞRAFI

"Bunlar önderlik etmediği sürece, o zavallı halk [bunları yapamazdı].
Neticede bizzat gidip Fevzi Bey'in eliyle kesmemiştir.
Getirmiştir, oradaki köylüsünün eline silah vermiş[tir], kılıç
vermiş[tir]. [Böylece] insanları bunlar organize ettiler.
Ben böyle bakıyorum.
Ve bunun nimetini de onlar topladılar; malına, mülküne,
varsa altınına veyahut tarlasına, bağına,
bahçesine konanları da bunlardı."[1]

SON DÖNEMLERDE "1915 YILINDA DİYARBEKİR'DE NELER OLDU?" sorusuna odaklanan araştırmalarda, failler arasında ismi kalın çizgilerle çizilen bir kesim de, Diyarbekir'in Müslüman şehir eşrafıdır. Vali Dr. Reşit'le işbirliği içinde soykırımın organizasyonunda rol oynadığı söylenen Müslüman şehir eşrafının, özellikle soykırımın halk nezdinde meşrulaştırılması ve örgütlenmesinde etkili olduğu iddia edilmektedir.[2] Yazılanlar bu minval üzerine olsa da, sahada yaptığımız görüşmelerde 1915, Ermeniler ve Diyarbekir şehir eşrafının rolü hakkında bilgi sunan çok az kişiyle görüşme yapabildik. Bu konuda etraflı bilgiye sahip olan neredeyse kimse yoktu. Bu-

1 - Emekli memur Çermikli Ramazan ile görüşmeden.
2 - Ayhan Aktar ve Abdülhamit Kırmızı, "Diyarbekir 1915," in *Diyarbakır Tebliğleri-Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı*, İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2013.

nun birkaç olası sebebi olduğunu düşüyoruz: Öncelikle söylemek gerekir ki, Diyarbekir şehir eşrafı olarak tanımladığımız ailelerin bugün yaşayan temsilcilerinden kimseyle görüşme yapma olanağımız olmadı. Bu özel bir tercih değildi, aksine görüşme arayışlarımız da oldu ama bu ilişkilere ulaşmak ve görüşmek mümkün olmadı. Zira ismi zikredilen eşraf ailelerinin büyük kısmı bugün Diyarbakır'da ikamet etmiyor ve görüşme yaptığımız kişiler içerisinde bugün bu ailelerle ilişkilerini devam ettiren neredeyse kimse yok. Fakat bir olasılık olarak bu ailelere mensup kişilerle görüşme yapabilseydik sonuç değişir miydi, bilgilenme olanağımız olur muydu diye sorulacak olursa, yine olumlu yanıt vermek mümkün değil. Bu tespitin gerekçesini aşağıda yapacağımız değerlendirmelerde izah etmeye çalışacağız.

Diyarbekir şehir eşrafının 1915'teki rolüne dair bilgiye ulaşmadaki en büyük sıkıntılardan birinin şehrin nüfus yapısında son elli-altmış yılda yaşanan değişim olduğunu belirtmek gerek. Dicle Üniversitesi'nden İnan Keser'in yaptığı araştırmaya göre, bugün Diyarbakır'da yaşayan insanların sadece %2'si 1950 yılından önce şehre yerleşmiş.[3] Diyarbakır'ın son elli-altmış yılda yaşadığı büyük nüfus hareketi sonucunda şehrin çehresinde, mimarisinde ve yönetim kademelerinde büyük değişiklikler yaşanmış. Siyasi ve kültürel olarak yaşanan değişimin bir diğer göstergesi de, şehrin adının Diyarbakır yerine, Kürtçe ismi olan *Amed*'le anılmasıdır. Bütün bunların, şehrin geçmişine dair hafızasında kesintilere sebep olması gayet doğaldır. Geçmişte milletvekili, belediye başkanlığı gibi yönetim kademelerini adeta tekelinde bulunduran eşraf kesimi, 1960'lardan bu yana Diyarbakır'ın siyasetinden, yönetiminden, sosyal hayat ve kültüründen neredeyse silinmiş durumdadır.

Ermeni Soykırımı'nda Müslüman şehir eşrafının rolüne dair sorduğumuz sorulara yanıt alabildiğimiz görüşmeci sayısı sadece dört kişiden ibaretti. Bunların üçü siyasetçi, araştırmacı, yazar

3- İnan Keser, *Göç ve Zor: Diyarbakır Örneğinde Göç ve Zorunlu Göç*, Ankara: Ütopya Yayınları, 2011, s. 59.

kimliğiyle kamuoyu tarafından tanınan kişilerdi. Diyarbakır hakkında yazılar, kitaplar yazmış; sözlü kültürden, kendi deneyimlerinden edindiklerini yaptıkları araştırmalarla harmanlamış ve bu birikimden hareketle konuşan kimselerdi. Tarık Ziya Ekinci, yaşı itibarıyla bahis konusu ettiğimiz eşraftan bazı kişilerle tanışıklığı ve ilişkileri nedeniyle oldukça önemli bir kaynak kişi konumundaydı. Şeyhmus Diken, Diyarbakır hakkında yaptığı sözlü tarih çalışmalarıyla, yukarıda ifade ettiğimiz şehrin hafızasındaki kesintileri giderip yeni kuşaklara aktarmaya çalışan bir isim. Bir zamanlar şehrin siyasi, idari, ekonomik, kültürel hayatında etkili olmuş ailelere mensup kişilerle yaptığı sözlü tarih çalışmaları nedeniyle bilgi sahibi bir kişi.[4] Amed Tigris, yakın zamanda yayınlanan *Amed (Coğrafya, Tarih, Kültür)* isimli kitapla Diyarbakır hakkında önemli çalışmalardan birine imza atmış bir araştırmacı.[5] Dördüncü kişi ise 60'lı yaşlarında, üniversite mezunu, Diyarbakır'ın çeşitli yerlerinde görevi itibarıyla memurluk yapmış, bu vesileyle birçok çevreyle ilişki içinde olmuş bir kişi. Bunların dışında ayrıntılı bilgi sahibi olmasalar da, sınırlı düzeyde konuya değinen az sayıda kimse oldu.

Öncelikle eşraf hakkında bizimle düşüncelerini paylaşan bu kişilerin değerlendirmelerine dair kısa birkaç not düşmek istiyoruz. Dört görüşmecimiz de tartışmasız bir şekilde 1915 yılında Diyarbekir'in Müslüman şehirli eşrafının suçlu olduğunu, devletle birlikte hareket ettiğini söylediler. Özellikle katliamların örgütlenmesinde, Müslüman kitlenin Hıristiyanlara karşı kışkırtılmasında ve yönlendirilmesinde etkin bir rol oynadıklarını, milis örgütlenmesinde öncülük yaptıklarını ve İttihatçı Dr. Reşit'le ortak çalıştıklarını ifade ettiler. Kesin kanaat bildiren düşüncelerle eşrafın tamamının suçlu olduğunu ifade eden görüşmecilerimizin kendinden emin kanaatlerinin temel dayanak noktası ise, eşrafın Ermeni mallarına ve zenginliklerine el koyması. Sürgün edilen yahut öldü-

4- Şeyhmus Diken, *İsyan Sürgünleri*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010); Şeyhmus Diken, *Diyarbekir Diyarım Yitirmişem Yanarım*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

5- Amed Tigris&Yıldız Çakar, *Amed Endrîgarî, Dirok, Çand (Coğrafya, Tarih, Kültür)*, Diyarbakır: Diyarbakır Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kültür Yayınları, 2013.

rülen Ermenilerin malları bugün çoğunlukla eşrafın tasarrufundaysa 1915'te oynadıkları rol nedeniyledir diye doğrudan bir bağ kurup, eşrafı suçlu addeden bir yaklaşım sergilendi. Anlatılarda bu kişilerin somut durumlarına, olaya nasıl ve nerede, ne derece katıldıklarına dair boşluklar olsa da, Ermeni mallarına el koyma konusunda eşrafın suçla ilişkisinin kesin olduğunu ifade etmektedirler. "Bu süreçten eşraf kârlı çıktı, mallara el koydular, şehrin idaresinde, siyasetinde, ekonomisinde etkin oldular" gibi bir sonuçtan hareket ediyorlardı görüşlerini aktarırlarken.

Görüşmecilerimizden bazılarının eşrafın 1915'te Ermenilere karşı olumsuz bir rol oynadığını gerekçelendirirken 1925 Şeyh Said Hadisesi'ne referans vermeleri de gözden kaçmayan önemli ayrıntılardan biriydi. Siyasi duruş itibarıyla Kürtlerin hak ve özgürlük mücadelesini destekleyen görüşmecilerimiz, 1915'te Ermenilere karşı aktif rol alan eşrafın 1925 yılında Diyarbekir şehir merkezinde devlet güçlerine destek vererek aynı safta savaştıklarını, onlar destek vermediği için Diyarbekir'den çekilen Kürt güçlerinin yenilgiye uğradığını söylediler. 1925 ile 1915 arasında bağ kurulmak suretiyle, ikisinde de olumsuz bir rol oynadığı söylenen eşrafın suçluluğunu ve tarihsel sorumluluğunu ikinci bir kez daha vurguladılar.

Görüşmecilerimizle yaptığımız mülakatları paylaşmaya geçmeden önce Diyarbekir'in Müslüman şehir eşrafı kimdir sorusuna hakkında birkaç şey söylemek istiyoruz: Eşraf derken Diyarbekir şehir merkezinde yaşayan, ekonomik durumu iyi, statüsü, mevkii, idari konumu olan kimselerden bahsediyoruz. Bir başka ifadeyle, ticaretle uğraşan, şehrin ekonomisinde etkin rol oynayan, valilik, kaymakamlık, belediye başkanlığı gibi çeşitli makamlarda bulunmuş ya da sahip olduğu dini ve entelektüel birikimle saygınlık kazanmış, şehir elitlerine dahil olmuş kimselerden bahsediyoruz. Diyarbekir her daim idari, ekonomik, kültürel bir merkez olmuş, yaklaşık 400 yılı bulan Osmanlı hâkimiyeti döneminde de bu vasfını devam ettirmiş bir şehirdir. Osmanlı bürokrasisinin hayli hâkim olduğu Diyarbekir merkezinde zamanla heterojen bir eşraf tabakası şekillenmiştir. 1915 öncesinde Ermenilere karşı bir-

leşen Müslüman şehir eşrafı arasında, Osmanlı bürokrasisinden gelmiş, Diyarbekir'e yerleşmiş kişiler de vardır. Türkmen, Kürt ya da Arap, farklı etnisitelerden ileri gelen kişiler de vardır içlerinde. Bunların kimisi ekonomiyle, ticaretle meşgul; kimisi müftülük, nakıbüleşraflık, mollalık, kadılık gibi dini, entelektüel, hukuki vasıfları olan kişilerdir. Kimisi de mebus, şehremini (belediye başkanı), kaymakam gibi idari, temsili makamları işgal etmiş kimselerdir. Şehir eşrafını Diyarbekir'in ilçe ve kasabalarındaki yönetici tabakadan, ağalardan, beylerden ayıran en önemli fark; eşrafın şehirde yaşaması, şehrin se devlet merkezi ile daha sıkı bir bağ, iletişim ve etkileşim içinde olmasıdır.

Diyarbekir Valisi Dr. Reşit ve Soykırımdaki Rolü

Diyarbekir eşrafından olup Diyarbakır'ın tarihi, kültürü, coğrafyası, folkloru gibi konularda onlarca esere imza atmış bir kültür insanı olan Şevket Beysanoğlu, 1915'in tanıklarından Beysanzade Molla Ahmet'in oğludur. *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi* isimli üç ciltlik eserinde Şevket Beysanoğlu, 1915'te rol oynayan eşrafa dair en etraflı bilgiyi sunmaktadır. Görüşme yaptığımız kişilerin değerlendirmelerini karşılaştırdığımızda ana kaynağın Beysanoğlu'nun eseri olduğu anlaşılmaktadır. Sadece görüşme yaptığımız kişiler değil, bu konuda kalem oynatmış neredeyse herkesin eşraf hakkındaki referans noktası Beysanoğlu'nun ismi geçen kitabıdır. Tarık Ziya Ekinci, önce katliamın organizasyonunda Dr. Reşit'in rolüne açıklık getiriyor, ardından da referans vermeden Şevket Beysanoğlu'nun kitabında anlattığı eşrafın örgütlenmesine dair bilgiyi özetliyor:

> *"Güneydoğu'da Diyarbakır civarındaki Ermeni katliamını planlayan kişi İttihat ve Terakki Partisi'nin kurucusu Reşit Bey'dir. Dr. Reşit Diyarbakır valisidir. Gelir gelmez Diyarbakır vilayetine derhal bir komite oluşturuyor. Talat Paşa'ya da bir mektup yazıyor ve diyor ki 'buradaki Ermeniler neredeyse her şeye hâkim konumdadır.*

Devlet nüfuzunu yavaş yavaş ellerine geçirmiş vaziyettedirler. Bunların mutlaka tasfiye edilmesi gerekir.' Galiba Talat Paşa da telgraf ile Ermenilerin silahlı bir ayaklanmada bulunacağı tehlikesi karşısında tedbir alınmasını istiyor ve Reşit Paşa'nın da beklediği bir şey bu. Reşit Paşa dediğim gibi bir komite oluşturuyor. Bu komitenin başına da, Diyarbakırlı Pirinççizade Arif Bey'in çocukları geçiyor. Albay Cemilpaşazade Mustafa Nusret Paşa başkanlığında, Pirinççizade Feyzi Bey'den, vilayet mektupçusu İbrahim Bey'den, Jandarma Komutanı Binbaşı Rüştü Bey'den, İttihat Terakki sorumlusu kâtibi Yasinzade Şevki Bey'den (Şevki Ekinci, Mustafa Ekinci'nin babası ve kardeşi Yahya Bey'den), yine Milli Müdafaa Emniyet Başkanı Veli Bey'den, vali Nejdet Bey'den, polis Müdürü Memduh Bey, milis komutanı Şevki Bey, Müftüzade Şeref Uluğ gibi kişiler komitede. Bu isimler, Diyarbakır eşrafının ileri gelen zengin, varlıklı insanları. Mesela Pirinççizade Fevzi Bey hem bakanlık hem de milletvekilliği yapmış. Şeref Bey daha sonra birinci TBMM'de milletvekili oldu. Memduh Bey Diyarbakırlı, aynı zamanda Diyarbakır Emniyet Müdürlüğü yaptı.[6] Ben bunlardan Şeref Bey ile (Şeref Uluğ) dostluk ettim, CHP'de birlikte çalıştık. Yönetim kurulunda yer aldık. O zaman bilmiyordum onun bu işe karıştığını. Sonradan Diyarbakır etrafındaki o köylerin birçoğuna sahibi olduğunu öğrendim. Bunu öğrendikten sonra tahmin ettim, Ermeni katliamında yer almış olabileceğini."

6- Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi* isimli kitabında konuya dair şunları yazıyor: "Dr. Reşit Bey göreve başlar başlamaz durumun vehametini, Müslüman halkın içinde bulunduğu gergin havayı hemen anlamış ve bazı önlemler almak, girişimlerde bulunmak gereğini duymuştur. İlk iş olarak, Mektupçu Bedri, Jandarma Komutanı Rüştü, eşraftan Yasinzade Şevki, Pirinçzade Feyzi, Müftüzade Şeref (Uluğ) beylerden oluşan bir 'Tahkik Hey'eti' oluşturdu. Peşinden, sivil halktan bir 'Milis alayı' teşkil edildi. Bu alayın başında Cemilpaşazade Mustafa Bey (Albay rütbesi ile) bulunuyordu. Diğer milis subayları şunlardı: Binbaşı: Yasinzade Şevki (Ekinci), Yüzbaşılar: Zazazade Hacı Süleyman, Cercisağazade Abdülkerim, Direkçizade Tahir, Piriççizade Sıtkı (Tarancı), Teğmenler: Halifezade Salih, Ganizade Servet (Akkaynak), Muhtarzade Salih, Şeyhzade Kadri (Demiray), Piranizade Kemal (Örnen), muhtarzade Salih, Yazıcızade Kemal, Hacı Bakır."

Şeyhmus Diken, Vali Dr. Reşit'in şehir eşrafını nasıl ikna ettiğini anlatıyor. Söylediğine göre, önce eşraf ikna edilmeli ki, onlar vasıtasıyla toplum üzerindeki nüfuzlarını kullanarak halkı sürece dahil etmek mümkün olsun. Diken'e göre, eğer eşraf dahil olmasaydı, bu politikaya karşı çıksaydı ya da ayak direseydi bu derece büyük katliamlar gerçekleşmezdi. Yine eşrafın olaya dahil olmasında dini saiklerin etkili olduğunu, milli bilinçten yoksun Kürtlerin inanç temelinde yaklaştığını söylüyor. Ama en büyük motivasyon kaynağının Dr. Reşit'in ganimet konusundaki teklifi olduğunu ekliyor. Buna göre elde edilecek ganimet, yani Ermeni malları sürece dahil olan kişiler arasında paylaştırılacak. Ama ele geçirilen para ve ziynet eşyası kendisine getirilecek, kendisi bunu ordunun savaş ihtiyaçlarını karşılamak üzere Hilal-i Ahmer'e (Kızılay) verecek.

"Diyarbakır eşrafı şöyle bir rol oynuyor: Bir defa, bunlar eşraf ve büyük aileler oldukları için toplumda zaten bir ağırlıkları var. Ağırlıkları olduğu için, kamuoyunu bu işe hazırlama konusunda ikna kuvvetleri yüksek. Eğer bunlar bu işe ikna olmasa, bunlar bu işte direnselerdi, belki de Çerkez Reşit bu kadar vahşice ve toplu bir katliama girişemeyecekti. En azından onlar tavır geliştirebilirlerdi ama maalesef herhangi bir tavır geliştirmiyorlar. Çünkü onların da, o dönem için Kürtlük üzerinden bir milli bilinçleri yok, sadece inanç temelli bakıyorlar olaya. Her gün gidip namazını Ulu Cami'de kılan ve olaya sadece gücünü pekiştirmek amacıyla bakan tipler. Zaten adı üzerinde, eşraf aileleri. Dr. Reşit onları ikna ediyor, 'Ermenilerin bütün malına mülküne siz sahip çıkacaksınız,' diyor. 'Sadece yükte hafif pahada ağır ziynet, takı ve para pul gibi şeyler varsa, bulduğunuz vakit onları getirip bana teslim edeceksiniz, ben de bunları Hilal-i Ahmer için, Kızılay için alacağım,' diyor. Savaş dönemi, çeşitli yerlerde savaşan askerlerin paraya pula ihtiyacı olduğunu söylüyor ve eşrafı da bu söylemlerle hazırlıyor. Hâlbuki malların büyük çoğunluğuna kendisi bi-

reysel olarak el koyuyor. Kızılay'a da göndermiyor. O da ayrı bir hikâye."

Tarık Ziya Ekinci, Diyarbekir'in Müslüman şehir eşrafının Vali tarafından örgütlendikten sonraki ilk görevinin Sur içindeki Ermeni mahallesine operasyon düzenlemesini organize etmek olduğunu söylüyor. Bunlara geniş yetkiler tanındığını, istedikleri kişiyi tutuklayabildiklerini, Ermeni mahallesinde bütün önde gelen kişilerin tutuklanıp, İç Kale'deki cezaevine kapatıldığını anlatıyor. Ardından silah arama bahanesiyle bütün Ermenilerin evlerinin aranmaya başlandığını, insanlardan zorla silah getirmelerinin istendiğini, işkence gibi insanlık dışı uygulamalara başvurulduğunu, çok sayıda insanın İç Kale'deki hapishaneye kapatıldığını söylüyor. Cezaevinde artık insan koyacak yer kalmadığından, Vali Dr. Reşit, bu kişilerin Musul veya Suriye çöllerine gönderilmesi için hükümetten talepte bulunduğunu, bu sevk talebi ile birlikte öldürülmeleri için de müsaade istediğini dile getiriyor Ekinci.

Tarık Ziya Ekinci'nin ifadelerinden anlaşılıyor ki, Vali Dr. Reşit yaptığı her şeyi hükümet merkezinin bilgisi dahilinde yerine getiriyor. Eşrafın bu süreçteki rolüne dair bir değerlendirmeyi de memur Ramazan yapıyor. Ramazan'ın anlattığına göre, eşrafın bizzat kendisi öldürme olaylarına iştirak etmiyor ama insanlar üzerindeki nüfuzunu kullanıp onların silahlandırılması ve organizasyonunda aktif rol alıyor:

"Bunlar önderlik etmediği sürece, o zavallı halk [bunları yapamazdı]. Neticede bizzat gidip Fevzi Bey'in eliyle kesmemiştir. Getirmiştir, oradaki köylüsünün eline silah vermiş[tir], kılıç vermiş[tir]. [Böylece] insanları bunlar organize ettiler. Ben böyle bakıyorum. Ve bunun nimetini de onlar topladılar; malına, mülküne, varsa altınına veyahut tarlasına, bağına, bahçesine konanları da bunlardı."

Diyarbekir'de Ermeni Soykırımı'nın organizasyonunda eşraf olarak en çok ismi geçen kişinin Pirinççizade Fevzi Bey olduğunu be-

lirtmek gerekir. Uzun yıllar Diyarbekir mebusluğu (milletvekili) yapmış olan Pirinççizade Fevzi Bey'in katliamın organizasyonunda rolü olduğunu söyleyen Tarık Ziya Ekinci, kendisinin bir misyoner gibi civardaki yerleşim birimlerini dolaştığını, halka telkinlerde bulunarak "Ermenilerin katlinin vacip olduğu" propagandası yaptığını, bu amaçla yanında din adamları götürerek telkinlerine dini bir boyut da kattığını söylüyor:

> *"Fevzi Bey milletvekili. Diyarbakır'dan çıkıyor ve civar illeri ve ilçeleri [dolaşıyor]. Cizre'ye gidiyor, Batman'a gidiyor, köylere gidiyor. Birçok çevre ile görüşüyor gittiği yerlerde. Mardin'in ilçelerine gidiyor; yanında din adamları da götürüyor. 'Ermenilerin katli vaciptir. Türkiye'yi Ermenilerden kurtarmak şarttır. Ama kadınlarına dokunmayın, beğendiğiniz güzel kızları alabilirsiniz. Dinen de bu kadınlarla evlenmek caizdir, hatta bir Ermeni kızı almak sevaptır,' gibi söylemlerle insanları ikna etmeye çalışmış. Bir yandan kendisi anlatıyor, diğer yandan da mahalli din adamları."*

Tarık Ziya Ekinci, görüşmenin devamında Fevzi Bey'in Batman'a bağlı, Dicle kıyısındaki Şikeftan Köyü'ne gittiğini, Raman Aşireti'ne ait bu köyde Aşiretin kadın lideri Perihan'ın suç işlemiş iki oğlu ile görüştüğünü ve onları bu katliam sürecine dahil edecek adımın da böyle atıldığını söylüyor. Mustafa ve Ömer adındaki bu iki kardeş verilen vazifeyi yerine getirirlerse Diyarbekir valisi onların suçlarını affedecektir. Kendilerine bu sözü veren Fevzi Bey, iki kardeşin Diyarbekir Valisi Dr. Reşit'le görüşmesi için gerekli düzenlemeyi yapıyor.

Mustafa ve Ömer kardeşler Diyarbekir Valisi ile görüşüyor ve vali onlara suçlarının affedildiğine dair yazılı bir belge veriyor. Karşılığında ise İç Kale'de tutuklu bulunan Ermeni ileri gelenlerini Dicle Nehri üzerinden Musul'a sürgün yolculuğuna çıkarmaları, ama ıssız bir yerde hepsini öldürmeleri isteniyor. Olayın devamını Raman Aşireti'nin ileri gelenlerinden mimar Hilmi Demirer'den

aktaracağız ama olayın buraya kadarki kısmında Tarık Ziya Ekinci ile Hilmi Demirer'in anlatımları arasındaki bir fark gözümüze ilişiyor. Hilmi Demirer'in anlatısında Pirinççizade Fevzi Bey'in ilişkinin kuruluşundaki rolüne dair herhangi bir değerlendirme bulunmuyor. Bu durumu Hilmi Demirer'e sorduğumuzda kendisinin kesin bir bilgisinin olmadığını, Pirinççizadelerin devlete yakın olduğunu ve belki de katliam için kullanılacak kişilerin seçiminde valiyi yönlendirmiş olabileceğini söylüyor. Bunun üzerine Pirinççizadelerle Raman Aşireti arasındaki ilişkiye dair bir bilgiyi paylaşarak teyit etmesini istiyoruz. Hilmi Demirer'in babası, geçmişte aşiretin liderliğini yapmış olan Emin'in oğlu Hüseyin Demirer tarafından kaleme alınmış olan *Ha Wer Delal* isimli kitapta Pirinççizadelerle Raman Aşireti arasında kirvelik ilişkisi olduğu söyleniyor. Böyle bir ilişki var mı diye soruyoruz. Hilmi Demirer bu bilgiyi doğruluyor:

> *"Evet var, [Pirinççizade] Sıtkı kirvemizdi bizim. Çok şeyimiz var. Bu kirveliği Emin tarafından davet edilerek yapılmıştır. Dost eli uzatılmıştır. Sıcak bir el uzatılmıştır."*

Bu tartışmalar bize, 1915'te eşrafın rolüne dair şu tarz yorumlar yapma olanağı sağlamaktadır. Eşraf sadece şehir merkezindeki katliamların örgütlenmesinde değil, civardaki yerleşim birimlerinde de nüfuzlarını kullanarak, buralarda ikamet eden ağa, bey, aşiret reisi gibi ileri gelen kesimlerin sürece dahil olmasında da etkili olmuştur.

Şeyhmus Diken de, katliamın örgütlenmesinde Dr. Reşit'i anlatısının merkezine yerleştirenlerden. Dr. Reşit'in öncesinde Türklük adına katliamlar yapmış, 1915'te kendisine bağlı özel Çerkez milisleri vasıtasıyla Ermenilerin yok edilmesini planlamış bir kişi olduğunu söylüyor bize. Yaptığı bir araştırmaya referans vererek Şeyhmus Diken, Dr. Reşit'in valiliği döneminde 126 bin Ermeni'nin kafile hâlinde sürgün edilerek katledildiğini söylüyor:

> *"Doktor Çerkez Reşit, buraya vali olarak tayin ediliyor. Bildiğim kadarıyla İttihat Terakki'nin de kurucularından*

biri. Ama sicili bozuk bir vali, daha önce başka yerlerde de benzer katliamları Türklük adına yapmış biri. Buraya gelirken yanında Çerkezlerden oluşmuş bir grup milisini de getiriyor. 1915'te Dahiliye Nezareti'ne, yani İçişleri Bakanlığı'na gönderdiği bir telgraf var. Bu telgrafın transkrip edilmiş hâlini gördüm. Orda şunu diyor, 'Diyarbakır hudutları dahilinde 120 küsur bin Ermeni halledilmiştir.' Aynen bu ifadeyi kullanıyor. 'Şu anda şehirde bir tek Ermeni dahi yoktur, kalmamıştır,' diyor. O zamanların kayıtlarına göre Diyarbakır'da Ermeni nüfusu 56 bin ya da 60 bin civarındaymış, yapılan sayımlara göre. Ama bir o kadar da çevreden buraya sürgün kafileleri getirilmiş. Onların da toparlanmasıyla tümünü birkaç gün içinde grup grup şehir dışına çıkararak yok etmişler, imha etmişler."

Soykırım Ortağı Failler Olarak Eşraf

Tarık Ziya Ekinci, Diyarbekir şehir eşrafının tamamının bu katliama ortak olduğunu söylüyor. Temel gayeleri katliamdan ekonomik açıdan kârlı çıkmak olan eşraf katliamlara ortak oluyor ve Ermenilerden kalan gayrimenkulleri kendi tasarrufuna alıyorlar. Tarık Ziya Ekinci'ye bu eşrafın kimler olduğunu, kimleri tanıdığını soruyoruz:

"Diyarbakır eşrafından [katliama] katılmayan olmadı. Zaten herkes geldi ve kısmetini aldı. Birçok köy sahibi oldular. Servet sahibi oldular. Lice'deki eşrafın servet sahibi olması, bir nevi servet transferiyle ve Ermeni katliamından sonra yaşandı. İlçenin önde gelen varlık sahipleri onlar oldu. [Bekir Sıtkı Tarancı] Pirinççizadeler'dendir. Ama onun ne derece bu işlerinin içinde olduğunu [bilmiyorum] onu tanıdım, gördüm. Diyarbakır'da bir oğlu vardı, o da bankada memurdu. Onu da tanıdım, benden daha gençti. Ama Cahit Sıtkı'yı tanıyamadım, Cahit Sıtkı'yı görmedim. Sıtkı Bey yakınlarda öldü. Onunla ta-

nışıyordum. Diyarbakır'da çok sınırlı sayıda olsa da, Diyarbakır eşrafı diyebileceğimiz, köyleri olan, Türkçe konuşan, okuryazarlığı bulunan, orta derecede eğitim görmüş aile çocukları vardı. Bunlar [Ekinciler] Diyarbakır eşrafları, işte Cemilpaşalar, ondan sonra diyelim Nakipzadeler. Nakipzadeler'den kim vardı? Diyarbakır eski milletvekili Osman Ocak. Mesela Canip Yıldırım Nakipzadelerdendir. Bunlar Kürt hep. Hem kayınpederi hem de dayısı olan Mustafa Bey, benim dedemle birlikte sürgün edildiler. [Katliama] dahil olmuşlar. Hepsi dahil olmuşlar ama resmi komitede bunlar yok."

Nakıpzadelerin komite içerisinde ismi olmadığı hâlde komiteye dahil olduğunu söyleyen Tarık Ziya Ekinci'ye komitede ismi geçen Yasinzade Şevki Ekinci ile akraba olup olmadığını soruyoruz. Bize kendisinin Liceli, Şevki Bey'in ise Diyarbekir şehir merkezinden olduğunu, yani bir akrabalıkları bulunmadığını söylüyor. Kendisini tanımadığını ama oğlu ile tanışıklığı olduğunu söyleyen Tarık Ziya Ekinci, Şevki Ekinci'nin katliamda büyük rol oynadığını ve bu sebeple de hep öldürülme korkusu yaşadığını aktarıyor:

"Yasinzade Şevki Bey'i ben görmedim. Oğlu Mustafa Ekinci ile tanıştım. Hiçbir akrabalığımız yok, sadece soyadı benzerliği var. Onlar Diyarbakırlı, bizse Liceliyiz. Yasinzade Şevki Bey ölünceye kadar Ermenilerden korkuyordu. Bir Ermeni komitesi tarafından öldürülürüm kuşkusu içindeydi. Yolda yürürken hep arkasına bakarmış. Öyle duvarlara yakın yürürmüş. Çünkü Talat Paşa'yı öldürdüler, ondan sonra birkaç kişiyi daha öldürdüler. 'Ben de öldürüleceğim,' diye korkuyordu. Çünkü Ermeni katliamında en büyük rolü oynayanlardan biriydi."

Araştırmacı Amed Tigris, bir kısım bürokrat kökenli eşrafın da katliamlara ortak olduğunu ve karşılığında Ermeni mallarından payına düşeni aldıklarını söylüyor:

"Cizrelioğlu Paşa, Hüsrev Paşa gibi güçlü paşalar var Diyarbekir'de. Tîgrel Ailesi de güçlüdür. Diyabekir'de bulunan bazı paşalar başka şehirlere tayin edilince, geride akrabalarını bırakmışlar. Tabii bunlar, Ermenilerden kalma tüm mülklere el koyup tapuya kaydetmişler. Bunlardan bir kısmı şehri terk edip başka vilayetlere gitmiş. Osmanlı devlet ve yönetim sistemi bunu gerektiriyordu."

Tarık Ziya Ekinci 1960'lara ilişkin bir anısını anlatıyor: Olay 1965 yılında Türkiye İşçi Partisi'nden (TİP) Diyarbakır milletvekili seçildiği dönemde geçiyor. Toplumsal hareketliliğin arttığı bu dönemde, TİP'in ön ayak olduğu Doğu Mitingleri'nin sloganlarından biri de "toprak işleyenin olmalıdır," sloganı. Pirinççizadelerin Diyarbekir'in Çınar ilçesine bağlı verimli, sulak köyleri varmış. Soykırım döneminde bu köylere el koymuşlar. Bir gün bu köylerden birinden gelen bir gencin kendisine Pirinççizadelerin köylerini haksız bir şekilde tasarruf ettiklerini, köylünün çalıştığını ama gelire el koyanın onlar olduğunu, buna karşı mücadele için destek vermesini istiyor. Pirinççizadelere karşı açılan hukuki mücadele sonucunda davayı kazanıyorlar ama olay mutlu sonla bitmek yerine trajediye dönüşüyor.

"Onların, Diyarbakır'ın Çınar ilçesine bağlı çok varlıklı sulak köyleri vardı. O köylerin uzun süre Ermeni köyleri olduklarını kimse bilmiyordu. Sonra o köyden çıkan bir çocuk Diyarbakır'da işçilik yaparken geldi ve Türkiye İşçi Partisi'ne üye oldu. Bu genç, 'bu köy Ermeni köyüdür. Bu adamlar tasarruf ediyor. Haksızlık ediyorlar. Bu köyün köylünün olması lazım,' dedi bana. Biz de bunlarla mücadele ettik. Avukatlar tuttuk, gittik kayıtlarını tuttuk ve bu köyü ellerinden aldık, köylüye verdik. Ama o bana gelen adam o köyün ağası oldu. Onun akrabaları vardı ve ben ikinci dönemde köyüne gitmek isteyince 'Bu köye gelirse onu vurdururum,' demiş. Ama gittim yine de."

Diyarbakır'da yaptığımız görüşmelerde anlatıldığı üzere, merkezi idarenin temsilcisi olan vali ile birlikte hareket eden Müslüman şehir eşrafının kurduğu bu ittifakın temel dayanağının Ermeni mallarına el koymak olduğunu yukarıda söylemiştik. Çermikli memur Ramazan da bu eşrafın katliamda rol aldığını düşünenlerden. Yoksul köylülerin bu süreçten herhangi bir kazancı olmadığını, hep ileri gelen eşraf ailelerinin arazileri ve köyleri kendi malları yaptığını söylüyor:

> *"Hiçbir yoksul topraksız köylünün, böyle soy ağacıyla da, aşiret veyahut da nasıl diyelim eşraf ya da bey olmayan birinin Ermeni malına konduğunu gördünüz mü? Genelde mallara konanlar şehirlilerdir. Diyarbakır'ın yarısı Ermeniydi. Nereye gitti bunların malları? Evleri yok muydu? Nasıl oldu? Buharlaşmadı ki bunlar."*

Bu evlerin ne olduğu hâlâ tartışılan önemli konulardan biri. Diyarbakır'ın o meşhur karataşla örülmüş evlerini yapanların Ermeni ustalar olduğu anlatılmaktadır. Bu özelliklerle yapılmış ve bugün kentin sembollerinden biri olarak kabul edilen Cahit Sıtkı Tarancı Müzesi olarak kullanılan evin de, 1915'te el konulan Ermeni evlerinden biri olduğu söylenmekte. Pirinççizadelerle akraba olan Bekir Sıtkı Tarancı (Cahit Sıtkı Tarancı'nın babası), vali Dr. Reşit tarafından örgütlenen şehir eşrafının önemli unsurlarından biridir. Şeyhmus Diken, bu evin bir Ermeni aileye ait olduğunu, yurtdışından gelen bir Ermeni arkadaşının anlattığı hikâyeye dayanarak aktarıyor:

> *"Yakın zamanda buraya, Kanada'da yaşayan bir Ermeni arkadaşım geldi. Murat Nişan diye biri. Murat dedi ki, ben 60'lı yıllarda Diyarbakır'da ilkokulda okurken, bir gün okulumuzda bir tamirat olacağını söylediler ve birkaç ay da sürecek belirttiler. Bizi oradan alıp bir evde eğitim öğretime götürdüler demişti. Sonradan öğrendik ki gittiğimiz ev Cahit Sıtkı Tarancı'nın babasının eviy-*

miş. Pirinççizadelerin evi yani... Şimdi Cahit Sıtkı Tarancı Kültür Müzesi olarak kullanılan evden bahsediyorum. Murat o akşam babasıyla konuşmuş ve 'baba biz bir süre kendi okulumuzda değil, bir evde eğitim göreceğiz,' demiş. Ertesi gün babasıyla kalkıp gitmişler eve. Babası evin nerede olduğunu merak ediyormuş. Eve varmışlar ve babası bu ev falanca Ermeni'nin eviydi,' demiş; anlayacağınız katliamdan sonra Tarancılar yerleşmiş eve."

Sadece şehir merkezindeki evler değil, bir zamanlar Ermenilerin yaşadığı köyler de tartışma konusu. Geçmişte Ermenilerin yaşadığı köylerin, katliamın ardından devlet desteğiyle eşraf tarafından el konulduğunu ve bugün hâlâ onların tasarrufunda olduğunu söyleyenler var. Bunlardan birisi de Çermikli memur Ramazan:

"Neticede Ermeniler bir yerde yaşıyorlarmış. Ticaret yapıyorlarmış, sarraflık yapıyormuş. Şimdi bunların ne evi kaldı, ne malı kaldı, ne de köyde tarlaları kaldı. Tek tük eşhas-ı mütegallibeden deyip de bulunanlar hazine parseli yapılmışsa o kadardır. Ama arazilerin %90'ı şahıs mülküdür. Burada sahipsiz arazi yok. Demek ki bu arada yargısı ve kurumlar da dahil bu arazileri erittiler. Şimdi bana sorarsanız, burada kimin menfaati varsa, o organize etmiştir bu işleri. Fevzi Bey Bismil'in Bozçalı Köyü'nü almış. Bu nasıl olmuş? Cemilpaşalar, buradan Beşiri'ye kadar nasıl nüfuz etmiş? 300 küsur tane köy. Eğer devlet desteği yoksa bunları edinmek mümkün değil. Cemilpaşaların hâlen Beşiri'de köyleri var. Sevin Cemilpaşaların, Dırnik Cemilpaşaların, Bahçecik Cemilpaşaların, Köşk Cemilpaşaların, Narlıca Cemilpaşaların... Saymakla bitmez bunlar. Mardin'e kadar uzuyor isimler. Bir müfettiş gelmişti geçenlerde, onlar da eski mallardan rant elde etmek istiyorlar. Hoşlanmıyorum böyle işlerden. Fırsatçılığı sevmiyorum. Müfettiş 'Cemilpaşaların Mardin'de bilmem neyini buldum,' demişti. Menfaa-

ti için. Mülkü satacak, hazine malıdır deyip üzerine konacak. Velhasıl herkes bir formül buluyor soymak için."

Memur Ramazan'ın işaret ettiği Pirinççioğulları ve Cemilpaşazadeler geçmişin Diyarbekir'inin eşraf aileleri arasında önde gelen iki ailedir. Pirinççizade Fevzi Bey'in babası Arif, 1894-96 yıllarında gerçekleşen Ermeni Katliamlarına katıldığı gerekçesiyle o dönemde yargılanmış ve suçlu bulunduğu için sürgüne gönderilmiş biri. Ziya Gökalp'le akraba olan Pirinççi Arif, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Diyarbekir'de kurucuları arasında yer almıştır. 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanının ardından açılan Osmanlı Mebusan Meclisi'ne Diyarbekir'i temsilen katılmıştır. Arif, 1909 yılında öldüğünde mebusluk görevini oğlu Pirinççizade Fevzi üstlenmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkezi politikalarıyla hep uyum içerisinde olan Fevzi Bey, 1915 yılında Diyarbekir'de oynadığı rolün ardından 1920 yılında Mustafa Kemal öncülüğünde kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde (TBMM) birkaç dönem Diyarbekir mebusluğu yapmış, hatta II. TBMM'de Bayındırlık Bakanlığı görevinde de bulunmuş bir şahıstır. Sahada dinlediğimiz insanların geneli Pirinççizade Fevzi Bey'in soykırımın örgütlenmesinde çok önemli bir rol oynadığını dile getirdiler. Anlatıcılar arasında, Fevzi Bey'in rolüne dair bir ihtilafa rastlamadık.

Geçmişte şehrin hayatında çok önemli roller oynayan, hatta Diyarbekir'in siyasi, ekonomik, kültürel, sosyal değişimine damgasını vuran kimi hamlelerde rol sahibi olan bu aileden, bugün kimlerin yaşadığını merak ediyoruz. Bu soruyu yönelttiğimiz görüşmecilerimizin tamamı Diyarbakır'da bugün Pirinççioğlu ailesinden ikamet eden kimse olmadığını söylediler. Ama hâlâ köylerinin ve arazilerinin olduğunu ve bu sebeple yılda birkaç kez buralardan elde edilen gelirin kendilerine düşen payını almak için ailenin bazı fertlerinin geldiğini belirttiler. Bugün Türkiye'nin jet sosyetesinin "seçkin" ailelerinden biri olarak ismi geçen "Pirinççioğlu" ailesinin fertleri İstanbul ve Ankara gibi Türkiye metropollerinde yaşıyorlarmış.

Görüştüğümüz Diyarbakırlılar, Pirinççizade ailesinin soykırımdaki rolü konusunda hemfikir olsalar da, Cemilpaşazadelere dair aynı mutabakattan bahsetmek zor. Bu ihtilaflı durum dışında Cemilpaşazadeler bahsi açıldığında, tartışmanın ayrılmaz bir parçası olarak Cemilpaşazade ailesinin Kürt milli davasına, Kürtlüğe yaptıkları hizmetler gündeme geldi. Cemilpaşazade ailesinin bazı fertleri II. Meşrutiyet'ten itibaren yasal düzlemde kurulan Kürt kulüp ve cemiyetlerine üye olmuş, başkanlık yapmış; ilk dönem yayınlanan Kürt gazete ve dergilerinde çalışmışlardır. Hatta bazı görüşmecilerimiz bu Kürtlük davasını gütmelerinden dolayı devletin onların başına türlü belalar açtığını iddia etti.

Şeyhmus Diken, Cemilpaşazade ailesinin 1915'te aile büyüğü olan Mustafa Bey'in başlangıçta kurulan milis alayı içerisinde yer aldığını söylüyor.[7] Aslında ailenin oldukça seküler olduğunu, hatta bildiği kadarıyla aileden hacca giden hiç kimsenin bulunmadığını söyleyen Diken, Mustafa Bey'in tam aksi yönde dini duyguları kuvvetli bir insan olduğunu, bu sebeple de kendisine Sofu Mustafa dendiğini belirtiyor. Başlangıçta milis alayında yer alan Sofu Mustafa'nın, yapılanın katliam olduğunu fark ettikten sonra görevinden istifa ettiğini ve ayrıldığını söylüyor.

> *"Ama ailenin tek istisnası Sofu Mustafa Bey. Sofu Mustafa Bey de, milis komutanı olarak ilk başlarda görev alıyor. Ama çok kısa bir süre sonra bu işin katliama doğru gittiğini ve çok kötü sonuçlar doğuracağını hissediyor. Hissedince de gidiyor ve valiye 'paşam beni affedin, ben milis komutanlığını bırakıyorum. Ben inançlı bir insanım. Benim inancımda başka bir inanca mensup olanların katledilmesi yoktur. Ben bu görevi kabul edemem çünkü benim Allah'a verilecek hesabım var,' diyor Görevi bıraktığının bir kanıtı da şudur: Ben belgelere baktım. Bu milis komutanlığı görevini üstlenenler daha sonra*

7- Aynı bilgi yukarıda alıntı yaptığımız Şevket Beysanoğlu'nun ismi geçen kitabında da var. Hatta Cemilpaşazade Mustafa Nusret Bey albay rütbesiyle milis komutanı konumundadır.

Diyarbekir'de İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kuruyorlar. Kurucular arasında Paşazade Mustafa Bey'in adı yok. Yasinzadeler, Gevranizadeler, Pirinççizadeler hepsi o kurucular listesinde var. O dönemin kayıtlarına baktığında görürsün Ama Cemilpaşazadelerden Mustafa Bey'in adı o listede yok."

Şeyhmus Diken'in Cemilpaşazadelerin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Diyarbekir'deki kurucuları arasında yer almamasını katliamdaki rolleriyle paralellik içerisinde değerlendirmesi, soykırım politikasının mimarı olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sorumlu olduğunu düşünüyor olmasıyla alâkalıdır. Buna göre, zaten İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne angaje olmayan, Diyarbekir'de kurucuları arasında ismi geçmeyen Cemilpaşazadelerin İttihatçı siyasetin ürünü olan Ermeni katliamında rol alması mantıklı değildir. Şeyhmus Diken savını dile getirirken ikinci bir gerekçe daha ileri sürüyor ki, bu gerekçe eşrafın katliama katıldığını kabul edenlerin yöntemiyle aynıdır. Mallara sahip olmakla katliama katılmak arasında doğrudan ilişki kuran görüşmecilerimiz gibi, Şeyhmus Diken de Cemilpaşazadelerin mallarına bakmayı tercih ediyor. Karşılaştırdığı örnek yine Pirinççiler ve sahip oldukları Ermeni konağı (bugünkü Tarancı Müze Evi). Eğer Cemipaşazadeler de katılmış olsalardı, onların konağının da Ermeni evi olması gerekirdi. Oysaki konak ailenin kendisi tarafından yaptırılmıştı:

"Katliamda var olmadıkları konusunda neredeyse birçok kaynak aynı şeyleri paylaşıyor. Sözlü tarih yöntemiyle de çalıştığımızda şunlarla karşılaşıyoruz: Mesela Suriye'ye gidenlere oradaki Ermeniler 'gidin Diyarbekir'de Cemil Paşalara selamlarımızı gönderin, onlar bizi kurtardılar, korudular, diğerleri gibi yapmadılar,' gibi ifadeler kullanmışlar."

Diyarbekir'in Müslüman şehir eşrafı hakkında bugün devam eden tartışmalardan biri de, eşrafın etnik kökenidir. Yaptığımız görüş-

melerde kimi zaman eşrafın bazılarının Kürt olmadığı dile getirilirken kimi zaman da Kürt olduğu hâlde kendilerini Türk diye yansıttıkları ifade edildi. Tarık Ziya Ekinci bu konuda şunları söylüyor:

> *"Mesela İskender Paşalar Edirne'den gelmiş bir paşaydı. Vardı öyle çok aile vardı ama Kürtleştiler sonra. Cemil Paşaların kökenleri hakkında pek bilgim yok ama onlar da Kürtlük davasına sahip çıktılar, sanıyorum onlar da köken itibariyle Kürt değil. Bugün de gençleri Kürtlük davasına sahip çıkıyorlar."*

Çermikli memur Ramazan, eşrafa mensup ailelerin etnik kökeni hakkında görüşlerini aktardıktan sonra, 1925 Şeyh Said Hadisesi hakkında bir soru soruyor:

> *"Cemiloğulları çok güçlü bir eşraf ailesidir. İlçede güçlüdür, devlette güçlüdür. Pirinççiler, Türk müdür Kürt müdür onu bilmem ama eşraf ailesidir. İskenderoğulları'nın kökenleri Kürt değil ama bunlar da eşraf ailesidir. Paşa torunudurlar. Şimdi mesela Ekinciler, bunlar Kürt asıllıdır. Mustafa Ekinci milletvekiliydi. Abdulkadir Aksu'nun kayınbabası vardı, Galip Cercisoğlu, sonradan Göksu'ya çevirdi aile soy ismini. Pirinççizadeler ailesinin aslen, ben Türk kökenli olduğunu duymuşum ama bilgi sahibi değilim. Böyle söyleniyor, tam bilmiyorum. Cemil Paşalar öyle değil, Cemil Paşa'lar Kürt asıllıdır. Diyarbakır'daki bütün eşraflar Şeyh Said isyanında devletin yanındadır. Bunu nasıl anlamanız lazım?"*

Diyarbakır'ın Değişen Kimliği

Şeyhmus Diken de Şeyh Said isyanında eşrafın devletten yana tavır aldığını savunanlardan. Ama şöyle bir ayrımın altını çiziyor: 1925 Şeyh Said Hadisesi'nin ardından eşrafa mensup hiçbir milis ailesinin sürgüne gönderilmediğini, bir tek Cemilpaşazadelerin

gönderildiğini söylüyor. Hatta isyana fiilen iştirak etmediği, nötr bir pozisyonda kaldığı hâlde sürgün yaşadığını ekliyor. Eşrafın etnik kökeni hakkındaki tartışmaya ise Pirinççizadeler üzerinden başka bir boyut katıyor:

"Zaten mesela aile fertlerine baktığınızda hiçbiri bugün Kürtlüğün adını dahi telaffuz etmiyor. Hatta Diyarbakır'ın Kürt olmadığını bile söylüyorlar. 'Biz Kürtçe bilmeyiz, Kürtçe konuşmayız. Eskiden beri biz öz Türkçe konuşuruz,' falan diyorlar. Diyarbakır eşittir Kürt imajı, onları aşırı derecede rahatsız eder."

Şeyhmus Diken, Diyarbakır'ın değişen kimliği ve yeni imajına vurgu yapıyor. Bu yeni kimlik ve imajın geçmişte şehirde etkin olan ailelerin bugünkü temsilcileri tarafından pek de olumlu değerlendirilmediğini söylüyor. Amed Tigris de benzer bir değerlendirme yapıyor. Geçmişe dair yapılan nostaljinin, aslında kentin yönetiminde elitler yerine halktan gelen kimselerin olmasına duyulan tepki olduğunu söylüyor. Devlet gücüne dayanarak kent yönetimini elinde bulunduran bu ailelerin eskisi gibi bir konuma sahip olamadıkları için feveran ettiklerini belirtiyor.

"Bu ailelerin bir kısmı burada yaşamaya devam ediyorlar. Kürt Siyasi Hareketi güçlenmeden evvel milletvekili, belediye başkanı gibi koltukları onlar işgal ediyordu. Son üç dört dönemdir Kürt siyasi figürleri bu koltukları kazanıyorlar. Bunların çok geniş aileleri veya aşiretleri mi var? Hayır, sadece kendilerinden ibaretler. Ama devlet bunları destekliyor. Osmanlı zamanında da vali, kaymakam, belediye reisi olmuşlar. Şimdi bu koltuklarda Kürt temsilcileri var. Bunlar bazen, "Diyarbekir'in tadı tuzu kalmamış. Eskiden Diyarbekir'in..." derler. Esasında böyle bir şey yok. Kürtler dağdan inip yetkileri ele aldılar, hepsi bu! Örneğin, Abdullah Demirbaş, Osman Baydemir Kürtlerin temsiliyet verdiği şahıslar. Kürt Hare-

keti gelişmeseydi bu koltuklara o paşalar oturacaktı. Bu dağlı Kürtler gelip onları koltuklarından ettiler. Olan bu! Bundan ötürü o kadar feveran ediyorlar. Eski İstanbullular da bu şekilde yakınırlar: 'Güzel İstanbul'umuz, kültürümüz yok artık. Köylüler gelip her şeyi bozup kirlettiler.' Sence de benzerlik arz etmiyor mu bu iki şehir arasındaki feveranlar? Feveranları hep aynı şeylerden ötürü. Arkalarında daha büyük bir güç olmadığından, burada hiçbir makama gelemiyorlar."

Sahada yaptığımız görüşmelerde 1915'te Diyarbekir'in şehirli Müslüman eşrafının Ermeni Soykırımı'nda etkin bir şekilde rol oynadığına dair bir kanaatin hâkim olduğunu söylemek mümkündür. Zamanın Valisi Dr. Reşit'le yakın ilişki içerisinde katliamın organizasyonunda yer alan eşrafın oynadığı en önemli rolü iki başlık altında sınıflandırmak gerek: İlki, Müslüman kitle nezdinde katliamın meşrulaştırılması için propaganda yapmak, Müslümanları Ermenilere karşı kışkırtmak. İkincisi de sahip oldukları ilişki ağları üzerinden taşra ileri gelenleri ile ilişkiler kurulmasını sağlayarak katliam organizasyonunu Diyarbekir geneline yaymak. Sonuç olarak, Müslüman şehir eşrafının 1915'te oynadıkları rolün mükâfatı olarak on yıllarca şehrin ekonomik, siyasi, sosyal ve idari gücünü elinde bulundurdukları, belli bir zaman sonra da Türkiye'nin batısına göç ederek şehirden ayrıldıkları ve bugün itibarıyla şehirde eski etkilerinden bahsetmenin imkânsız olduğu söylenebilir.

SOYKIRIMIN TOPLUMSAL ÖRGÜTLENMESİNDE AKTÖRLER-II
DİYARBEKİR TAŞRASININ İLERİ GELENLERİ

"Devlet onları [Ermenileri] öldürmüşse bunların [Kürtlerin] haberi yoktur anlamına gelmiyor... Fakat bu Kürtlerin hepsi ortaktır anlamına da gelmiyor, devletin destekçileri [yapmıştır]. Şimdi sistem adamı nasıldır, o zaman da öyleymiş. Ağa, bey, mirler ve paşalarmış."[1]

BU BÖLÜMDE, ESAS ALARAK DİYARBEKİR ŞEHİR MERKEZİNİN dışındaki bölgelerde soykırımın nasıl örgütlendiğine bakacak; hangi aktörlerin nasıl bir rolü olduğu ve neler yaptığının hatırlanma biçimlerini ele alacağız. Görüşmecilerin anlatılarına geçmeden önce Diyarbekir'in şehir merkezi dışındaki yerleşim birimlerinde etkinliği olan aktörlere dair kısa bir değerlendirme yapacağız. Çünkü aşağıda anlatacağımız aktörler ya tanınmamakta ya da birbirine çok karıştırılmaktadır. Popüler tarihyazımı ve güncel siyasi tartışmalarda sanki hepsi aynı kategoridenmiş gibi total bir tanım yapılmaktadır. Bu karışıklığı gidermek ve anlatıdaki aktörleri yerli yerine oturtmak amacıyla Diyarbekir taşrasında yer alan aktörlere değineceğiz.

Kürtlerin toplumsal yapısına dair tarihsel çalışmalar oldukça sınırlıdır. Araştırmanın ve bilginin sınırlı olmasına bağlı olarak ge-

1- Silvanlı Harun ile yapılan görüşmeden.

nellemeler üzerinden fikir yürütmek adet olmuştur. Kürtlerin toplumsal yapısına dair en yaygın genellemelerden biri aşiret yapısına dayandıkları, yarı göçebe veya göçebe bir hayat sürdükleri ve ağa denilen liderlerinin sultası altında feodal bir düzen içinde yaşadıklarıdır. Bu genellemeye göre, Kürtler gelişmiş bir toplumsal yapıya ve ekonomik ilişkilere sahip olmadıkları için de sınıfsal çeşitlilik ve yönetici elitler arasındaki farklılıklardan bahsetmek mümkün değildir!

Bu genellemenin aksine, Diyarbakır'da yaptığımız görüşmelerde yönetici elitler arasında hayli çeşitlilik arz eden farklı kesimlerin bulunduğunu gözlemledik. Önceki bölümde, Diyarbekir'in şehir eşrafının heterojen yapısına değinmiştik. Şehir merkezinden uzaklaşıp Diyarbekir'in sancak, kaza ve nahiyelerine doğru uzandıkça, benzer şekilde ciddi farklılıklar arz eden bir yönetici tabaka ile karşılaştık. Diyarbekir'in taşrası olarak ifade edeceğimiz bu coğrafyada, yönetici elitler arasında sayabileceğimiz yerli unsurlardan, görüşmelerde ismi zikredilen kesimler şunlardır: Beyler, Ağalar, Şeyhler, Aşiret Reisleri, Efendiler. Dikkat edilecek olursa, bu isimler arasında Osmanlı devletinin dışarıdan gönderdiği, subay, karakol komutanı, kaymakam gibi görevliler bulunmamaktadır.

Taşra Elitleri ve Yönetici Tabaka: Beyler

Beyler, Kürtler arasında en uzun ömürlü yönetici elitlerdir. Bey unvanını, aynı zamanda Osmanlı devletine bağlı kimi yöneticilerin de (beylerbeyi, sancakbeyi, alaybeyi gibi) kullandığı görülür. Kürtçede 'bey' sıfatına karşılık olarak *mîr* ya da *beg* kelimeleri kullanılır. Fakat bey ya da beg daha yaygın kullanılan bir unvandır. Osmanlı devleti bunlar hakkında bazen Kürdistan beyleri bazen de Kürt beyleri tabirini kullanmıştır.[2] Osmanlı döneminde uzun bir süre Kürt beyleri yönetici bir tabaka olarak resmen tanınmıştır. Ancak resmen yönetim kademesinde yer alan bu tabaka, kendi içinde sahip olduğu güç ve yetkiye bağlı olarak farklı statülerin sahibi

2- Tuncay Ögün, *Doğu'nun Mirlerine Son Veda: Cizreli İzzeddin Şir Bey ve İsyanı*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010, s. 9-27.

olmuştur. Osmanlı hâkimiyetindeki Diyarbekir'in büyük bir kısmı bu beyler tarafından yönetilmiştir.[3] Zaman zaman statüleri, güçleri, devlet nezdinde itibarları değişiyor olsa da, beyler yüzyıllar boyunca Osmanlı'nın resmi yöneticileri olarak tanınmış kurumsal kişiliklerdir. Vilayete bağlı idari birimlerin (genellikle sancak veya kaza) yöneticisi olan beylerin her birinin padişahtan aldıkları ve yönetme hakkını belgeleyen bir beratları vardır. Genellikle babadan oğula devreden ve ırsiyet usulüyle işleyen bu yönetme hakkına sahip olan beyler kentlerde yaşamışlardır; kasır veya konak sahibiydiler, devletin yazışma diline hâkimdiler ve bir anlamda devletin resmi yöneticisiydiler.

II. Mahmut'la başlayan merkezileşme politikalarının hedefi olan mirlik-beylik düzeni, 1849 itibarıyla resmen lağvedilmiştir. Beyler resmi ayrıcalıklarını yitirmiş, hatta devlet beylerin hükmettikleri toprakları ellerinden almış ve karşılığında belli bir maaş bağlamıştır,[4] ama beylerin toplum üzerindeki otoriteleri, itibarları hemen son bulmamıştır. Bunun farkında olan devlet, kendisine itaat eden beylerle ilişkilerini devam ettirmiş, onları kimi zaman devletin memurları olarak çeşitli görevlere (mutasarrıf, müteselim, nahiye müdürü, meclis üyesi vb.) getirmiştir. Beyler bir daha hiçbir zaman eski güçlerine sahip olamasalar da ekonomik güçleri, yönetme kabiliyetleri, toplum üzerindeki nüfuzları, devlet işleyişine hâkimiyetleri nedeniyle merkezi otoritenin ve yerel unsurlarının her daim dikkate aldıkları aktörler olarak Diyarbekir taşrasında varlıklarını sürdürmüşlerdir. Beyler, devletin başı dara düştüğünde ya da yerelde uygulamak istediği bir politika söz konusu olduğunda yardımına başvurdukları kimselerdir. Örneğin 1916'da Diyarbekir'e kolordu komutanı olarak görevlendirilen Mustafa Kemal'e kol kanat gerenler Hazro Beyleri ve Silvan Beyleri olmuştur. Yine Kulp Beyleri, Lice Beyleri, Eğil Beyleri Diyarbekir'in tarihinde hayli önemli roller oynamış kimselerdir.

3- Hendrik Boeschoten Martin Van Bruinessen, ed., *Evliya Çelebi Diyarbekirde*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s. 251.

4- Fatih Gencer, "Merkezileşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklı Sisteminin Değişimi," *AÜDTCF, Tarih Araştırmaları Dergisi*, no. 49 (2011), s. 75–96.

Şeyhler

Bölgede beylerin devlet tarafından tasfiyesinin ardından ciddi anlamda otorite boşluğu doğmuş ve bu boşluğu dolduranlar, genellikle şeyh olarak bilinen din adamları olmuştur. Ağırlıklı olarak, 19. yüzyılda hızla gelişen Nakşibendî Tarikatı'na bağlı olan bu şeyhler, toplumsal sorunların çözümünde oynadıkları rol nedeniyle, dini sıfatlarının yanında beylerin yerini alan toplum önderleri konumuna yükselmişlerdir. Kürt Ermeni ilişkileri hakkında çok önemli bir çalışmaya imza atan Garo Sasuni bu konuda şunları söylüyor:

> *"Şeyhliğin güçlenmesi ve Kürt Ulusal hayatında siyasi bir rol oynaması iki nedene bağlıdır. İlk neden, daha önce belirttiğimiz gibi Kürt beylerinin zayıflaması neticesinde, Kürt entelektüelleri (şeyhler) başarılı bir şekilde dini kişilikleri altında Kürt halkının birliğine ve güçlenmesine yardımcı oldular, ikinci neden ise, Ermenilerin Ulusal Anayasası'nın tatbik edilmesi neticesinde Ermeni topluluklarının sosyal yaşantısının gelişmesidir."*[5]

Garo Sasuni'nin belirttiği gibi, Ermenilere tanınan haklar, yani Müslümanlarla Hıristiyanların hukuken eşit statüye getirilme çabası belli bir gerilim yaratmıştır. Bu zemin üzerinde yükselen şeyhler, 1876'dan itibaren II. Abdülhamit'in pan-islamist siyasetiyle birlikte daha da güçlenmiş ve dinsel çelişkinin bir aktörü hâline gelmişlerdir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dini, ekonomik, siyasi nüfuzu artan şeyhler, zaman zaman toplumsal hareketlere ve isyanlara (örneğin 1880-81 Şeyh Ubeydullah, 1914 Mela Selim) öncülük etmişlerdir. Bazen de 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı veya Birinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi Ruslara karşı savaşmak için gönüllü birlikler oluşturmuş, savaş meydanında hem bir ruhani lider hem de askeri komutan olarak rol oynamışlardır.

5- Garo Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri*, İstanbul: Med Yayınevi, 1992, s. 137.

Ağalar

Bir unvan olarak ağalık iki temel üzerine yükselmiştir: bunlar aşiret veya toprak sahibi olmaktır. Yaygın bir şekilde aşiretin yöneticisine ağa denilmektedir. Yine toprak sahibi olmuş, elinde belli bir güç biriktirmiş kişilere de ağa denilmektedir. Aşirete dayalı ağalıkta silahlı bir güce sahip olmak önemlidir. Eli silah tutan erkeklerin, gelebilecek saldırılara karşı her an tetikte olması bir zorunluluktur. Birçok aşiret yarı askeri bir organizasyon olarak varlığını sürdürmektedir. Toprak sahipliği üzerinden gelişen ağalık, çoğunlukla 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişmiştir. Bu tip ağalıkta da ağanın yanında küçük de olsa silahlı bir gücün bulunduğu görülmektedir. Ağalık, geçmişte beylerin sahip olduğu gibi devlet nezdinde tanınan resmi bir yöneticilik değildir. Beyler devlete ve bürokrasiye daha aşina, genellikle Türkçeyi ve okumayazmayı bilen, kent soylu unsurlarken, ağalar kırsala dayalı, bürokrasi ile daha sınırlı ilişki içindedirler.

Aşiret Reisleri

Aşiret liderliğinde esas olan, bir aşirete ya da aşiretler konfederasyonuna hükmetmektir. 19. yüzyılın ortasında mirlik-beylik sisteminin tasfiyesinin ardından aşiretlerin tekrardan güçlendiği ve kendi içerisinde yeni dayanışma-ortaklık ilişkileri kurdukları bir dönem başlamıştır. 1891'de bu aşiret yapısı üzerine kurulan Hamidiye Alayları, aşiretlerin etkinliğini artırdığı gibi aşiret liderlerine ağalık yanında paşa, miralay, kaymakam gibi unvanlar da kazandırdı. Örneğin, II. Abdülhamit, etkinlik alanı daha çok Diyarbekir vilayeti olan Milli Aşireti liderine Paşa unvanı vermiştir. Yine, aşiret mektebi ve askeri okullarda okuyan aşiret mensubu çocuklar subay olmakla birlikte bey unvanını kullanmaya başlamışlardır.[6] Bu durum bize yönetici elitler arasında bir geçiş olduğunu da göstermektedir.

6- Osmanlı ordusunda, generallik rütbesine kadar görev yapan subaylara "bey" denilirdi, general olduktan sonra "paşa" unvanını kullanırlardı.

Efendiler

Efendi unvanı da bir çeşit yöneticilik anlamında kullanılmaktadır ama resmi bir sıfata sahip olup olmadığına dair kesin bulgulardan bahsetmek zordur. Efendilerin temel özelliği, devletin resmi dilini[7] ve okuma-yazmayı bilmesine bağlı olarak, yereldeki devlet temsilcileri ve kurumlarla ilişki kurmak ve toplumun sorunlarının çözümünde aracı olmaktır. Osmanlı'nın son dönemlerinde okuma-yazma bilen, hatta muallimlik (öğretmenlik) yapan kişilere efendi denildiği düşünüldüğünde, sıfatın ortaya çıkışında böyle bir etkileşimden bahsetmek mümkündür. Efendi kategorisindeki kişilerin ortaya çıkmasına vesile olan zemin, devletin modernleşme, merkezileşme politikalarına hız vermesi ve bu temelde kırsal bölgelere nüfuz edecek adımların atılmasıyla ilişkilidir. Diyarbekir taşrasında denk geldiğimiz, efendi unvanını kullanan kişiler okuma-yazma bilme durumunu kendilerine bir etkinlik alanı yaratmada çok önemli bir avantaja dönüştürmüşlerdir. Özellikle ağalık ve aşiret ilişkilerinin mevcut olmadığı koşullar, efendi kategorisindeki kişilerin gelişmesinin, güçlenmesinin en uygun zemini olmuştur.

Soykırımın Taşradaki Aktörleri: Beyler ve Ağalar

Sahada yaptığımız 60 civarında görüşmede, görüşmecilerimiz Diyarbekir taşrasının ileri gelen kişilerinin 1915'teki rollerine dair çok fazla hikâye anlattılar. Vilayet merkezindeki eşraftan farklı olarak, taşra ileri gelenleri hakkında çok yoğun bir anlatıyla karşılaştık. Çoğunlukla tartışma konusu olan kişilerle akrabalık ilişkisi, aynı aşiret veya aileden olmak, aynı yerleşim biriminde ikamet etmek, 1915'te bir grupla husumet içinde olmak ya da uzaktan tanışıklık gibi durumlar hafızanın farklı şekillerde dile gelmesini sağladı.

7- Osmanlı Devleti'nin 1876'da kabul edilen ilk ve tek anayasası Kanun-i Esasi'nin 18. maddesine göre, devletin resmi dili lisan-i Türki'dir, yani Türkçedir (Bakınız, Şeref Gözübüyük, Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları No: 496, 1982, s. 29.

Bugün Diyarbakır'ın bir ilçesi olan Dicle (Kürtçe ismiyle Pîran), 1915'te Eğil'e (Kürtçe adıyla Gêl) bağlı büyükçe bir köydür. Eğil ise bir dönem Osmanlı devletinde çok büyük ayrıcalıklara sahip mirlik sisteminin uygulandığı bir merkezdir.[8] Dicleli, 55 yaşında emekli öğretmen Cemal, Dicle'nin ileri gelen şahsiyetlerinin kimler olduğunu ve 1915'te bu kişilerin nasıl rol oynadıklarını anlatırken, bize beyler ile Osmanlı devleti arasındaki ilişkiden bahsediyor ve bu kişilerin devlet tarafından atandığını söylüyor. Meşruiyetini ve yetkilerini Osmanlı devletinden alan beylerin, sınırsız yetkiye sahip olduğunu, söyledikleri sözün emir, kanun anlamına geldiğini belirtiyor. Emri altında bulunan adamlar vasıtasıyla insanlara kötü davranabildiklerini, kendileri bizzat yapmasa da yaptırdıklarını anlatıyor. 1915'te Eğil beylerinin devlet tarafından verilen emri yerine getirmek zorunda olduklarından, görev tanımı içerisinde gerçekleştirdiklerini dile getiriyor:

> *"Beyler Eğil'de Osmanlılar döneminde bey olarak, derebeyi olarak atanmışlar. Derebeylerinin güçleri sınırsız kabul edilirdi, her söyledikleri emir ve kanundu. Böyle olunca istedikleri kişilere hükmetmişlerdir. Eğil'in beyleri devlet tarafından verilen görevleri yerine getirmek zorunda olan insanlardı. Böyle olunca da, Ermeni katliamında onların da rolü olmuştur. Maden'in 'mir' dediğimiz veya 'efendi' dediğimiz kişileri, kendi köylerinde veya mıntıkalarında hâkim olan insanlardı ve bu insanların katliamlarda rolleri olmuştur."*

8- Bir dönem Eğil Beyliği "hükümet" statüsündedir. Hükümet statüsündeki mirliklerin iç işleyişine devlet karışmaz, buralarda hiçbir devlet görevlisi bulunmaz (Buna Osmanlı diplomatikasında "mefruzul kalem maktu'ül kadem" kuralı denir). Yöneticilik babadan oğula irsiyet usulüyle geçer, vergi dahi vermeyen hükümetlerden devletin tek istediği savaş zamanında beyin askerleri ile birlikte orduya katılmasıdır. Osmanlı yazışmalarında mirliğin başındaki kişiye hâkim denir. Eğil zaman içerisinde bu ayrıcalıklarını kaybetmiş, 1849 yılında ise mirlik-beylik sistemi Osmanlı devletinin merkezileşme politikalarıyla birlikte lağvedilmiştir. Bakınız; Fatih Gencer, *Merkezileşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklı Sisteminin Değişimi*, AÜDTCF, Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı: 49, 2011, s. 76-77; *Evliya Çelebi Diyarbekir'de*, Derleyenler Martin vanBruinessen-HendrikBoeschoten, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s. 251.

Sahada yaptığımız görüşmelerde Eğil beyleriyle aynı kökenden gelen kişilerle de görüştük. Bu kişilerden biri olan Hayri, elinde Eğil beylerine ait Arapça bir şecere olduğunu söylüyor. Eğil Beyliği'nin tarihine dair uzun bir değerlendirme yapıyor. 1750'li yıllarda beyliğin içinde ikilik çıktığını, bundan faydalanmak isteyen Osmanlı devletinin aradaki çelişkileri körüklediğini ve sonuçta beyliğin zayıf düştüğünü belirtiyor. Soykırım sırasında dört beş yaşlarında olan babasının Eğil'den kafilelerin Ergani'ye doğru gidişine dair bir anısını aktarıyor. Kendisine 1915'te Eğil beylerinin nasıl tavır takındıklarını soruyoruz. Hayri, sorumuz karşısında savunmacı bir pozisyon alıyor. Beylerin "kesinlikle tehcire katılmadığını," söyleyen görüşmecimiz, savunmasını iki temel üzerine inşa ediyor. İlk argümanı, 1915 yılında beyliğin sadece isim olarak var olduğu, bir yerel otorite, güç olarak beylerden bahsetmenin imkânsız olduğu, dolayısıyla rol oynamasının mümkün olmadığı yönündedir. Hayri'ye göre, tehcire ve soykırıma ortak olmadıklarının ikinci göstergesi ise kurtarılan Ermeni çocuklarıdır. Eğil beyleri birçok Ermeni çocuğunu saklayarak kurtarmışlardır, bu sebeple tehcire ortak olmalarından bahsetmek söz konusu değildir:

> *"Eğil'in Kürtleri, 1915'te kesinlikle aktif olarak Ermeni tehcirine katılmamıştır. Hayır, kesinlikle katılmamıştır. Hatta ellerinden geldiği kadar Ermenileri korumaya çalışmışlardır. Ermeni çocuklarının korunması buna güzel bir örnektir. Aralarında herhangi bir çatışma, hoşnutsuzluk filan olmamıştır."*

Görüşmemizin bir yerinde Hayri, Ermeni çocukların Eğil beyleri tarafından kurtarıldığını söylüyor. Bugün Eğil'de 20 ile 30 arasında Müslümanlaşmış aile olduğunu, bunlarında Eğil beyleri tarafından kurtarılan çocuklardan oluştuğunu belirtiyor. Hayri, Ermeni çocuklarını kurtarmanın katliamın dışında kalmanın, katliama iştirak etmemenin bir göstergesi olduğunu düşünüyor. Oysa kurtulma hikâyelerini anlattığımız bölüme bakılacak olursa birçok örnekte görülecektir ki, aynı kişi hem cellât hem de kurtarıcı olabil-

mektedir. Doğrusal bir ilişki kurup, 'çocukları saklayanlar katliama ortak olmamıştır,' diyemeyiz. Görüşmecimize Ermenilerin mal ve mülklerinin ne olduğunu soruyoruz. İlk anda aslında Eğil'in bütün arazilerinin Çaldıran Savaşı'ndan[9] sonra Osmanlı devleti tarafından resmen tanınan hükümete (Kürt hükümetine), yani burayı yöneten Eğil beylerine bırakıldığını söylüyor. Osmanlı padişahı II. Mahmut zamanında bunun ne kadar değişikliğe uğradığını bilmediğini söyleyen görüşmecimiz, Eğil'de Ermenilerin arazi sahibi olup olmadığını bilmediğini ima ediyor. Ama ardından Ermeni mallarına el konulduğunu, Eğilli herhangi birinin el koymuş olabileceğini söylüyor. Lakin Eğil beylerinin mallara el koyup koymadığı konusunda bir şey söylemiyor:

> *"Ermenilerin topraklarına el konulmuştur. Ahmet gitmiştir, Hüseyin gitmiştir, Veli gitmiştir. Benim Ermeni dönmesi arkadaşlarım var İstanbul'da. Bu arkadaşlarımla konuştuğumuzda Eğil'e gitmeden önce, sağ taraftaki bir sürü tarlanın onların olduğunu söylemişlerdi."*

Eğil'de yaptığımız bir başka görüşmede, bu anlatılanların tam tersi yönde bir hikâye dinliyoruz. Sabahattin, İttihat ve Terakki'nin Eğil beylerinin de desteğini alarak katliamı gerçekleştirdiğini söylüyor. Beylerin bizzat kendilerinin iştirak etmediğini, oturdukları yerden piyonlarını harekete geçirerek katliamları yönlendirdiğini, kendilerinin saf ve temiz oldukları imajını yarattığını, hizmetkârları, uşakları ya da *Cendirmeyên Bejik*ler vasıtasıyla perde arkasından yönlendirdiğini anlatıyor.

> *"Şimdi İttihat ve Terakki Eğil'de biraz da beyliğin desteğini alarak -yani Osmanlı döneminde Abbasilerden sonra sancaktarlık yapan bir yapı- onları da devreye sokarak [gerçekleştiriyor]. Ama ben her zaman şunu söylüyo-*

9- Çaldıran Savaşı 1514 yılında Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim'le Safevi hükümdarı Şah İsmail arasında yaşanan savaştır. Bu savaşta Kürt beyleri önemli oranda Osmanlı devletinin safında savaşa katılmışlar ve Safevi devletinin yenilgisinin ardından Diyarbekir'i hâkimiyeti altına alan Osmanlılar, Kürt beylerinin ayrıcalıklarını tanıyan yeni bir sistem kurmuşlardır.

rum: Mirekler (beyler) komutanlık görevi yaparlar, asildirler, yerlerinde otururarak kendi piyonlarını harekete geçirirler. Ama kendileri saf görünmelidirler, sanki o işin yoklarmış gibi davranmalılar, öyle bir imaj yaratırlar. Bu sistematik bir şekilde devam eder, nitekim günümüzde de böyledir. Onlar makamlarında otururlar, altlarında bulunan hizmetkârları ya da uşakları diyelim, sisteme adapte olmuş 'eskerê bejik'leri, bugün olduğu gibi koruculari vardır. Bunları harekete geçiriyor ve 1920'de Eğil'de katliamlara katılıyorlar."

Görüşmecimiz burada Ermeni soykırımının tarihini 1920 olarak hatırlıyor. Fakat beyler hakkında söylediklerini Diyarbakır'ın faklı ilçelerinde de dinliyoruz. Gerek taşradaki beyler gerekse Müslüman şehir eşrafındaki beyler hakkında şu tarz ifadeleri çok dinledik: "Beyler gidip kendileri kesmemiş, öldürmemiştir ama halkı yönlendirmiştir, kendi adamlarını, etkisi altındaki kişileri yönlendirmiştir, onlar vasıtasıyla Ermenileri kestirmiştir, sonra da mallara mülklere el koymuşlardır." Halk arasındaki genel kanı bu yöndeydi. Sabahattin, görüşmenin devamında geçmişte Ermenilerin yaşadığı köylerin bugün beylerin elinde olduğunu söylüyor. Elbette bunu söylerken katliama katılmakla mallara el koymak arasında doğrusal bir ilişki kuruyor:

"Mesela Şavelyan. Eğil'deki kilisenin aynısı şu anda Şavelyan'da mevcut. Oranın kime ait olduğu belli. Peki, bugün kimin elinde? Beylerin elinde. Mussan kimin elinde? Talanbıyan kimin elinde? Eğil'in çevresindeki verimli toprağı beyler kendi aralarında paylaşmıştır."

Yine Eğil'den 58 yaşındaki Ahmet de, Sabahattin'i destekleyen bilgiler sunuyor. Eğil beylerinin bir kısmının Cendirmeyên Bejik'lerin örgütlenmesinde aktif rol oynadığını, sıradan yoksul köylüler arasından oluşturdukları bu kişilerin kafilelerden kaçan, gizlenen ya da bazı köylüler tarafından korunan Ermenilerin yok edilmesinde

çok etkili olduklarını belirtiyor. Daha sonra konuyu beylerin bu süreçteki çıkarlarına getiriyor:

> *"Beyler doğrudan Ermenilerin öldürmelerinde rol almadı ama bejikleri yönlendirdiler. Ermenilerden kalma mal mülklerin çoğu da onlara kaldı. Bir de kendilerine güzel kadınlar seçtiler kafilelerden. Belki sonradan mülklerin davasında, onlar adına bazılarını elde edebilirler hesabı yapıyorlardı."*

Tarık Ziya Ekinci, bey unvanının doğrudan padişah tarafından verilen bir paye olduğunu söylüyor. Osmanlı padişahının verdiği beratla bu beylerin resmen bir yönetim gücü olarak tanındıklarını ve bu sayede Diyarbekir ovasının birçok köyünün sahibi olan beylerin, o köyleri tasarruf ettiğini söylüyor. Beyliğin dayandığı, yani Osmanlı devleti ile ilişkiyi kuran ilk kişi kimse onun peşi sıra nesiller boyunca yenilenerek devam ettiğini belirtiyor. Görüşmenin devamında 1915'te beylerin nasıl bir tavır aldıklarını sorduğumuzda; eşrafın ve beylerin bilinçli olarak katliama katıldıklarını belirtiyor. "Bilinçli olarak katıldılar, çünkü hem devlet politikasını uygulamak hem de servet edinmek gayesi güttüler," diyor. Köylülerinse dini faktörün etkisi altında, dini propaganda ve telkinlerle katliama yönlendirildiğini, bu doğrultuda kullanıldığını söylüyor. Köylünün durumunun katliam sonrasında değişmediğini, ama beylerin bundan büyük menfaat sağladığını söylüyor. Buradan hareketle aslında Kürt köylüsünü yönlendirenin, katliama ortak edenin beyler ve eşraf olduğunu belirtiyor:

> *"Beylik doğrudan doğruya padişahlar tarafından sunulan bir ihsandı. Lice'de Kamil Beyler, Mehmet Beyler geniş ailelerdi. Beyler Diyarbakır ovasına kadar birçok köyün sahibiydi, o köyleri tasarruf ediyorlardı. Bunlar kendilerini padişahtan aldıkları beratla ilk tayin edilen, yani ilk büyük büyük dedeleri her kimse onun almış olduğu yetkiye dayanarak ve o yetkiyi peyderpey nesillere ak-*

tararak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Kürt eşrafı ve Kürt beyleri bilinçli olarak bu katliama katıldılar. Hem devlet politikasını uygulamak hem de servet transferini sağlamak için. Kürt köylüsü ise dini faktörün etkisi altında, yani Ermeni katliamını yapmanın dinen caiz olduğu, hatta dini bakımdan belli bir itibar edebileceği telkinine kapılarak bu işe ortak oldu. Köylüler kullanıldı. Nitekim hiçbir fayda sağlamadılar, sözgelimi bir eşrafın temin ettiği imkânlardan hiçbiri Kürt köylüsünün eline geçmedi. Kürt köylüsü eski durumunda, eski hâlinde kaldı."

Diyarbakır'da bugün beyler mevzunu tartışırken, Kürt mirlikleri ya da beyliklerinin yüzyıllara varan tarihinin yanında, özellikle Osmanlı devletinin son yıllarında Ergani, Çermik, Çüngüş hattında etkin olmaya başlayan gayri-Kürt, genellikle de Türkmen kökenli olduğu söylenen bir yönetici tabakadan da bahsedildiğini söylemek gerekir. Bu konuda en çok öne çıkan isim önce Çüngüş'e sonra Ergani'ye gelip yerleşen Güllü Beyler ya da Güllü Ağalar diye anılan ailedir. Diğer bölümlerde de yer yer ismini zikrettiğimiz bu aile hakkında hem ağa hem bey denildiğine şahit olduk. Yaptığımız bir görüşmede beyliği evlilik yoluyla edindikleri söylendi, başka bir görüşmede ise devlet adına çalıştıkları için kendilerine bey denildiği ifade edildi. Soykırımda, özellikle Çermik, Çüngüş bölgesinde çok önemli bir rol oynadığını, neredeyse bu bölgelerde yaptığımız bütün görüşmelerde dinlediğimiz bu ailenin, ismi geçen bölgede nasıl etkinlik kurduğunu Çüngüşlü Fahri şöyle anlatıyor:

"Güllü Ağalar göçmenlerdir, buranın yerlisi değillerdir. Malkaya'nın Sancak dediğimiz yerine göçmen olarak, yörük olarak gelmiş ve çadırını kurmuş. Zamanla Elyos'a, Malkaya'ya inmiş ve buralarda yerleşik hayata geçmiş; devletin akça toplama görevi bunlara verilmiş. Bunlar valiyle istişareye [geçip] Ermenilerin malını mülkünü nasıl elde ederiz diye plan yapmışlar, eskilerden bana anlatılan bu."

Bu anlatıda üç şey öne çıkıyor: ismi geçen aile sonradan gelip bu bölgeye yerleşmiştir. Devletin verdiği resmi bir görev ve yetki sayesinde güçlenmiş ve etkinlik kurmuştur. Soykırım esnasında da Ermenilerin mallarına göz koymuş ve vali ile ortak plan yapıp, kendi etkinlik alanlarındaki katliamları örgütlemede yer almıştır. Görüşmecimizin akça toplama görevi dediği şeyin, topraktan elde edilen ürün üzerinden alınan aşar vergisi olma olasılığı yüksektir. Tam olarak mahiyetini bilmediğimiz bu görevin, ailenin Çermik ve Çüngüş bölgesinde güçlenmesine vesile olduğu anlaşılıyor. Ancak ailenin asıl büyük atılımının Ermeni soykırımından sonra geliştiği, soykırım sırasında elde ettikleri ekonomik ve siyasi gücün Cumhuriyet döneminde de devam ettiği, 1960'ların ortalarına kadar adeta Çüngüş-Ergani hattında saltanat sürdükleri, insanlara her türlü zulmü yapabilecek yetki ve kudrete sahip oldukları, yaptığımız saha çalışması ve mülakatlarda dile getirildi.

60 yaşında Kulp bölgesinden Hasan, ağalığın beylik sisteminin dağılmasının ardından geliştiğini, Hamidiye Alayları'yla yıldızı parlayan ağaların 1915'te çok büyük bir güç ve otorite kazandığını söylüyor. Yine görüşmecimizin Ermeni Soykırımı ile ağalık sistemi arasında kurduğu bağ oldukça dikkat çekicidir:

> *"Mirler, Osmanlı Devleti'ne yenilip bu toprakları terk edince, bu topraklar da sahipsiz kaldı ve başkaları tarafından sahiplenildiler. Böylece mirlerden boşalan bu statüyü, Hamidiye Alayları'yla yıldızı parlayan ağalar doldurdular. Ağaların statü elde etmesiyle Ermeni Kırımı birbiriyle yakından ilgili konulardır."*

Dicle'den Serhat, ağaların gücünü değerlendirirken devlet merkezli bir değerlendirme yapıyor. Devletle işbirliği içinde olma, devlete yardım etme temelinde ağaların nüfuz alanını artırdığını, büyük araziler ele geçirdiğini söylüyor. Ama meselenin sadece böyle değerlendirilmemesi gerektiğini, ağaların kendi bölgelerinde bir anlamda devlet görevi icra ettiklerini, devlete ait bazı görev ve yetkileri ağaların kullandığını söylüyor. Bir anlamda askeri devlet

gücü olarak tanımladığı ağaları ve ağalığı, günümüzde çatışmalar sona erse de hâlâ varlığını devam ettiren koruculara benzetiyor. Dicle'de ismini verdiği iki ağanın halka baskı uyguladığını, astığı astık kestiği kestik kişilikler olduğunu söylüyor:

> *"Şimdi bunların ağalıkları Osmanlı ile işbirliği temelinde olmuş. Bu işbirliğini geliştirdikten sonra, ellerindeki nüfuz alanını genişletmişler; araziler elde etmişler. O dönemde çok fazla büyük arazi yok Dicle'de. Ama var olan arazilerin bir bölümünü bunlar ellerine geçirmişler. Fakat ağa ismi adı altında bir askeri devlet gücü olarak baskı uygulamışlar insanlara. Kimse Zülfü Cafer'e karşı çıkamazmış, kimse Mihon Ağa'ya karşı çıkamazmış. Ağanın söylediği söyledik, astığı astık, kestiği kestik. Böyle bir ilişki geliştirmişler, şimdiki korucu başları gibi. Bucaklar gibi örneğin, Tahir Adıyaman gibi, bunların ağalıkları da devlet ile işbirliğinden kaynaklanıyor."*

Ağalar ve beylere dair anlatılarda dikkat çekici noktalardan biri de, sadece 1915'teki soykırımda değil, daha sonraki süreçte de Diyarbakır taşrasında yarattıkları olumsuz algıdır. Büyük bir kesiminin 1925 Şeyh Said isyanında devlet safında yer alması, daha sonrasında köylüler üzerindeki baskı ve emek sömürüsü gibi pratikleri bu aktörlere karşı son derece derin bir öfke ve güvensizlik oluşturmuştur. 1960'lı yılların sonundaki Doğu Mitingleri'nde ilk örgütlü/kitlesel ifadesini bulan bu duygu, daha sonrasında Kürt siyasal alanının yegâne aktörüne dönüşen PKK'nin de kuruluş manifestosunda merkezi bir karşılık bulur. Nitekim PKK'nin ilk silahlı eylemleri, devletten önce Urfa bölgesindeki aşiret lideri ağalara yönelik gerçekleşmiştir. 1950 ve öncesi doğumlu görüşmecilerde ağa ve beylere yönelik hoşnutsuzluk daha çok köylülere uyguladıkları baskı, sömürü ve zulümle ilgilidir. Sonraki kuşakların anlatıları ise hem sınıfsal temellerle hem de Kürt Hareketi'nin devletle işbirliği yapan egemen Kürt aktörleri üzerinden geliştirdiği ulusal eleştiriyle bağlantılıdır.

Hafızanın ve hatırlamanın canlı ve sürekli yenilenen karakterini düşündüğümüzde, ağa ve beylere yönelik anlatıların da bu bağlam içerisinde anlaşılması önemlidir. Örneğin şeyhlerden ziyade ağa ve beylerin soykırımdaki rolleri ve sonrasında el koydukları Ermeni mülklerine bu kadar yoğun vurgu yapılması tam olarak bu hafıza ve hatırlamanın rolü ile alâkalıdır. Kürt Hareketi'nin, ağa ve beylerin hem devletle kurdukları ve zamanla süreklileşen tarihsel sadakat ilişkisini, hem de bu ilişkiye dayanarak 1915'te gasp ettiği Ermeni malları ve daha sonrasında topraksız köylülerle kurduğu sömürü temelli ilişkiye karşı geliştirdiği siyasi ve dilsel repertuvar; görüşmecilerin bu aktörlere dair hakikatleri daha rahat bir şekilde dile getirmelerinin imkânlarını sağlamaktadır. Yaptığımız görüşmelerde, ağa ve beylere yönelik genel yaklaşım, tam olarak 1990'lı yıllarda toplumsallaşan bu siyasal ve dilsel repertuvardan beslenmektedir. Ağalar ve beyler sadece 1915'te Ermenilere karşı değil, 1925'te Şeyh Said'e ve daha sonrasında da köylülere karşı hep kendi menfaat ve çıkarlarını gözeten bir pozisyonda kalmış bir kategori olarak hatırlanmakta ve de anlatılmaktadır.

Anonim Bir Fail Kategorisi Olarak Şeyhler

Soykırım sürecinde din olgusunun, kitlelerin motive edilmesinde ve harekete geçirilmesinde çok önemli bir araç olarak işlev gördüğünü görüşmeler sırasında çok sık duyduk. Ermenilerin Müslüman olmamaları nedeniyle, dini açıdan öldürülmelerinin önünde bir engel olmadığı, katledilmelerinin vacip olup, mallarının helal olduğu, kadınlarıyla evlenmenin önünde dinen bir engel bulunmadığı, çocuklarını alıp Müslümanlaştıran kişilerin sevap işlemiş olacakları sık sık dile getirilen telkinlerdir. Bu doğrultuda padişahın fermanından başka din adamlarının, müftülerin fetvalar çıkarıp yayınladıkları, yerelde de molla ve şeyh gibi dini şahsiyetlerin bununla paralel propagandalar yaparak, fetvalar yayınlayıp katliamı halkın gözünde dini açıdan meşrulaştırdıkları anlatıldı. Bu anlamda görüşmecilerimizin çoğunluğunun gerek dinin bir araç olarak kullanılması gerekse yerelde din adamlarının katliam sürecin-

de olumsuz bir rol oynadıkları konusunda hemfikir olduğunu söylemek gerekir.

Görüştüğümüz kişiler içerisinde dini sıfatı olan, yani imam, şeyh, molla gibi şahsiyetler de vardı; keza siyaseten kendisini İslami çizgide tanımlayan kişiler de. Bu kişilerin yaptığı değerlendirmeleri, elinizdeki kitabın "Tarihe Galebe Çalan Hafıza ve Soykırımı Gerekçelendirmenin Siyaseti" başlıklı bölümünde ele almıştık. Genel olarak din adamlarının soykırım sürecinde olumsuz bir tutum içinde oldukları yönünde bir konsensüs olsa da, sahada bu şeyh ve mollaların kimler olduğu ve somut olarak hangi ilişkiler içinde hareket ettikleri konusunda çok sınırlı bir bilgiye ulaşabildik. Diğer yerel aktörlere dair (özellikle ağalar ve beyler) oldukça geniş ve somut anlatılar dile getirilirken, katliamda olumsuz rol oynayan din adamları hakkında hafızanın bir şeyleri kaydetmemiş olması ya da sessizleşmesi hayli düşündürücü. Bu süreçte rol oynamış ağalar ve beylerin katliama ortak olduğunun göstergesi olarak dile gelen, mallara el koyma pratiği hakkında şeyhlerle ilgili bir tek örneğin dahi anlatılmamasını acaba nasıl yorumlamalı? Acaba gerçekten hiçbir Ermeni mülküne el koymadılar mı, yoksa el koydukları hâlde bu durum dile getirilmiyor mu?

Bütün bu soruları düşündüğümüzde karşımıza birkaç temel olgu çıkıyor. Dini sıfatı ve kimliği önde olan kişilerle yaptığımız görüşmelerde, bu kişilerin öne çıkan ortak özelliklerinin siyaseten Kürt davasına taraftar olmalarıdır. Bugün Kürtlerin yaşadıkları mağduriyet, hak ve özgürlükleri için verdikleri mücadele üzerinden Ermeni halkıyla empati kurdukları ve geçmişte yaşananlara karşı eleştirel bir tutum aldıkları söylenebilir. Dini sıfata sahip bazı görüşmecilerimizin ailelerinden kimi fertlerin 1915'te Ermenileri korumaya çalıştığı yönünde birtakım anlatılar da dinledik. Bu anlamda, bugünkü duruşlarıyla geçmiş arasında kurulan bir süreklilik ve tarihsellik oluşturdukları görülmektedir. Fakat aynı kişiler, "din adamları katliamlara karşı dursaydı, hiç değilse bu derece büyük bir katliam olmazdı," demektedirler. Dini sıfatı ve kimliği olan kişiler dışında yaptığımız görüşmelerde de şeyhler ve mol-

laların rolüne dair çok az şey dinledik.

Diyarbakırlı görüşmecilerin anlatılarında üç şeyhten bahsedildi: Kulp ve Silvan bölgesindeki görüşmecilerin sıklıkla bahsettiği, Kulp'a bağlı Dûderya (Konuklu) köyünden Şeyh Muhammed, Silvan'ın Baxça şeyhleri ve günümüzde Hani'ye bağlı olan Serdê köyünden Şeyh Said'in kardeşi Şeyh Tahir. Görüşmeciler her üç şeyh hakkında da son derece olumlu konuştular. Kulp ve Silvan'da çok tanınan Şeyh Muhammed'in ismi, daha çok kurtulan küçük çocukların ve bazı Ermeni ailelerin Müslümanlaştırılmasında sıkça geçti. Görüşmeciler, Şeyh Muhammed'in Ermenilerin katlini onaylamadığını, hayatta kalanları koruduğunu dile getirdiler. Yine Baxça şeyhleri ile ilgili anlatılarda da, şeyhin civardaki Ermenilerin katliamına karşı çıktığı ve hatta bir kadın ve çocukları-nı risk alarak kurtardığına dair olaylar anlatıldı. 1915'te Şeyh Said ve Serdê köyünde yaşayan kardeşi Şeyh Tahir'e dair anlatılarda da benzer iddialar dile getirildi.

Şeyh Said'in torunu avukat Eyüp ile yaptığımız görüşmede, kendisi dedesi Şeyh Said ve amcası Şeyh Tahir'in Ermenilerin katledilmesine yönelik karşı fetvalar yayınladığını iddia ediyor:

> *"Şeyh Said yayımladığı karşı fetvalarla da, Ermenilerin katledilmesine karşı çıkıyor. Kürdistan'da çok az din adamı böyle karşı çıkmıştır. Bunlardan biri de Şeyh Saidê Palûyê ve yahut da Şeyh Saidê Piranê'dir. Diğeri onun öz amcası ve Palu müftüsü olan Şeyh Hesen Efendi'dir. Şeyh Hesen Efendi, Ermeni katliamına karşı çıktığı için devlet tarafından cezalandırılıyor. Şeyh Hesen Efendi -müftü Şeyh Hesen Efendi- Bingöl taraflarında bir mağaraya altı ay boyunca yerleşmek zorunda kalıyor, kaçıyor. Karşı bir fetva, Ermenilerin katledilmesinin dinen caiz olmadığını savunan bir fetva yayınladığı için başına bunlar geliyor. Kısacası Şeyh Said ve amcası Şeyh Hesen Efendi dini otoriteler olarak ve birer müderris makamı olarak katliama karşı çıkıyorlar."*

Ağa ve beylerin soykırım ve sonrasındaki rolleri rahatlıkla dile gelirken, görüşmecilerin şeyhlerin bu dönemdeki rolleri konusunda genelde çok sessiz davrandıklarını ya da konuştuklarında da şeyhlerin "koruyucu" ve "engelleyici" rollerini öne çıkardıklarını görüyoruz. Genel ve isimsiz bir kategori olarak şeyhler ve din adamlarından bahsedildiğinde, soykırımda dini duyguları harekete geçirerek ciddi rol oynadıkları söylense de, Diyarbakır bağlamında somut olarak bu şekilde davranan hiç kimseden bahsetmediler. İsim kullandıklarında ise genelde katliama karşı çıkan ve sonrasında "koruyucu" olarak davranan şeyhlerden bahsedildi.

Bürokrasi ile Köylü Arasında Aracı Bir Kategori Olarak Efendiler

75 yaşındaki Zeynep, babasının "efendi" olduğunu söylüyor. Israrla ağa ya da aşiret reisi olmadığının altını çiziyor. Bu ayrımı ısrarla çizmesinin nedeninin, ağalık sıfatına yüklediği olumsuz anlamdan kaynaklandığı görülüyor. Onun gözünde ağa zulüm eden, insanları öldüren, döven, mallarına el koyan, hatta onları hapse atan kimsedir. Anlattığına göre, ağaların o zamanlar kendi hapishaneleri varmış, kendisine karşı çıkanları hapse atarlarmış. Efendi sıfatına sahip olduğunu söylediği babasını ağalığa yüklediği bu olumsuz özelliklerin tam tersi bir şekilde merhametli, herkese yardım eden, misafirperver, herkesin işine koşan bir insan olarak tanıtıyor:

> *"Babam çok bir merhametli insandı, herkese yardım ediyordu. Efendi deniliyordu kendisine. Ağalar zulüm uyguluyorlardı insanlara, milleti hapse atıyorlardı. Babam Nuri Efendi öyle bir insan değildi. Dedem ağaydı, anamın babası da ağaydı. Milletin emeğini yiyorlardı. Her şeyleri vardı, hapishanesi falan. Babam öyle değildi ama."*

Görüşmecimiz burada ilginç bir kelime kullanıyor: ağaların bir köyün gelirini tasarruf ettiğini ya da aldığını, yani el koyduğunu söy-

lemiyor, bunun yerine yemek fiilinden türemiş "yiyor" kelimesini kullanıyor. Aynı kelimeyi başka görüşmecilerimizin de ifade ettiklerini söylemek gerek. Ağalar ve beylerin kendi hâkimiyetleri altındaki köylerin gelirini kullanmasına dair bir ifadedir bu. Görüşmecimiz bunları söylerken "efendi" olan babasının böyle yapmadığını ima ediyor. Babasının, köylerinde kimin işi çıkmışsa onun sorunlarını çözmek için civardaki kent merkezlerine gittiğini, köylülerle ilgilendiğini söylüyor. Bunu yaparken en büyük farkının Türkçe bilmek olduğunun altını çiziyor:

> *"Benim babam efendidir. Yurtseverdir. Kimin işi çıkarsa çıksın Mardin'e, Diyarbakır'a, Bismil'e gidiyordu, milletin derdini çözmek için. Herkesin işini yapıyordu. O yıllarda pek kimse Türkçe bilmiyordu. Babam okul okumuştu. Türkçe biliyordu. İnsanlar bayramlarda babama geliyorlardı. İki bayramda da hayli izzet ikramda bulunuyordu misafirlerine. Onlar için günlerce başka şehirlerde kalıyordu. Köylerinde bir kavga olduğu babama danışıyorlardı. Kısacası kim ne olsa babama geliyordu, kimse de beş kuruş vermiyordu. Aksine elinde bir altın görseler, alıp gidiyorlardı."*

Anlattıklarına göre, çocukluğundan bu yana Kürtçenin yanı sıra, ailede Türkçe de konuşulmaktadır. Nitekim görüşmeyi kendisiyle Türkçe yapıyoruz. Çocukluğunda babasının bir cipi varmış ve bahsettiği merkezler arasında gidip gelmektedir. Zeynep'e, 1915 hakkında sorduğumuz sorulara pek doyurucu cevaplar alamıyoruz. Ermenilere yapılanları lanetliyor ama yeterince bilgi sahibi olmadığı izlenimi yaratıyor. Babasının katliam sürecine katılmadığını söylüyor. Fakat o zaman 20 yaşında olduğunu söylediği babasının ilk evliliğini katliamdan kurtulan veya "kurtardığı" bir Ermeni kadınla yaptığını söylüyor. Bu evliliğe, o vakitler nahiye olan Tepe'de bulunan dedesinin karşı çıktığını, gerekçesinin de kendisine düğün dernekli bir evlilik yapmak istemesi olduğunu anlatıyor. Fakat ilginç olan, dedesinin de 1895 yılındaki ilk Ermeni Olayları dö-

neminde yine bir Ermeni kadınla evlenmesidir. Dedesi de efendi unvanıyla tanınan, yörenin bilinen ve ileri gelen kişilerinden biri.

Zeynep, köylerinin bir Ermeni köyü olmadığını, Ermenilerin daha önce burada yaşamadıklarını ifade etti. Babasının 1915'teki rolü veya soykırım sürecinin ailesinin sahip olduğu ekonomik, idari, sosyal etkinliğe katkısı hakkında pek değerlendirme yapmadı. Fakat önemli bir servet transferinin yaşandığı, demografinin değiştiği, her şeyin altüst olduğu bir dönemin, birtakım imkânlara ve ilişki ağlarına sahip olan kimseler için önemli fırsatlar sunduğu inkâr edilemez. Efendi diye tanınan, yerelde bürokratik ilişkilere hâkim, yerel bürokrasi ile halk arasında aracı rolü oynayan, dolayısıyla belli bir etki gücü olan bu kişilerin bu süreçten kârlı çıkmamaları düşünülemez. Hal böyle olsa da, Diyarbekir'in yönetici elitleri arasında ismi geçen *efendiler* hakkında ve soykırımdaki rollerine dair yeterli ve doyurucu bir bilgiye ulaştığımızı söyleyemeyiz. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bunun iki nedeni olabilir: Birinci neden, efendilerin beyler ve ağalar gibi çok yaygın olmaması, sayısal olarak sınırlı sayıda bulunmalarıdır. İkinci neden ise, belirli bir süre sonra dönüşmeleri veya ortadan kalkmalarıdır. Efendilik, beylik ve ağalıkta olduğu gibi toprağa dayalı, babadan oğula geçen bir sistem yerine, bireysel kabiliyet ve temsiliyet üzerinden var olmuş bir kategoridir. Dolayısıyla kendisinden sonra gelenlerin o temsiliyete sahip olmaması durumunda unvanın son bulması gündeme gelmektedir. Fakat unvan aile içerisinde son bulup devam ettirilemese de, sahip olunan ekonomik güç üzerinden dönüşüm ve yeni etkinlik alanlarının ortaya çıkması söz konusu olabilir. Daha önce örnek verdiğimiz, aşiret reisliğinden ağalığa, ağalıktan beyliğe geçişler yaşanmış; belki de köken olarak efendilikten gelse de ağalığa evrilmiş olabilir. Efendilerin ortadan kalkışı ya da ağalık gibi başka bir forma evrilişi konusunda somut değerlendirmeler ancak daha spesifik çalışmalara dayanarak söylenebilir.

Netice itibarıyla, yukarıda beş ayrı kategoride değerlendirmeye çalıştığımız Diyarbekir vilayetinin taşra ileri gelenleri ve bunla-

rın 1915 yılında Ermeni Soykırımı'nda nasıl bir rol oynadıkları konusunda bugün Diyarbakır'da yaşayan insanların çok zengin bir hafızaya sahip olduğunu söylemek mümkün. Çalışmamızın sınırları nedeniyle ele aldığımız kategorilerin bazılarını yeterince derinleştiremesek de, ortaya koyduğumuz hafıza örüntüleri ve tarihsel bilgilerin bundan sonraki çalışmalar için bir başlangıç olabileceği kanaatindeyiz. Kürt Hareketi'nin son otuz yılda yarattığı siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel değişim sonucunda, Diyarbakır taşrasında daha önce etkinlik sahibi olan bu kesimlerin bugün etkinlikleri önemli oranda sınırlanmış durumdadır. Aşiret yapısının genellikle çözüldüğü Diyarbakır'da, 1960'ların ortalarından bugüne itibar kaybeden aşiret reisi, ağalar ve beyler, halkın bugünkü hafızasında yer yer bazı olumlu örneklerle anılmakla birlikte, genelde 1915'te olumsuz rol oynayan unsurlar olarak hatırlanmaktadır. Şeyhlik kategorisine dair yaygın sessizleşme durumu ise, kurumun geçmişi ve bugünkü etkinliğini bütünlük içerisinde izleyecek yeni çalışmalara ihtiyaç olduğunu göstermektedir.

DİYARBEKİR'DEKİ ERMENİ MALLARINA NE OLDU?

"Ermeni mülkleri meselesi hakikaten Türkiye'nin şu anda geleceğe ilişkin en öcü konusu, en korkunç konusudur... Zaten bu ülkede ölenlerden ziyade kalanlar üzerine konuşmak daha zor."[1]

HRANT DİNK'İN 2005'TE SARF ETTİĞİ BU SÖZLERİ, aradan geçen on yıla yakın süreye rağmen hâlâ bütün geçerliliğini koruyor. 1915 tartışmalarının en büyük tabusu durumundaki Ermeni malları meselesi üzerine son yıllarda çeşitli tartışmalar yapılıyor olmasına rağmen, bu tartışmaların akademik üretime dönüştüğünü söylemek çok zor. Şimdiye kadar yazılanlar bir elin parmaklarını geçmiyor.[2] Çok zor şartlar altında gerçekleştirilen bu çalışmalar, dönemin arşivlerine ulaşmadaki engeller ve Emval-i Metruke (Terkedilmiş Mallar) Komisyonlarınca tutulan defterlerin henüz ortaya çık(arıl)mamış olması nedeniyle Ermeni mallarının akıbeti hakkında bütünlüklü bilgiler vermekten maalesef uzaklar.

1- Hrant Dink'in, Neşe Düzel'le *Radikal* gazetesinde 23 Mayıs 2005'te yayımlanan söyleşisinden.

2- Bu konuda yazılmış üç temel çalışma için bkz. Taner Akçam ve Ümit Kurt, *Kanunların Ruhu: Emval-i Metruke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek*, İstanbul: İletişim yayınları, 2012; Nevzat Onaran, *Osmanlı'da Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi (1914-1919) (Emval-i Metrukenin Tasfiyesi - 1)* İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2013; Nevzat Onaran, *Cumhuriyet'te Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi (1920-1930) (Emval-i Metrukenin Tasfiyesi - 2)* İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2013; Mehmet Polatel ve Uğur Ü. Üngör, *Confiscation and Destruction: The Young Turk Seizure of Armenian Property*, Blomsbury Academic, 2013.

Bilindiği üzere 24 Nisan 1915'te İstanbul'da Ermeni toplumunun önde gelen kişileri evlerinden toplanarak Çankırı ve Ayaş'a doğru yola çıkarılmış, ülke çapındaki tehcir ise resmi olarak 27 Mayıs 1915'te başlamıştı. 1915-1917 arası dönemde Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki tüm Ermeni tebaa, 'devlete ihanet ettikleri' gerekçesiyle ülkeden zorla sürülmüş ve bunların çok büyük bir kısmı ya bilinçli olarak katledilerek ya da tehcir esnasında yaşadıkları zor şartlardan dolayı yaşamlarını yitirmişlerdi. Ayşe Hür bu süreci şöyle izah eder:

> *"İttihatçılar, tehcirin hemen ardından Ermenilerden kalacak mal ve mülklerin ne olacağına dair mevzuatı ilan etmişlerdi. 30 Mayıs 1915 tarihli Meclis-i Vükela mazbatası ve 10 Haziran 1915 tarihli talimatnameye göre hükümet, tehcirin uygulandığı bölgelerde iki mülkiye ve bir maliye memurundan oluşacak Emval-i Metruke (Terkedilmiş Mallar) Komisyonları kuracaktı. Talimatnameye göre komisyonlar sevkiyatın ardından terk edilen evleri mühürleyecek ve içlerindeki eşyalarla birlikte kıymet takdirleri yapıldıktan sonra kayıt altına alacaklardı. Geride kalan menkuller içindeki hayvanlar, emlak ve araziden elde edilen tarım ürünleri ve bozulması muhtemel mallar müzayede usulüyle satılacak ve bedelleri sahipleri adına mal sandıklarına teslim edilecekti. Kiliselerde bulunan eşya ve resimlerle kutsal kitaplar tutanakla tespit edilecek ve mahallinde muhafaza edilmeleri sağlanacaktı. Ocak 1916'ya kadar 33 Emval-i Metruke Tasfiye Komisyonu kuruldu."*[3]

Bu komisyonlar kendi görev alanlarındaki bütün Ermeni menkul ve gayrimenkullerini kayıt altına aldılar. Fakat bu defterler günümüze kadar ortaya çıkmış değil. Bu alanda çalışan tarihçi Mehmet Polatel'e göre, 1915 sonrasında Diyarbakır'da Ermeni mülklerin-

3- Ayşe Hür, "Ermeni mallarını kimler aldı?", *Taraf Gazetesi*, (Erişim Tarihi: 1 Eylül 2014), http://www.taraf.com.tr/yazilar/ayse-hur/ermeni-mallarini-kimler-aldi/370/

den istifade eden dört ana grup vardı. Bu gruplar "devlet kurumları, burjuvazi, muhacirler ve ordu" idi:

> *"Büyük binalar hapishane, karakol ya da hastane olarak kullanılmıştır. Örneğin, Diyarbakır polis karakolu iki defa, ikisi de Ermenilere ait olan mülklere taşınmıştır. Üç Ermeni kilisesinin de hapishane olarak kullanılabileceği rapor edilmiştir. Diyarbakır bölgesinde devlet birimleri görece daha yerleşik olduğundan devletin bölgedeki alt yapı ihtiyacı çok yüksek değildi. Bu sebeple Ermeni mülklerinin çoğunluğu burjuvaziye ve muhacirlere tahsis edilmiştir. Müslüman muhacirler Diyarbakır platosu boyunca boşaltılan Süryani ve Ermeni köylerine koloni olarak yerleştirilmişlerdir. 1915 yazında başlayan iskân politikası savaşın sonuna kadar sürmüştür."*[4]

Şehir merkezindeki "kiliseler ve zengin Hıristiyanların evleri askeri hastaneye, mühimmat deposuna, devlet yetimhanesine veya camiye dönüştürülmüştür. Halı, perde, gümüş yemek takımları, dini kıyafetler, dini varlıklar gibi değerli eşyalar polis ya da jandarmalar tarafından satılmış ya da el konmuştur."[5] Daha çok Diyarbakır şehir merkezindeki Ermeni mülklerinin akıbeti hakkında bilgi veren Polatel, devlet kurumlarının yanı sıra, özellikle şehir eşrafının da bu mülklerden ciddi oranda faydalandığını belirtir.

Dönemin arşivlerine ulaşmanın devlet politikası uyarınca erişime kapalı olmasından dolayı, tarihsel hakikatlerin henüz açığa çıkarılmaktan son derece uzak olduğu böylesi bir alan hakkında konuşmak, hele de ikinci ve üçüncü kuşakların büyüklerinden dinledikleri üzerinden dile gelen sözlü tarih hafızasına dayanarak tespitlerde bulmak son derece güç. Fakat bütün bu zorluklara rağmen, görüşmecilerin somut pratikler üzerinden dile getirdikleri çeşitli deneyimler, 1915 sonrasında Ermenilerden büyük oranda "arındırı-

4- Mehmet Polatel, "Diyarbakır'ın Sosyo-Ekonomik Dönüşümünde Ermeni Mallarının Rolü," içinde *Diyarbakır Tebliğleri: Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı*, İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2013, s. 394.
5- *A.g.e.*, s. 393.

lan" Diyarbakır'daki Ermeni mallarına ne olduğu konusunda önemli bilgiler sunuyor. Görüşmecilerin kendi aile, köy, ilçe veya şehir merkezindeki somut deneyimleri üzerinden dile getirdikleri hakikatler, Ermenilerden kalma mallara devlet tarafından ne şekilde el konulduğu, sonrasında ise bu malların ne şekilde insanlara kiralandığı ya da satıldığına dair birçok örnek vakayı barındırıyor.

Diyarbakır şehir merkezindeki Ermeni mülklerinin gaspına dair önemli bulgulara rağmen, şehre bağlı kazalarda bu mülk gaspı ve aktarımının ne şekilde gerçekleştiğine dair elimizde neredeyse hiçbir çalışma bulunmamaktadır.[6] Proje kapsamında yaptığımız görüşmeler özellikle şehir merkezi dışındaki kaza ve köylerde Ermenilere ait mülklerin akıbeti hakkında bazı yeni bilgiler veriyor. Biz de özellikle Diyarbakır merkezinin dışındaki ilçe ve köylerdeki Ermeni mallarının gaspına dair anlatılara odaklanacağız bu bölümde. Devletin hem şehir merkezi hem de kırsallardaki rolünün merkezi ve kurucu konumunun yanı sıra, yerele özgü bazı politikalarındaki farklılaşmaları da ele alacağız.

Esas Aktör Devlet!

Görüşmecilerin Ermenilerden kalma mal ve mülklerin kimlerin eline geçtiğine dair anlatımlarında en dikkat çekici nokta, bu mülklerin yeniden dağıtımında karar merci olan devlete atfettikleri kurucu roldü. Büyük çoğunluğunun ortaklaştığı esas nokta, bu mülklerin devletin rızası ve müsaadesi ile belirli öncelikler gözetilerek satıldığı veya dağıtıldığıydı. Devlet, malları önce hazineye devretmiş, daha sonra da "kendisine yakın gördüğü" aktörlere önce *icar* usulü ile vermiş, daha sonra ise cüzi fiyatlarla satmıştı. Siverekli Zülküf Kışanak, gazeteci olarak yıllardır gezdiği onlarca köyde dinlediklerinden hareketle, bilinen yaygın kanının aksine Kürtlerin Ermenilerden kalma mallara gelişigüzel el koyamadığını, devletin bütün mal ve mülkleri Kürtlere sattığını söylüyor:

6- Bu konuda yazılmış makalelerden birisi için bkz. Sait Çetinoğlu, "Ergani Sancağında Ermeni mülklerinin paylaşımı". (Erişim Tarihi: 18 Eylül 2014), http://www.demokrathaber.net/ergani-sancaginda-ermeni-mulklerinin-paylasimi-makale,7074. html .

"Bir başka önemli bir şey var, ben onu da araştırdım. Kürtler Ermenilerin mallarına el koymamış, bu da büyük bir yalan. Ermenilerin malları önce hazineye geçirilmiş, 1930-40'lı yıllarda da bunlar ihaleye çıkartılmış, Kürtlere satılmış. Şu anda Ermeni topraklarında yaşayan Kürtlerin önemli bir kısmı, Ermeni mallarını 1930'lu yıllarda satın almışlardır. O toprakları, bağ ve bahçeleri devletten satın almışlar, mallar önce hazineye geçirilmiş, sonra da ihaleye çıkartılmış."

Diyarbakır'ın neredeyse bütün ilçelerinde Kışanak'ın belirttiğine benzer anlatılar dinledik. Devletin yirmili yılların sonundan otuzlu yılların ortalarına kadarki süre zarfında Ermenilerden kalma arazileri, bağ ve bahçeleri önce hazineye aktardığını, ardından ihale usulü kişilere kiraladığını belirtiyor görüşmeciler. Bu süreçte özellikle güçlü aileler, ağa ve beyler ile aşiret liderlerinden devlete yakın olanların bu arazileri çok daha ucuza kiraladığını vurguladılar. Örneğin Kışanak, bu aktörlerin bürokratik güçlerini de kullanarak Ermenilerden kalma mülkleri çok ucuz bir fiyata aldığını da ekliyor:

"Şimdi şöyle bir şey olmuş: O dönemde devletin mekanizması içinde olan bazı aileler, mesela Ekinciler gibi bazı aileler, ihaleye girmiş ve düşük paralarla almış. Ama gerçek köylüye gerçek fiyatı ile satılmış o araziler, bağ ve bahçeler. Siverek'te Mala Çepo diye bir aile var, adam o yıllarda arzuhalcidir mahkemede ve 18-20 köyü üzerine kaydetmiş."

Arzuhalci olan bu kişinin, köyleri kendi üzerine ne şekilde kaydettiğini anlatan Kışanak, yine farklı görüşmecilerden dinlediğimiz önemli bir noktaya daha temas ediyor:

"İki çeşit köy var o adamın kendi üzerine kaydettiği: Ermenilerden kalan küçük paralarla kaydettiği köyler. O zaman köy ve hayvan sahibi olmak çok büyük vergiler

gerektiriyor, köylü veremiyor bu vergileri ve adam da demiş ki, 'yahu sen veremiyorsun ver ben kendi üzerime kaydedeyim sen de kurtulursun.' Köylü de inanmış, vergilerden kurtulmak için köyleri vermiş. İkinci tür köyler de bunlar. Daha sonra devlet tarafından köyden zorla çıkartılmış ya da onlara yine geri satılmış."

Özellikle kırsaldaki köylü toplumunda Osmanlı döneminden beri gelişen vergi verme korkusundan kaynaklı olarak, köylülerin Ermenilerden kalma mülkleri sahiplenmede yaşadıkları tereddüttün o dönemde okur-yazarlığı olan bazı kişiler ile varlıklı ailelerin işine yaradığını görüyoruz. Nitekim bu tereddüt ilerleyen dönemlerde çok ciddi çatışma ve gerilimleri de beraberinden getiriyor. Tapu ve kadastro işlemlerinin yapılmaya başlandığı dönemlerde çoğu köylü kendilerinin bildiği arazilerin o bölgedeki okur-yazar veya ağa ve beylerin adına kayıtlı olduğunu fark ediyor. Devlet fazla vergi alır korkusu ile malları kendi adlarına kaydettirmeyen köylüler, birden topraksızlaşıyorlar.

Ermeni mallarına dair çokça dile getirilen bir diğer konu ise, devletin bu mülklerin tapusunu hiçbir zaman vermediği, tapudan ziyade kişinin o tarla, bağ veya bahçe üzerinde üretim yapmasına izin veren fakat nihai noktada devletin malı olduğunu beyan eden bir kayıt belgesinin verilmesi ile ilgili. Örneğin Kulp ilçesinden Lezgin, Ermenilerden kalma *Erdê Keşîşî* (Keşişin Tarlası) isimli tarlanın hikâyesini anlatırken bu noktaya vurgu yapıyor:

"Bizim tarlamız eskiden Cixsê (Ağaçlı) köyündeki bir keşişe aitmiş, o yüzden hâlâ oraya Erdê Keşîşî diyoruz. Dedem, 1950'li yıllara kadar o tarlanın devlet tarafından birçok köylümüze icar ile verildiğini anlatırdı. En son kendisi orayı kiralamış ve böylece orası bizim olmuş. Ama geçen sene tapu kadastro memurları geldi. Bizim diğer arazilerimizin tapularını verdiler ama Erdê Keşîşî için sadece bir kayıt belgesi (qeydî) verdiler. Gelen memur dedi ki, 'şimdi siz işletiyorsunuz burayı ama devlet

istediği zaman bunu sizden geri alabilir.' Cixsê'deki bütün Ermenilerden kalma mallar için bu kayıt belgesini verdiler, tapu vermediler."

Lezgin, yine bu konuyla alâkalı olarak başka bir noktaya dikkat çekiyor. Bu defa Ermenilerden kalma başka arazileri olduğunu ve bunun tapusuna sahip olduklarını söylüyor. Biraz önce söylediklerleriyle çelişen bu konuya dair başka sorular sorduğumuzda mesele daha net bir şekilde anlaşılıyor. Aslında tapusunu aldıkları arazinin Ermeni sahibinin bir akrabası soykırım sonrasında hayatta kalmış. Lezgin'in dedesi ile Cixsê (Ağaçlı) köyünden bu Ermeni aile birbirlerini dava etmişler. 1950'li yıllarda mahkeme hâkimi, araziyi talep eden Ermeni'nin, arazi vasisi olamayacağına karar verip Lezgin'in dedesi lehine sonuçlandırıyor mahkemeyi. Böylece arazinin tapusu Lezgin'in dedesine geçiyor. Bu iki örnekte özellikle katledilen ya da zorla sürgün ettirilen Ermenilerden kalma malların devlet hazinesine geçirildiğini ve devletin bu arazileri kullanma hakkını verse dahi tapularını, yani mülkiyetini o kişilere vermediğini –Kulp ölçeğinde- görüyoruz.

Şehir Eşrafı, Ağalar ve Beylerin Rolü

Bir önceki bölümde ağa, bey ve şeyhlere dair yaptığımız tartışmaya; bu aktörlerin Ermeni mallarına yönelik girişimleriyle devam edebiliriz. Her ne kadar kırsal yerleşmelerde Ermenilerden kalan küçük ölçekli tarla, bağ veya bahçelerin bazılarına sıradan köylülerce el konulmuş olsa da, 1915 sonrası Ermenilerden kalma mal ve mülklerin çok büyük bir kısmı devletin kontrolü dahilinde devlet kurumlarına, muhacirlere ve bölgedeki şehir eşrafı, ağalar ve beylere bölüştürüldü. Özellikle Diyarbekir merkezdeki Ermeni mülklerinin devlet kurumları ve şehir eşrafı arasında ne şekilde bölüşüldüğüne dair şimdiye kadar önemli çalışmalar[7] yapıldığı için, biz bu bölümde daha çok kazalardaki duruma odaklanmak istiyoruz.

7- Bkz. Polatel ve Üngör, *Confiscation and Destruction: The Young Turk Seizure of Armenian Property*; Polatel, "Diyarbakır'ın Sosyo-Ekonomik Dönüşümünde Ermeni Mallarının Rolü."

Yaptığımız görüşmeler esnasında konu Ermenilerden kalma mal ve mülklere geldiğinde, görüşmecilerin ilk değindikleri aktörler ağalar, beyler ve aşiret liderleriydi. Silvan, Lice, Çüngüş, Ergani, Hazro ve Eğil gibi yerlerde daha çok ağa ve beylerin adı ön planda iken, Kulp'ta aşiret isimleri öne çıkmaktaydı. Önceki bölümde ayrıntılı değindiğimiz üzere, 1915 itibariyle Kulp'ta aşiret yapısı güçlü iken, diğer kazalarda ağa, bey ve şeyhler güçlü pozisyonda idi. Görüşmelerde ismi sıklıkla dile getirilen aktörlerin çoğunun 1915 öncesi dönemde de merkezi otorite ile iyi ilişkiler içerisinde oldukları ve özellikle 1915 ile birlikte bu ilişkinin daha kalıcı ve bağımlılık temelinde işleyen bir sürekliliğe dönüştüğüne dair çokça yorum yapıldı.

Örneğin Xiyan aşiretine mensup ve özellikle Kulp-Silvan ve Sason üçgenindeki bölgenin yerel tarihini çok iyi bilen Muhittin, Birinci Dünya Savaşı başladığında Silvan'ın ünlü ağalarından Ali Ağa'nın, Osmanlı Ordusu'na erzak taşımacılığı yaptığını söylüyor. Ayni zamanda Xiyan aşiret liderlerinden Süleyman Ağa'nın da yeğeni olan Ali Ağa'nın, Muş tarafına erzak götürmek için Sason üzerinden geçmesi gerektiğini fakat Ermeni fedailerinin korkusundan dolayı dayısı Süleyman Ağa'dan yardım isteğinde bulunduğunu belirtiyor. Midyat, Sason ve çevredeki Ermenilerin katliamdan kurtulmak için sığındıkları Talori bölgesinde geliştirdikleri direnişin, Ali Ağa'nın orduya ulaştırdığı erzaklar sayesinde kırıldığını iddia eden Muhittin, Ali Ağa'nın bunun mükâfatını daha sonra kat be kat alacağını belirtiyor.

Özellikle Silvan bölgesinde çok miktarda verimli tarım arazisinin bulunmasından ve 1915 öncesi bu bölgede ciddi bir Ermeni nüfusunun yaşıyor olmasından dolayı, bu bölgedeki ağa ve beylerin büyük miktarda Ermeni mülküne el koyduğuna dair çok fazla tanıklık dinledik. Sadece Silvan'da değil, Kulp, Lice ve Hazro'da yaptığımız görüşmelerde bile Silvan'daki ağa ve beylerin el koyduğu Ermeni köylerinin isimleri dahi sayılıyordu. Örneğin Muhittin, soykırım sonrası Silvan'daki Ermeni mallarının üç büyük ağa ve bey ailesi tarafından bölüşüldüğünü söylüyor:

"Üç aile Ferqîn'i kendi aralarında paylaşmışlar: Azizoğlu, Özkanlar ve Üstünler. Abdullah Bey ailesi, Haci Reşid ailesi ve Aziz ailesi Ferqîn'i kendi aralarında paylaşmışlar. Bütün Deştê (ova) onlarındı, Deştê Ermenilerin köyüydü. Onlar dağlardaydı, dağların sahipleriydi onlar. Azizoğlu Ferhendê'deydi, Haci Reşid Ağa Helda'daydı. Heci Reşid'ler egemendi fakat bütün köyler, tüm imkân ve fırsatlar Ermenilerin elindeydi. Aziz Ağa ailesi yaklaşık yüz bin dönüm Ermeni toprağına el koydu. Özkan ailesi yüz, yüz on bin. Yümni Bey ailesi de yüz, yüz on bin dönüm."

Silvan'dan Fatma da, yukarda tartıştığımız tapu ve kadastro meselesine değiniyor. O dönemde okur-yazar olan ve devlet dairelerindeki memurlarla iyi geçinen kişilerin Ermenilerden kalma arazileri rahatlıkla kendi adlarına kaydettirdiklerini belirtiyor. Fatma, Efendi sıfatı olan kayınbabasının el koyduğu Ermeni mallarından bahsederken, arada konuyu dönemin beylerine de getiriyor:

"O zamanlar tapu olayı yoktu ve Kürtler bu mülkleri sahiplendiler. Artık kim ne kadar alabildiyse kendine alıyormuş. Hatta talana kayınpederim de yetişmiş. Sadık Bey, Muharrem Bey gibi isimlerden bahsederdi. Aile bireylerinin bir kısmı Silvan'dayken, bir kısmı da Diyarbekir'de bu beylerin. Bunlar bu yörenin en zengin isimleri. Diyarbekir'deki bir mahallenin yalnız bunlara ait olduğunu söylerdi kayınpederim. Bunlar kayınpederime, toprakları üzerine alalım diye teklif götürmüşler. Onların bunu yapacak gücü vardı. 'Gel, bütün bu köyleri üzerine yazalım,' demişler. Kayınpederim de, 'Gerek yok. Kimse bu toprakları elimden alamaz,' yanıtını vermiş. İşte bu kadar güçlü ve zengin bir adammış. Kadastro olayı çıkınca da, 'ben de onlar gibi güçlü ve zenginim,' demiş kayınpederim. O da diğerleri gibi muhtara rüşvet verip bütün toprakları üzerine almış. Kaniya Jorîn Bah-

çesi (Yukarı Çeşme) dediğimiz ırmağın kenarında, çok geniş bir alana yayılan topraklarımız var. Telhet'ten camiye kadar uzanıyor bu topraklarımız. Kaç dönüm olduğunu bilmiyorum."

Yoksul bir aileden gelen, Silvan'daki ağa ve beylerin 1970'li yıllara kadar köylülere yönelik zulmüne tanıklık etmiş olan Salih ise bu malların niçin özellikle ağa ve beylerin eline geçtiğini "Neden bilmiyor musun? Kim güçlüyse odur. Kim güçlüyse o yer," şeklinde cevaplandırıyor. Daha sonra ise Ermenilerden kalma malların kimin eline geçtiğini, ağa ve beylerin merkezi otorite ile ilişkilerini anlatıyor:

"Kimse devletle muhatap olamadığı için, bu zenginler, ağa ve beyler giderdi, hangisini üzerime tapula deselerdi tapulardı. Yeter ki devlete başkaldırmamış olsunlar."

Sason bölgesindeki Taraş şeyhlerinden Mücahit de, benzer bir açıklama yapıyor:

"Bütün Silvan köylerinin yüzde yetmişi Ermeni köyüydü. Hepsi ağalara kaldı. O köylerin tümü Azizoğulları, Yümni Üstün, Hüseyin Azizoğlu, bir de Ali Ağa'lara kaldı. Ermeni köyleriydi hepsi. Sonradan üzerlerine tapu etmişler tabii. Niye etmesinler ki! Tapu kadastro gelmiş, köye girmiş ve hemen yapmışlar. Yeter ki sen memurun cebine birkaç kuruş para sok, bitti. Mesele bitmiştir! İtiraz eden yok! Kimse artık bu köy benimdir diyemez. Sahibi öldürülmüş zavallı. Kim güçlüyse, kuvvetliyse; aşireti varsa, tüfeği varsa, kimin erkeği daha çoksa o köyü o yiyor. İşte ağaların, beylerin aşireti vardı. Köyleri zapt ettiler, köyler onlara kaldı. Hâlen de öyle!"

Silvan'daki geniş ve verimli arazilerin tamamının ilçedeki iki büyük ağa ve bir bey ailesinin eline geçtiğini belirten görüşmeciler, bu üç büyük ailenin yetmişli yıllardan sonra yaşadıkları bü-

yük mülksüzleşmeyi de bir nevi Ermenilere yönelik haksızlığın sonucu olarak yorumluyordu. Benzer bir algı Çüngüş'te de vardı. İlçede konuştuğumuz görüşmecilerin tamamı hem soykırım esnasında Ermeni kafilelerinin Yeniköy'deki Düden'e götürülmesinde aktif rol oynayan, hem de Ermenilerden kalma mülklere el koyan kişi olarak Güllü Bey'e atıfta bulundular. Örneğin Fahri, günümüzde hâlen ayakta olan Ermenilerden kalma manastırın bile Güllü Bey'in torununun adına olmasının her şeyi açıkladığını, Çüngüş'teki konak, bağ, bahçe ve arazilerin yani sıra, özellikle Ergani ovasındaki Ermenilerden kalma birçok arazinin de yine Güllü Bey'e ait olduğunu söylüyor:

> *"Ağalar mala, mülke ve altına çökmüşler. Çüngüş'ün dörtte üçü Namık Güldoğan'ların tapusundaymış. Her tarafta bunlar var, köy bile bunların üzerine tapuluymuş. Göçebe bir adam gelip de bu malvarlığını nasıl edinmiş, bunu bir deşsinler gerçekler ortaya çıkar. Çüngüş'ün dörtte üç arazisi onların elinde nerden almış bu kadar malı mülkü, sanatsal bir olayı yok bu adamın, fabrikası yok, bir şeyi yok. Bu para kimin diye deşersen bunun kökeni meydana çıkar zaten."*

Fahri'nin bahsettiği manastırın tapusunun gerçekten de Güllü Bey'in ailesine ait olduğunu, Güllü Bey'in torunu Cengiz de doğruluyor. Hatta görüşme esnasında tapuyu bize de gösteriyor. 1967 tarihli tapuyu incelediğimizde gerçekten de manastır ve çevresindeki bağların kendilerine ait olduğunu görüyoruz. Tapunun ne şekilde ellerine geçtiği konusunda net cevaplar vermeyen Cengiz, yakın zamanda manastırın yeniden onarılması için girişimlerde bulunduğunu fakat yeterli desteği görmediğini belirtiyor. Niçin böyle bir girişimde bulunmak istediğini sorduğumuzda ise şöyle bir yanıt veriyor:

> *"O yöreye bir hizmet gelsin diye. Gelir yok. Oraya bir şey gelirse dışarıdan gelir. Otelcisi kazanır, lokantacısı ka-*

zanır. Esnafı para kazanır, ismi duyulur. Bir şeyler olur yani. Yoksa ne olacak. Yani bana desen bu Ermenileri mi geri getireceksin, zihniyet bu... Dedim ya orada bir şey olursa ne olur? Kazaya insan gelir. Çünkü hiçbir geliri yok kazanın. 100 sene evvel de 3000 nüfustu şimdi de 3000 nüfus."

Cengiz, görüşme esnasında Ermenilerin mülkleri ile ilgili bir hak gaspına uğradıklarını kabul etmiyor. Ona göre geri dönebilenler tekrar mülklerini alabilmiş. Kalan mülkler ise komitacılara ait. O yüzden ortada bir haksızlık olduğunu düşünmüyor. Nitekim manastırın restore edilmesi motivasyonunu, Ermenilerin kendi kutsal mekânlarını yeniden onarmaları fikri üzerinden değil, ilçeye yönelik turizm potansiyelini artıracağı ve bu şekilde ilçe ekonomisine olumlu etki edeceği üzerinden yorumluyor.

Kürtçenin Zazakî lehçesi üzerine yaptığı çalışmalar ile tanınan Liceli araştırmacı-yazar Roşan Lezgin, önce Lice'deki Kürt-Ermeni ilişkilerinden ve kirveliğin öneminden bahsediyor. Lice'nin yerel tarihi, geçmişteki Kürt-Ermeni ilişkileri, sosyal yapısı üzerine çalışmalar yapan Roşan Lezgin, bize Ermeni mallarının akıbeti konusunda önemli bilgiler veriyor:

"Bizim köyün çevresinde 'Erdê Samêlî', yani 'Samuel'in Tarlası', "Erdê Kenhî", yani 'Kenhan'ın Tarlası', "Dereyê Keşîşî", yani "Keşiş'in Deresi" şeklinde adlandırılan yerler vardır. Ama şu an köylülerimizin malıdır bunlar. Bu tür arazi, tarla veya bağlar Lice beylerinin tapulu malıydı. 1970'li yılların başında, beyler bu arazileri zorla köylülere sattılar. Şimdi 'zorla' kavramı size tuhaf gelecek ama açıklayacağım. Bu arazi, tarla ve bağlar, 1920'li yıllardan bu yana Lice'deki beylerin tapulu malı olarak icar sistemiyle köylülerin elindeydi. Köylüler, tarlayı ekip biçer, harmanı döver, samanı hasattan ayırır, ama elini sürmez. Beyi bekler. Bey gelir, kendi eliyle paylaştırır. Köylü, beyin payını çuvallara doldurur, eşeğine yükler,

götürür Lice merkezinde beyin evine bırakır ancak bu şekilde döner ve kendine düşen payı evine götürür."

Roşan Lezgin'in anlatımında köylülerde beylere yönelik büyük bir hoşnutsuzluk olduğu görülüyor. Köylülere yönelik kötü muameleleriyle hatırlanıyor beyler:

"Köylüler, Lice beylerinin elinde esirmiş adeta. Örneğin, 1970'li yıllara kadar satmak için Lice merkezine yoğurt, süt, yumurta, yakacak odun vs. getiren köylü, getirdiği malına kendisi fiyat biçemezmiş, yani 'kaça satmak' diye bir şey yokmuş, 'kaça almak' varmış. Eşeğine yüklediği odun yükünü Lice çarşısına getiren köylü, öylece beklermiş, ta ki bir bey gelip işte 'Senin yükün şu kadar, götür kapıma yığ, kır, istifle' diyene kadar. Üstelik gözü açılmasın, disiplin bozulmasın diye üç kuruş verilince, birkaç tane de temiz tokat yer ve öyle dönerdi köylü."

Roşan Lezgin'e beylerin statüleri ve Lice'deki rollerini sorduğumuzda ise şöyle yanıtlıyor:

"Osmanlı döneminde devlet memuruymuş bu beyler. Kürt Mirlikleri Kürt yönetimi tasfiye edilince, Osmanlı idaresi vergi toplamak için, nüfus dairesi vs. görevler için, ilçeye resmi memurlar atamış, işte bunlara 'Bey' derler bizimkiler. Kürt yönetiminden olanlara da 'Mîr' derler. Osmanlı döneminde vergi toplayan devlet memuru beylere halk 'tahsildar' der, Mirlik döneminde vergi toplayanlar için ise 'kançor' derlermiş. İşte bölgede Ermeni nüfus çürütülünce, onlardan geriye kalan taşınmaz mal mülk önce hazine malı sayılmış. Daha sonra devlet memuru olan beylere devredilmiş, sadece pul parası ödenerek tapular alınmış. Beye esir durumunda olan köylü, geride bırakılmış Ermeni malına nasıl el koyabilir? Arazi, bağ ve tarlalar 1915'teki Ermeni katliamından sonra, devlet memuru beylerin eline geçti. Hatta kaç

yıl önce bir tapu örneğini gördüm, 'Sened-i Hakaniye' yani. Eski Arapça harfleriyle Osmanlı Türkçesiyle yazılıydı. Arazilerin hazineden bedelsiz olarak, sadece Halk Bankası'na bir miktar pul parası yatırılarak kişiye intikal ettiği yazılıydı bu belgede."

Roşan Lezgin'e hangi beylerin Ermeni mallarına el koyduğunu sorduğumuzda ise, kamuoyunun yakından tanıdığı bir siyasetçinin ailesine getiriyor konuyu:

"Kimi beyler Lice merkezden gelip direkt Ermeni evlerine yerleşmişler. İşte Sait Bey, Kürtlerin de yaşadığı ama Ermenilerin ağırlıkta olduğu, Ermeni kilisesinin olduğu Melhê (Türkler adını Yünlüce olarak değiştirmiş) köyüne yerleşmiş. Sait Bey ailesine Lice'de 'Mala Mahmo' (Mahmud Ailesi) derler. Sait Bey'in diğer kardeşleri, amcaoğulları da Lice-Hani arasında kalan bölgeye yerleşmişler. Uzun süre parlamentoda görev yapan, Başbakan yardımcısı, en son TBMM Başkanlığı yapan Hikmet Çetin'in babası Sait Bey tahsildardı. Onlar için Türkmen kökenli diyorlar, Kerkük tarafındandır diyenler de var, Azerbaycan'dan gelmişler diyenler de var."

Roşan Lezgin'e, beyler niye arazileri "zorla sattılar?" diye soruyoruz tekrardan. Önce Türkiye'de üniversiteler çoğalınca, beylerin de 1950'li ve 60'lı yıllarda çocuklarını yüksek okullarda okutmaya gönderdiğini ve okuyan çocukların bir daha Lice'ye geri dönmediğini vurguluyor. Geride kalanların ise, 1970'li yıllarda arazilerini köylülere satıp Diyarbakır'a, İstanbul'a yerleştiğini belirtiyor:

"Ben o zaman çocuktum ama hatırlıyorum. 1972 yılında Bülent Ecevit CHP başkanı olarak seçilmişti. Genç ve dinamik Ecevit, hiçbir zaman yapmayacağı toprak reformundan söz ediyordu, köylü şapkası takıp 'Toprak ekenindir," diye bir slogan sürdü meydana. 'İktidara gelirsem, kim toprağı ekiyorsa, ağadan, beyden alıp köylü-

ye vereceğim, köylüye tapulayacağım,' diyordu. Böylece halk onu tuttu, 'Köylü Ecevit' dediler, 'Karaoğlan' dediler onun için. Beyler, Ecevit'in halk arasındaki yükselişini görünce korktular herhalde. Alelacele köylüye haber saldılar, kim hangi parça araziyi veya bağı işliyorsa, kendince bir fiyat koyup parasını köylüden almaya çalıştı. Karısının, gelinin boynundaki altını, yastıktaki altını, mutfaktaki bakır kap kacağı, efendim küçük veya büyükbaş hayvanı, yağ ve çökeleği, hatta horoz ve tavukları bile toplayıp götürdüler, işte 'zorla' dediğim şey budur. Beyler, bu arazileri nakde çevirince Diyarbakır merkezinde, İstanbul'da iş hanları, oteller vs. aldılar veya yaptılar, un fabrikaları kurdular. Diyarbakır merkezde bu tür işyerleri veya un fabrikalarının yapılış tarihine bakınız, çoğunun o döneme ait olduğu görülecektir."

Dicleli emekli öğretmen Serhat ise, geniş ve verimli arazilerin olmadığı Dicle gibi dağlık yerlerdeki durumu şöyle özetliyor:

"Bu arazilerin bir kısmını, dönemin Hamidiye Alayları'nın başında olanlar kendilerine, bir kısmını da onlarla birlikte hareket eden eskerê bejikler ile paylaşmış vaziyetteler. Şu anda Ermenilere ait herhangi bir arazi gözükmüyor. Araziler tamamen paylaşılmış vaziyette. Tabi Dicle'de böyle fazla geniş çaplı arazi yok. Dağlık ve ormanlık bir alan olduğu için, Silvan Ovası gibi, Bismil Ovası gibi büyük araziler yok. Küçük küçük parçalar hâlinde, tarlalar hâlinde, onları da kendi aralarında paylaşmışlar. Genelde onlar paylaşmışlar. Almayanlar, almamışlar. Dediğim gibi genelde katliamda rolü olanlar paylaşmışlar. Ganimet gibi. Çünkü herhangi biri diğerine satamaz. Ne olur? O dönemde hâkim güç olan, yani sistemle bağlantılı olanlar, kendi aralarında, kendi adlarına, kendi tasarruflarına geçirmişler. Zaten tapu yoktu. Tapu kadastro yeni girdi bizim Dicle bölgesine. Bu

yıl girdi. Herkesin sürdüğü, ektiği belli alanlar vardır. Burası benimdir dediği zaman onundur. Yani ekip biçiyorsa onundur. O temelde bir mülkiyet ilişkisi var. Ermenilerin sahipsiz kalmış mallarını bunlar almışlar. Sürmüşler, ekmişler ve kendilerine mal etmişler. Şu anda tapuları da kendi adlarına çıkarmışlar."

Silvan veya Ergani ovası gibi verimli arazileri olmayan Kulp'ta da, Ermenilere ait sulak köyler, bağlar ve bahçelerin büyük bir kısmını yine ağalar ve aşiret liderleri alıyor. Kulp'ta diğer ilçelere oranla dikkat çeken nokta ise hayatta kalan Ermenilerin kendi mallarını geri almak için yürüttükleri mücadele ve bu kapsamda ağa, bey ve aşiret liderleriyle aralarında yaşanan himaye ilişkisinin mülkiyet boyutu. Hasan, genel olarak "berwarê" diye isimlendirilen Kulp'un doğu tarafındaki Ermeni mallarının akıbeti hakkında şöyle söylüyor:

"Aralarında imzaladıkları anlaşma ile o toprakları da bölüşmüşler. Anlaşma imzalanırken ağalara, 'Bu toprakları kendi aranızda paylaşacaksınız,' denmiş. Selten ve Xiyanların bölgesinde ne kadar köy varsa İzzet Ağa'ya ve ailesine vermişler. Mesela Qulpistê'yi Hasan Ağa ve Hüseyin Ağa Ailesi'ne vermişler. Şîrnas (Argün) Hüseyin Ağa'ya, Hinzê Hasan Ağa'ya, Kêxirvangê Abdülaziz Ağa ve kardeşine kaldı."

Kendisi de Xiyan aşiretine mensup olan Kenan, dedesinin el koyduğu Ermeni malları ile ilgili güncel bir gelişmeyle başlıyor konuşmasına ve malların ne şekilde ve kimlerin eline geçtiğini anlatıyor:

"Biz gelip yerleşene kadar Filistanlar (Ermeniler) yaşıyormuş burada. Son zamanlarda Vartan adında birinin oğlu çıktı ve topraklarımızın ona ait olduğu iddiasında bulundu. Bunun üzerine bizler de toprakları üzerimize kaydettik. Kalan bütün mallara Müslümanlar el koyup bölüşüyorlar. Filistanlar gittikten sonra ise, Emerê

Mihê, Dûderya'nin ve Şêx Aileleri yerleşmiş oraya. Şêx Ailesi geldikten sonra oradaki ahaliye, 'Bizim müridimiz olun' talebinde bulunulmuş. Bunun üzerine Emerê Mihê ve Şêx aileleri arasında çatışmalar çıkmış. Bu çatışmalarda Emerê Mihê Ailesi baskın çıkınca Şêx Ailesi sürgün edilmiş. Bundan sonra karşılıklı olarak birbirlerini devlete şikâyet etmişler. Devlet tarafından çeşitli tarihlerde sürgün yemişler; bir aile Aydın'a gönderilirken diğeri Yozgat'a gönderilmiş. Sürgünden sonra Emer Ailesi, Hêlîn'deki mülklerinin iadesi talebinde bulunmuş ailemize. Bunun üzerine aile büyüklerimiz toplanıp konu hakkında istişarelerde bulunmuşlar ve 'bu topraklar devlet tarafından bize bağışlandı,' diyerek talebi reddetmişler. Bunun üzerine Emer Ailesi bizimle ilişkilerini keserken Şêx Ailesi ise konuya müdahil olmamış. O zamandan bu yana bu topraklarda yaşıyoruz."

Kenan'ın bu anlatısı, Ermenilerden kalan mülklerin paylaşımında sadece ağalar, aşiretler ve şeyhler arasında çatışmalar yaşanmadığını, aynı zamanda aşiretlerin üyeleri arasında da ciddi gerilimler yaşandığını gösteriyor. Xiyan aşiret liderlerinden Emerê Mihê ve Duderya şeyhi Muhammed'in otuzlu yıllarda devletçe sürgün edilmesi üzerine, Kenan'ın ailesi kendi köylerinde Ermenilerden kalan mallara el koyuyor, yani iki büyük aktör arasındaki çatışmadan faydalanarak kendisine alan açmış oluyor.

Hazro'da büyük oranda Sêrdîn Paşa'nın, Eğil'de ise beylerin Ermenilerden kalma mallara el koyduğu yönünde birçok tanıklık dinledik. *Bavfileh* olan Mustafa, Ermenilere ait mülklere el koyanların başına gelenleri anlatıyor:

"Ali Ağanın (Silvan) bugün elinde bir tek köy dahi yoktur, Kürtler anladıktan sonra dava açıp bütün köyleri ondan almış. Ali Ağa gitti, ondan sonra da Têlî Hanım'ın ailesi gitti, daha sonra da Hakkı Bey'in (Lice) ailesi gitti. Hazro'da Sêrdîn Paşa'nın ailesi gitti. Embar deresi-

ne kadar bütün araziler Sêrdîn Paşa'nındı, zülüm içindeydiler."

"Kurtarılanlar" Üzerinden Mülk Edinimi

Görüşmecilerin anlatılarına göre, Ermenilerden kalma mülkleri edinmenin en temel gereklerinden biri ağa, bey, şeyh veya aşiret lideri gibi statülere sahip olmak ve devletle organik bir ilişki içerisinde hareket etmek. Fakat bazı görüşmecilerin anlatılarında dikkat çeken bir diğer önemli olgu ise, hayatta kalmayı başaran, kurtarılan Ermeniler üzerinden gerçekleşen mülk aktarımlarıydı. Özellikle Silvan, Kulp, Lice ve Eğil'de bu şekilde mülk edinme örneklerini çokça dinledik. Bu konu ile ilgili en ilginç vaka ise Silvan'dan. Annesi Müslümanlaş-tırıl-an Ermenilerden olan Aliye'nin babaannesi de soykırımdan önce dedesi ile evlenen, daha doğrusu dedesi zengin olduğu için "satın alınan" bir Ermeni. Onlar o dönemde Başbüyük köyünde oturuyormuş. Babaannesi, bölgenin ileri gelen Ermenilerinden Teter Keya'nın kızıymış. Aliye'nin anlatımına göre, soykırımda hepsi öldürülünce o köydeki köşke Azizoğlu ailesi el koyuyor. Fakat daha sonra Aliye'nin babası, babaannesinin köyü olduğu için köyün kendilerine ait olduğunu iddia ediyor, Azizoğlu ailesi ile ciddi gerilimler yaşıyor ve en sonunda köye yerleşmeyi başarıyor. Bu da aslında hayatta kalan Ermenilerin mallarına konma stratejisini çok iyi özetliyor. Çünkü Azizoğlu ailesinden birisi, Hacı Reşit Ağa'nın damadı olduğu için, o zaman bu köye yerleşiyor. Bir nevi Hacı Reşit'in el koyduğu ganimetten kendi eşine düşen payı alıyor fakat daha sonra Aliye'nin babası olaya müdahil oluyor ve kendi babaannesi üzerinden mülkleri geri alıyor.

Lice'de de 1915 öncesinde kendi köylerindeki bir Ermeni kadını ile evlenen Fahriye'nin dedesi, soykırım esnasında Cûn köyündeki tüm Ermeniler öldürülünce Müslümanlaş-tırıl-mış olan eşi adına köydeki bütün Ermeni mallarına el koyuyor ve sonrasında kendi adına kaydettiriyor. Mülkiyet olgusu tıpkı güzel Ermeni kadınlarıyla evlenilmesi gibi, kurtarmanın ardında yatan dinamikler bakımından da merkezi bir öneme sahip.

Kulp'tan Rabia, soykırımdan çocukken bir köylü tarafından kurtarılan dedesinin kendi mallarını geri alma mücadelesinden bahsederken, yine bu stratejiyi kullanan bir kişiden bahsediyor:

> *"Dedemin amcasının kızı kurtuluyor. Özellikle bu kurtulan genç kızlarla evleniyor Kürtler, mallarına konmak için. Bir gün babam bana 'kızım sen hiç merak etmedin mi? Bizim bu arazilerle İbrahim Efendilerin ve İhsan Ü.'nün arazileri hep yan yana?' diye sordu. Evet, gerçekten baktım bizim şimdiki evimizin olduğu yerin yan tarafı İhsan Ü.'lerindi. Oradan zaten yol geçmiş, dedem yol vermişti kendi tarlasından ama onlar vermemişti. O dönemi hatırlıyorum. Dedem bir kuruş para da almamıştı. Yine Kulp var aşağıda, arazimiz orada ve İhsan Ü.'lerin de bir arazisi var. Bağlarımız vardı. Şimdi orada, barakaların alt kısmında ev falan yapıldı."*

"Kılıç Artıkları"nın Mallarını Geri Alma Mücadelesi

> *"Bütün bir ovayı bile verseler ihtiyacım olmadığından umurumda olmaz. Hepimizin, karnımızı doyuracak, aç kalmayacak kadar bize yeten mülkümüz var. Ama bazı şeyler var ki insan için şeref meselesidir, vazgeçemez. Yani unutmak istersin, ama unutamazsın. Yüz sene önce bu olaylar vuku bulmasına rağmen sanki dün yaşanmış gibi."*

Bu sözler Kulp'un Müslümanlaş-tırıl-mış Ermeni ailelerinden birine mensup olan Süleyman'a ait. Mülklerine el konulmasından bahsederken, meselesinin sadece basit bir mülk gaspı olarak anlaşılmaması gerektiğini, sahip olunan toprağın haksız yere ellerinden alınmasının yarattığı kırıcı duygunun önemini vurguluyor. Soykırımdan kurtulmuş ve sonrasında büyük kısmı Müslümanlaştırıl-mış olan Ermeniler ile yaptığımız görüşmelerin çoğunda açıktan baskın olan bir duyguyu dile getiriyor Süleyman. Mülkün kay-

bından ziyade haksızca elinden alınmasının yarattığı bir incinme duygusu bu. Neredeyse "namus" ile özdeşleşmiş bir kavram olarak toprağın Kürt toplumundaki karşılığını düşündüğümüzde, hayatta kalan Ermenilerin yaşadığı bu duyguyu anlamamak mümkün değil.

Ermeni toplumunun çok büyük bir kesimi ya soykırım esnasında yok edildi ya da zorla ülke dışına göçertildi. Saklanarak kurtulan ya da 1920'li yıllarda zor şartlar altında topraklarına geri dönenler ise, bir yandan soykırımın yaralarını sarmak için uğraşırken, bir yandan da sahip oldukları toprakları geri almanın zorlu mücadelesine giriştiler. Polatel, hayatta kalan bazı Ermenilerin savaşın ardından topraklarına geri dönmeye başladığını, "fakat evleri ve topraklarının Müslümanlar tarafından işgal edilmiş" olmasının Ermenilerin dönüşü konusunda problem oluşturduğunu belirttikten sonra şöyle devam eder:

> *"Bu mülkleri işgal edenler mülkleri boşaltmak ve iade etmek zorundaydılar. Hükümet bu konuda açık bir emir vermişti; işgal edilen emvali metrukenin boşaltılması ve Ermenilere geri verilmesi zorunlu kılınmıştı. Fakat bu emre göre, boş kalan evlerin korunması da gözetilmeliydi. Bazı durumlarda, hayatını kaybetmiş olanların mülkleri mirasçılarına iade edilmiştir."*[8]

Hayatta kalan Ermenilerin ikinci veya üçüncü kuşaktan üyelerinin anlatımları, mallarının tamamının olmasa da en azından bir kısmını verdikleri çetin mücadeleler sonrasında geri alabildiklerini gösteriyor. Rabia'nın dedesi Dikran, sonraki adıyla Hasan o dönemde Lice'ye bağlı olan Serdê köyündeki bir köylü tarafından öldürülmekten kurtarıldıktan sonra Kulp'a geldiğinde, ailesinden kalan mallara Kürtlerin el koyduğunu görür. Hemen mallarının peşine düşer. Fakat son derece zorlu ve tehlikeli bir mücadeleyi de beraberinde getirir bu durum:

8 - Polatel, "Diyarbakır'ın Sosyo-Ekonomik Dönüşümünde Ermeni Mallarının Rolü," s. 395.

"Dedem bakıyor ki tarlalar bizim ama iki üç tarlasına Kürtler konmuş. Dedem 16-17 yaşına geliyor. Davalık olmuşlar. Mahkeme çoğunluk kararını veriyor. Bellidir aslında neyin ne olduğu. Babasının tapulu arazileri çünkü. Diğer arazileri alamıyor, vermiyorlar. Şu anda Kulp'ta, postanenin olduğu yer aslında bizim arazi. Ama o dönemdeki Kürtler konmuşlar üzerine ve fahiş bir fiyata sattılar. Çok mücadele ediyor dedem. Bıçaklarla, silahlarla dedemin karşısına çıkıyorlar, dedem de bıçak taşıyor. Hatta Lütfü B., Vasıf B.ler var. Lütfü B. daha önce postane müdürüydü Kulp'ta. Altı yedi kardeşler. Dedemi tehdit ediyorlar, 'öldüreceğiz seni,' diyorlar. Ama dedem kıyasıya bir mücadele veriyor. Dedem bazı avukatlarla iletişime geçti, 'alabilirsiniz' mahkemeden dediler ama dedem 'artık gerek yok,' dedi. 'Yıllardır kendilerine mal etmişler, önemli değil,' dedi dedem."

Kulp'tan Süleyman, soykırımdan Xiyan aşireti lideri İzzet Ağa ve 1915 öncesinde kızı ile evlenen Badikan aşiretinden birinin koruması sayesinde kurtulan dedesi Tanyel'in, kendi mallarını geri almak için verdiği uzun ve zorlu mücadeleyi anlatıyor:

"Hâlen de sahibi olduğumuz ata toprakları var elimizde. Dedem çevresinde sevilip sayılan itibarlı biri olduğundan, bir kısım mülklerimizi kurtarabilmiş. Dedemin İzzet Ağa'nın yanında kaldığını söylemiştim ya, ev halkından biri gibi kabul ediliyormuş. Yani bir nevi İzzet Ağa'nın elinde olan topraklar, sanki ailenin bir ferdindeymiş gibi güvendeymiş. İzzet Ağa dedeme, 'Bu mal ve mülklerin tümü sizin ve atalarınızın mülküdür. Bir karışını bile kabul edip ondan bir şey yiyemem. Bu mülkler size ait olduğundan, istediğiniz her şeyi sıhhat ve afiyetle yiyin!' demiş. Dedem, 'Burası benim mülkümdür, gidip orayı süreceğim,' deyince onlar da pek seslerini çıkarmamışlar."

Bir nevi himaye ilişkisi diyebileceğimiz bu durumu Xiyan aşiretinden Muhittin de doğruluyor:

> *"İçlerinde kalanlar sonradan Müslüman oldular. Onlar kendi mal ve mülkleri üzerinde tasarruf yapmışlar. Ortaklıkla yapmışlar bunu. Sonrasında mal ve mülklerini geri almışlar. Kulp'ta ya ortaktırlar ya da sonradan almışlar. Tek tük kalan aileler de kendi mallarını tasarruf etmişler. Fakat gidenlerin malları ise kim güçlü ise onlara kalmış."*

Süleyman, topraklarının sadece yüzde otuzunun ellerinde kaldığını belirtiyor. Son yıllarda Kürtlerin elindeki topraklarını parayla satın aldıklarını, yani kendi paralarıyla atalarının topraklarını tekrar geri aldığını anlatıyor gülerek. Geriye kalan mallarının kimlerin elinde olduğunu sorduğumuzda ise şöyle yanıt veriyor:

> *"Tahminimce çoğu köylülerin elinde. Bu oran yüzde otuz da olabilir, fakat atalarımıza ait olup da şu an köylülerin elinde olan birtakım arazilerin yerlerini biliyorum. O dönemler Teşkilat-ı Mahsusa adlı bir istihbarat örgütü varmış. Bu örgüte bağlı ajanlara, 'Bunları gizlice takip edin. Ne yerler, ne içerler, ne yaparlar, hepsini kaydedin,' diyerek onları, Ermeniler hakkında kayıt tutmaları için göndermişler. 1923 yılında Cumhuriyet kurulduktan sonra Metruk Mallar Kanunu'nu çıkarıyorlar. Türkiye sınırlarının dışına çıkmış Ermenilerin geri dönüşüne izin vermiyorlar. Geri dönenler mallarını talep edebilirler diye, Ermenilerden kalan mülklerin bir kısmını tapu yoluyla dağıtıyorlar."*

Mustafa'nın babası, henüz onlu yaşlarındayken 1915'te Lice'nin Fûm köyündeki ailesinin tamamını kaybetmiş ve kendisi de ayakkabı ustası olduğu için bir Lice beyi tarafından "bunu da öldürürseniz ayakkabılarımızı kim yapacak" diyerek kurtulmuş. Bütün mülklerine Lice beyleri ve köylülerce el konulduğunu belirten

Mustafa, önce Lice, Hazro ve Silvan'daki büyük Ermeni köylerini sıralıyor tek tek:

> *"Hemen Lice'de bize yakın olan köyler şunlar: Reşan, Bamitîn, Gilê Dadimê, Cofidnê, Barso, Hilbeqnê, Zirre. Bunlar bildiğim yerler. Tamamı Filelerinmiş, diğerlerini bilmiyorum. Şaho, Malê Çalê, Malê Gir, Şêlima, Zilekê, Fişatê, Hindês, Tilbistî, Fişatê'de de varlarmış ama çok değillermiş. Hazro'da hep öyleymiş, hepsi Filehlerinmiş. Silîva dağlarında Şevlera, Boşat, Tewerzê, Baqûz, Kufrê; nehrin kenarında bir köy var, ismini unuttum Hewrê'nin kenarında, o da Fileh köyü. Gerçi bunlar bize yakınlar. Hazro'dakiler, Şimşim, Helhelê, Qubikê, Dêrcad, Heremo, Şêr'elê, Mêrgê, Girselet, Pehnaz, Cimoqiyê, Aslo, Bayîk, Bazmar, Hacîreş, Barkûş, Heşterê, Başbûk, Qurtê, Şifqet, Etşa, Hacîreşê'den öteye Silvan'a bağlı. Bunlar Ali Ağa'nın köyleriydi. Hem ovada hem de dağda."*

Tek tük kişiler dışında bu köylerden hiç kimsenin sağ kalmadığını, bütün malların devletçe ağa, bey ve aşiretlere bölüştürüldüğünü söylüyor Mustafa. Daha sonra kendi mülklerine getiriyor konuyu fakat babası, Kulp'taki Tanyel ya da Dikran kadar şanslı değil:

> *"O mal ve mülk, işte ne varsa, Kürtler hepsini yemişler. Bize verirler mi? Onların elinde. Kurmançlar kiminkini vermiş ki? Kurmanclar kimseninkini vermemişler. Hiç kimsenin vermemişler. Holdıp muhtarı Hacı Ali vardı, kendi kız kardeşini verdi, işte sadece o mülkünü geri aldı, hepsini üstüne tapuladı. Hatta 50-60 dönüm ben kendim ondan satın aldım, üzerime tapuladım."*

Ailem ya da Aşiretim Soykırıma Katılmadı!

Nasyonal sosyalizm ve Holokost'un, Almanya'daki ailelerin farklı kuşaklardan bireylerinin hafızasına odaklanan "Büyük baba Nazi

değildi" (Opawarkein Nazi) isimli bir çalışmada,[9] ailelerin Nazi rejimi ile ilgili hafızasındaki seçiciliğe vurgu yapılır ve bireylerin genelde kendi aile büyüklerinin Nazi olmadığı yönündeki gerekçelendirmelerin yoğunluğuna dikkat çekilir. Bireyler genelde babalarını ya da dedelerini Nazi olarak görmüyor, soykırımda rol almadıklarını iddia ediyor ve hatta bazen Yahudileri saklayan kahramanlar olarak resmediyorlardı! Diyarbakır'daki görüşmelerimiz süresince de buna benzer bazı tutumlarla karşılaştığımızı söyleyebiliriz. Soykırıma iştirak etme, Ermenilerden kalma mallara el koyma gibi pratikler sadece aile bazında değil, aynı zamanda aşiret bazında da reddediliyordu. Örneğin A aşiretine mensup görüşmeci daha çok uzun zamandır çatışmalı oldukları B aşiretinin soykırımdaki rolünü öne çıkarıyor, ya da yine çatışmalı oldukları ağa ve bey ailesini sorumlu tutuyordu.

Ermeni mallarının akıbeti hakkında konuşan görüşmecilerin bir kısmında bu durum çok belirgindi. Örneğin Kulp gibi farklı aşiretlerin yerleşik bulunduğu ve aşiretler ile ağa, bey veya şeyhler arasında tarihsel anlaşmazlıkların yaşandığı yerlerde, aşiret aidiyeti güçlü olan görüşmecilerin 1915 hafızasına dair sessizleştirme veya kendi aşireti dışındaki aktörleri daha fazla ön plana çıkarma çabası gözlemledik. Yine diğer ilçelerde de, buna benzer durumlara şahit olduk.

Bu durumu sadece aile veya aşiret aidiyeti ile açıklamak mümkün mü? Doğrusu 1915'e dair hafızanın sabit olmayan, kendisini sürekli şimdinin deneyimleriyle yeniden kuran canlı karakterini düşündüğümüzde, hem Kürtlerin soykırımdan hemen on yıl sonra başlayan ve günümüze değin süren mağduriyet tarihleri, hem de Kürt Hareketi'nin Türkiye'nin resmi tarihin anlatısına yönelik örduğü karşı hafızanın da 1915'in kanlı mirasının reddedilmesi veya sessizleştirilmesinde önemli bir rol oynadığını düşünüyoruz.

9- Fransızca çevirisi için bkz. Harald Welzer et al., *"Grand-père n'était pas un nazi": national-socialisme et Shoah dans la mémoire familiale* ([Paris]: Gallimard, 2013).

12. Bölüm

SOYKIRIMDAN KURTULMA HİKÂYELERİ

"Erivan radyosunda 'Xerîbên Welata' diye bir program vardı, ben genç yaşımdan beri sürekli onu dinleyip takip ediyordum. Radyoda birbirlerine soruyorlardı: 'Ben falan kişiyim, filan ailedenim, şimdi falan yerdeyim, bu aileden birileri varsa beni arasın.' Radyoya birçok defa mektup yolladım ama bizim aile hakkında hiçbir bilgi edinemedim."

Bu sözler Silvan Ermenilerinden Harun'a ait. Aile büyüklerinden hayatta kalanların olup olmadığını bilmemenin acısını sesinde biriktiren bir hüzünle anlatıyor. Halkının, köylülerinin ve ailesinin nar taneleri gibi dağıtılmalarını dile getiriyor iç çekerek. Küçükken nar yediğinde, annesinin, taneleri dağıtmamasını ısrarla tembih ettiğini, "milletimiz bir kez nar taneleri gibi dağıldı, narın dağılması uğursuzluk getirir bize," dediğini hatırlıyor.

1915'te büyük çoğunluğu korkunç bir şekilde direk katledilen ya da tehcir yollarındaki açlık, susuzluk, hastalık ve bedensel yorgunluk yüzünden "yavaş çekim" öl-dürül-erek yok edilen Ermeni halkından çok az bir kısmı tehcir kapsamında Suriye çöllerine ulaştı. Sadece Suriye de değil, dünyanın başka yerlerine de sığındılar. Bunlar dışında kalan nüfusun küçük bir kısmı ise Türkiye sınırlarındaki yerleşim yerlerinde sağ kalmayı başardı? Nasıl hayatta kalabildiler? Kıyımdan ne şekilde kurtulabildiler? Kurtulanlar ve

kurtulmalarında rol alan kişiler hakkında ne söyleyebiliriz? Kurtulmanın ardından hayata ne şekilde devam ettiler?

Son yıllarda, soykırım çalışmalarında öne çıkan eğilimlerden biri de, soykırımdan kurtulanların ve bunların korunmasında rol alan kişilerin profilleri. Diyarbakır'daki görüşmelerimizde hem 1915'te hayatta kalanların ne şekilde kurtuldukları, hem de onların hayatta kalmalarında rolü olan kişileri ve bu kişilerin davranışlarını anlamaya dair da sorular sorduk. Dinlediğimiz onlarca kurtulma hikâyesinde birtakım ortak noktalar olsa da, her hikâyenin kendine özgü olduğunu ve hem kurtulanlar hem de onların hayatta kalmasında etkisi olan kişiler açısından son derece heterojen bir durum olduğunu gözlemledik. Ermeni Soykırımı üzerine yaptığı önemli çalışmalarla tanınan Ermeni tarihçi Raymond Kévorkian, Ermeni Soykırımı'nda koruma motivasyonun çeşitliliğine vurgu yapar ve çok detaylı biyografik araştırmalar yapılmadan bu alanda net şeyler söylemenin zorluğuna işaret eder[1] Keza Nechama Tec de, soykırım esnasında Yahudileri koruyan Polonyalılar üzerine yaptığı bir çalışmada; sosyal sınıf, eğitim düzeyi, politik angajman, antisemitizm düzeyi, dinsel aidiyet ve Yahudilerle olan dostluk ilişkileri gibi kriterlerin tek başına anlamlı bir fark oluşturmadığını, koruyucuların profillerinin son derece heterojen olduğunu belirtir.[2]

Hasmik Tevosyan, 1915'teki koruma ya da kurtarma pratiklerini anlamak için Jön Türkler tarafından geliştirilen soykırımın planlama ve uygulama modelini iyi analiz etmek gerektiğini belirtir. Soykırımdan hemen önce sağlıklı Ermeni erkeklerin toplatılıp Amele Taburlarında çalıştırıldıktan sonra öldürülmesi, Ermeni yerleşimlerinin tamamen silahsızlandırılması, Ermeni toplumundaki siyasi ve politik liderlerin tutuklanması ya da öldürülmesinden oluşan üçlü stratejinin bütün kolektif direniş imkânlarını ortadan kaldırdığını vurgulayan Tevosyan, soykırımdan "kurtulma/kurtarma"

1- Kévorkian, "L'opposition de Fonctionnaires Ottomans Au Génocide Arméniens."
2- Nechama Tec, "Qui a osé sauver des juifs et pourquoi?," in *La Résistance Aux Génocides: De La Pluralité Des Actes Sauvetage*, Presses de Sciences Po, Paris: Sous la direction de Jacques Sémelin, Claire Andrieu, Sarah Gensburger, 2008, s. 119.

eylemlerinin de bu bağlamda düşünülmesi gerektiğini savunur.[3]

Bu kapsamda, görüşmecilerin çoğu sıklıkla devletin fermanıyla gerçekleşen tehcir ve katliam pratiklerinin karşısında durmanın tehlikelerine değindiler. Benzer bir durumun özellikle 1990'lı yıllarda yaşanan zorunlu göç ve faili meçhul cinayetler esnasında da yaşandığına vurgu yaparak gerekçelendirmeye çalıştılar sözlerini. 1990'larda devletin köyleri yakıp, sivil insanları öldürdüğü dönemde birçok Kürdün kendi aile bireyleri ya da komşularına yönelik şiddete dahi karşı duramadığını belirten görüşmeciler, korumanın, bedeli son derece ağır bir riski barındırdığını ve bu nedenle de o dönem için çok zor olduğunu dile getirdiler. Görüşmecilerin 1915 ile 1990 yıllar arasında kurdukları bağ, iki halkın mağduriyetleri arasında bir süreklilik kurma çabasıyla alakalı olduğu kadar kendi aile büyüklerinin 1915'teki pasif tavırlarını rasyonelleştirme çabalarıyla da alakalıdır.

Ölüm Pazarı'nda "Şanslılar!"

Kévorkian, hayatta kalmanın temel etmenleri olarak yaş, cinsiyet, dini mezhep, ikamet edilen yer, sosyal statü, entelektüel kapasite, fiziksel yetenek ve güzelliğin önemini vurgular.[4] Görüşmelerde bu etmenlerin farklı hikâyelerde farklı şekillerde etkili olduğunu gözlemlemenin yanı sıra, bunların dışında da son derece etkili bazı hayatta kalma etmenleri dinledik. Oranları farklı olsa da kadın, erkek, kız çocuk, erkek çocuk ve bazen de aile olarak hayatta kalan Ermenilerin hikâyeleri bize hem kurtulanların hem de kurtulmada rol alan insanların son derece heterojen kategorilerden oluştuğunu gösteriyor. Bu heterojenlik hayatta kalmanın belirleyi-

3- Hasmik Tevosyan, "Les Pratiques de Sauvetage Durant Le Génocide Arméniens," in *La Résistance Aux Génocides: De La Pluralité Des Actes Sauvetage*, Presses de Sciences Po, Paris: Sous la direction de Jacques Sémelin, Claire Andrieu, Sarah Gensburger, 2008, s. 187. Tevosyan bu duruma ek olarak 1915'te Ermenileri koruma veya saklamanın tamamen yasaklandığını da hatırlatır. 19 Nisan 1915'te Van valisi Cevdet Bey ve bacanağı Enver Paşa'nın yayınladığı bir emirden bahseder. Emir şöyledir: "Ermeniler yok olmak zorunda. Eğer bir Müslüman bir Hristiyan'ı korursa; önce evi yakılır, sonra kurtarmaya çalıştığı Hıristiyan gözleri önünde öldürülür ve ardından kendisi ile aile bireyleri de öldürülür!" *a.g.e.*, s.192.

4- Raymond Kévorkian, "L'opposition de Fonctionnaires Ottomans Au Génocide Arméniens," in *La Résistance Aux Génocides: De La Pluralité Des Actes Sauvetage*, Presses de Sciences Po, Paris: Sous la direction de Jacques Sémelin, Claire Andrieu, Sarah Gensburger, 2008, s. 205.

cisi olan unsurlarda da görülüyor.

Hasmik Tevosyan, koruma pratiğini tehcirden önce ve sonra olmak üzere iki kategoriye ayırmaktadır. Tehcir öncesi dönemdekileri, "anlaşmaya dayalı koruma" olarak isimlendiren yazara göre, bu koruma tarzı aile dostları veya komşular tarafından ödüle dayalı bir motivasyonla yapılanları içerir. "İnsani koruma" olarak tanımladığı diğer koruma ise, herhangi bir ödül veya karşılık beklemeden yapılan ve daha çok kişilerin kendi yaşamlarını riske ederek giriştikleri altürist (diğerkâm, elsever) pratikler içerir.[5] Görüşmecilerimizin anlatıları her iki kategoriye de ait vakalar barındırıyor fakat bu vakalarda bahsettiğimiz iki kategori birbirinden ayırt edilemeyecek kadar iç içe geçmiş durumdadır.

Görüşmelerde ortaya çıkan bir diğer önemli nokta da soykırımda yer alanlar ile koruyucular arasındaki sınırların tamamen ortadan kalktığı, koruyucunun aynı zamanda soykırımın faili de olduğu vakalardı. Lee-Ann Fujii, Ruanda soykırımı üzerine yaptığı çalışmalar sonrasında, soykırım üzerine yapılan analizlerin genelde "öldürücüler-yok ediciler", "kurbanlar-mağdurlar", "izleyiciler" ve "koruyucular" gibi dört temel kategori üzerine kurulan ve *a priori* bir şekilde faillerin sadece yok ettiğini, koruyucularınsa sadece koruduğunu ima eden yaklaşımın bazı durumları açıklamadığını belirtir. Ruanda üzerine yaptığı çalışmada soykırıma katılan faillerin bazen koruyucu, koruyucuların da bazen fail olduğuna tanıklık ettiğini belirterek bu aktörlerin net olarak ayrı ayrı kategoriler altında sınıflandırılmasının zorluğundan bahseder.[6] Diyarbakır'daki görüşmelerde de benzer bir sonuçla karşılaştığımızı söyleyebiliriz. Soykırımda aktif olarak yer alan milis örgütlenmesi olarak *Cendirmeyên Bejik*'lerin aynı zamanda birçok çocuğu ya da kadını saklayarak "koruması", tam da böylesi bir durumu örneklemektedir.

Diyarbakırlı görüşmecilerin anlatımlarına göre, hayatta kalanların kurtulma öyküleri ve büyük çoğunluğunun kurtulduktan he-

5- *A.g.e.*, s. 193–195.
6- Lee Ann Fujii, "Sauveteurs et Sauveteurs-Tueurs Durant Le Génocide Rwandais," Presses de Sciences Po, Paris: Sous la direction de Jacques Sémelin, Claire Andrieu, Sarah Gensburger, 2008, s. 165.

men sonra Müslümanlaş-tırıl-ma deneyimi etrafında dile getirilen hikâyeler, üç temel eksende yoğunlaşıyor. Bu eksenlerin ilki hayatta kalan Ermenilerin yaş ve cinsiyet durumlarıyla alakalıdır. Kadın veya erkek, yetişkin veya çocuk olmanın önemli oranda belirleyici olduğu bu ekseni beş kategori üzerinden sınıflandırmak mümkün: Kadınlar, erkekler, kız çocuklar, erkek çocuklar ve aileler. İkinci eksen hayatta kalanların kurtarılması, korunması ve sonraki yaşamları üzerinde kimi etkiler bırakması itibariyle önemli bir yer tutan aktörlerle ilgilidir. Bunları da ağalar, beyler, şeyhler, aşiretler ve sıradan insanlar olarak sınıflandırabiliriz. Üçüncü eksen ise hayatta kalan Ermenilerin kurtulmalarına etki eden temel özellikler ile bu özelliklerin kurtarıcıları etkileme kapasiteleri ile ilgilidir. Örneğin, zanaatkârlık gibi beceriler, fiziksel güzellik, varlıklı bir ailenin üyesi olma, yaş ve cinsiyet gibi özellikler Ermenilerin hayatta kalmaları açısından önemli avantajlar sağlarken; evlilik, Müslümanlaştırma, kirvelik bağları, *xulamtî* (uşaklık, kölelik), ekonomik ilişkiler ve bağımlılık, emek gücü ihtiyacı gibi faktörler ise farklı kategorideki koruyucuların koruma motivasyonlarını etkileyen önemli değişkenlerdir.

Görüşmelerimizde, birinci eksen bağlamında kurtulan Ermeniler içerisinde özellikle kız ve erkek çocuklar ile genç kadınların oldukça yüksek bir oranı oluşturduğunu gözlemledik. Kız ve erkek çocukları içerisinde kurtulanların büyük bir kısmı on yaş civarındadır.[7] Koruyucu/kurtarıcı aktörlerin en fazla çeşitlilik gösterdiği kategori de yine kız ve erkek çocuklara yönelik olanıdır. Ayrıca görüşmecilerin anlatılarında özellikle kız çocukları ve annelerinin birlikte kafilelerden alıkonulduğu örnekler de oldukça yaygın.

Meryem'in Talori'den Silvan'a Uzanan Öyküsü

Annesi ve kaynanasının doğrudan tanıklıklarını dinleyerek büyüyen Silvan doğumlu Aliye, soykırım sürecini ve özellikle annesinin

7- Kevorkian da kurtulanlar içerisinde en yüksek oranı hem erkek hem kız olup beş yaşın altında olan çocukların oluşturduğunu belirtir. Bkz. Kévorkian, "L'opposition de Fonctionnaires Ottomans Au Génocide Arméniens," s. 206.

başına gelenleri tüm detaylarıyla biliyor. Meryem olan adı, sonradan Zühre olarak değiştirilen annesinin hikâyesi, Ermeni çocuklarının kurtulma ve sonrasındaki yaşamlarına dair önemli ayrıntılar içeriyor. Kulp'un Hêlîn (Yuvacık) köyünden Vartan'ın kızı olan Meryem'in babası bir papazdır. Bölgedeki *Dêra Sor* (Kırmızı Kilise), *Dêra Spî* (Beyaz Kilise) ve *Dêra Çengelî* (Çengelli Kilise)'nin papazlığını Meryem'in babası ve amcaları yapmaktadır. Kulp'un Talori bölgesindeki ünlü fedai komutanı Kêvork da, Meryem'in ablası ile evlidir. 1915'te Talori'deki Ermeni direnişi kırılınca, Meryem'in askerlerin eline düştüğünü belirten Aliye devam ediyor:

> *"Askerler Talori'ye girince Talori kırılıyor. Çok fazla Ermeni yaşıyormuş Talori'de. Anlatılanlara göre, akan kanlar cesetleri sürüklüyormuş. Talori kırılırken bando çalındığını söylüyordu annem. Annem de oradaymış. Annem kol kumandanı Feyzi'den bahsederdi, bütün askerler onun emrindeymiş. Feyzi, 'bu kadına bir şey olursa gelip sizi parçalarım, sizi yakarım,' demiş. Annem Ermenice biliyordu, Türkçe harfleri de biliyordu. Amcası gelip kendisini almış, koluna bir terefi vurmuş. Amcası şamasmış, yani papazmış, hükümeti de tanıyormuş. Dört tane kiliseleri varmış. "*

Feyzi ismindeki kumandan askerlere Meryem'i iyi korumalarını, başına herhangi bir şey gelmemesi için ne gerekiyorsa yapmalarını salık vermiş. Daha sonra askerler Meryem'i Dûderya (Konuklu) köyünden Şeyh Muhammed'e teslim etmiş. Annesinin Şeyh Muhammed'e teslim edilmesinin ardından yaşananları şöyle anlatıyor Aliye:

> *"Annemi almış kucağına almış. Annemin Ermenice ismi Meryem'dir. Ama sonradan, Şeyh Muhammed ismini Zühre koymuş annemin. Bir süre yanlarında kalmış. Elifbayı, Uma ve Tebareki falan okumuş şeyhin yanında."*

Meryem, Şeyh Muhammed'in yanında Müslümanlaştırılıp ismi

değiştirildikten sonra Silvan'ın Helda köyündeki ünlü Hacı Reşit Ağa'nın yanına gönderilir:

"Daha sonra Hacı Raşit Ağa oğlunu yolluyor ve annemi yanına getiriyor. Annem 11 yaşındaymış Ermeniler katledildiğinde. Hiç kimsesi kalmıyor, çoğu ölüyor, bir kısmı da kaçıyor. Hacı Raşit Ağa annemi yanına getirtiyor, onunla kalıyor."

Helda (Görentepe) köyünde yaşayan ve o dönemde otuzun üzerinde köye hükmeden Hacı Reşit Ağa için, "istediğini tutabiliyordu, hükümet gibiydi," diyor Aliye. Annesi Zühre'nin, Hacı Reşit Ağa'nın Helda'daki konağında hizmetçilik yaparak yaşamını sürdürdüğünü belirtiyor:

"Annem hizmet ediyordu. Annemin yanında 40 kapının anahtarı varmış. Allah'a inanasın ki, Hacı Reşit Ağa derdi ki, 'kızımdır. O odamı düzenlesin, temizlesin. Evimin temizliğini, yatak yorganımın temizliğini o yapsın.' Annem bu kadar insana ev kadınlığı yaptı."

Hacı Reşit Ağa'nın evinde annesinden başka Ermenilerin de olduğunu söylüyor Aliye:

"Helda Ermenilerinin bir kısmı buradaydı. Mama derlerdi, Anto' nun karısı. Onu da beslemişler. Ermeni Şiko vardı, Fatma vardı, o da Şiko'nun kardeşiydi. Şiko'nun kardeşinin ismini Fatma yaptılar. Hacı Reşit Ağa katliamdan kurtulanları yanına götürmüş. Silvan'da onları besliyormuş."

Kadınların konakta hizmetçilik yaparak yaşamlarını devam ettirdiğini söyleyen Aliye, Hacı Reşit Ağa'nın sadece kızları değil, erkekleri de beslediğini belirtirken, kurtulanların ağaya yönelik minnetlerini dile getiriyor:

"Çok iyilik yapmış, hem Müslümanlara hem Ermenilere.

37 köy onun elindeymiş evladım. Hepsi hizmetçisiymiş, yardımcısıymış. Oturmuşlar, kalkmışlar onları beslemiş. Annem, 'biz ağlardık, çoktuk, avlu Müslüman olan Ermenilerle doluydu. Biz ağlardık, tanıdıklarımızın derdini söylerdik. Hacı Raşit Ağa da aramıza gelirdi, bize üzülürdü, ağlardı, bize çok iyiydi. Ama oda hükümettendi. Yapamıyordu. Yapmasa olmazdı,' diye anlatmıştı. Ermeniler Kürtlere güvenmiyorlarmış, korkmuşlar."

Koruyucu ağa, bey ve şeyhlere yönelik bu minnet duygusu görüşme yaptığımız çoğu *Bavfileh* tarafından çokça dile getirildi. Seda Altuğ da, Binxet (Suriye) tarafına geçen Ermenilerin 1915 sonrasında yanlarında hizmet edip yaşadıkları ağa ve beylere yönelik minnet duygusunu sıklıkla dile getirdiklerini belirtir.[8] Bu durum aslında hayatta kalan Ermenilerin, birinci dereceden akrabaları, komşuları ve soydaşlarının korkunç bir şekilde öldürülmelerine tanık oldukları soykırımın travmatik sonuçlarıyla alakalıdır.

Hacı Reşit Ağa'nın evinde büyüyen Zühre, Helda köyünden Abdüsselam'ın oğlu ile evlenir. Evlilikten sonra dayısının babasına Halep'ten mektup yolladığını anlatıyor Aliye:

"Vallahi babam annemi getirdiğinde mektup yollamış, 'Zühre'yi getir buraya, Halep'e.' demiş. Babam 'ben korkuyordum onu götürmeye,' diyordu. Babam 'onu götürürsem benden alırlar,' diye korkuyormuş. Cesaret edememiş gitmeye. Şimdi bilmiyorum onlardan kim var kim yok."

Meryem ya da sonraki adı ile Zühre'nin hikâyesi 1915 esnasında ve sonrasında özellikle Kulp ve Silvan bölgesinde yaygın olan bir pratiği gösteriyor. Kulp, Sason ve çevre bölgelerdeki Ermenilerin soykırım esnasında, artan öldürülme tehditleri karşısında sığındıkları Andok Dağı ve civardaki Talori bölgesinde oluşan küçük çaplı di-

8- Seda Altuğ, "1915 Öncesinde Diyarbakır Kırsalında Ermeniler ve Kürtler," in *Diyarbakır Tebliğleri Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı*, İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2013), s. 80–91.

renişin dağıtılması sonrasında, fiziksel olarak güzel olan on yaşından küçük kız çocukları ve genç kadınların önce Kulp'un Dûderya (Konuklu) köyündeki Şeyh Muhammed tarafından Müslümanlaştırıl-arak isimlerinin değiştirilmesi, dini eğitime tabi tutulması ve ardından ekonomik durumu iyi olan ağa ve beylerin yanına verilerek hizmetçi olarak çalıştırılması veya aile bireyleriyle evlendirilmelerine dair çok fazla tanıklık hikâyesi dinledik. Bu kapsamda özellikle Talori bölgesindeki kadın ve çocuk kafilelerinin Silvan üzerinden Suriye'ye doğru götürülmesi esnasında çok fazla genç kadın ve çocuğun alıkonulduğuna dair olaylar dinledik.

'El Konulan' Kadınlar

Lice'nin bey ailelerinden birine mensup olan Fahriye, bizzat tanıdığı üç Ermeni kızından Şuşan adlı birisinin kendi evlerinde, Êlo ve Pûlo isimli diğer ikisinin de yine diğer beylerin evinde hizmetli olarak yaşamlarını sürdürdüğünü anlatıyor:

> *"Bu Şuşan dediğim kadın babamlarda çalışıyordu. Êlo diye bir Ermeni kadın vardı, beyler almıştı himayesine, saklayıp götürmüşler. Bir de Pûlo vardı, o da Mehmet Dündar ailesindeydi. Şuşan ismindeki kadını dedem kurtarıyor, neneme yardım etsin diye. Babamı büyütmüş, amcalarımı büyütmüş, benle Rojda'nın babasını falan hep o büyütmüş. Yani evdeki yardımcıydı, bakıcı gibi bir şey, fakat Ermeni'ydi."*

Kızların üçünün de Ermeni kafilelerinin Lice'den geçişi esnasında "kurtarıldığını" belirten Fahriye, beylerin evinde olmalarının nedenini ise zenginliklerine bağlıyor. Ona göre, "o dönemde fazladan bir nüfus beslemek zordu, ancak ağalar ve beyler onları kendilerine hizmetçi olarak alabiliyordu." Medine, kendi evlerindeki Şuşan'ın çok çalışkan olduğunu, eve gelen misafirlere hizmet etmeyi çok iyi bildiğini hatırlıyor. Şuşan'ın bir gün bahçeye giderken yoldaki Kürt çocukları tarafından köprüden atılarak yaralandığını ve bir süre sonra yaşamını yitirdiğini söylüyor. Lice'den göç ettik-

leri için diğer ikisinin başına neler geldiğini bilmediğini belirtiyor.

Ailesi ile birlikte 1990'lı yıllarda Silvan'dan Diyarbakır'a göç eden Sultan, kaynanası olan Heremsi'nin öyküsünü anlatırken soykırım anını çok ayrıntılı betimliyor:

> *"Ben on dört on beş yaşındaydım kayınbabamın evine geldiğimde. Bize eski hikâyeleri anlatırdı. Ben de çok merak ediyordum... Heremsi şunları anlatmıştı: 'Ben yedi yaşındaydım. Biz babamın evinin kapısının önünde ailecek toplanmıştık. Bameydan köyünde. Bameydan Silvan'ın bir köyüdür. Hepimiz toplanmıştık ve asker köye geldiğinde tüm köylüleri topladılar ve herkes çevresindekini öldürsün diye emrettiler. Yani herkes kendi köylüsünü öldürsün. Siz bizim karşımızda yapacaksınız bunu, biz göreceğiz öldürdüğünüzü dediler.' Şöyle devam ediyordu: 'Benim dayım henüz on beş günlük damattı. Ona Elazığ taraflarından bir kız getirmiştik. Sadece ben ve bir kız kardeşim vardı. Hiç erkek kardeşimiz yoktu.' Babasının isminin Gogov olduğunu, annesinin isminin Sîti olduğunu ve kendi isminin de Heremsi olduğunu söylerdi."*

Sultan, uzun yıllar kaynanası Heremsi ile birlikte yaşadığını, son derece akıllı, kültürlü ve evi çekip çeviren bir becerisi olduğunu söyleyerek hayatta kalan Ermeni kadınlarına yönelik çokça dile getirilen ortak hayranlık duygusundan bahsediyor. Sekiz yaşındayken annesi ile birlikte Hatice'nin kayınpederi tarafından kurtarılan Heremsi'nin hikâyesini Sultan'dan dinleyelim:

> *"Heremsi bir anda üzerimize çullandılar diye anlatmıştı. Babam, 'durun ey Müslüman kardeşlerim, bize karışmayın. Öldürmeyin bizi. Biz kelime-i şahadet getirip Müslüman olacağız ve size saklı hazinelerimizin yerlerini söyleyeceğiz,' demiş. Onlar da, 'ne sizin hazineniz ne de sizin kelime-i şahadet getirip getirmemeniz bizi ilgilendiriyor,' demişler. 'Askerler üzerimize çullandılar. Ai-*

lemin tamamını öldürdüler,' demişti. Mehmet Dayı, yani eşimin babası, onların öncülerindenmiş. Hemen tutup uzaklaştırmış annemi oradan. Demek ki artık tahammül edememiş olanlara. Anneni alıp oradan hemen uzaklaştırmış. Götürüp saklamış. Bir dolabın içine yerleştirmiş annemi. Eskiden dolaplar vardı. Çok büyük dolaplar. Yatak ve yorganları içine koyduğumuz dolaplar. Askerlerin içeriye girdiğini dolabın kapı aralığından görüyormuş annem. 'Herkesi öldürdünüz mü?' diye sormuşlar. 'Hepsini öldürdünüz kimseyi sağ bırakmadınız değil mi?' diye sormuş askerin biri. Eşimin dedesi onlara 'yok yok, biz hepsini öldürdük. Birini bile sağ bırakmadık,' demiş; bunun üzerine 'hepsini öldürdüyseniz tamam o zaman,' demişler. Evin içinde dönüp dolaşmış, her yeri aramışlar. Askerler ayrıldıktan sonra annemi dolaptan çıkarmışlar. Üstünü başını değiştirip saçını kesmişler. Askerler onu tanımasın diye yapmışlar bunu. Katliamdan sağ kurtulmuş bütün kadın ve erkekleri bir eve alıp götürdüklerini, kadınların birbirlerine fısıldadıklarını söylemişti. Askerler onları bir eve toplayıp hepsini ateşe vermişler. Aralarında hamile kadınlar da varmış. Feryat figan ediyorlarmış. Çığlıkları yeri göğü inletiyormuş. Sonra önlerinde çoluk çocuk da dahil on on beş kişi varmış, köydeki bir tepeye götürmüşler ve atmışlar. Sonra yanmış kül serpmişler üzerlerine. Bazıları tahammül edememiş bu olup bitenlere kimilerini alıp saklamışlar."

Heremsi'nin ismi Zürra olarak değiştirilir ve Müslümanlaştırılır. Annesi Sitî'nin ise ismi değiştirilmese de Müslümanlaş-tırıl-ır ve başka bir köyden birisi ile evlendirilir. Sultan'ın kayınpederinin evinde büyüyen Heremsi (Zürra), bazen annesi ile görüşür ama yine de "o bir köyde annesi farklı bir köydeydi. Bazen yan yana gelirlerdi. Dertleşirlerdi. 'Biz annemle oturup dertleşiyoruz. O dertlerini anlatıyor ben dinliyorum, ben anlatıyorum o dinliyor,' derdi."

Heremsi'nin ailesinden bazıları kaçarak kurtulduktan sonra ona ulaşmayı denerler. Fakat Heremsi'nin kocası buna yanaşmaz:

> *"Heremsi'nin ailesi vardı ama kendisinin onların nerede olduğundan haberi yoktu. 'Amca çocuklarım, dayı çocuklarım, amcamlar, dayımlar hepsi sağ ve hayattalar. Hepsi katliamdan kaçıp kurtuldular. Diğer kaçıp kurtulanlar gibi,' demişti. Kırk beş yıl kadar önce bir mektup geldi kayınbabama. Ona mektubu getirenin kökü de Ermenilere dayanıyordu. Temo diyorlardı ona, kendisi Silvanlıdır. Bu mektubu kayınbabama veren kişi 'vallahi bir mektup gelmiş Heremsi adına. Sorup soruşturduk, kendisi annen oluyormuş. Annenin ismine gelmiş mektup," demiş. Babam, 'mektup falan bana lazım değil,' demiş. Eskiler dine çok bağlıydılar. Ermenilerden yahut Hıristiyanlardan bahsedildiği zaman, hemen 'günahtır,' derlerdi. Atalarımız 'haramdır onlarla konuşmamız,' diyorlardı. Korkumuzdan Hıristiyanlarla konuşamazdık biz de. Velhasıl mektubu geri yolladılar. Ama en sonunda Yunanistan'da akrabaları çıktı. Bunun yanı sıra, Almanya'da da akrabaları çıktı. Bundan yirmi beş yıl önce. O dönem kayınbabam izin vermedi. 'Haramdır, gelmesinler,' dedi."*

Ermenilere yönelik ötekileştirme pratiğinin açık bir örneği olan bu vakada, dini kodlar harekete geçirilerek Heremsi'nin geçmişte kalan hayatına dair bütün izler silinmek istenmekte, yeni çıkan bağlantılar da hemen "haram" gerekçelendirmesi üzerinden kopartılmaktadır.

Geride kalan kız çocuklarının yakın akrabalarından sağ kalanlar sonraki dönemlerde onlara mektup aracılığı ile ulaşmaya çalışsalar da, genelde başarıya ulaşmaz bu çabaları. Kürt kocalar, kayınbabalar ya da ailenin diğer üyeleri bu diyalog çağrısına yanaşmazlar. Bir kısmı dinsel gerekçelerden, bir kısmı da kendilerini terk edebileceği korkusundan dolayı bu mektuplaşmaları red-

deder. Mektup ya yakılır ya da geri gönderilir fakat hiçbir şekilde cevap yazılmaz. İlginç olanı ise evlenip çoluk çocuk sahibi olan bu kadınların çocukları veya torunları akrabalarıyla yeniden bağ kurmak için girişimlerde bulunurlar fakat çoğu zaman başarısız olurlar. Zira araya giren on yıllardan sonra annelerinin akrabalarına ulaşmak çok zordur artık. Hayatta kalanların sosyal bir ölüm sürecinden geçmeleri gerekiyordur. Kişinin eski dünyası, kişiliği ve kimliğiyle hiçbir bağlantıya izin vermeyen bir sosyal ölümdür bu.

Kurtulma Hikâyeleri

Bu genel duruma rağmen istisnalar da yok değildir. Ergani'den Hanım'ın anlattığı Bayizar'ın hikâyesi, genelin aksine soykırım esnasında kafileden kaçan bir kızın, Hnaım'ın amcası tarafından saklanıp korunması ve sonrasında Beyrut'taki anne-babasının yanına gönderilmesi açısından önemli bir insani sorumluluk örneğini oluşturuyor. Hanım şöyle anlatıyor Bayizar'ın hikâyesini:

> *"Babamın amcasının oğlu Diyarbakır yolunda bir genç kız görmüş. Almış ata ve yanında götürmüş. 'Kızım kimsin sen?' diye sormuş. Kız da 'ben kaçıp buraya kadar geldim,' demiş. Ermeni olduğunu anlamış. Kızı alıp doğrudan bizim köye getiriyor. Yıllarca besliyor, yıllarca. Annem 'başımızı yıkardı. Saçımızı tarardı, bize yemekler pişirirdi,' derdi. Yıllarca kalmış orada. Bu arada amcam araştırıyor ve ailesinden bazılarının Beyrut'ta olduğunu öğreniyor. Amcam 'ailenin yanına gitmek ister misin?' diye soruyor. 'Ailem çıkmışsa ben gitmek isterim,' demiş. O zaman araba otobüs falan yok. At kafilesiyle yola çıkmışlar. Kadınlı erkekli epey güzel insanlardan oluşan birkaç atlı kızı bir ata bindirmişler. Yüklü de bir para da vermişler. Amcamın hali vakti yerindeymiş. Böylece onu ailesine yollamışlar. Ermeni kızını..."*

Kız çocuklarının yanı sıra, çok sayıda erkek çocuğunun kurtarılma/korunma hikâyesi dinledik. Hazro'da doğup büyüyen ve 1990'lar-

daki köy boşaltmalarından dolayı Diyarbakır merkeze göç etmek zorunda kalan Mustafa, 14-15 yaşlarındayken soykırımdan kurtulan babası Mehmet Ali'nin hikâyesini şöyle anlatıyor:

"Babamın kökleri aslen Fûm'den gelir. Fûm Lice'ye bağlıymış. Toplamda 32 nüfusmuşlar, dört kardeşlermiş, bir kardeşleri de ölmüş. Ferman'dan önce bağları, tarlaları varmış. Babam 'o zaman Fûm'un zenginleri bizdik. Sanatkardık, bir kardeşim tüccardı Halep'e giderdi katırlarla, bir kardeşim demirciydi, ben de dericiydim. Diğerinin de babası ölmüştü yetimdi,' demişti. Bizim bir tane amca oğlu vardı, bebekmiş daha, 30-34 nüfus varmış, onları çöle götürüp sıraya dizmişler. Hacı Yusuf da varmış, şimdi dört beş çocuğu var. O zaman o da bebekmiş. 34 nüfustan sadece o ve babam kurtuluyor. O zaten bir yaşındaymış, burada üç yaşına kadar beslemişler. Bir de başka bir tane daha vardı, o da onun yeğeniydi, babam onu da besliyor. Annesi bilgili biriymiş. Beyler 'bunu boğun ve çocuğunu ondan alın', demişler, çocuğunu ondan almışlar. Biri çocuğu belli bir süre yanında sakladı. Ondan sonra bunları çöle getirip çukur kazdılar, ne kadar Ermeni varsa üstlerine mermi yağdırıp hepsini orada öldürdüler. Babam, 'Beyler benim kolumdan tuttu ve kumandana bunu öldürmeyin yoksa biz çıplak ayakla gezmek zorunda kalacağız,' demişler. Babam 'biz dericiydik, sanatkârdık, o şekilde kurtulduk,' diye anlatmıştı. Babam o olaylardan sonra dağa gidiyor, bir adam varmış, ismi Hacı Mustafa'ymış. İki tane değirmeni varmış. Babamı çok sevmiş. Allah bilir çok zengindi o dağlarda. Babam derdi ki, 'bir gün ben ahırına gittim, üstü elbiseyle kaplanmış bir küp altın gördüm ama karışmadım, o çocukluk zamanımda beni tuttu ve bırakmadı.' Hacı Mustafa iyi bir insanmış. Çocuğu da yokmuş. Babam senelerce yanında kalmış. Hacı Mustafa Zaza'ymış,

babam Zazaca da öğrenmiş. Zaza çocuklar gelirdi, Zazalar derlerdi ki sen bizden daha güzel Zazaca konuşuyorsun. Çok akıllıydı, çok çabuk anlardı."

Hacı Mustafa'nın yanında birkaç yıl kaldıktan sonra çıkan aftan yararlanmak isteyen Mehmet Ali, mallarına el koyanların geri vermeye hiç niyetleri olmadığını çok kısa sürede anlar:

"Şöyle anlatmıştı: 'Sonbahar geldi, armutlarımız, üzüm bağlarımız var, bu yıl da iyi tutmuşlar. Toplasam 60 kuruş yapar ama bu yıl da 120 kuruş.' 'Hacı dayı ben kendi bağlarıma gidiyorum,' demiş. 'Tamam af gelmiş ama yine de gitme, onlar seni öldürür, gitme,' demiş. Ne yapıp ettiyse de ben dedim ille de gideceğim diye tutturmuş. Gitmiş, armutlar büyümüş, üzümler de olgunlaşmış. Bir iki armut yemiş, güneş batmak üzereymiş. Birdenbire birkaç köylü bağların arasında görünmüş, hemen oradan kaçmış, altı delik bir kayaya gizlenmiş. Gelenler bağa girmişler, bağın her yanını aramışlar. 'Bu nereye gitti?' gitti diye sormuşlar. Biri kayanın başına gelmiş ve 'onu yakalarsak boynuna ip bağlayıp armut ağacına asacağız ve onun derisini yüzeceğiz onun,' demiş. Bir başkası da 'öyle olmaz, bacaklarından bağlayın ki ruhu geç çıksın!' demiş. Kurmanclar, Muhammed'in ismine biat etmişler güya, o kadar akılsızlar!"

Mustafa, babasının esas Müslüman inancını da bu olayda elde ettiğini belirtiyor:

"O sıra 'ya Hz. Resulullah bu gün senin şanını görürsem artık seni hayatım boyunca bırakmayacağım,' demiş. Allah da kayanın başındakilerin gözüne perde indirmiş, onu görmemişler. İşte o zaman kurtuldum, demiş. O dönemde hak yoktu, bütün hak beylerin hakkıydı. Bamitnê köyünde Fadî Bey varmış, öbürü Cofitnê köyündenmiş. Bunları görmüş. Ondan sonra gelip Hakkı

Beyi'n yanında çalışmaya, dericilik yapmaya başlamış, paralar Hakkı Beyi'n oluyormuş tabii. Sonra Şêlima'ya gider, annemin babası da o taraftandır, o da Lice halkındandır. Babası bekâr olduğu için dedem kızını ona veriyor, o da tekrar Hakkı Bey'in yanına dönüyor. Garibim ne malı var ne de ekonomik durumu, mecbur dericilik yapıyor... Ağanın yanında gittikçe iyileşiyor, rahatlıyor, ondan sonra nikâhını da kıyıyor. Dedem ve ninemle Şêlima'da 7-8 yıl kaldıktan sonra, Zilek'te de 4-5 yıl kalıyor. Ondan sonra Berbûşê'ye geliyor. 4-5 tane çocuğu oldu. Babam o zaman yalnız başınaymış, Allah ona yardımcı olanlardan razı olsun. Şimdi bizim 50-60 evimiz var ve hepsinin arasında ittifak ve kardeşlik var, hepsi bir birinin başı üstüne yemin etmekte."

Babası dışında erkek çocuk olarak kurtulan üç kişi daha tanıdığını söyleyen Mustafa, sağ kalan erkeklerin ağalar ve beyler tarafından bilinçli olarak korunduğunu, onların zanaatkârlık becerilerine muhtaç oldukları için bunu yaptıklarını söylüyor. Gerçekten de kurtulan erkek çocukların neredeyse tamamının bir zanaatkârlık sıfatına sahip olarak yaşamlarını devam ettirmesi, Mustafa'nın bu tespitini güçlendirmektedir. Bununla alâkalı olarak Üngör, 1915'ten sonra Kürt şeflerinin Ermenileri kendi egemenlik bölgelerine yerleştirip kendileri için çalıştırdığını belirtir. Köleliğe yakın bir pozisyon olan *xulamtî*[9] kurumu üzerinden bu ilişkinin devam ettirildiğini vurgular.[10] Altuğ da, 1915'teki soykırım esnasında hayatta kalıp, 1925 Şeyh Said isyanından sonra Suriye'nin kuzeydoğusunu oluşturan ve Kürtçede *Binxet* olarak isimlendirilen bölgeye göç etmek zorunda kalan Ermenilerle yaptığı görüşmelerde; sadece tarım aletlerinin imalatını yapan küçük zanaatkâr haneleri veya ağanın bünyesinde köle misali ırgatlık yapanların katledilmekten

9- *Xulam* Kürtçede uşak, hizmetkâr, köle anlamına gelir. Xulamtî ise uşaklık, kölelik, hizmetkârlık olarak çevrilebilir.

10- Uğur Ü. Üngör, "Conversion et Sauvetage: Stratégies de Survie Au Cours Du Génocide Arméniens," in *La Résistance Aux Génocides: De La Pluralité Des Actes Sauvetage*, Presses de Scinces Po, Paris: Sous la direction de Jacques Sémelin, Claire Andrieu, Sarah Gensburger, 2008, s. 225.

kurtulduğunu belirtmektedir.[11]

Bu konuda hem birinci elden tanıklık imkânımızın olmaması, hem görüşmecilerin hatırladıkları ya da aktardıklarının parçalı karakterinden dolayı çok net tespitler yapmak zor olsa da, özellikle ağa ve beylerin, erkek ve kız çocuklar ile yetişkin erkekleri farklı motivasyonlarla soykırım esnasında koruduğunu ya da bir şekilde hayatta kalmış bu kişileri toplayarak kendi hizmetlerinde çalıştırdıklarına dair birçok tanıklık dinledik. Görüşmeciler özellikle ağa ve beylerin yanında yaşayan kız çocukları için *navmalî*, (hizmetçi) erkekler için ise *xulam* (uşak, köle) sıfatını kullandılar. Bu tanımlamaya bağlı algı, kurtarılma motivasyonunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Yine de çok yaygın olmasa bile soykırım esnasında kendi iktidar ve statülerini kullanabilen ağa, bey, şeyh ve aşiret liderlerinin bunu sadece evlilik, xulamtî, mal-mülk gibi motivasyonların ötesinde kirvelik ilişkileri ve vicdani sorumluluklar çerçevesinde de yapmış olabileceğini akılda tutmak gerekir.

1915'te Kulp merkezde yaşayan dedesi Dikran, sonraki adıyla Hasan'ın mucizevî kurtuluş hikâyesini anlatan torunu Rabia, tesadüfün ve vicdanlı insanların önemine ısrarla vurgu yapıyor. Önce anne ve babası götürülen dedesi Dikran'ın, yedi yaşındayken Lice üzerinden yürütülen ve Hani'ye yakın Serdê köyünde öldürülen kafilenin içindeyken nasıl kurtulduğunu şöyle anlatıyor:

> *"Bütün çocukları toplayıp kafile şeklinde Serdê'ye, Serdê'deki bir mağaranın başına götürüyorlar. Dedemi öldürmeye sıra gelmiyor. Birkaç kişi varmış önünde. Oranın ileri gelenlerinden biri geliyor ve dedemi kolundan tutup 'komutanım bunu bana vermez misin, çoban edeyim?' diyor. Komutan da 'al götür,' diyor. Adam dedemi alıp götürüyor. Dedem tamamen tesadüf eseri ve komutanın iki dudağı arasındaki kelimeyle kurtuluyor. Tabi bu kurtuluş uzun soluklu bir mücadeleyi de getiri-*

11- Seda Altuğ, "1915 Öncesinde Diyarbakır Kırsalında Ermeniler ve Kürtler," in *Diyarbakır Tebliğleri Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı*, İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2013, s. 81.

yor. Mallarına sahip çıkması gerekiyor, akrabalarını araması lazım ama hiçbirine ulaşamıyor. Sadece kardeşi o kafileden kaçıp kurtuluyor. Geliyor dayısına sığınıyor. O dönemde kıtlık veya hastalıklar falan var, orada ölüyor kardeşi. Ailesinden hiçbir haber yok. Nasıl götürüldüler, nerede öldürüldüler, ne yapıldı hiçbir haber yok. Dedemi kurtaran kişiyi ben tanımıyorum, Emê Mıho diyorlar. Serdê köyündendir. Hani'nin bir köyüdür, o da oranın ileri gelenlerinden biri. Dedem onlarda kalıyor. Dedeme kendi sofrasında yemek yediriyor, kendi evladı gibi bakıyor ona, hatta evladından daha yakın bakıyor, vicdanlı biri yani. Eşi yine annelik yapıyor dedeme. Zaten benim adım da onun eşinin adıdır. Aslında ismimi Şuşan koyacaklarmış, dedemin annesinin adıymış bu. Ona annelik yapan kişinin adı Rabia ve böylece ben de adımı oradan alıyorum. 5 yıldan sonra 12 yaşına geliyor dedem ve artık ben gideyim diyor. Aslında onu kurtaran bırakmıyor önce. 'Gitme sen daha küçüksün. Daha katliamlar var,' diyor ama dedem durmuyor, 'hayır ben gideceğim, annemi, babamı, kardeşlerimi bulacağım,' diyor. Emê Miho saygı duyuyor dedemin duruşuna. Dedem yaya geliyor oraya, o zaman para yok. Bir gece Xurûç'ta (Kaynak Köyü) kalıyor. Babasının bir tanıdığı var, Kürt.. Kulp'a gidiyor ama hiç kimse yok. Evine gidiyor, evleri duruyor yerinde. Daha sonra dedem sanat öğreniyor, berberlik öğreniyor, berber dükkânı açıyor. Kendi kendisini idame ettiriyor."

Dedesinin, kendisini kurtaran Emê Miho ile iletişiminin devam ettiğini, Şeyh Said isyanı döneminde oğlu ve damadı idam edilen Emê Miho'nun Kulp'a gelip dedesinden yardım istediğini ve dedesinin de ona elinden geldiğince yardım ettiğini söyleyen Rabia, "hatırlıyorum, dedem her yıl Emê Miho'nun mezarını ziyarete giderdi. Ailece de ilişkilerimiz iyiydi. Akraba gibiydik," diyor.

Dedesinin Kulp'a yerleşip bir kısım mallarını geri almasının ardından hayatta kalmış olan akrabaları ile iletişime geçmeye başladığını belirten Rabia, anlatmaya devam ediyor:

"Babaannem daha hayatta yok. Bir abisi var hayatta, bir de anne-babası. Daha doğrusu kaçıyorlar. Köylere sığınıyorlar. Hevêda'da Mala Heciya tarafına sığınıyorlar. Onlar koruyorlar gerçekten. Bizim öyle bir dostluğumuz var onlarla. Koruyorlar ama bir gece babaannemin babasını alıp götürüyorlar. Yakın bir yerde silah sesi geliyor. Babaannemin annesi koşuyor, gidiyor bakıyor ki can çekişiyor. Kulağından sıkmışlar. Babaannemin annesi Evan'la oğlu Hamo uzun bir süre Heciya'ların evinde kalıyorlar. Ondan sonra Evan'ın kayını, oda nişanlı bir genç. Bir şekilde kurtuluyor. Onun nişanlısı da Şirnas papazının kızı. Öldürüyorlar ama bu kurtuluyor. Halil adı. Gelinle bir çocuk kalıyor, bir de kayını kalıyor. Mutsuz, zorunlu bir evlilik yapıyorlar. O gelindir kalmış, o da kayınıdır kalmış. Gelin yapayalnız olmaz. Kendisine göre koruma mantığıyla evleniyorlar. Çocuk var bir de, Hamo. Evlendikten sonra babaannemin bir kız, bir de erkek kardeşi dünyaya geliyor. Yani hem amca çocuklarıdırlar, hem de kardeşler Hamo'yla. Bu arada babaannem dedemle evleniyor. Babaannemin babası gelir gider Kürtlere tek bir şey söylerdi. Böyle tek işi Kürtlere küfür etmekti. Babama hep şey derdi: 'Kürtlere güvenme.' Halil'di adı. Dedem onun kızıyla evleniyor. Oldukça güzel bir ilişkileri var. Zaten aynı kökenden gelmeler, aynı kültürel yapıya sahipler. Sonra babam dünyaya geliyor. Babam da aslında kökenini biliyor. 1932-33'te olsa gerek dedemi askere alıyorlar. İki, üç yıl sürüyor askerlik. Askerde devşiriyorlar bunları. Büyük bir propaganda yapıyorlar. Zaten bunlar korkudan biz Ermeni'yiz falan diyemiyorlar ki. Askerden sonra geliyor. Yanılmıyorsam de-

dem iki kere askerlik yaptı. Sonra babam dünyaya geldikten sonra yine götürüyorlar."

Serdê'de, Emê Miho tarafından adı Hasan olarak değiştirilip Müslümanlaştırılan dedesinin, Kulp'a geldikten sonra da Müslüman kalmaya devam ettiğini söyleyen Rabia, bunun nedenini şöyle açıklıyor:

"Dedem bu arada ahret korkusu, bir de evlatlarına zarar gelmesi korkusuyla sıkı bir Müslüman oluyor. Tabi eğitimlere de alıyorlar onları küçükken. Camilerde eğitim veriyorlar. 'Sen bu değilsin. Böyle bir şey yoktur. Ermeni kâfirdir,' gibi şeyler öğretiyorlar. Dedem, 'bizi topluyorlar, camiye götürüyorlardı. Orada senin babanın adı o değildir. Zako'dur, Zeki'dir. Senin adın Hasan'dır, Ermeni diye bir halk yoktur. Ermeni kâfirdir,' diye anlatıldığını söylerdi bize. Hepsi çocuk, empoze ediyorlar, korkudan da olsa kabullenmek zorunda kalıyorlar."

Erkek çocuklar ile ilgili dikkat çeken bir sonuç ise, bunların özellikle Kulp, Lice, Silvan ve Eğil'de diğer ilçelere oranla daha fazla olmalarıdır. Örneğin Ergani, Çermik, Çüngüş ve Dicle gibi yerlerde daha çok hayatta kalan kız çocuklarına dair hikâyeler anlatılıyorken, bu dört ilçede kurtulan erkek çocuklarına dair de çok fazla hikâyeye rastladık. Bunun muhtemel birkaç nedeni olabilir. Bunlardan ilki, bu ilçelerin Ermeni kafilelerinin geçiş güzergâhları üzerinde yer almasıdır. Güzergâh üzerinde çocukların kaçırılması çok yaygındır. İkincisi, Kulp bölgesindeki aşiret faktörü ile Eğil, Lice ve Silvan bölgesindeki ağa, bey ve şeyhlerin o dönemdeki güçlü rolleridir. Bu rollere bağlı olarak farklı motivasyonlarla kaçırılan, himaye edilen, saklanan çocuklar fazladır. Üçüncü neden ise, bu ilçelerin coğrafi durumlarının erkek çocuklarını devlet güçlerinden saklama ve koruma imkânının daha fazla olmasıdır. Ayrıca özellikle Kulp bölgesinde 1894 ve 1904'teki Sasun olaylarından dolayı ihtida eden Ermeni ailelerin de 1915'teki soykırımdan kurtulduğunu görüyoruz.

Korumanın Saklı Aktörleri: Kadınlar

Çocukların korunmasına dair hikâyelerde dikkat çeken noktalardan birisi de, daha çok kadınlar tarafından korunmaları. Yusuf, Kulp'ta kurtulan Ermeni çocuklarının hikâyesini anlatıyor. Ona göre, çocukları kurtaran ya da onlara sahip çıkanlar, bir yandan onlara acıdıkları için, bir yandan da onları *xulam* (uşak, köle) olarak çalıştırmak için bunu yaptılar. Örneğin o dönemde Kulp'un Zilek (Kamışlı) köyünün muhtarı olan Zelo'nun koruduğu Ermeni çocuklar ile ilgili şöyle bir olayı anlatıyor:

> *"Mala Usivê Gulizerê bu katliamda daha çocuklarmış. Gidiyorlar, Zelo Hala onları besliyor. Zelo'nun ineklerine çobanlık yapıyorlar. Usivê Gulizerê, Silo dayım üç dört kişilermiş. Hepsi de küçücük çocuklarmış. Askerler artık nasılsa öğreniyorlar Zelo'nun Ermenilere baktığını. Muhtar Zelo Ermenileri besliyor. On tane asker kalkıp oraya doğru gidiyorlar. Zelo askerlere şöyle demiş: 'siz buraya gelene kadar yorulmuşsunuzdur. Benim yemeğimi yemeyene kadar hiçbir yere gitmiyorsunuz.' Kalkıp onlara bir koyun kesiyor. Kavurmayı kızartıyorlar. Kavurmanın içine bolca tuz atıyorlar. Biliyor musun, insanın tuzlu kavurmayı yediğinde uykusu gelir. Akşama doğru onları ağırlamış. Yemeklerini yiyorlar, akşam oluyor ve hepsi uyuyor. Askerler uyumadan önce de bu dört çocuğu alıp çavuşa teslim ediyor. Çocukları ahıra koyup ahırı kilitliyor. Ahırın kilidini de alıp çavuşa veriyor. Askerler uyuduktan sonra Zelo kalkıyor ve çocukları bir yerden başka bir yere gönderiyor ve tekrar yatağına geri dönüyor. Sabahleyin çavuş uyandığında, 'çocuklar nerede?' Zelo ne yaptın çocuklara?' diye soruyor. Zelo da hiç bozuntuya vermeden çavuşun yakasına yapışıyor: 'Sen çocukların tüm parasını aldın, sonra da onları salıverdin, vallahi gelip seni komutanına şikâyet edeceğim,' diyor. İşte Mala Usivê Gulizerê de katliamdan böyle kurtuluyorlar."*

Yine Kulp'tan 82 yaşındaki Cesim'in anlatımları hayatta kalan çocukların tek bir yerde kalmadığını, sürekli yer değiştirme suretiyle çalışıp hayatta kalabildiklerini gösteriyor. Önce Zelo'nun yanında çobanlık yapan bu çocuklar daha sonra Şîrnas (Argün) köyündeki ağa ve beylerin yanında hizmetçilik yaparak yaşamlarını sürdürürler:

> *"Ondan sonra kaç tanesi de ova tarafındaki eve geldi. Raif'lerin babasının evi, Hüseyin Bey'in evinin oralardaymış bu ev. Onlar bunları beslemiş. Yani onları kendi muhafazalarına almışlar. Bunlardan bazıları Süleyman Ağa'nın evinde kalmış, bazıları da Hüseyin Ağa'nın evinde kalmışlar, bazıları da dedemin evinde kalmışlar. Silê Pîço, Usivê Gulîzerê falan Hasan Ağa'nın evinde beslenmişler. Onların yanında hizmetçilik, yardımcılık yapmışlar. Ekmek falan vermişler, bunlar da yemiş. Sonra hükümet bunlara karışmamış, uğraşmamış. Millet de artık bunlara karışmamış, hatta bazıları koca bulup evlendi, bazıları da kadın bulup evlendi."*

Kulplu Hasan ise çocuklarla esas ilgilenen kişinin ninesi olduğunu, arka plandaki gerçek kahramanın o olduğunu söylüyor:

> *"Bunlar da bir şekilde yolunu bulup nineme sığınıyorlar. Ninemin de bu çocukların ailesiyle kirvelik bağı varmış. Ayrıca ninem, çevresinde sözü dinlenen ve dediğini kabul ettiren cinsten biriymiş. Öyle ki Hüseyin Ağa'yla bile konuşup sözünü dinletebiliyormuş. Ninemin babası da sözü dinlenen biriymiş. Evdilayê Boxê (Boxê oğlu Evdila), Silê Manço (Manço oğlu Silê) ile yedi sekiz çocuk bu şekilde kurtuluyorlar. Bu çocuklar, babam ve halamla beraber getirilip Hasan Bey'in himmeti ve bir kadının affıyla kurtuluyorlar. Ninem, Silê Piço ve Ûsivê Gulîzerê (Gulîzer oğlu Ûsiv) dedikleri bir kuzeni de dahil olmak üzere yedi sekiz kişiyi kurtarıp bakımlarını üstlenmiş."*

Silê Piço dışındakilerin Müslüman olduğunu söyleyen Hasan, "Silê Piço halen Müslüman olmamıştı ve hayatını Fileh olarak sürdürüyordu. Ölene kadar da Müslüman olmadı," diyor. Ninesi Hafo'nun Ermenileri çok sevdiğini, onları kirve olarak koruduğunu belirten Hasan, dedesinin kurtardığı bir çocuğa da yine ninesinin baktığını söylüyor:

> *"O dönem dedem Ahmet, birliğine katılmak için Bitlis'e giderken, Şên adlı bir nahiyede bir çocuk çıkıyor karşısına. Çocuk, dedemin pantolonunun paçasına sarılarak, 'ben Xaço'nun oğluyum,' diyor. Bunun üzerine dedem onu kafileden almaya çalışıyor, kafile görevlileri müdahale ediyorlar. 'Onu öldüreceğiz! Alamazsın onu!' diyorlar. Dedem de, 'cesedimi çiğnemeden onu öldüremezsiniz!' cevabını veriyor. Hâsılı, babam o çocuğu küçük kardeşine teslim etmiş. Amcam da onu getirip nineme emanet ediyor. Sonra öldürülmemesi için adını Emer diye değiştiriyorlar. Çocukluğumda yöremizdeki herkes tarafından Emerê Xaço (Xaço oğlu Emer) diye bilinirdi."*

Cesim de, Hasan'ın ninesinin bir başka Ermeni çocuğunu nasıl iyileştirip koruduğunu şöyle anlatıyor:

> *"Ermeni olaylarının olduğu zamanlarda Emin'i baltayla vurmuşlar, yara izleri hala bellidir. Emin ölmek üzereymiş. Rahmetli Hafo teyze gelip onu tedavi ediyor ve Emin'in bütün yaralarını iyileştiriyor. Çocukmuş daha Emin. Boyu şu kadarcıkmış. Suratındaki yaraları belli oluyordu. Sormuştum, anlatmıştı, Hafo teyze bakmış ona."*

Ağalar ve beyler dışında, sıradan insanların da kurtardığı ya da koruduğu Ermeni çocuklarının hikâyelerine de az da olsa denk geldik. Örneğin Siverek'ten Zülküf, dedesinin kurtardığı bir Ermeni çocuğun hikâyesini şöyle anlatıyor:

> *"Dedem bir erkek çocuğunu katliamdan bir süre sonra*

kurtarmış. Onu bize muhacir diye anlatır, Ermeni olarak tanıtmazlardı. 1985'lerde öldü. Beş altı yaşlarındaymış dedem tarafından kurtarıldığında. Çocukluğumdan hatırlıyorum, ayakkabı tamirciliği yapıyordu Siverek'te. Hatta onunla olumsuz hikâyelerimiz var. Onun kavga ettiği biri yüzünden büyük amcam öldürülüyor. Kan davasına sebep olan bir çocuk. Çok sevilmiyor yani, kurtarılmış, büyümüş, halamı kaçırıyor sonra, evleniyor. Sonra halam ölüyor ve Siverek'te yeniden evleniyor. Onun çocukları bize amca diyorlardı. Çevrede akrabaları falan yoktu. Biz her sorduğumuzda bize muhacir olduğu söyleniyordu ama bazen nenem çok sinirlendiğinde onun fileh olduğunu söylüyordu. Dedemin çocuğu başımıza bela ettiğini söylerdi. Babamın amcasının oğlu ile kavga ediyor. Amcam da ona sahip çıkıyor. Sonra da amcam öldürülüyor. Büyüdüğüm zaman da giderdik, konuşurduk. Amcamız olarak kabul ediyorduk kendisini. O da bize yeğen muamelesi yapıyordu. Sonra benim kuşağım dönemimde kopuş oldu. Onun çocukları Türk soluna, TİKKO'ya ilgi gösterdiler, biz daha çok yurtsever kaldık. Evlilikler falan da olmadığı için koptuk. Şu an çocukları nerededir, ne yaparlar bilmiyoruz. Çok farklı siyasi görüşler bizi birbirimizden kopardı."

Koruma/Kurtarma Sebepleri

Soykırımdan kurtulan kadınların genelde evlilik çağında, yeni evlenmiş veya birkaç çocuğu olan genç yaştakilerden oluştuğunu görüyoruz. Erkeklerinse daha çok zanaatkâr olmaları kurtarılmalarında rol oynayan bir unsur. Ermenilerin hayatta kalmalarında rol alan Kürt aktörler ise son derece çeşitli. Şeyhler, ağalar, beyler, aşiret liderleri ve sıradan insanların hepsine dair koruma hikâyelerine tanık olduk. Korumanın motivasyonları da aktörlere göre değişebiliyor. Evlilik, ihtida, zengin ailelerden gelen Ermeni kadınların mal-mülklerine sahip olma gibi motivasyonların yanın-

da, insani koruma güdüsüyle de gerçekleşen kurtarma hikâyeleri mevcut. Çoğu durumda da bu motivasyonları net olarak ayırt etmek son derece zor. Bazen birden fazla motivasyon aynı koruma pratiği için geçerli olabiliyor.

Silvan'ın Baxça köyü şeyhlerinden Mahmut Yeşil'in, şeyh olan babası ile ilgili anlattığı bir Ermeni kadın ve çocuklarının soykırım esnasında kurtarılması ve sonrasında babasının himayesinde yaşamlarını sürdürme hikâyesi; aynı anda birden fazla motivasyonun iç içe geçtiği bir pratiği gösteriyor. Şeyh Mahmut babasının hikâyesini şöyle anlatıyor:

> *"Bir gün babam evdeyken, bir genç aceleyle eve girip Tirbesipî köyünün etrafının sarıldığını söyleyerek yardım istiyor. Babama, 'kaçan kurtulup gitti. Kaçamayan kadın, çocuk ve yaşlıların çoğu öldürüldü, öldürülüyor. Eğer yetişirsen öldürülmelerine engel olabilirsin,' diyor. Babam hemen atına binerek olay yerine doğru gidiyor. Bizim köy ile Tirbesipî arasındaki mesafe yaya olarak bir saat. Atına binerek çabucak gidiyor. Oraya varınca, yalnızca papazın kapısının sağlam kaldığını görüyor. O da ceviz ağacından yapılmış, kalın, sağlam bir kapı. Kapıyı zorlayıp açmaya çalışıyorlar. Babam uzaktan bağırıp durmalarını söyleyince duruyorlar. Onlarla konuşup bu işten vazgeçmelerini ve eğer evdekilerle konuşursa teslim olabileceklerini söylüyor. Babam içerideki Ermenilerle konuşup onlardan katillere, 'Biz Müslüman olup Şeyh ile gidiyoruz,' demelerini istemiş. Papaz kaçmış. Papazın gelini ve ikisi erkek üçü de kız beş çocuğuyla evde kalakalmış. Kocasının kız kardeşi ve çocuk yaştaki kuzenleri de evde kalmışlar. Babam hepsini ikna edip kapıya çıkıyor ve bunları kendi himayesine aldığını belirterek onları kurtarıyor ve hepsini eve getiriyor. Bunlar bir sene boyunca bizim evde kalıyorlar. Babam, 'bir sene boyunca dışarı çıkamadık. Eğer evden biraz uzaklaşsalardı, pusu*

kurup öldüreceklerdi onları,' demişti. Bir gün annem o Ermeni kadınla konuşuyor. Ona 'evdeyiz ve beraberiz. Kimse size sahip çıkmıyor. Size sahip çıkmak zorundayız. Ama evde bir namahremin bulunması dinimizce hoş karşılanmıyor. Bence kocamla evlenmen iyi olacak, ama evlenmek istemezsen de bir şey diyemem,' demiş. Ermeni kadın da 'tamam,' diyerek onaylıyor ve babamla evleniyor. Babam kadının çocuklarını büyütüyor, evlenme çağına geldiklerinde onları evlendiriyor. Bu arada kadının erkek çocuklarından biri ölüyor. Kalanların hepsinin şu an çocukları var ve hepsiyle ilişkilerimiz devam ediyor. Sürekli görüşüyoruz."

Şeyh Mahmut'un 1915'teki olaylar esnasında 34 yaşında olan babası, papazın karısı ile dini nikâh yaptıktan sonra hem kendisini, hem de çocuklarını Müslümanlaş-tırı-yor. Kadının ve çocukların Ermenice isimlerini bilmediğini söyleyen Şeyh Mahmut, kadının Kürtçe isminin Fatim, çocukların ise Mehmet Ali, Süleyman, Zero, Xanim ve Seyran olarak değiştirildiğini belirtiyor. Erkek çocuklardan birisinin, kuzeniyle tartışırken bıçaklanıp öldürüldüğünü, diğerinin ise evlenip çocuk sahibi olduğunu; kız çocuklarının da büyüyüp evlendiğini, şu anda onların soyundan gelen onlarca kişi olduğunu söylüyor. Günümüzde ilişkilerinin devam edip etmediği sorusuna ise: "Daha biraz önce kız kardeşimin Hamid adlı çocuğu geldi buraya. Her zaman mezarını ziyaret etmeye giderim. Mehmet Ali'nin 6-7 tane çocuğu var. Ayrıca çok sayıda torunu var. Yani onun soyundan 30-40 tane birey var," şeklinde yanıt veriyor.

Bir diğer kurtarma hikâyesi ise yine Silvan'ın ünlü beylerinden Muharrem Bey'in karısı Gülistan'a ait. Atatürk'ün 1916 yılında Silvan'da altı ay boyunca konakladığı konak da Muharrem Bey'e aittir. Hatta Atatürk kendileri ile kirve de olmuştur. Harun Muharrem Bey için şöyle diyor, "o günün kaymakamıymış, Boşat'ta köşkü ve hapsi varmış. Silvan'ın üç sahibi varmış: Muharrem Üstün, Hacı Hüseyin Ağa ve Hacı Reşit Ağa." Gülistan da, 1915'te Kulp bölgesindeki Talori'den getirilip Muharrem Bey ile evlendirilen ünlü

bir Ermeni komutanın eşidir. Harun anlatıyor:

> *"1915'te Talorî'yi basıyorlar, Sason'la Kulp arasındadır bu yer. Gülistan, Müslüman olduktan sonra ona verilen isimdir, eski ismi neymiş bilmiyorum. Ne yaptıysam söylemedi ismini. Beni seviyordu ama hiç bu meselelerden bahsetmezdi. Gülistan savaşıyor son kurşununa kadar. Ondan daha güzel bir insan yoktu, zaten Ermeni kadınları güzeldir, Gülistan Hatun özelmiş aralarında. Bir kız ki alsın tüfeği savaşsın. Onu sağ getirip Muharrem Bey'e veriyorlar. Muharrem Bey büyük adamdır, devlet adamıdır, diğerlerinin hepsini öldürüyorlar, bakmışlar Gülistan hem güzel hem de namlı bir kadın tutup getirmişler. Gülistan Teyze Ermeni çocuklarına sahip çıkardı. Radikal bir Müslümandı, Kur'an hep dizlerinin üstündeydi, okurdu."*

Kulp Talori bölgesinde yoğunlaşan Xiyan aşiretinden 77 yaşındaki Muhittin ise, Gülistan'ın korunması motivasyonuna farklı bir yorum getiriyor:

> *"Gülistan Hanım Talorî Ermeni'sidir, yani bizim buranın Ermenilerindendir. Bize çok kıymet verirdi. Bir Xiyan yetimini görse, bir fakir görse hemen yanına alırdı, evine alırdı. Birçok büyük aile bu olaylardan sonra Ermenilerle evlilikler yapmış. Gülistan Hanım çok alımlı ve güzel bir kadındı, soylu ve asil bir kadındı."*

Silvan'da birçok görüşmecinin mutlaka değindiği Gülistan ile ilgili ortak özellikler: soykırım sonrası hayatta kalan Silvan'daki Ermenilere kol kanat gerdiği, güzelliği üstüne kadın olmadığı ve son derece samimi bir Müslüman olduğuydu.

Eğil'den Sabahattin, ağa ve beylerin özellikle kız çocukları ve kadınları korumasının bir başka önemli motivasyonundan bahsediyor:

"Eğil'in beyleri, mesela Süleyman beyler ve Halil beyler. Bunlar ne yapmışlar? Genellikle ekonomik olarak güçlü ailelerin kızlarını ve eşlerini, erkeklerini bertaraf ederek kendilerine almışlar. Çok kurnaz davranmışlar. Olası bir durumda resmiyette kadının kendi eşleri olduğunu, malların da kendilerine ait olduğunu söylemişler. O ekonomik gücü kendilerine nasıl akıtacaklarının planlarını yapmışlar. Ermeni kadınlar üzerinden bu gücü kendilerine aktarmaya çalışmışlar."

Sabahattin, Eğil bölgesindeki Ermeni mallarının büyük oranda beylerin eline geçmesini de buna bağlıyor. Ona göre, beyler kendi bölgelerindeki zengin Ermenilerin kız çocuklarını ya da eşlerini "koruyarak" mallarına el koymayı hedefliyorlardı.

Güzel Ermeni kadınlarını "kurtarıp" evlenmeyi hesap eden bazı pratiklerde, koruyucu kişi kısa bir süre sonra yok ediciye dönüşebiliyor. İki görüşmeci tarafından dile getirilen farklı hikâyeler, korumanın motivasyonunu açıkça gösteriyor. Ergani'den Cüneyt, kendi köyünden bir kişinin önce "kurtardığı" sonra da öldürdüğü bir Ermeni kadının hikâyesini anlatıyor:

"İsmi Ezo idi. Köylümüzdü ve bekârdı. Ezo çok fazla Ermeni öldürdü. Ermenileri öldürürken aralarında güzel bir kadının olduğunu fark ediyor. 'Bu kadını kendime ayırıp onunla evleneceğim. Ama köyümüzde Acem Ağa var. Eğer kızla beraber köye gidersem kızı benden alır,' diye düşünüyor. Acem Ağa'nın da birkaç karısı var. Bu kişiyle karı-kız davalarına girmemiş. Kendince uyduruyor. Demek ki eskiler sürekli ağa tehdidi altında yaşıyorlarmış. 'Valla bu kadını kimseye yar etmem. Öyle olacağına baltayla başını keserim,' diyormuş kendi kendine. Kuruntulu biriymiş. Onunla evlenmek için kendisiyle getirmiş kızı. Kız, 'seninle gelirsem benimle evleneceğini söylemiştin. Neden beni öldürüyorsun?' diye sormuş. O da buna karşılık, 'Seni benden alacaklar' cevabını vermiş.

Bunu üzerine kız, 'Peki kim beni senden alacak?' diye sorunca; kız ondan başkasına yar olmasın diye, kızı köyün arkasına götürüp baltayla öldürmüş."

Eğil'den Rıdvan ise kızının korunması şartıyla evlenmeyi kabul eden bir Ermeni kadının trajik hikâyesini şöyle anlatıyor:

"Dedem, hükümetin kararı gereği, Ermeni erkeklerinin öldürüldüğünü, güzel kadınlara ve kızlara karışılmadığını söylerdi. Öldürülmeyen kızlar ve kadınlar dönüp mislere bakıp 'bizi öldürmeyecek misiniz?' diye sormuşlar. Milisler onları kendileri için ayırdıklarını ve onlarla evleneceklerini söylemişler. Onlar da 'sizler çocuklarımız ve kocalarımızı öldürdünüz. Bizler de tüm bunları unutup sizlere kadınlık mı yapacağız?' diyerek tepki göstermişler. Dedem birkaçının mecbur kaldıkları için kendilerini zangaya attıklarını, kalan kadınların da öldürüldüğünü söylemişti. Sağır Salih adında Eğilli biri, çocuğuna çok düşkün güzel bir kadınla evlenmiş. Sağ kalan kadınlardan olan bu kadının 7 yaşında bir kızı varmış. Adama kızını da birlikte getirmesi şartıyla varabileceğini söylemiş. Evlendikten sonra bir türlü istenilen şeyleri yapmıyormuş, hep ağlayıp sızlıyormuş. Babası, kardeşleri, amcaları ve bütün akrabaları öldürülüp zangalara atılmış. Sürekli ağlıyormuş kadın. Ninem Zeyn'in anlatımına göre, o sırada çok kötü bir kadın belirmiş kadının kocasının yanında. 'Allah'ın adaleti bu kadını fena yakalamış,' derdi ninem. Bu kötü kadın, Salih'e, 'Bu kadın, sana karılık vazifesini yerine getirmiyor. Eğer kızını öldürürsen, kadın kızını, ailesini, köklerini unutup sana karılık yapmaya başlar,' demiş. Bunun üzerine Salih kızı alarak canlı canlı zangaya atmış. Bu kız bir hafta boyunca ağlayıp sızlamış, yardım dilenmiş, yalvarmış. Annesi de hep zanganın başında ağlayıp sızlıyormuş. Sağır Salih bunun da işe yaramadığını görünce, kadının başını ezip

onu da zangaya atmış."

Erkek yetişkinlerden kurtulanlara ise çok nadir rastlıyoruz. Görüşmeler boyunca kız ve erkek çocukları ile genç kadınlardan onlarca isim ve hikâye duymamıza rağmen, bu kategoriden kurtulan daha az kişiye rastladık. 72 yaşındaki Cumali özellikle yetişkin ve genç erkeklerin kurtarılma motivasyonunda önceliğin zanaatkâr kategorisine verildiğini Hazro örneğinde şöyle anlatıyor:

"Onlardan kurtulan biri vardı, Hazroluydu, ona Kahveci İsmail diyorlardı. Beyler onu seviyordu, sanatkârdı, beyler onu himayelerine almış, öldürülmesine izin vermemişlerdi. Kendisi Hazro'dan evlendi, çocukları da oldu, hacca gitti, orada trafik kazası geçirdi. Bazı evler kaldı Hazro'da, bazıları marangozdu, sanatkâr adamlardı. Beyler, sanatkâr insanların öldürülmesine izin vermiyordu, öldürmüyorlardı, durduruyorlardı, beylere lazımdı onlar, çocuklarını saklıyorlardı. Bu sanatkârları askere de göndermiyorlardı. Ermenilerin öldürülmesinden sonra beylerin işlerini yürüttüler, tabi Müslüman oldular."

Çok nadir de olsa kendi imkânları ile kurtulan yetişkinler de vardır. Bunlardan birisi soykırım esnasında gizlenerek, direnerek hayatta kalmayı başarmış olan ve Müslüman olmayan Fileh Cimo'dur. Lice'den 52 yaşındaki Kemal anlatıyor Cimo'nun hikâyesini:

"Fileh Cimo derler. Dağda kendine taştan mezar yaptırmış. Devlet bunu takip ettiğinde yetişememiş. Çok hızlıydı, kendisini kurtarmış. Atla da kovalasalar gene de yetişemezlerdi, derler. Mezarı orada, mal ve mülkü de burada. Kendisi Ermeni'ydi. Bu köyde kalırdı ve sonunda burada vefat etti. Devlet kovaladığı zaman o kaçıyordu. Kendine bir mezar yapmıştı, gidip giriyordu içine, saklanıyordu. Mezarın girişini de kapatıyordu. Taşı üstüne çekiyordu, kimse bilmezdi. Ortam sakinleştikten sonra mezardan çıkarmış. Askerler onu ararken, o mezarın için-

deymiş, asker mezarın üstüne çıkıyor, dürbünle bakıyormuş bu nereye gitti diye. Sonunda halk onu burada sakladı, Bîbinok'a gitti sonra saklanmak için. Ben kendim onu gördüm, çok cömert biriydi, iyiydi. Hâlâ da çocukları var, torunları var."

Cimo gibi kendi imkânları ile kurtulanlar dışında özellikle aşiretler tarafından kurtarılan ve onların himayesi altında yaşamlarını devam eden erkek yetişkinler de bulunmaktadır. Bu açıdan Kulp, Sason ve Silvan bölgesinde bulunan Xiyan aşireti önemli bir örnektir. Teraş şeyhlerinden Mücahit kendisinin de kayınpederi olan Xiyan aşiret lideri İzzet Ağa'nın 1915'teki koruma pratiklerini, Kürtçe müzik yapan Ermeni sanatçı Aram Dikran'ın hikâyesi üzerinden anlatıyor:

"Fotoğrafı halen bendedir Aram Dikran'ın. Benim misafirimdi birkaç gün. Burada bir festival oldu. Geldi kelam söyledi. Ben onu davet ettim eve. 'Xiyan aşiret reisi İzzet Ağa benim babamı kurtarmış ve babamı Suriye'ye göndermiş. Eğer İzzet Ağa olmasaydı ben şimdi dünyada değildim,' demişti. Bazı Kürt ağalar, şeyhler, beylerimiz Ermenilere yardım etmiş. Babam ve amcam en az bin tane Ermeni kurtarmış. Şeyhler: 'şu köy benim muhafazam altında, kimse karışmasın, şu benim köyümdür,' diyerek köylerdekilere emretmiş. Hiç kimse karışamaz artık. Öyle yani, o şekil kurtuldular. Mesela Firqe (Salkımlı) diye bir köy var Kulp'ta, benim kayınpederimin (İzzet Ağa) köyü. Bak resmi de orda (duvardaki resmi işaret ediyor). Kendi tarafında belki 200 Ermeni sakladı, kurtardı. Aram Dikran'ın babasını da o şekilde kurtarmış kendini. Aram'ın babasının adı Dikran. Dedem Dikran'ı kurtarmış, Suriye'ye göndermiş, 1932'de Suriye'de Aram dünyaya gelmiş."

Xiyan aşiretinin önde gelenlerinden Muhittin, her ne kadar 1890'lı yıllardan 1915'e kadarki süreçte kendi aşiretleri ile Ermeniler ara-

sında bazı gerilimler yaşansa da, uzun zamandan beri geliştirilen çok güçlü ilişkileri olduğunu vurguluyor önce. Düşünülenin aksine çok fazla evliliğin de gerçekleştiğini belirtirken babaannesinin de 1915'ten önce dedesi ile evlenen bir Ermeni olduğunu vurguluyor. Ticari ilişkiler, kirvelik bağları ve her aşiretin kendi bölgesindeki Ermenilere yönelik himaye pratikleri sayesinde Kulp-Sason bölgesindeki Ermenilerin çok büyük bir kısmının Muş üzerinden Rus tarafına geçmesi, bir kısmının ise Suriye'ye geçişinde Xiyan aşiretinin büyük desteği olduğunu vurguluyor. Ayrıca birçok aile ve bireyin de yine o dönemdeki aşiret liderleri İzzet Ağa ve Süleyman Ağa tarafından korunarak kurtulduğunu ve sonraki dönemlerde de bunların aşiretin himayesi altında yaşamlarını devam ettirdiğini belirtiyor. Muhittin şöyle anlatıyor:

"Dedem yaklaşık bin dört yüz kişi kurtarmış. Şu an moda olmuş, herkes biz de böyle yaptık diyor. Böyle bir şey yok. Önceden 'Allah Xalîd'e ceza verecek,' diyorlardı. Neden böyle diyorlardı? 'Onları kurtarmış, Ermenileri kurtarmış, Filehleri kurtarmış' diye. Hiçbir büyük aile onlara zulüm etmedi. Onları ambarlarda, mısır tahılı ambarlarında, tuvaletlerde besliyorlardı. Şimdiki tuvaletler yoktu tabi fakat kuytu yerlerde yani. Dedemin kendisi altı ay boyunca Giragos'un pisliğini temizlemiş. Giragos, Kêbo'nın kardeşidir. Kêboyê KemoMezrêli'dir. Mezrê'nin Hristiyanlarıdır. Beş yüze yakın nüfuslarını dedem kurtarmış. Hewê'yi kurtarmış, Ali'yi kurtarmış. Adı sonradan Ali olmuş, önceki adını bilmiyorum. Hêlînli İbrahim'i, Osta'yı kurtarmış. Birçok insanı kurtarmış. bir yıl önce falan Hewlêr'e gittim, orada oteli olan biri vardı. 'Ben sizin Hıristiyanınızım,' dedi. 'Hâşâ,' dedim adama. 'Emerê Mihê bizi kurtarmış. Dedem bana vasiyet etti, görürsen bunu söyle dedi.' Benzer şekilde Sinda'da Elê ailesini kurtarmışlar, kendi ekmeklerini vermişler onlara. Çocukları, oğulları günlerce aç kalmışlar ama yine

de kendi yemeklerinden vermişler. Aileleri dört yüz beş yüz nüfustur. Xîyan aşiretinde Ermeni olanların nüfusu yaklaşık üç dört bindir. Evet, dört binin üzerindedir. Fakat İstanbul'a gidenler dinlerini değiştirdiler. Bazı köylerin tamamı onlardı. Kesinlikle harap edilmemişti köyleri. Süleyman Ağa, küçük bir çocuğun burnunun kanamasına bile izin vermiyordu Firqê'de, Bahemdê'de. Sadece dağdakileri değil, geri dönenleri de Emer ailesi koruyor, dedem koruyor. Dedem büyük bir koridor açıyor ve onları kurtarıyor. Dört yüz yetmiş kişiden bahsediyor. Koridor dedim ya, Muş tarafına geçiriyor onları. Bu tufan geçene kadar kendi evlerinde onlara bakıyorlar. Dedemin yeğeni diyor ki; 'dayı, evi yıkılasıca yeter –affedersin- bilmem Giragos'un neyini temizledin.' Dedem Sinda'daki Elê ailesini, Evdille ve Mihemed Qasim'i kurtarıyor. Tatanga'dan, Zobeserê'den geliyorlar. Orada Heci Seîd ailesi var. Zanaatkâr Heci Seîd'i getiriyor, onlara bakıyor, onları kurtarıyor. Sonrasında onlar Sason'a, Kozluk Dêra'ya gidiyorlar. Xîyan aşiretinin içinde akrabalık hariç ırksal olarak – gelin getirenleri söylemiyorum- ırk olarak Ermeni olan dört beş bin nüfus insan vardır. Herendê'de, Bahemdê'de, Herdayê'de ve Xerzika'da da öyle. Xerzika nüfusunun üçte biri Ermeni'dir. Fakat ilgimi çeken bir şey oldu. Hrant Dink –dostumdur, beraber bir panele de katılmıştık- diyordu ki bir buçuk milyon Ermeni katledilmedi. Dört yüz yahut altı yüz bindir diyordu ama diğerleri nerede? O onları görmüştü. Ben de onları gördüm. Diğerleri içimizde. Devletin araştırmalarına göre, ırk ve milliyet olarak Ermeni olup din değiştirmiş dört buçuk, altı milyon kişiden bahsediliyor. Söylemeye de korkuyorlar. Büyük yerlerde tüccardırlar, korkuyorlar söylemeye. Burada Farqîn'de, Badika aşiretinin içinde, Reşkotanlıların içinde, bütün aşiretlerin içinde büyük aileler var. Kendilerini öyle göstermeye tenezzül dahi etmi-

yorlar. Bazı aileler kendileri için bunu küçüklük olarak kabul ediyorlar hatta. Kendilerine siz de Ermeni'siniz denildiğinde bunu hakaret addediyorlar."

Xiyan aşireti dışında Reşkotan aşiretinin de Beşiri bölgesinde çok fazla Ermeni'yi koruduğunu belirten Muhittin, soykırım esnasında Sinan çayı üzerinde kurdukları değirmenlerle bu Ermenileri aylarca beslediklerini söylüyor.

Diyarbakır ölçeğinde, özellikle 1915'ten önce Ermenilerle güçlü kirvelik bağları olan aşiret liderlerinin korumacı davrandıklarını söylemek mümkün. Sason-Kulp bölgesinde güçlü olan Xiyan aşiretinin, bölgenin coğrafi olarak zor kontrol edilmesinin imkânlarından yararlanarak birçok Ermeni'yi koruduğunu ve sonraki dönemlerde himaye-patronaj ilişkileri çerçevesinde kendi bünyelerinde yaşamlarını devam ettirmelerini sağladıklarını görüyoruz. Son derece dağlık ve engebeli bir bölgeye yayılan aşiretin, Ermenilere yönelik değerli arazi ve taşınmazlara el koyma gibi bir olanağının olmaması ve uzun yıllardan beri devam eden kirvelik bağları üzerinden oluşan ekonomik ilişkilerin mesleki anlamda Ermenileri ayrıcalıklı bir konuma getirmesinin aşireti bağımlı hale getirmesi gibi etmenler, koruma pratiğinin sadece bir boyutunu açıklamaktadır. Fakat bunun tamamen pragmatik bir temelde işlediğini iddia etmek zordur. Hem aşiretin koruması altında hayatta kalan Ermeni ailelerle yaptığımız görüşmeler, hem de aşiret üyelerinin anlatımları; vicdani boyutun ve kirvelik bağlarının yarattığı koruma sorumluluğunun da çok önemli olduğunu göstermektedir.

Örneğin İzzet Ağa ile kirve olan büyük dedesi Tanyel ve diğer aile bireylerinin kurtulma hikâyesini anlatan Süleyman, Tanyel ve kendi dedesi olan Kaprik (Ahmet)'in soykırım esnasında İzzet Ağa'ya sığındığını, uzun yıllar onun yanında kaldığını anlatıyor. Fakat Xiyan aşireti örneğinde bile toptan bir korumadan bahsetmek mümkün değildir. Aynı aşiretin başka üyeleri İzzet Ağa'nın aksine bizzat soykırımda yer almışlardır. Bu da bazı koruma durumlarında aynı aşiret içinde vicdani sorumlulukların yanında saf çıkarcı eğilimlerin de etkili olduğunu gösteriyor.

13. Bölüm

MÜSLÜMANLAŞ-TIRIL-MIŞ ERMENİLER

"Hasan ahırda önümde durdu. Ben korkular içinde kıvranırken, onun söylediklerini tekrarlayarak zorla Müslüman olmamı istedi. O an sesi bir bıçağın ağzı gibi sert ve keskindi. 'Eşhedü en la ilahe illallah ve eşhedüenne Muhammeden abdühu ve resulühu.' O söyledi, ben tekrarladım ve böylece o gün o karanlık ahırda Müslüman oldum. O gün yıllardır inandığım İsa Mesih'in dininden böylece ayrıldım. Ama o gün sadece korkudan ve çaresizlikten Hasan'ın söylediklerini tekrarladığımı Allah da İsa Mesih de biliyor. Kalbim ve ruhum hiçbir zaman ne Müslüman oldu ne de Hasan'ın söylediklerini tekrarladı."[1]

AYŞE GÜL ALTINAY, HRANT DİNK VAKFI TARAFINDAN organize edilen "Müslümanlaş-tırıl-mış Ermeniler Konferansı"nın açılış konuşmasında, tarihte gerçekleşen bazı büyük trajedilerin, tarihçi ve akademisyenlerden önce edebiyatçıların ilgisini çektiğini, edebiyatın her zaman inkâr edilmiş, sessizleştirilmiş bazı tarihsel hakikatleri tarihçi ve akademisyenlerden önce dile getiren bir yanının olduğuna dikkat çekmişti.[2] Özellikle de edebiyatın esas gücünü oluşturan roman sadece kurgusal bir anlatıyla yetinmez, toplumun kolektif hafızasında yer etmiş ve ulus-devletin sırlar odasına hap-

1 - Yavuz Ekinci, *Cennetin Kayıp Toprakları*, İstanbul: Doğan Kitap , 2012, s. 177.
2- Konuşmanın videosu için bkz. http://www.youtube.com/watch?v=6M_hzEaBP1w

sedilmiş tarihsel hakikatleri de ortaya çıkarır. Bu açıdan romanın, toplumun kolektif hafızasına yaslanarak kamusal alana taşıdığı tarihsel hakikatler toplumsal barışın inşası ve geçmişle yüzleşmenin de imkânlarını çoğaltmak açısından son derece önemlidir. Tam da edebiyatın bu rolü bağlamında son yıllarda özellikle 1915'i konu alan modern Kürt romanlarında önemli bir artış olduğunu görüyoruz.[3] Ayrıca Kürtçe romanların yanı sıra, benzer şekilde Türkçe yazılmış fakat yazarı Kürt olan ve 1915'i Kürtler penceresinden konu alan romanlarda da ciddi bir artış var.[4]

Bu romanlarda sözlü hafızadan beslenen ve yazarların yarı-otobiyografik anlatımlarından oluşan özellikler belirgindir. Romanların en temel ortak noktası ise; 1915'te alıkonulan ya da kurtarılan ve sonrasında Müslümanlaş-tırıl-an kız ve erkek çocuklarının tanıklığının merkeziliğidir. Çoğu hikâye hayatta kalanların tanıklığı üzerinden şekillenir. Bu da bize yine yazarların kendi kişisel yaşamlarında dinledikleri bu tür hikâyelerin etkisinde bir anlatı geliştirdikleri izlenimi verir, zira Diyarbakır'daki görüşmelerimizde de gözlemlediğimiz üzere, soykırım sonrası hayatta kalan kadın ve çocukların kendi kişisel tanıklıklarını aile içindeki bireylere aktarması aracılığı ile ciddi bir bellek aktarımı gerçekleşmiştir.

Romanlar ve edebiyat aracılığıyla 1915'ten beri büyük bir sessizliğe mahkûm edilen bu tarihsel hakikatler edebiyatın yarı-kurgusal anlatımı ile yeniden dolaşıma girmeye başladı. Dışlanma ve kurtulma hikâyelerine dair bölümlerde, Müslümanlaş-tır-ma deneyimlerinden bahsetsek de, konunun son derece önemli olması ve bize yeni sorular sordurması nedeniyle ayrı bir bölümde tartışmayı hak ettiğini düşünüyoruz. Öncelikle şunu belirtmekte fayda var: Soykırımdan kurtulma ve Müslümanlaş-tırıl-ma arasın-

3- Bu romanlardan bazıları: Mehdî Zana, *Ay Dayê*, İstanbul: Tevn, 2005; Yaqob Tilermenî, *Bavfileh*, İstanbul: Do, 2009; Irfan Amîda, *Pêşengeha Sûretan*, Amed: Lîs, 2010; Hesenê Metê, *Gotinên Gunehkar*, İstanbul: Avesta, 2007; Eyub Guven, *Guhar*, Amed: Ronahî, 2011; Mehmet Devîren, *Kortika Filehan*, İstanbul: J&J, 2013; Amed çeko Jiyan, *Varjabed*, Amed: Lîs, 2000; Mehmet Dicle, *Ta*, İstanbul: Avesta, 2013; Felat Dilgeş, *Dilşa*, İstanbul: Elma, 2003.

4- Örneğin: Serdar Can, *Nenemin Masalları*, İstanbul: Umut Yayıncılık, 1993; Yusuf Bağı, *Ermeni Kızı Ağçik*, İstanbul: Peri, 2007; Zülküf Kışanak, *Ahparik Sarkis - Aşağı Mahalle Yok Artık*, İstanbul: Belge, 2011; Metin Aktaş, *Harput'taki Hayalet*, İstanbul: İletişim, 2012; Ekinci, *Cennetin Kayıp Toprakları*.

da, birebir olarak örtüşmeseler de ciddi bir ilişki olduğunu söylemek gerek. Görüşmecilerin anlatılarında da görüldüğü üzere bu iki olgu bazen o kadar iç içe geçmiş durumdaki bunları ayırt etmek neredeyse imkânsız. Fakat yine de çok düşük bir oranda da olsa soykırım sonrasında hayatta kalıp Müslüman olmadan yaşamına devam eden Ermeniler olduğunu da gördük. Bu nedenle soykırımdan kurtulma ile Müslümanlaş-tırıl-ma konularını aynı bölümde işlemekten ziyade birbirini tamamlayan ardışık iki bölümde yazmayı kararlaştırdık. Böylece hem her iki olguya dair daha fazla tanıklığa yer vermenin, hem de her olgu üzerinde daha fazla derinleşmenin mümkün olacağını düşünüyoruz.

Bu iki olguyla alâkalı olarak görüşmecilerin anlatılarında dikkat çeken en önemli noktalardan birisi, kurtulma hikâyelerinin Müslümanlaş-tırıl-ma hikâyelerine oranla daha fazla anlatılmasıdır. Bu durumu nasıl açıklayabiliriz? Öncelikle küçük yaşta soykırımdan kurtulan çocukların fazlalığı ve bu çocukların Müslümanlaş-tırıl-malarının bahsi edilecek bir konu olarak görülmemesi, son derece "doğal" bir olgu olarak görülmesinin önemli bir neden olduğunu söylemek mümkün. Böyle olunca geriye yetişkin yaşta hayatta kalan ve büyük çoğunluğunu genç kadınların oluşturduğu Ermenilerin Müslümanlaş-tırıl-ma hikâyeleri kalıyor. Bunlar içerisinde de, kafilelerden zorla alıkonulup Müslümanlaştırıl-an Ermeni kadınlarından özellikle dinsel pratikleri (düzenli ibadet etme, *Kur'an* okuma vb.) itibariyle öne çıkanların anlatılarına odaklandı görüşmeciler.

Öncelikle görüşmecilerin anlatımları, bize ihtida olgusunun 1915'te hayatta kalmak ve sonrasında yaşama devam etmek için istisnasız olmasa bile kaçınılmaz bir zorunluluk olduğunu gösteriyor. On yaşın altındaki küçük kız ve erkek çocukları için bu duruma adapte olmak görece daha hızlı ve kolay olmasına rağmen, yetişkinler için son derece zorlu bir süreci ifade ediyor. Bölümün girişinde Yavuz Ekinci'nin *Cennetin Kayıp Toprakları* romanından yaptığımız alıntı, henüz beş aylık nişanlı iken ailesini ve nişanlısını kaybeden ve ardından kendisini "kurtaran" bir Kürt ile zorla ev-

lendirilip, Almast olan ismi Hatice olarak değiştirilen bir genç Ermeni kadınının bu zorlu serüvenine işaret ediyor.

Son yıllarda özellikle 1915'e dair kişisel tanıklık temelinde çoğalan edebi üretimler ve Ermeni gazeteci-yazar Hrant Dink'in öldürülmesinin ardından; Müslümanlaş-tırıl-an Ermeniler konusu daha fazla konuşulmaya başlandı ve bu alana dair çalışmalarda da bir artış oldu.[5] Bu konu üzerine yaptığı çalışmalarla bilinen Ayşegül Altınay, Müslümanlaş-tırıl-mış Ermenilerin hikâyelerinin büyük çoğunluğunun anneanne ve babaannelere dair olduğunu söylüyor ve şöyle devam ediyor:

> *"Neden kadınlar? Bu sorunun cevabını en az üç yerde arayabiliriz. Birincisi, 1915'te Ermeni erkeklerinin önemli bir kısmı doğrudan öldürülüyor; sürülenler ağırlıklı olarak kadınlar ve çocuklar oluyor. İkincisi, erkek çocukların bir kısmı büyüdüklerinde İstanbul veya diasporadaki aileleriyle buluşabiliyorlar. Evlenip çocuk sahibi olan kadınlar için bu pek mümkün olmuyor. Üçüncü bir dinamiğin de ataerkilatasoylu zihniyet olduğunu söyleyebiliriz. Anne veya nenenin Ermeni olması daha az ciddiye alındığı için (çünkü 'soy' erkek üzerinden kurgulanıyor) onlara dair hikâyelerin paylaşılması daha kolay oluyor olabilir. Hatta burada başka bir ince ayrım daha var: Hikâyeler hep 'anneanne' hikâyeleri, babaanne hikâyeleri çok az. Kısacası, hem daha az Ermeni erkeğin Müslümanlaştırılarak hayatta kalmış olması, hem daha azının Müslüman olarak yaşamaya devam etmiş olması söz konusu, hem de dedesi Ermeni olan ve hatta babaannesi Ermeni olan torunların anneannesi Ermeni olanlara nazaran daha az konuşuyor olması olası."*[6]

5- Bu konu ile ilgili sözlü tarih çalışmaları için bkz. Gülçiçek Günel Tekin, *Kara Kefen*, (İstanbul: Belge, 2009; Laurence Ritter ve Max Sivaslian, *Kılıç Artıkları*, İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2013; Ayşegül Altınay ve Fethiye Çetin, *Torunlar*, İstanbul: Metis, 2013.

6- Ayşegül Altınay, "Mardin'de Torunlar: Müslümanlaş(tırıl)-mış Ermenileri Hatırlamak," in *Mardin Tebliğleri: Mardin ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı*, İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2013), s. 245–57.

Kurtulma hikâyeleri bölümünde ayrıntılı olarak işlediğimiz gibi, Altınay'ın bu tespitlerini doğrulayan bir şekilde kız çocuğu ve genç kadınların erkeklere oranla daha fazla hayatta kaldığını söylemiştik. Fakat özellikle erkek çocuklarının oranının yaygın kanının aksine oldukça fazla olduğunu, bazı yerlerde yetişkin erkekler ve hatta aile bazlı kurtuluş hikâyelerinin de olduğunu belirtmiştik. Ayrıca kurtulduktan sonra Müslüman olmayan yetişkin Ermenilerin de Kulp, Lice ve Silvan gibi yerlerde küçük bir oranda olsa da yaşamlarına devam ettiklerini gözlemledik. Kurtulma meselesinde Diyarbakır açısından kent-kır ayrımının çok belirgin bir değişken olduğunu söylemek mümkün. Kırsal kesimlerde hem aşiretlerin himayeci yaklaşımları, hem de ağa ve beylerin *xulamtî* (uşaklık, kölelik) kurumu üzerinden ihtiyaç duyduğu işgücünün, erkek çocuklarının oranının fazla olmasında etkili olduğunu belirtmiştik.

Hayatta kalan Ermenilerin Müslümanlaş-tırıl-ma sonrası deneyimleri ile ilgili de birkaç temel olguya işaret etmek istiyoruz. Bunlar: (I) Müslüman olan Ermenilerin hem Müslüman Kürtler hem de Hıristiyan Ermeniler tarafından maruz kaldıkları güvensizlik, kuşku ve dışlanmaya dair arafta kalma durumu; (II) din değiştirmeyi dayatan koşullar değiştiğinde tekrar Hıristiyanlığa dönen "mürted" Ermenilerin deneyimleri ve (III) Müslümanlaş-tırıl-mış Ermeni kadınlarının temsilidir. Bu bölümün sonunda ise (IV) *Sekerat* (ölüm anı) öykülerine yer vereceğiz.

Arafta Kalmak !

"Hestiyên Heram" bölümünde, soykırım sonrası hayatta kalan Ermenilerin maruz kaldıkları dışlanma üzerinde duracağız ve daha çok hayatta kalan Ermenilerin toplum içindeki gündelik pratikler ve devlet tarafından uygulanan politikalar bağlamında yaşadıkları ayrımcılıklara vurgu yapacağız. Bu bölümde ise dışlanmanın diğer yakasına dikkat çekmek istiyoruz. Bazı görüşmecilerin anlatımları, soykırımdan kurtulan ve Hıristiyan olarak yaşamına devam eden Ermenilerin, Müslümanlaş-tırıl-an Ermeni kadınlarına yönelen bazı dışlayıcı yaklaşımları ve dinsel ayrım üzerinden oluşan

uzaklaşma duygusunun bu kadınları adeta arafta kalmaya zorlamasına dair detaylar da barındırıyordu. Özellikle Müslümanlaştırıl-an kadınların aile bireyleri veya akrabaları ile iletişim kurmada yaşadıkları zorlukların bir kısmı da burada ortaya çıkıyor. Örneğin Kulp'tan 82 yaşındaki Baran'ın anlattığı bir olay, dinsel kaygılardan dolayı ailesinin yanında kalmayı reddeden bir Müslümanlaştırıl-mış Ermeni kadının hikâyesi ile ilgili:

> *"Tiltefê Ermenilerinden Artin adlı biri vardı. Şekir amcam Bejik olduğu için onu Dînar Ailesi'ne ait bir eve getirip koruyorlar. Daha sonra Şekir amcam, Artîn'in kızını kendi erkek kardeşiyle evlendiriyor. Kardeşini evlendirdikten sonra bunlar köye yerleşiyor. Kadın bir gün hastalanınca, onu Diyarbakır'a, babasının -yani Artîn'in- evine tedavi olmaya gönderiyorlar. Adam bana, 'hastalanınca Diyarbakır'a, babasının evine götürdük. Biz ayrıldıktan birkaç gün sonra onu eve geri getirmemizi istediğine dair bir haber gönderdi bize. Nadir -kocasının adı Nadir'di- her neredeyse gelip beni ev geri götürsün,' dedi. Nadir eve varınca, 'burası Diyarbakır ve sen babanın evindesin. Burada daha iyi tedavi olup hemencecik iyileşirsin. Bak ne güzel bakıyorlar sana,' demiş karısına. Karısı, Nadir'e, 'Beni al götür! Bunlar Fileh, Müslüman değiller. Eğer ölürsem beni Fileh usullerine göre gömecekler. Ben Müslüman'ım ve Müslümanların arasında ölmek istiyorum,' demiş. Kuzenim bana, 'Biz onu getirirken Rûqî dolaylarında rahmet etti. Biz de orada cenaze namazını kılıp onu orada gömdük,' dedi"*

Burada Müslümanlaş-tırıl-an Ermeni kadınından ziyade hikâyeyi başka kişilerden dinlediğimiz için meseleye çok ihtiyatlı yaklaşmak gerekir. Gerçekten hikâyeyi Artin'in kızından dinleseydik, aynı şeyleri mi işitecektik? Bunu bilmek imkânsız ama Müslümanların bu tür hikâyeleri öne çıkarmasının dinsel aidiyetlerinden bağımsız olduğunu söylemek mümkün değil.

Bismil'den Zeynep, 1915'te Bismil üzerinden Mardin'e doğru götürülen Ermeni kafilelerinden, babası tarafından alıkonulan üvey annesi Hanım'ın hikâyesini anlatırken, Hanım'ın "dinsel kaygılar" yüzünden ailesini bırakıp geri gelişini şöyle aktarıyor:

> *"Bizim köy çok büyüktü, bilmiyorum ama 70-75 hane vardı. İnsanlar toplanmışlar, onları öldüreceğiz demişler. Müslüman olmuşlar ikisi de ha! Öldüreceğiz diye bunlara haber vermişler. Babam onu göndermişti, 'sen kardeşlerinin, amcalarının yanına git,' demiş. Onlar da Qamişlo'ya gidiyorlar. Hatta üvey annem o kıtlık senesinde gitmiş. Kardeşlerinin yanına gitmişler. Kardeşi, bir de amcasının oğlu kendisini bir kiliseye götürüp Hıristiyan yapacaklarmış. Yengesi 'seni kiliseye götürecekler, sakın gitme, hâl mesele böyledir,' demiş."*

Erganili 59 yaşındaki Zahide de, anneannesinin kardeşinden gelen mektuba verdiği tepkiyi benzer bir kaygı ile açıklıyor:

> *"Bir de şu hikâyeyi anlattı bana teyzem. Amerika'ya giden dayısı anneme mektup yazmış, neneme demiş bunu ona verin, adresini bana göndersin çünkü ben onunla görüşmek istiyorum ya da onu da buraya aldıracağım. Tam bilmiyorum ama nenem de artık din değiştirdiği için erkek kardeşimle görüşürsem beni tekrar dinimden eder gibi mi düşünmüş, yoksa beni çocuklarımdan ayırır korkusuyla mı adresini vermemiş, hiçbir şey yapmamış. Amerika'daki kardeşi nenemin mektubunu kilisenin papazına gönderiyor. Papazın evine gittiklerinde papaz mektubu kendisine veriyor, 'kardeşin sana bu mektubu gönderdi. Seninle görüşmek istiyor,' diyor. Nenem hiç oralı olmuyor ama. Sıcak bakmıyor."*

Bu tür hikâyelerin çokluğu, Müslüman olan Ermeni kadınlarının akrabaları ile iletişim kurarken ya da kurmadan önce dinsel kaygılardan dolayı mesafe almalarının, Müslüman Kürtler açısından

olumlayıcı bir boyutunun olmasıyla da ilgilidir. Görüşmeciler bu tür hikâyeleri çoğu zaman o kadınların Müslüman kimliğini ne kadar iyi içselleştirdiklerinin bir kanıtı olarak da dile getirmekteydiler. Dininin değiştirileceği korkusu ile hasta yatağında bile akrabalarında kalmak istemeyen ya da ailesinin kendisini kiliseye götürüp Hıristiyan yapacağını düşündüğü için Suriye'den kaçıp geri gelen kadınların hikâyesi anlatılırken bu kadınların Müslümanlığı ne kadar derin bir şekilde içselleştirdiği vurgulanmaktaydı. Oysa ki kadınları, akrabaları ile görüşmekten ya da onların yanına gitmekten alıkoyan birçok başka etken de vardır. Çoğunun evlenip çocuk sahibi olması, soykırım sonrası dahil oldukları yeni yaşama adapte olurken geçmişlerini adeta unutmaya zorlanmaları, gündelik yaşamda hiçbir sosyal rollerinin olmaması gibi etkenler de son derece önemlidir. Bu nedenle, kadınların çekincelerinin ya da mesafe almalarının esas nedeninin Müslüman kimliğini içselleştirmiş olmaları yönündeki yaklaşımına ihtiyatlı yaklaşmak gerekir. Bir sonuçtan ziyade bir durumu ifşa eden bu pratik, görüşmeciler tarafından sanki Müslüman kimliğine sıkıca sarılmış kadınların eski kimliklerine karşı tavır alması olarak okunmak istenmektedir.

Uzun yıllar Diyarbakır Sur içinde Hançepek mahallesinde yaşayan Erganili Hanım, Erzincan tarafından gelen kafilenin içinde yer alan, Eğil'den geçerken bir Kürt tarafından alıkonulan komşuları Nezihe'nin ya da aile içindeki deyişle Pamuk Ana'nın hikâyesinden bahsederken, kayınpederi ile aralarında geçen bir diyalogu anlatıyor. Bu diyalog özellikle ihtida sonrasında kadınların aileleri ile iletişim kurmada yaşadığı tedirginliği çok iyi özetliyor:

> *"Kayınpederime dedi ki, 'bir sürü insanımızı öldürdüler. Geride kalanlar Midyat'a kaçtı. Hatta kardeşim şu anda Midyat'tadır. Ben Müslüman olmuşum. Müslüman bir insanla evliyim. Şu anda acaba gidebilir miyim? Size soruyorum.' Kayınpederim dedi, 'Gidebilirsin, o senin kardeşindir; kanın, canındır. O kendi dinine, sen kendi dinine. Ama gidip gelebilirsiniz. Birbirinizi yasaklamayın.'"*

Lice'den Fahriye, kendi evlerinde hizmetçi olarak yaşayan Şuşan'ın köprüden atıldıktan sonra başına gelenleri ve sonradan Müslüman olmasını anlatırken ilginç bir iddiada bulunuyor:

> *"Yolda bizim Kürt çocukları Şusan'ı köprüden aşağı atıyorlar. 'Ermeni öldürmek sevaptır!' diye düşünüyorlar. Parasını, kavunlarını aldıktan sonra onu köprüden atıyorlar. Lice'yle beş kilometre var köprü arasında. Daha Şusan ölmemiş, köprünün altında. Babamlar evdeler. Dedem medemi babalarını amcalarını hep o büyütmüş. Kadın yoldan geçen bir atlıya sesleniyor; 'git sahiplerime haber ver, gelip beni kurtarsınlar.' Babam, annem ve amcam beraber gidiyorlar. O zaman arabalar yok. Şusan'ı eşeğe bindiriyorlar, yaralı halde babamlara geliyorlar, Muradiye Mahallesi'ne. Şusan'a orda bir ay annem bakıyor. Amcam da çok dindardı. 'Şusan bak biz senin hizmetini yapıyoruz, sana bakıyoruz, gel sen de Müslüman ol,' demiş. Artık son demleri, o da şahadet getiriyor, Müslüman oluyor. Sonra Ermeni akrabaları gelip onu alıp götürüyorlar, biraz da biz bakalım diyorlar. Artık orada altı ay mı ne kadar kalıyor, sonra da ölüyor. Ölürken şahadet parmağını kırıyorlar kadının, Müslüman olmuş diye. Öyle mezara gömmüşler."*

Fahriye'nin iddiası, Kürtlerin, Müslümanlaş-tırıl-an Ermeni kadınlarına olan kuşku ve güvensizliklerini de ortaya koyuyor. Benzer bir güvensizlikten beslenen başka bir hikâyeyi Kulp'tan Cesim, komşuları Êxso'nun Müslüman olduktan sonra ismini değiştirmek istemesini engelleyen Ermeni akrabalarından bahsederken dile getiriyor:

> *"Şirnasın Ermenileri çok fakirmişler, yani altınları yokmuş, sadece Êxso'nun babasının varmış. Onun evi burada, benim kapımın önündeydi. Öyle bir ev kendine yapmıştı ki! 80-90 yıl yaşadı. Ben ona yetiştiğimde buradaki*

millet de kendi hayrına ona yardım ediyordu. Ermenilerin korkusundan kendi isimlerini değiştiremiyorlar. Müslümanlar onu zorladılar, öyle yaptılar, böyle yaptılar ve ölmeden önce benim ismim de Hewê olsun. Oysa ismi Êxso'ydu, Ermenice bir isimdi. Ermenilerin korkusundan yapıyor bunu. Özellikle de Silo'nun korkusundan, Silo onun akrabasıydı. Huseynê Gulîzerê, Fîlîtê Kono, Pasurê Têrsê gibilerin korkusundan ismini değiştiremiyordu. Sonra mecbur kaldı ve ismini değiştirdi. Ölünce Müslüman mezarına gömdüler."

Yukarıdaki hikâyelerdeki güvensizlik aslında Ermeniler din değiştirse de tam olarak Müslüman kabul edilmediklerini, Müslüman halkın onlara sürekli bir güvensizlikle yaklaştığını açıkça gösteriyor. Din farkıyla işaretlenen Ermeniler zorunlu olarak Müslümanlaştırıldığı zaman da bu kültürel/dinsel farklılık ihanet ihtimâli barındıran bir güvensizlik damgası hâline geliyor. *Mislimên* İbrahim'in hikâyesi ise bu farkın nasıl dile geldiğini çok iyi özetliyor.

Silvan'dan Sultan, küçükken evlerinde uşaklık yapan Mislimên İbrahim'in hikâyesini anlatırken, hem erkek çocukların 1915 sonrası hayatlarına dair hem de Müslümanlaş-tırı-lan Ermenilerin kaderine dair ilginç detaylar veriyor. Silvan'ın Qulfa köyündeki ailesinin, İbrahim'i daha sonradan yanlarına besleme (navmalî) olarak aldığını söyleyen Sultan, önce soykırımdan kurtuluş hikâyesini anlatıyor:

"Şimdi bu kaçıp geliyor Silvan'a. O köyde Mele Hamid diye biri vardı. Silvanlı Mele Hamid, çok meşhur biriydi. Onların kapısına geliyor, kapıyı çalıyor. Bunlar kapıyı açmaya gidiyorlar ama ne görsünler kapıda küçük bir çocuk. Kapıda bir çocuk var ne yapalım diye soruyorlar. Mele Hamid onları içeri alın diyor. Mele Hamid çocuğu karşısına alıp, ona kim olduğunu, nereden geldiğini soruyor. 'Ben filan köydenim. Ailemin hepsi öldürüldü. Ben kaçıp kendimi kurtardım,' demiş çocuk. Sonra bunu içe-

ri alıyorlar. Temiz bir şekilde yıkıyorlar. Ertesi sabah sünnet ettirip tekrar eve geri getiriyorlar. Herhâlde çocuğu bir masanın üzerine falan koymuş olmalılar ki, çok korkmuş ve buradan sonra bunlar beni köpeklere yem olarak atacaklar diye düşünmüş. 'Aşırı bir biçimde korkuyordum,' demişti. Sürekli Ermenilerden bahsederdi. Savaş zamanı küçükmüş. Sürekli Ermenilerin öldürmelerinden bahsederlerdi. Şöyle laflar ettiğini hatırlıyorum: 'Annemi öldürdüklerinde ben de annemin yanına uzanıp durdum. Anemin yanında uzanmıştım, onun koynunda kendimi saklamıştım ki beni ölmüş sansınlar. Gecenin ilerleyen saatleri olmuştu. Başımı kaldırdığımda bir de ne göreyim, Müslümanlar ve devlet üzerimize geliyorlardı. Ayaklarıyla bizi yoklayıp duruyorlardı. Bunların hepsi ölmüş mü, hepsini öldürdünüz mü diye soruyor, evet hepsi öldü, biri bile sağ kurtulamadı diyorlardı.' Babamların beslemesi (navmalî) bu kişiydi işte: Mislimên İbrahim. Yani Müslümanlaşmış İbrahim. Sonradan Müslümanlaşmış olanlara öyle hitap ediliyordu. Günlerden bir gün Mele Hamid dedemi görmüş. Dedem köyün ağası o sıra. Dedem Mele Hamid'e sormuş: 'sen hep söylüyordun, benim bir adama ihtiyacım var. Gelsin evime, benim işlerimi yapsın bana yardımcı olsun,' diye. 'Al götür bunu,' demiş. O da alıp götürüyor, büyütüyor. Zamanı gelince onu evlendirdi de. Ona ev yaptı bir güzel. Sonra çocukları oldu. Adamın çocukları bize amca diyorlar şimdi."

Misilmên İbrahim'in hikâyesi iki açıdan son derece önemli. Birincisi soykırımdan kaçarak, saklanarak, alıkonularak, himaye edilerek vb. bir şekilde kurtulan erkek çocukların maruz kaldıkları deneyimlerin genel olarak özetini vermesi açısından önemli. İlk başta bir kişi veya aileye sığınan çocuk sünnet ettirilir, ismi değiştirilerek Müslümanlaştırılır. Sonraki aşamada ise genelde gelir düzeyi iyi, emek gücüne ihtiyaç duyan varlıklı ağa, bey gibi kişilerin

yanına verilerek karın tokluğuna çalıştırılırlar. İkinci önemli nokta ise çocuğa sahip çıkan Mele Hamid'in evinde kendisi için kullanılan *navmalî* yani besleme sıfatının yanı sıra, küçük yaşta Müslümanlaştırılmış olmasına rağmen kendisine *misilmên* denilmesidir. Normalde Ermeniler için Diyarbakır'ın kurmancî konuşan bölgelerinde *Fileh* sözcüğü kullanılır. Daha çok küçük yaşta hayatta kalıp Müslümanlaştırılan ya da yetişkin olsa bile Müslümanlığı kabul eden Ermeniler için ise *Bavfileh* tabiri kullanılır. Oysa burada, Kürtçede Müslüman için kullanılan *Misilman* ya da *Bisilman* sözcüklerinin aksine *Misilmên*'in kullanılması bir dil hatasından ziyade kişinin Ermeni geçmişini ima eden bir damgalamayı ifade etmektedir. Ramazan Aras da, çok benzer bir şekilde Mardin'de de Müslümanlaştırılan Ermeniler için "Misilmenî" sözcüğünün kullanıldığını belirtir ve bunu geçmişteki Ermeni köklerinden dolayı henüz tam bir güven oluşturmamış birinci kuşak Ermenilere dair bir güvensizlik iması olarak yorumlar. [7]

"Güzel, Dindar ve Becerikli": Müslümanlaş-tırıl-mış Ermeni Kadın Algısı

"Yavrum, Ermeni kadınların yalnız biri değil, bunların hepsi çok akıllı, çok bilgili, çok çalışkandı. Birçoğu da hekimdi. Yanlarına giden herkese şifa dağıtıyorlardı. Bizim Kürtlere çok emekleri geçti, çok iyilikleri dokundu. Daha sana ne anlatayım yavrum..." [8]

Bu sözler, Gülçiçek Günel Tekin'in Müslümanlaş-tırıl-mış Ermeni kadınlarının Kürt coğrafyasındaki hikâyelerini derlediği *Kara Kefen* kitabında, Müslümanlaştırılan Zero'yu anlatan bir kadına ait. Soykırım esnasında çocuk ya da genç yaşta olan ve farklı şekillerde hayatta kalan Ermeni kadınlarını, Hezo (Kozluk)'lu Zero ki-

7- Ramazan Aras, "Hafızlara Musallat Olan Ermenilik Kökleri: 1915 Sonrası Dönemde Müslüman Ermeni Kimliğinin İnşası," in *Mardin Tebliğleri: Mardin ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı*, İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2013, s. 263.
8- Tekin, *Kara Kefen*, s. 127.

şiliğinde son derece iyi özetliyor bu paragraf. Diyarbakırlı görüşmeciler arasında da, kendi aileleri ya da tanıdıkları içerisindeki Müslümanlaş-tırıl-an Ermeni kadınları hakkında kullandıkları sıfatlar benzer bir içeriğe sahipti. Görüşmeciler bu kadınlardan bahsederlerken "çok güzel," "akıllı," "becerikli," "evi çekip çeviren," "dindar" gibi sıfatları sıklıkla kullandılar. Genelde çok olumlu sıfatlarla anlatılan Müslümanlaş-tırıl-an Ermeni kadınlarının, erkeklerin penceresinde dindar ve akıllı, kadınların penceresinde ise kendilerine rol model aldıkları birçok özelliği bir arada taşıyan bir kişiliğe dönüştüklerini söylemek mümkün.

Özellikle bu kadınlarla bir arada yaşamış ya da onları tanımış olan Kürt kadınlarının bu sıfatları kullanma oranı çok daha fazlaydı. Büyük bir hayranlıkla bahsedilen anneanne, babaanne, kayınvalide ya da köyün ebesi olan bu Ermeni kadınlara dair idealleştirme; bir yandan görüşmecilerin onlara dair duydukları suçluluk duygusuyla ilgiliyken, bir yandan da hayatta kalmanın ve tamamen yabancı bir topluluk içinde kabul görmenin, kendini var etmenin bir zorunluluğu olarak ortaya koydukları yüksek çaba ile ilgilidir.

Silvan'dan Sultan, kaynanası Heremsi'den bahsederken adeta gözleri parlıyor. Eve gelin geldiği günden beri Heremsi'den çok etkilendiğini, her hareketinden bir şey öğrendiğini söylüyor:

> *"Heremsi son derece akıllıydı. Çok kabiliyetliydi. Güneş saatini bilirdi. Güneşin konumuna göre saati belirler, ne zaman ezanın okunacağını söylerdi. Ne zaman ikindi okunacak, ne zaman akşam okunacak, ne zaman yatsı okunacak. Biz ayları öğrenmek için takvim kullanırdık, o ise hiç takvime falan bakmadan ayın konumuna bakardı ve tüm ayları bilirdi. Biz hepimiz ona sorardık, hangi günde olduğumuzu. Ayın hareketini anlamazdık fakat o anlardı. 'Bak ayın bitmesine bu kadar gün var,' derdi. Biz şaşırırdık. 'Sen nasıl bunu bilebiliyorsun? Nasıl ayın hareketleriyle ayları belirleyebiliyorsun?' diye sorar-*

dık. Yıldızlar sayesinde ne zaman şafak ne zaman akşam oluyor anlayabiliyordu. Ben hiç yanında ayrılmazdım, sürekli peşindeydim. Onu çok seviyordum."

Öne çıkan bir diğer özellik ise bu kadınların son derece dindar olmalarına dair vurgulardı. Sultan, Heremsi'yi anlatmaya devam ediyor:

"Kocası zaten 35 yaşındayken ölmüş. Kocası öldüğünde o daha 28 yaşındaydı. O kadar kabiliyetli bir kadınmış ki, o dönem sürekli aynı elbiseleri yama yaparak giymiş. Giymiş ki, kimse ona göz dikmesin. Kimse ona aşık olmasın diye. Bir de çok dindardı. Aşırı bir dindarlığı vardı. Müslüman olduktan sonra da Müslümanlığına çok bağlıydı. Bizden kat be kat daha Müslüman olmuştu. 55 yıl dul kaldı. 85'indeyken de öldü. Hiç okuma yazmasız, Kur'an-ı Kerim'in tüm ayetlerini ezbere bilirdi."

Eğil'den Rıdvan da babaannesi Zeyn'in bilgeliğine vurgu yapıyor:

"Zeyn Nine çok bilgili, çalışkan ve hani erkeklerin güçlülüğüne isnat etmek için erkek gibi kadındı deriz ya, öyle bir kadındı işte. Sözünü dinleten otoriter bir kadındı. Bilgili ve akıllıydı. Örneğin birçok yabani otu bilir ve bunlardan ilaç yapardı. Bihok (ayva)'un ne olduğunu bilir misiniz? Anneannem bihok ile birkaç otu karıştırır, hastalıklar, yaralar vs. için ilaç yapardı. Onun geniş bir bilgiye sahip olduğunu söyleyebiliriz."

Müslümanlaş-tırıl-an Ermeni kadınlarının öne çıkan özelliklerinden biri de eğitimli olmaları. Özellikle onlu yaşlarda kurtulanların büyük bir kısmı okula gitmiş, okuma yazmayı öğrenmişti. Örneğin Muhittin, 1915'ten önce Kulp'un Talori bölgesinde yaşayan ve soykırımda alıkonularak Müslümanlaş-tırıl-an Gülistan için: "Sanırdın ki bir filozof, çok zeki bir insandı. Okul okumuştu," diyor ve her davranışıyla diğer kadınlardan ne kadar farklı olduğunu belir-

tiyor. Bu noktada özellikle onlu yaşlardaki kız çocuklarının çoğunun soykırımdan önceki dönemde kendi köylerinde Ermeni patrikhanesi ya da misyoner kuruluşları tarafından açılan okullarda gördükleri eğitim ve ayrıca kendi ailelerinde edindikleri kültürel sermayenin de Kürtler arasında bu algının oluşmasında etkili olduğunu akılda tutmak gerekir.

Ermeni Olmak Zor, "Mürted" Olmak Daha da Zor!

1915 öncesi-esnası ve sonrasındaki olağanüstü koşullarda ihtida etmek zorunda kalan bazı Ermeniler, daha sonraki dönemlerde tekrar eski dinleri olan Hıristiyanlığa geri döndüler. Bazı görüşmeciler, İslam dinini bırakarak başka bir dini kabul eden veya İslam'ı terk edenler için kullanılan *mürted* sözcüğünü bu Ermeniler için kullandılar. Bir kısmı gizliden eski dinine dönenlerden oluşan bu kategoriye dair herkesçe bilinen örnekleri daha çok Kulp, Lice ve Silvan'da dinledik. Fakat dikkat çeken önemli nokta ise mürted olanların hiçbirinin artık bu yerellerde yaşamıyor oluşuydu. Her yerelin kendine özgü bazı boyutları olsa da, genelde Müslümanlığı bırakıp tekrar Hıristiyanlığa geçen Ermenilerin çok benzer nedenlerden dolayı göç ettiklerini görüyoruz. Mesela Kulp'ta Xampo Ailesi'nin soykırım esnasında Müslüman olduğu fakat daha sonra tekrar eski dinlerine döndüklerine dair çokça tanıklık aktarıldı. 80 yaşındaki Mansur'un anlatımına göre, Hesenê Xampo, Kulp'un Hinzê köyünde yaşayan bir Ermeni'dir. Ailesi soykırımdan kısa süre önce Müslüman olmayı kabul ederek ölmekten kurtulmuştur. Daha sonra Hinzê bölgesinden kalan mallarını talep ettiği için bir suikast ile öldürülür. Hayatta kalan üç oğlu da Müslüman olmuştur. Fakat Mansur'un dediğine göre, Kulp'taki Kürt aileler, Ermeni oldukları gerekçesi ile kızlarını bunlara vermemektedir. Bunun üzerine üçünün de din değiştirerek eski dinlerine geri döndüğünü ve Ermeni kızları ile evlendiklerini, üç kardeşten ikisinin demirci olduğunu, birisinin ise askerden kaçarak Suriye'ye göç ettiğini belirtiyor.

Aliye Silvan merkezde yaşayan bazı Ermenilerin de mürted ol-

duğunu anlatıyor, bunun sebebini de Müslümanlaştırılma korkusuna bağlıyordu. Önce ihtida olup sonradan Hıristiyanlığa dönen Ermenilerin hoş karşılanmadığını belirten Aliye, mürted olmanın hiç dinini değiştirmeyen Hıristiyan Ermenilere oranla daha fazla tepki çektiğini söylüyor. Nitekim 1950'li yıllarda, Silvan'daki mürted bir Ermeni ailesinden birinin Müslüman bir Kürt kadınla olan ilişkisinin duyulması üzerine büyük bir linçten zor bela kurtularak İstanbul'a göç etmek zorunda kaldıklarını belirtiyor.

Müslümanlaş-tırıl-an Ermenilerin tekrar eski dinlerine dönmesini belirleyen temel değişkenlerden birisinin de kent-taşra ayrımı olduğunu gözlemledik. Köy, belde ya da ilçe gibi küçük yerleşim yerlerinde yasayanlar için açıktan Hıristiyanlığa dönmek çok zorken, bu durum kent merkezlerinde, İstanbul gibi metropollere ya da yurtdışına göç edenler için daha kolay olabiliyor. Bunda Ermenilerin özellikle taşrada bir araya gelebileceği dayanışma ağlarından yoksun olmaları ve Müslüman nüfus içerisindeki yoğun sosyalizasyonları çok etkilidir. Diyarbakır merkez, İstanbul veya yurtdışına gidenler kendi akrabaları ya da soydaşları ile buluşup eski dinlerine rahatça dönebilmektedirler. Örneğin Kulp'un Firqê köyü ve ilçe merkezinde yaşayan Müslümanlaş-tırıl-mış bir Ermeni ailesinin İstanbul ve yurtdışına göç eden diğer üyelerinden bazıları kendi istekleriyle eski dinlerine rahatlıkla dönebilmişlerdir. Fakat ailenin Kulp'taki üyeleri son derece dindar olarak bilinmekte ve Müslümanlığa yoğun bir şekilde entegre oldukları, aile bireylerince de dile getirilmektedir.

Açıktan eski dinine dönen Ermenilere dair çok az hikâye olmasına rağmen, görüşmecilerin bazıları eski dinini gizliden yaşayan çok fazla Ermeni olduğunu düşünüyorlardı. Eğil'de yaşayan ve 1990'lı yıllarda koruculuk yapan 58 yaşındaki Ahmet, soykırımdan kurtulan bazı Ermenilerin Müslümanlaştığını fakat bu Ermenilerin torunlarından bazılarının son yıllarda yine kiliseye gidip vaftiz olduğunu, eski dinlerine döndüğünü iddia ediyor. Yeni kuşağın eski kimliklerini tekrar keşfettiğini belirten Ahmet'e göre, ilerleyen yıllarda bu torunlar kendilerini açıktan ifade etmeye başlayacak.

Sessizliği Kıran "Sekerat" Öyküleri

"Ez Ermenî me Seyda. Wekî tê gotin bavfileh. Ne tene bavfileh, fileh im.
A roja qiyameta Xwedê, a roja qirkirinê me. Hê zarok bûm.
Neh deh salî, ku ji pêxîra diya min qetandin..."[9]

Görüşmeciler tarafından dile getirilen bir diğer önemli konu da, Müslümanlaş-tırıl-mış Ermenilerin ölüm döşeğinde iken söyledikleri veya ortaya koyduğu tepkilerdir. İlginç olan ise, bunun 1915'i konu alan modern Kürt romanlarında da çok belirgin bir tema olmasıdır.[10] İrfan Amîda'nın *Peşengeha Sûretan* (Yüzler Sergisi) isimli romanında geçen yukarıdaki ifadeler, ölüm döşeğinde iken köy imamına hikâyesini anlatan bir Müslümanlaş-tırıl-mış Ermeni kadınına aittir. Aşxan olan ismi Fatma olarak değiştirilen kadın, ölüm anında yıllardır yüreğine gömdüğü bütün hakikatleri imamın yüzüne haykırır. Bütün ailesi öldürüldükten sonra savunmasız bir çocuk olarak dahil edildiği yeni ortamda ismi ve dini değiştirilen, kendi yaşındaki erkek kardeşinden uzaklaştırılan Aşxan, ölüm döşeğinde iken birden hakikatini anlatmanın bütün gücüne sahip olduğunu hisseder ve çocukluğundan beri maruz kaldığı bütün acılarını sansürsüz bir şekilde anlatmaya başlar.

Özellikle soykırımdan kurtularak hayatta kalmanın bedelini, maruz kaldıkları sosyal şiddetle ödeyen kadınların uzun yıllar kendi içlerinde biriktirdikleri acıyı, tam "sekerat" halindeyken, can çekişirken dile getirmeleri, toplum içindeki karakterleriyle özdeşleşmiş olan sessizliklerini kırmalarına dair anlatıların çokluğu şaşırtıcıdır. Bu anlatıları, hayatta kalanların ölüm döşeğindeyken dile getirdikleri bir hakikat ilanı ve sessizliği kırma eylemi olarak düşünmek mümkündür. Öte yandan, bunun Kürtlerin Müslümanlaş-tırıl-mış Ermenilere yönelik güvensizliğini doğrula-

9- İrfan Amîda, *Pêşengeha Sûretan*, Lîs (Amed, 2013), 171."Ben Ermeni'yim Seyda. Söylendiği gibi bavfileh. Sadece bavfileh (Müslümanlaş-tırıl-mış Ermeni) değil, Ermeniyim. Ben Allah'ın kıyametinin olduğu günün, katliamın olduğu günüm. Beni annemin göğsünden kopardıklarında daha dokuz on yaşında bir çocuktum..."

10- Bkz. Dilgeş, *Dîlşa*, Weşanên Elma, 2003; Tilermenî, *Bavfileh*, Do, 2009); Amida, *Peşengeha Sûretan*, Lîs, 2013; Ekinci, *Cennetin Kayıp Toprakları*, Doğan Kitap, 2012.

yan bir söylemle dile getirilmiş olabileceğini de düşünebiliriz. Zira görüşmeciler özellikle Müslümanlaş-tırıl-mış Ermenilere yönelik dışlanma pratiklerinden bahsettikten sonra böyle hikâyeleri dile getirerek iki eylem arasında bir ilişki kurmaya çalışıyorlardı.

Zülküf Kışanak bizzat babasının tanık olduğu bir olayı şöyle anlatıyor:

"Müslüman olmuş bir komşumuz vardı. Babam sabah beşte gelirdi, hatırlıyorum, kadın Müslüman olarak yaşıyor, aile Müslüman olmuş, ismini hatırlamıyorum yaşlı bir kadındı. Bizim yakın komşumuzdu, gidip geliyorduk. Kürtlerde insanlar ölüm döşeğindeyken kapı komşun, herkes gider başında bekler, Kur-an okurlar, dua ederler falan. Bunun başında da Kur-an okunuyor, sabaha kadar iki üç gün öyle geçiyor, babam da dini imanı tam olan Müslüman bir adam, beş yaşından beri namazında niyazında biri, seviyordu o kadını, başında Kur-an okuyor, sabah beşe doğru kadın vefat ediyor. Vefatından önce babam kadına Kelime-i Şehadet getirmesini söylüyor. Kadın getirmiyor, babam kulağına bağırıyor, ne olur getir diye. Ölüm döşeğinde şehadet getirmeyen biri Müslüman olarak ölmüyor. Kadın getirmiyor, ağlayarak gözlerinin içine bakıyor, 'benden ne istiyorsun, daha fazla üzerime gelme,' der gibi. Çocukları babama 'söyle de şehadet getirsin,' diye baskı yapıyorlar. Babam da bağırıyor, çağırıyor. İki üç gün yemek yememişti. 'Müslüman olarak gitmedi, şimdi cehennem ateşinde yanıyor,' diyordu onun için ama çok seviyordu. Müslüman olarak gitmediğine, bu nedenle de cehennem ateşinde yandığına inanıyordu. Onun bu dünyada iyi günler görmediğini, orada da göremeyeceğini, yanmaya devam edeceğini düşünüyor ve buna ciddi ciddi üzülüyordu, adam günlerce yemek yemedi. Ağlamaklı oluyordu, o kadar değer veriyordu anlayacağın. Biz de 'vay hele bak şu kadına bir şehadet getirseydi, şimdi cehennemde yanmayacak-

tı, tüh ne kötü olmuş!' dedik."

Kışanak'ın dikkat çektiği nokta, kadının şehadetini getirmemesinden ziyade dindar olan babasının ve kadının çocuklarının bu tavır karşısında duyduğu öfke ve üzüntüdür. Bu öfke tam da ölüm anında kendi kutsallarını reddeden kadının direnişiyle ilgilidir.

Dicle'den 55 yaşındaki Cemal ise, öğretmenlik yaptığı Hantepe köyünde şahit olduğu bir anıyı anlatıyor:

> *"Orada iki Ermeni karıkoca vardı. Çok da yaşlıydılar. Bir kızları, bir oğulları vardı. Başka da kimseleri yoktu. Tabi onlar da büyümüşlerdi, evlenmişlerdi. Adam ölmek üzere, hasta. Bizim burada hastalar sekerat dediğimiz veya ölüm döşeği dediğimiz aşamaya geldiğinde, herkes, şehadetini getir, der hasta kişiye. Buna da böyle yapmışlar. Adam dönüyor ve 'şimdiye kadar siz bizi kandırdınız. Şehadet getir dediniz ama ben Hıristiyan'ım, ben Ermeni'yim. Ben şehadet getirmiyorum,' diyor. Şehadetini getirmiyor ve bu şekilde ölüyor. Her ne kadar katliamlara, ölümlere, baskılara, zulümlere, tecritlere maruz kalmışlarsa da, büyük bir kısmı kendi benliklerinden taviz vermemişler. Son aşamaya geldiklerinde biz Ermeni'yiz demişler. Her ot kendi kökü üzerinde nasıl yeşeriyorsa, onlar da kendi kökleri üzerinde yeşeriyorlar. Bugüne kadar dünyada hiçbir ırkın sonu gelmemiş. Ermenileri öldürmekle, katletmekle, sürgün etmekle, imha etmekle de Ermenilerin sonu gelmez."*

Ölüm döşeğindeki Ermeni kadın ve erkekler için bir hakikat ilanı olan, Müslüman Kürtler için ise Müslümanlaş-tırıl-mış Ermenilerin Müslüman kimliğini tamamen içselleştirmiş olmalarına yönelik kuşku ve güvensizliği yeniden üreten "sekerat öyküleri," üzerinde daha fazla çalışılması gereken bir konu olarak önemini koruyor.

"HESTİYÊN HERAM!": DIŞLANMANIN BİTMEYEN TARİHİ

"Carekê keça cîranê me ji min re gotibû, 'Zêdegayê'.
Ez li ser vê peyvê bi rojan li wê bobelatê fikirîbûm.
Ligel ku hemû xizmên min bi bêwijdanî tune kiribûn jî,
ez jî weke zêdehî dihatim dîtin."

"Bir keresinde komşumuzun kızı bana Zêdega [fazlalık, artık] demişti. Bu kelime üzerine günlerce o felaketi düşünmüştüm. Bütün yakınlarımı vicdansızca bir şekilde yok etmiş olmalarına rağmen hala bir fazlalık olarak görülüyordum!"

YAQOB TİLERMENÎ'NİN *SÊBAREYA MÊRDÎNÊ* (MARDİN ÜÇLEMESİ) üçlemesinin son romanı olan *Bavfileh*'teki bu cümle; 1915'te Sakarya'nın Eşme köyünden tehcire tabi tutulan kafilenin Mardin'den geçişi sırasında, henüz dokuz yaşındayken bir Kürt tarafından alıkonulan Prapiyon ya da daha sonraki adı ile Hedla'ya ait. Kafileden alındıktan sonra Müslümanlaştırılan ve ardından köydeki yoksul bir gençle evlendirilen Prapiyon, bütün yaşamı boyunca Ermeni soyundan gelmenin bedelini ağır bir şekilde öder. Köye getirildiği ilk günden beri hep horlanır, hakaretlere maruz kalır, küçümsenir. Bu dışlanmanın ruhunda yarattığı acıyı sesli düşündüğü yukarıdaki sözlerin devamında, "Her ne kadar geride kalan Ermeniler için kılıç artığı deseler de bizim durumumuzu en iyi içeren kelime 'zêdega'

idi" der.[1] Prapiyon'a göre, kaçırılmış, kurtulmuş veya kurtarılmış Ermenilerin 1915 sonrası hayatlarını en iyi anlatan durum *zêdega*, yani *fazlalık, artık* olmalarıdır. Tilermenî'nin *Bavfileh* romanı özellikle 1915 sonrası hayatta kalan Ermenilerin Kürt toplumundaki algılanışları ve onlara yönelik gündelik muamelelere dair çok önemli ayrıntılar sunar. Soykırımdan sonra Ermenilerin toplumsal hayata katılımları hep yenik ve eksik başlamış, önyargılar bagajıyla yüklenmiştir.

Görüşmecilerin birçoğunun bahsettiği çeşitli olay ve hikâyeler, özellikle soykırım sonrası hayatta kalan Ermenilerin gündelik yaşamda karşılaştıkları zorluklar, ayrımcılık, dışlanma ve ötekileştirilme pratikleri hakkındaydı. Sadece 1915'te yaşanan felaketle sonlanmayan, hayatta kalanların sürekli bir korku, kaygı, tedirginlik, dışlanma ve horlanmaya maruz kaldığı bu durum, Hrant Dink'in "ruh halim güvercin tedirginliğinde," dediği bitmeyen bir dışlanma tarihidir aslında. Bu bitmeyen dışlanma tarihinde Ermenilere yönelik "ötekileştirme" bir tanıma veya bilme biçimi olmanın ötesinde aşağılama, kaçınma ve düşmanlaştırma gibi tutum ve pratikleri de bünyesinde barındıran fiziksel, yapısal ve sembolik şiddet biçimleri içeren bütünlüklü bir mekanizmadır.

Proje kapsamında hem Kürt hem de Müslümanlaş-tırıl-mış Ermeni görüşmecilerin dile getirdikleri dışlama, ötekileştirme ve ayrımcılık pratiklerini üç temel başlık üzerinden tartışmak mümkün. Bunlar: (1) Devletin yapısal-kurumsal düzeydeki ayrımcı pratikleri, (2) gündelik yaşamdaki ötekileştirme ve sosyal dışlanmalar ile (3) Müslümanlaş-tırıl-mış Ermeni kadınların ve hayatta kalan Ermenilerin maruz kaldıkları ötekileştirici şiddet deneyimleridir.

1- "Her çiqasî ji ermeniyên mayî re digotin bermahiyên şûr jî, peyva ku herî bêtir rewşa me dihundirand, peyva 'zêdega' bû" Bkz. Yaqob Tilermenî, *Bavfileh*, Stenbol: Weşanên Do, 2009, s. 178.

"Düşün ki Devlet geçmişini senden daha iyi biliyor!"

Silvan'da görüşme yaptığımız 56 yaşındaki Harun'a ait bu söz. Soy kodu tartışmalarının gündeme geldiği günlerde görüştüğümüz Harun'un bu bilgi karşısındaki haletiruhiyesini en iyi özetleyen cümle idi bu. Harun aslında devletin kendileri hakkında her türlü bilgiye sahip olduğunu ama yine de bunun soy kodu ile ortaya çıkmasının yarattığı tedirginlikten bahsediyor, ardından bu bilgiyle yaşayan bir Ermeni olarak hayatın zorluklarını anlatmaya başlıyor. Devletin 1915 sonrası hayatta kalan Ermenilere dair birçok şeyi bildiği ve bu bilgi üzerinden onlara yönelik çeşitli zorluk ve engellemeler çıkardığı inancı sadece Harun tarafından değil, diğer birçok görüşmeci tarafından da dile getirildi.

Ailesi 1915'ten kurtulduktan sonra Müslümanlaş-tırıl-an Ermenilerden olan Kulp doğumlu Süleyman, bir Ermeni olarak yaşamanın zorluklarını görüşme yaptığımız günlerde dönen soy kodu tartışması ile ilişkilendirerek anlatıyor:

> *"Son günlerde nasıl bir şeyler döndüğünü fark ettin mi? 3, 2, 1 sayıları ile soy kodu oluşturuldu ve tapu dairelerinde çalışanlara uyanık olun mesajı verilerek, geleni geri çevirmeleri istendi. Bazen bu insanları yargıya vermek istiyorum, ama Türkiye'de adalet mekanizmasının işlediğine inanmıyorum. Hrant Dink davasında neler döndüğünü sen de gördün, değil mi?"*

Kulp doğumlu emekli öğretmen Rabia, 1971'de Kürt davasından tutuklanıp işkence gören babasının bir anısını anlatarak başlıyor:

> *"Hep aşağılanma. Sorguda Ermeni'dir deniliyor. Çamaşırları çıkarılıp bakılıyor, Ermeni'dir diye. Orada başka tutuklular da var. Kadın tutukluların karşısında soyuyorlar. Babam 'hayatımda hiçbir zaman utanmamıştım ama o kadın tutukluların karşısında zorla soyunurken çok utandım,' demişti. Oradaki bir kadın, babama, 'abi*

utanma, utanması gerekenler onlardır. Biz şu anda işkencedeyiz,' demiş.

Yirmi yıl sonra, bu defa Rabia'nın kendisi Ermeniliğini bilen devletle cezaevinde karşılaşacaktır:

"Mesela ben 12 Eylül döneminde tutuklanmıştım. Gözaltı sürecim olmuştu. O gözaltı sürecinde bana sorulan soruların ilki 'Ermeni misin?' idi. Ben orada, 'ne Ermeni'yim ne de değilim,' diyebildim. Şöyle bir cevap verdim: 'Ailemle bu konu üzerinde hiç konuşmadık.' O anda aklıma böyle bir şey geldi. Vicdanım kabul etmedi 'Ermeni değilim,' demeye. Ermeni'yim dediğimde ceza alacaktım. Dedem her defasında, 'ben anlatırım ama benim çocuklarıma, torunlarıma zarar gelir,' derdi. Tamamen çocuklarını ve torunlarını koruma refleksiydi bu suskunluk. 'Ben yaşlıyım, beni götürüp almazlar ama sizlere yansır,' derdi evde.

Kimin kim olduğunu bilen devletin bu gücü sadece Ermenileri değil, bazen Kürtleri de bizzat bu meseleyle ilgili hedef hâline getirebiliyor. Kulp doğumlu olan fakat uzun süredir Silvan'da yasayan siyasetçi Muhittin'in hikâyesi bize devletin bilme gücü hakkında fikir veriyor:

"Dedem üç defa evlenmiş ve bütün çocuklarını Wesîle'nin üstüne kaydetmiş. Büyük eşinden olan iki çocuğunu da Wesîle'nin üstüne kaydetmiş. Wesîle Ermeni'ydi. Dedemin birinci ve ikinci eşleri vefat etmiş. Birinci Dünya Savaşı'nda İran'dan bir hastalık gelmiş, köyden birçok insan ölmüş. İki eşi de ölmüş. Çok zaman geçmeden tekrar evlenmiş ve altı çocuğu daha olmuş. Toplamda sekiz çocuğu olmuş ve hepsini de Wesîle'nin üstüne kaydetmiş. Küçük kızının adını da Wesîle koymuş. Bu yüzden nüfusta bize Ermeni diyorlar. 'Muhittin Ermeni'dir,' diyorlar. O kayıtlardan dolayı, anladın mı? Mesela 1960'lı

yıllarda, o darbe döneminde, amcam 'hâkim ve savcılara soyadlarının değiştirilmesi için müracaat edelim, yarın öbür gün ailemize problem olacak bu,' demiş. Amcam 'ne olacak ki Mahmut,' demiş ve gülmüşler. En sonunda önümüze bir engel olarak çıktı. Buralarda bizi yakalıyor, 'Muhittin Ermeni'dir,' diyorlardı. 1980'lerin sonu ve 1990'ların başından 2000'li yıllara kadar Jitem kayıtlarında 'Muhittin Ermeni'dir,' diye geçiyordu. Bir gün babam çok sinirlendi. Bunun üzerine 'yirmi bilmem kaç babaya kadar biliriz. sen Wesîle'nin oğlu değil misin? Wesîle'nin üzerine kayıtlı, kayıtlar da oradan,' dediler."

Siverek doğumlu gazeteci-yazar Zülküf Kışanak ise devletin sahip olduğu bu bilgilerin kendi amaçları doğrultusunda nasıl kullanıldığını anlatıyor:

"Bölgede son otuz yılda ciddi bir savaş yaşandı, devletin elinde herkesin kaydı var, kimin ne olduğu belli. Bazı internet sitelerinde görürsün, 700-800 kişinin ismi verilir "BDP'li Ermeniler" diye. Mesela bazılarına ben kendim şahsen bakıyorum. Ermeni kökenli, bavfileh olduğunu bildiğim insanlar var ama bildiklerim de o listede, buldum ve şok oldum, yıllarca birlikte çalışmamıza rağmen bu arkadaşların bavfileh olduklarını bu internet siteleri nasıl biliyor? Tam listelerini çıkartıyorlar: 'BDP'de siyaset yapan bavfilehler!' Kim bavfilehdir, kim Kürt'tür, kim Müslüman, kim Yahudi'dir, kim Ermeni, kim Süryani'dir çok iyi biliyorlar. Sen yüz yıl da geçse, din de değiştirsen, askere de gitsen, Kemalist de olsan, ne olursan ol, onlar biliyorlar seni ve o kayıtları ihtiyaç duydukları zaman kullanıyorlar. Bir köyde ya da şehirde bir baskın olacağı zaman önce o bavfilehlere baskın olur. Onlar her zaman güvenilmez olarak kabul edilirler, mümkün oldukça devletin yerel aygıtları tarafından teşhir edilirler. Er-

menilerin işi çok zor. Uyduruk bir internet sitesinde dahi isimleri görülüyor. Bunları yapanların kaynağı belli aslında. Devletin milli güvenlik kuruluna bağlı kurumlar bilir, MİT bilir, başka kim bilebilir ki? Kim sızdıracak? Ben bile, 'hele benim ismim var mı, yok mu, varsa muhtemelen bavfileyim!' diye baktım. Gerçekten böyle. Baktım benim ismin yok, dedim gerçekten Kürdüm o zaman. Onlardan öğreniyoruz gerçekten kim olduğumuzu. Devletin kayıtlarında her şey var. Dediğim gibi ihtiyaç duyulduğu zaman bu bilgiler yerel kaynaklara bildirilir, karakollara bildirilir, kaymakamlıklara, nüfus müdürlüklerine bildirilir. Oralarda bu bilgiler var ve bir operasyon olduğu zaman önce onlardan başlarlar. Kabul etsek de etmesek de Ermenilere karşı her zaman böyle bir tehdit var."

Hestîyên Heram!

Kristina Boréus, ötekileştirme bahsi ile ilgili şunları yazar:

"Bir topluluk, bir isimle veya isim benzeri bir sıfatla nitelendiğinde ötekileştirme süreci başlar. Bu da, topluluğun düşünce ve dilde kurulduğunu gösterir ki, kalıcı bir genellemenin temeli de o toplulukta yer alan insanların özelliklerinin nitelemeyi oluşturacak önemde olduğunu gösterir. Topluluğu bizden farklı kılan bu özelikler hakkında kesin kanaate varılmış olduğundan, bu tür nitelemeler oldukça güçlü bir ötekileştirme olduğunu gösterir ve gücünü devamlı kılmasına yardımcı olur."[2]

Fileh ve *bavfileh* kavramları Ermenileri veya Müslümanlaş-tırıl-mış Ermenileri belirtmek için kullanılan nötr içerikler taşımanın yanı sıra, bazen çok pejoratif anlamlar da yüklenmişlerdir. Örneğin Süleyman'ın *Fileh* (Ermeni) yakıştırması üzerinden dile getirdiği

2- Kristina Boréus, "Söylemsel Aynımcılık ve Dışavurumları", (İngilizceden çeviren: Emre Can Dağlıoğlu), (Erişim Tarihi: 21/07/2014):http://www.nefretsoylemi.org/detay.asp?id=50&bolum=makale

dışlanma örnekleri, kavramın negatif olarak ne şekilde kurulduğunu açıkça gösteriyor:

> *"Küçücük bir meselede veya olayda dahi hemen 'fileh' damgası yiyor insan. Diyelim ki şuradaki arazi bana ait. Eğer biri, bize ait olan bu arazinin bir kısmını ekerse, bu arazide kuyu açarsa, gelip buradaki ağaçları keserse ve bunları yapınca da bizden tepki görürse tüm bunların ardından, 'Filehleri görüyor musun! Hestîyên Heram (Haram kemikler)!' diye bir dedikodu dalgası yayar ortalığa. Bu tip şeyler hâlen devam ediyor. Tabii tüm bu anlattıklarım veryansın kabul edilsin isterim. Büyük bir asimilasyon dalgasına maruz kalıp kuruduk. Herhangi bir olayda veya hoş olmayan bir durumda burada yalnız olduğumuzu anlıyoruz. Bu tip durumlarla karşılaşınca da Kürtlere veryansın etmek istiyorum."*

Hestîyên Heram, yani "haram kemikler," deyişi günlük hayatta Ermenilere yönelik en çok kullanılan dışlama ifadelerinin başında geliyor. Hem Kürt görüşmeciler hem de Müslümanlaş-tırıl-mış Ermeniler özellikle ötekileştirmeye dair pratiklerden bahsederken sıklıkla bu deyişe vurgu yaptılar. Dini bakımdan yasak olan her türlü eylemi belirtmek için kullanılan haram ve kemik sözcüklerinin yan yana gelmesinden oluşan bu ifadeyi, Kürt toplumunun Müslüman karakteri ile paralel düşünmek gerekir. Ayrıca Kürtlerin gündelik hayatında kişinin atalarına yönelik küfürlerde kemik sözcüğü yaygın olarak kullanılır. Kemik doğrudan kişinin soyuna gönderme yapan bir ifadeye dönüşür. Bu anlamda *hestîyên heram* deyişi, kişinin soyunun haramlığına vurgu yapmak için olumsuz anlamda kullanılan bir tabirdir. İşte Süleyman'ın anlatısındaki *hestîyên heram* (haram soy) deyişi de bu bağlam içinde anlam kazanır. Bir "öteki" olarak Ermenilere yönelik bu söylem, soylarına yönelen bir dışlayıcılığın gösterenine dönüşür. Kişinin kendisinden ziyade geçmişine, köklerine, kendisinin belirleyicisi olmadığı bir varoluş hâlinin yargılanmasına ve hatta bazen reddine dö-

nüşen bu ifadeye birçok Ermeni maruz kalacaktır.

Kulp doğumlu 49 yaşındaki Lezgin, henüz sekiz yaşındayken soykırım esnasında bir Bejik tarafından "kurtarılan" anneannesiyle ilgili bir anısını şöyle anlatıyor:

> *"Dedem normalde nenemi çok seven bir insandı ama kızdığında onun Ermeni köklerine hakaret ederdi. Mesela 'keyna kafîran, estey şima heram o, heram!' (Kâfirin kızı, sizin kemikleriniz –soyunuz- haramdır!) derdi. Nenem bu lafa çok içerler, hemen tepki verirdi. O da dedeme küfrederdi (gülüyor)."*

Felat Dilgeş'in *Dilşa* isimli Kürtçe öykü kitabı, aslında doğrudan yaşanmış ve halk arasında anlatılan hikâyeleri edebi bir formda dile getirir. Yazar 1915'te sürgün edilen Kulp Ermenilerinden Garebet'in, Dûderya (Konuklu) köyündeki Şeyh Muhammed'e teslim ettiği Anoş isimli kızının hikâyesini anlatır. Aile sürgüne gönderildikten sonra ismi Zûra olarak değiştirilip Müslümanlaştırılan Anoş da Ermeni köklerinden dolayı çoğu zaman ayrımcılığa uğrar. Öykünün bir bölümünde bu ayrımcılık şöyle yansır:

> *"Şeyh Muhammed'in büyük gelini, Zûra'dan rahatsız olduğunda ona 'Hestiyê Fileh', yani Ermeni Kemiği (soyu) derdi. 'Ermeni soyu böyle yapma,' 'Ermeni soyu gel başını yıkayayım,' 'Ben senin kölen miyim Ermeni soyu!' Bu sözler Zûra'ya çok ağır geliyordu. Fakat yine de Zûra bu sözlerden etkilendiğini ve ona bazı şeyleri hatırlattığını belli etmemek için hiçbir şekilde üstüne alınmıyordu."*[3]

Hrant Dink Vakfı tarafından yayınlanan *Diyarbakırlı Ermeniler Konuşuyor* kitabında, 1965 Sason doğumlu fakat uzun süredir Diyarbakır'da yaşayan bir Ermeni, 1915'ten mucize eseri kurtulan

3- Felat Dilgeş, *Dilşa*, İstanbul: Weşanên Elma, 2003, s. 107. " ...Gava ku bûka Sêx Mihemed a mezin ji Zûrayê acis dibû jêre 'Hestiyê Fila' digot. 'Hestiyê Fila wusa neke', 'Hestiyê Fila were serê te bisom', 'Ma ez qewrasa te me hestiyê Fila'. Ev gotin li Zûrayê gelek giran dihatin. Lê dîsa jî Zûrayê, bi tu awayî li xwe danatanî kue w ber wan gotunan dikeve û ev gotun hin tistan tînin bîra wê."

Müslümanlaş-tırıl-mış dedesi ve kardeşinin hayat hikâyesini anlattığı bölümde Müslüman olmanın kendi başına *hestîyên heram* soyundan gelmeyi unutturamayacağını şu çarpıcı sözlerle dile getiriyor:

> *"1950'ler civarında Garabet'i bir Kürt öldürüyor. Diyor ki, 'Sen Ermeni'sin. Müslüman olsan da senin kemiklerin haramdır.' Tutup öldürüyor, güpegündüz! 'Süleyman'a dönüşmüş Garabet böylece öldürülüyor. Ama aile devam ediyor sonuçta. Şu anda o iki insandan 500 insan var. Garabet öldükten sonra, Reşşo amcam İbrahim amcasının yanında kalıyor. Aynı evi paylaşıyorlar. İbrahim amcası da kızını ona veriyor. Reşşo amcam hacca gitmişti. Müslümanlığı oradaki Kürtlerden on kat daha fazla yaşar hâle gelmişti. Neden böyle yaptılar? Bence kendini unutturmak için, o baskıyı hafifletmek için, 'Bak biz de artık Müslümanız,' diyebilmek için. Biri bir kere oruç tutuyorsa o beş kere tutuyordu. Günün moda deyişiyle 'mahalle baskısı' mı dersiniz, çevre baskısı mı dersiniz artık baskının ana kaynağı din. İnsanlar onu 'kâfir' görüyor, "gavur" diyor. O da bir parça da olsa o baskıları hafifletmek için dine sarılıyor. Yine de kendini kabul ettiremedi. Bir gün köy meydanında, Ali isminde bir Kürt, amcama diyor ki 'Reşşo sana bir tane vuracağım, koltuğunun altındaki haç düşecek.' Vuruyor da. Kavga çıkıyor. Yani o kadar namaz kıldı, hacca gitti, yine de unutulmadı Ermeni olduğu."*[4]

Kâfir imgesi, çoğunlukla İslam'a karşı düşmanca tavırlar besleyen, sürekli Müslüman kanı dökmek isteyen, zalim, dinsiz, kötü gibi anlamlar içerir. Bu imgeler aslında nefret ve düşmanlık hislerinin birer ifadesidir. Bu noktada ilginç olan; öteki olana yöneltilmiş nefret ifadelerinin duyguya dayalı, öznel ve abartılı; tak-

4- Sessizliğin Sesi II: Diyarbakırlı Ermeniler Konuşuyor. Der: Ferda Balancar (İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2012): 9-10

dir ifadelerininse bir o kadar nesnel ve tanıklığa dayanan gerçekçi nitelikleridir.[5] Örneğin yaptığımız görüşmelerde Ermenilere dair olumlu özellikler sıralanırken onların zanaatkârlığına, el becerileri konusundaki yatkınlıklarına, bağ, bahçe ve tarla islerindeki ustalıklarına yapılan vurgular son derece nesnel bir tanıklığa dayanmaktaydı. Fakat gündelik yaşamda Ermenilere dair üretilen nefret söylemi ise daha çok hayali olarak kurulan "öteki"ye ait duygusal ve abartılı imajlara dayanmaktaydı.

22 yaşında, Mardin'de Kürt Dili ve Edebiyatı bölümünde okuyan Berdan, Kürt-Ermeni ilişkilerinin geçmişine yönelik nostalji ve idealizasyonu eleştirerek başlıyor konuşmasına:

> *"O idealize edilen şey yok zaten. "Sorunsuz yaşıyorduk,' tespitlerinden söz ediyorum. Oysa her zaman çekememezlik hâli var. Mesela, 'Tu wek filehe' (Fileh gibisin), 'Ser fileh' (Fileh kafalı) gibi cümleler en çok kullanılan cümlelerdir. Biri yanlış bir şey yaptı mı. "serê te wek filehe' (Kafan filehler gibi!) denir. Babam bir şeyi anlatıyordu. Hewlêr'de yaşıyor Ermeniler. Çok yakın köyler. Süryani köyü, Hesan, bugün Süryani vekil Erol Dora'nın köyü. Babam biz birisine kötü muamele ettiğimiz zaman, 'Ma ez filêh Hesana me!' (Ben Hesen köyünün filehi miyim!) diyorduk demişti. 'Me tiştek nexweş re digot. Îro hatine bûne wekîl. Yani got em gelek ghortine wê tewgerê. ('biz kötü bir şey söylüyorduk ama bugün de Milletvekili oldu. Bu hareket bizi çok değiştirdi,' demişti.) Çünkü orda Süryaniler yaşıyormuş. Tamamen Süryani orası."*

Silvan'daki BDP ilçe örgütünde uzun yıllardır çalışmalar yapan Harun, partinin ideolojik kadroları ile tabanın Ermeni kimliğine yaklaşım farkının yarattığı zorluklardan yakınırken, bir yandan da hem Ermeniliğin bir millet olarak algılanmaması hem de dinsel

5- Recep Demir, Osmanlı Şiirinde Öteki ve Başkası Olarak Kâfir İmgesi, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8/8 (2013): 431-445

yanı itibariyle hoş karşılanmaması durumunu şöyle anlatıyor:

"Ben bu partide bilincimle varım, sallapati bir şekilde değil. Ben bu partinin manifestosunu anlamışım, beğenmişim ve girmişim. Okumakla, tanımakla ve bilmekle girdim. Bu toplum böyle mi? Hayır, bu toplum böyle değil. Hatta ben demokrat, ilerici, sosyalist birisiyim. Benim partiye bir şikâyetim yok ama bu partinin çevresindekiler, ben Ermeni'yim dediğimde beni kabul etmiyorlar, hiçbir şekilde beni kabul etmiyorlar. Mesela milletvekilliği yapabilirim ama ilçe başkanlığını bana çok görüyorlar, vermiyorlar. 'Çalışkan ve bilgili, fedakâr ve dürüsttür, mert ve yiğit ama sofu değil, namaz kılmıyor, oruç tutmuyor,' gibi laflar ediyorlar. 'Dini sevmiyor,' diyorlar. Ben 'bütün dinlere saygılı ve eşit mesafede olacağız,' diye yemin etmişiz diyorum. Benim birinci görevim gelip senin beynini değiştirmek ama sen gelmiş benim aklımı değiştirmeye çalışıyorsun. Bu acıyı biliyorum ve parti içinde de çekiyorum. 'Sen iyisin,' diyorlar, 'Ermeni'yim,' diyorum, 'hâşâ!' diyorlar. Bütün emeğime, dürüstlüğüme rağmen ben Ermeni'yim dediğimde hâşâ diyorlar. Ermeni'yim dediğimde duvarlar karşıma çıkıyor. Ben 'Müslüman bir Ermeni'yim,' dediğim zaman da onlara göre dinden çıkmış biri gibi görünüyorum, haram geliyorum. Hâşâ ne demek yahu! Ben Ermeni'yim diyorum 'hâaşâaaaa' diyorlar. O gün burada benimle bir saat tartıştılar, bakın diyorum, Arap var, Türk var, Kürt var, Fars var, her biri bir millet. 1915'e kadar Farqîn (Silvan)'de bir Müslüman camisi vardı, bir tane de Hıristiyan kilisesi, ikisi de şimdi ayakta. 1915'ten sonra camiler yapılmış. Bir kilise inanlarla doluyorsa ama şimdi hiç kimse yoksa hiç aklına gelmiyor mu bu insanlar nereye gitti diye? Kim bu insanları yanınızdan götürdü, kim öldürdü?"

Çermik doğumlu, uzun süredir Diyarbakır'da esnaflık yapan Ad-

nan sadece Ermeni değil, Müslüman olmayan herhangi bir kimliği açık etmenin de zorluğunu anlatıyor:

> *"Bakınız şimdi bu toplum biraz inkârcı bir toplum. Neden? Şimdi ben burada size ben Yahudi'yim desem, örnek veriyorum, bu çevrenin hepsinin bana karşı tavrı değişir. Ermeni olmak, muhtedi olmak, şu bu olmak basit bir olay değil. Şimdi insanlar kolay kolay söyleyemiyor ne olduklarını. Mesela bazı insanlar epey konuştuktan sonra 'ya benim anneannem Ermeni'ydi,' diyor. Ermeni! Ermeni en kötü bir laflardan biri, 'Ermeni dölü,' olursun bunu söylersen. Başka bir ulusun çocuğusun bunlar bunu kabul etmiyorlar. Belki belli aşamalardan, değişimlerden sonra kabullenebilirler bazı şeyleri."*

Sabahattin, Eğil'deki Ermenilerin kimliklerini açıkça dile getirememeleri ya da dile getirdiklerinde karşılaştıkları muameleyi anlatıyor:

> *"Mevcut yaşayan nüfusun yüzde altmışı Ermeni kökenli ama hiçbiri ben Ermeni'yim demez çünkü Ermeniliği millet olarak görmez. Gayrimüslim diye sıfatlandırmışlar, öyle görüyorlar ama aslında Ermeni bir halk, bir millet söz konusu. Ama insanlar 'Ben Ermeni'yim,' diyemiyorlar çünkü Ermeni'yim dediği anda her türlü hakarete maruz kalır. Hepsi saklıyorlar. Ben çok iyi biliyorum Ermeni'dir. Mesela A. ailesi, H. lar, bunları öldür ama biz Ermeni'yiz demezler. 'Biz Ermeni'yiz, biz de Müslümanız, biz de sizinle beraber aynı ibadeti yapıyoruz ama Ermeni'yiz. Biz bir milletiz, milletinizi inkâr etmeyin,' deyin diyorum. Onlar bunu yapamıyorlar. Ermeni'yiz dediği zaman adam 'kâfirsin' deyip senin yanından gidiyor, korkuyor senden."*

Çocuk yaşta kurtulmuş ya da alıkonulmuş *bavfileh* olarak adlandırılan Ermeni kadınlarının bir kısmı hayat hikâyelerini yahut başla-

rına gelen felaketi anlatmayı tercih ederken; bir kısmı da bu gerçek etraftakiler tarafından biliniyor olsa da kamusal alanda sürekli bunu inkâr etmek, saklamak ihtiyacı duyuyorlar. Yazdığı kitap kapsamında araştırma yapmak amacıyla bir arkadaşının daveti üzerine Silvan'a giden Zülküf Kışanak bir anısını anlatıyor:

"Kitabı yazarken Silvan'da bir arkadaşıma gittim. Arkadaşım, 'bizim yaşlı bir kadın komşumuz var, kendisi bavfileh, sen onun hikâyesini dinle, kitap yazarken işine yarabilir,' demişti. Dinledim ve kitapta da kullandım. Hasan'ın annesi, ben, o ve kadın birlikteydik. Kadına 'sen bavfilehsin herhalde?' diye sordum. İnkâr etti, doksan dokuzluk tespihini gösterdi 'yok canım, böyle bir şey yok, kesinlikle bavfileh değilim,' dedi sinirli bir şekilde. Beş on dakika geçti, Hasan'a göz kaş ettim ve Hasan'la annesi mutfağa gitti. Yaşlı kadın durdu ve uzun uzun gözlerimin içine baktı, 'sen de bavfileh misin?' diye Kürtçe sordu. Ben de 'hele evet diyeyim ne olacak?' dedim içimden ve yalan söyledim. Bunun üzerine 'biliyor musun ben de bavfilehim ama komşuların yanında söyleyemem bunu, yarın ne olacağı belli değil, çoluğum çocuğum var,' dedi ve hikâyesini anlatmaya başladı. Annesi bir katliam sırasında Muş'tan, babasının bir dostu tarafından kurtarılmış, günlerce saklandıktan sonra Silvanlı bir çobana verilmiş, Silvan'a gelmişler, Silvan da büyümüşler, Ondan sonra hayatlarını bir şekilde sürdürdüklerini ama can ciğer olduğu, mutfaklarını paylaştığı komşusuna dahi güvenmiyormuş. Halbuki komşu biliyor bavfileh olduğunu ama inkâr ediyor, reddetmeye devam ediyor. Sonra bana sarıldı, öpüp kokladı. Tespihi elinde, namazında niyazında bir kadın. Ağladı. Hasan ve annesi mutfaktan döndüğünde bavfileh değilmiş gibi devam etti konuşmalarına, mesafeli durdu tekrardan. Bu özetliyor aslında ruh hâlini. Dehşet bir durumdu bu."

Kışanak bu defa Eğil'den bir *bavfileh* arkadaşının hikâyesini anlatıyor:

"Yine Eğil'den bir arkadaşım var, esnaflık yapıyor, Zaza' dır kendisi. Eğil'de sohbet etmeye gittiğim zaman, yanında birileri varsa asla bavfileh olduğunu söylemez. Kesinlikle reddeder. Romanda geçen Binefş nenesidir, Binefş'in çocuğu onun halasıdır, hamile olarak terk ediyor, gidiyor. Bütün Eğilliler bilir onun bavfileh olduğunu. Ama o reddeder ve bavfileh değilmiş gibi davranır. Zaza, Müslüman, namazında niyazında bir aile. Babası üç defa hacca gidiyor ama ona rağmen kabul görmüyor, oranın en iyi, en değerli esnafıdır ama kabul görmüyor. Yüz yıllık bir trajedi bu, torunlara geçen bir trajedi. Düşün ki bütün hayatını yalanlar üzerine kurgulamışsın. Sevincini, mutluluğunu, acını, giyimini, kuşamını yirmi dört saatini yalanla geçiriyorsun. Beyninin bir köşesinde bir gerçeklik belki yaşıyor ama o gerçeklik hayatta yer bulamıyor kendisine. Böyle hikâyeler bölgede çok fazla, Diyarbakır'da da çok fazla. Kürdistan'da daha çok kadınları, genç, güzel, şirin kadınları kurtarmışlar ve altmış yetmiş yaşındaki zengin adamlar bunlarla evlenmişler. Ama hiçbir zaman karıları olamamış, hep acılarını yaşamışlar çünkü sen bütün ailelerini yok etmişsin ve kadını getirip karın yapıyorsun, çocuk doğurtuyorsun ondan. Ermeni bir sanatçı arkadaşım var. Ona bir gün sordum: 'yahu şöyle bir aile var; benim nenem yüz yıl yaşadı, biz doğduk falan diyor, işte dedem kurtarmış onu, niye bu kadar üzerimize geliyorlar dedi.' İlda Simonyan Hollanda'da ses sanatçısıdır, İlda da Artvin, Kütahya taraflarından kurtarılan Ermeni, o da çocuklu yaşlarda öğreniyor Ermeni olduğunu. İlda'ya sordum 'yüz yıl boyunca dedem neneme tecavüz etmiş, ona korkunç bir hayat yaşattı demiyor da, onu kurtarmış diyor. Yok efendim onu yaşatmış. Bir de

nenesi yaşasaydı, o söyleseydi acaba o yüz yıl nasıl yaşanmış!' Bunun gibi bir sürü hikâye var. Bunlar gündelik hayatta devam ediyor, etkisi sürüyor."

Ayrımcılık sadece gündelik hayatta ya da devlet kanadında değil, bazen aynı ideolojik amaç etrafında toplanmış solcu, enternasyonalist ortamlarda bile rahatlıkla ortaya çıkabiliyor. Rabia'nın 1970'li yıllardaki Kürt hareketleri içerisinde çok aktif olan babasına dair anlatısı Ermeni kimliğine yönelik dışlamanın her an ortaya çıkabilme potansiyelini gösteriyor:

"Babam asi, haksızlıklara tahammülü olmayan bir insandı. Onun için hep bir mücadele içerisine girdi. Ben sabahları hep babam ve dedemin kavgasıyla uyanırdım. Dedem babama, 'sen Lenin'in, Mao'nun kitaplarını getirip de Kur'an'la aynı kitaplığa koyamazsın,' diyordu. Babam da, 'ben koyarım. Sen onu okuyorsun, ben de bunu,' derdi. Babama Kur'an'ı da hatmettirmiş dedem. Ama babam ateist bir insandı. Hiç unutmuyorum bir gün şöyle bir döndü konuşurlarken. Dedem 'sen mücadele ediyorsun ama senin arkandakiler, senin yanındakiler zamanında bizim ailemizi öldüren ailelerin çocukları. katliama bizzat karışanların çocukları,' demişti. Babam da anlatmaya çalışıyordu: 'Evet, öyle olabilir ama çocuklarıyla babaları birlikte yargılanamaz. Burada çocukların suçu ne?' Dedem 'seni yarı yolda bırakacaklar,' diyordu. Babam da 'bıraksınlar, ben vicdanımla hareket ediyorum, hani bizim akrabalarımız. Bizim kimimiz var? Bunların hesabını soracağım kendimce,' demişti."

Babasının bu direnişine rağmen zaman zaman dedesinin haklı çıktığını üzülerek belirtiyor Rabia:

"Babam örgütlenme çalışmaları yaparken geçmişteki arkadaşlarıyla fraksiyonel anlamda ayrı düşünce o arkadaşları her yerde, 'ona inanmayın, o Ermenicidir. O Kürt

davası vermiyor Ermeni davası veriyor,' demeye başladılar. Bunu söyleyen kişiye ben geçen gün söyledim bunu. Aşağılanma gerekçesi olarak söylüyordunuz, oysa siz kendinize sosyalist diyordunuz. Tabi inkâr etti. 'Asla ben böyle bir şey dememiştim,' dedi ama demişti, biliyoruz. Çünkü söylediği kişi gelip bize söylemişti."

Öğretmenlikten emekli olduktan sonra aktif olarak siyasette yer alan Rabia, BDP adına yürüttükleri seçim kampanyasındaki bir anısını paylaşıyor:

"Burada Ferit Köşk mahallesi var, Dicle'nin kıyısında. Orada görevliydim. O mahalleden sorumluydum. Bir gün biri geldi bağırdı: 'Vana fille ne!' diye küfür etti. İşte bunlar Ermenidirler bunlarda din iman yok anlamında bir küfür. Ermenilikle özdeşleştirdikleri bunlar işte. Şimdi gerçekten benim içimden şu geçti: Bir kürsüyü alıp kafasına fırlatmak. Ama sonuçta seçim çalışmasıydı. Orada hiçbir şey diyemedim. Ama bekledim. Yanımdaki arkadaşım, 'Bir daha böyle konuşma,' dedi. Ardından ekledi: 'Şu an gerilladaki Ermenileri biliyor musun? Sayısız Ermeni var.' Adam da 'ben onlara demiyorum,' dedi ama bilinçaltındaki çıkmıştı dışarıya."

Özellikle kavga ya da tartışma anları Ermenilere yönelik bütün olumsuz tutumların birden ortaya çıktığı zamanlardır. Silvan'ın Baxça şeyhlerinden siyasetçi Mahmut Yeşil, soykırım sonrası ilçede kalan Ermeni ailelere yönelik önyargıların ortaya çıktığı durumlardan birine doğrudan tanıklık eder:

"Geride 10-12 aile kalmıştı. Çok iyi insanlardı. Örneğin, bu Ermeni kadınlarından birinin avlusunda kuyu vardı. Bütün mahalle halkı onun kuyusundan su çekip su ihtiyaçlarını giderirdi. O dönem Şeyh Hecî Cafer denilen bir şeyh vardı Farqîn'de. Bu şeyhin ev işlerine yardım eden bir hizmetçisi vardı. Bir gün bu kadın, kirli çocuk

bezlerini alıp kuyuya yıkamaya götürüyor. Bunun üzerine Ermeni kadın, 'O çamaşırları kuyunun yanında yıkama, su kirleniyor. İnsanlar bu sudan alıp içiyor. Suyu kirletince insanlar bu sudan istifade edemeyecekler' diyerek kadına kızıyor. Kadın eve dönünce durumu şeyhe iletiyor. Bunun üzerine şeyhin oğlu kadının evine giderek, 'Soyuna tükürdüğümün! Soyunuz kuruyup gitti. Siz hâlen buradasınız,' diyerek kadına sövüyor. Kadın buna karşılık, 'Kendi soyuna tükür sen asıl! Bizi size öldürttüler, şimdi sizin sıranız ve sizi öldürecekler. Artık başkaları size soyuna tükürdüğümün diyecek,' cevabını veriyor. Bunun üzerine çocuk ağlayıp, kadının söylediklerinin tümünü babasına söyleyerek kadını babasına şikâyet ediyor. Baba oğluna, 'Eşek, haylaz herif! Neden gidip de böyle şeyler söyledin? Haydi yürü!' diyerek çocuğu alıp Ermeni kadının evine gidiyor. Eve varınca çocuk kadının elini öperek af dileğinde bulunuyor. Kadın da böylece çocuğu affediyor."

Silvan'daki çocukluk yıllarında en yakın arkadaşlarından birinin Dikran isminde bir Ermeni olduğunu söyleyen Mücahit, Dikran'ın babası olan Lewê ile bir Kürt arasındaki tartışmayı anlatırken 1915 sonrasında Ermeni kimliği ile yaşamanın başka bir zorluğunu gözler önüne seriyor:

"Bir gün Hasan Ağa adında biri gelip söylemişti. Biliyorsun biz 'çîrok' (hikâye) diyoruz. Eskiden televizyon yoktu, radyo yoktu, hiçbir şey yoktu, hikâye anlatıyorlardı. Bir hikâye esnasında 'Hz. Ali kılıç çekti ve bin tane Ermeni öldürdü, kâfiri öldürdü. Bin nara attı, bin tane kâfir öldü' diye anlattı. O esnada Lewê, 'Hasan Ağa, bizimkiler hiçbir bok yemediler yani. Affedersin! Hiçbir şey yapmadılar yani. Hep siz öldürdünüz, yani bizimkiler hiçbir şey yapmadılar, öyle mi?' Hasan Ağa kızdı, 'Sus! Sen Ermeni şeyini, xîyretini çekiyorsun,' dedi. Bu hararetli ko-

nuşmalar üzerine babam aldı sözü: 'Hasan Ağa, bak Lewê doğru söylüyor. Sen diyorsun, bir kılıçla bin kişi öldürdü Hz. Ali. Eğer Hz. Ali'nin kılıcına bin kişi girmişse kılıcın buradan Bitlis'e kadar uzun olması lazım. Böyle mübalağa yapmayın. Lütfen! Sen çîrok anlatıyorsun, hikâye anlatıyorsun,' dedi. Hz. Ali bir kılıçla bin Ermeni öldürmüş! Eskiden beri böyledir Ermeni düşmanlığı, Gayrimüslim düşmanlığı..."

Hasan Ağa'nın "Sen Ermeni şeyini, xîyretini çekiyorsun," deyişi, Lewê'nin bir Ermeni olarak konuşmaya başladığı anda ona köklerini hatırlatan bir uyarıdır. Nitekim 1950'lilerin başında, Lewê'nin oğlunun Müslüman bir kadınla ilişkisi olduğu haberi yayılınca Silvan'daki son küçük Ermeni topluluğu da evini barkını bırakıp ilçeyi terk etmek zorunda kalır. Annesi de bavfileh olan Aliye, Silvan'daki Ermenilerin ilçeyi terk ediş öyküsünü anlatıyor:

"Farqin'de onlara Lewoyê Fileh, Rizgoyê Fileh derlerdi Ben onları tanırdım, evlerine giderdim, hediye verirlerdi bana. Saban ve halatlar yaparlardı. Soba yaparlardı. Annemin akrabalarıydılar. Farqin'de evlerine giderdik sık sık. Rizgo'nun eviyle Fileh Lawo'nun evi karşı karşıyaydılar. Lewo'nun oğlu demirciydi. Müslüman bir kadına meyletti, ailesine karşı geldi, Farqin'den kaçtılar, gittiler.. Farqin'de kıyamet koptu. Onu öldüreceklerdi kaya ve taşlarla ama yakalayamadılar. 'Hiç görülmüş mü bir Fileh'in Müslüman kadına el attığı,' diye söyleniyordu. Kaçtılar. Şimdi İstanbul'dalar, Aksaray'dalar."

1915'teki felaketin ardından çok az sayıda hayatta kalan ve bunlardan da büyük bir kısmı Müslümanlaş-tırıl-an Ermenilere yönelik gündelik hayattaki dışlama ve ötekileştirmeler; kalanların da yavaş yavaş topraklarını terk etmeleriyle sonuçlanır. 1960'lı yıllara gelindiğinde tek tük küçük aileler dışında kimse kalmaz. Bu durumu en iyi özetleyen ilçelerin başında Lice gelir. Tarik Ziya Ekinci,

1930'lu yıllardaki öğrencilik anılarından bahsederken Ermeni çocuklarına yönelik algıyı net olarak özetliyor:

> *"1915 vurgunundan sonra Ermenilere dinen muteber olmayan ve itibar edilmemesi gereken ikinci sınıf insan gözü ile bakıyorlardı. Mesela çocukluğumdan hatırlıyorum, 5. sınıftaydım. Ermeni çocukların hepsine Türkçe isim verdiler. Mesela okulda Garabet'in adını Demir koymuşlardı. Nüfüs cüzdanında da Garabet yazıyordu. Ama okulda kesin olarak Demir ismi kullanılıyordu. Birinin adı Turgut idi, onun esas adı da Dikran idi. Böyle 45-46 kişi vardı, bunlar hep bu isimlerle çağrılırlardı, biz onları böyle bilirdik. Garabet bizim eve geldi bir gün. Biz o zaman 5 kişiydik, birlikte çalışıyoruz. İmtihanlara gireceğiz, mezun olacağız ilkokuldan, semtte tek okul var. 15 kişiyiz zaten. O zamanın birkaç memur çocuğu ve Kürtlerden de az kişi var. Zaza var, bir de Garabet var. Garabet en çalışkanımız. Eve geldi, annem çay yapmıştı. Ders çalıştıktan sonra Garabet, 'bizim eve gelin,' dedi. Gittik. Ziyadettin vardı, biz Zeydo derdik. Zeydo baktım ne ekmek yiyor, ne peynir yiyor. 'Ya niye yemiyorsun?' dedim. Kulağıma eğildi, 'nanê Fileh nayê xwarinê' Yani 'Ermeni ekmeği yenilmez haramdır,' dedi. Şimdi ayıp, misafiriz hem, ben yedim. Çıktıktan sonra bana 'Tu bûye kâfir', yani kâfir oldun, dedi ama 'oğlum niye kâfir olayım,' dedim."*

Ayrımcılığın sadece okulda ve çocuklar tarafından değil, hayatın her alanında ve çoğu zaman zora dayandığını belirten Ekinci şöyle devam ediyor:

> *"Sağdan soldan gelen Ermenilerle birlikte aşağı yukarı 50-60 hanelik bir Ermeni ailesi vardı benim çocukluğumda. Ama daha sonra bunların hepsi gittiler. Ezildiler, horlandılar, özellikle köydekiler çok zahmet geçiyor-*

lardı, yani o kaçak yaşayanlar, takibat altında olanlar. Bunların köylerine giderler, bunlara hakaret ederler, yemek isterler, hatta kadınlarına kızlarına göz koyarlardı. Bunlar baktılar ki buralarda rahat edemiyorlar ayrıldılar ve İstanbul'a falan gittiler. Oradan da yurt dışına gittiler. Benim sınıf arkadaşım Garabet çok zeki bir çocuktu. Sınıfın en çalışkan çocuklarından biriydi. Babası onu ortaokula gönderdi. Diyarbakır'daki ortaokula ikimiz gittik Lice'den. Ortaokulda yaşatmadılar çocuğu. Bana da saldırıyorlardı köylü yahut kasabalı olduğum için ama benim orada akrabalarım vardı, beni korudular. O ise tutunamadı, döndü gitti. Sonra babası ile Diyarbakır'a geldiler, Diyarbakır'dan da İstanbul'a gittiler, İstanbul'dan da Amerika'ya gitti. 3-4 sene evvel geldi beni gördü, çok acı çekiyordu Amerika'da. Oğulları yetişmişlerdi, üniversite mezunu olmuşlardı. Ben onlara yardım ettim. Lübnan'da Amerikan Üniversitesi var, onları orada okuttum. Sonra Türkiye'ye geldiler ben diplomalarının denkliğini sağladım. Ben o zaman milletvekiliydim. Çoçuklar gidip Amerika'ya yerleştiler, babalarını da götürdüler yanlarında. Geldi buraya, ölmeden birkaç ay evvel beni gördü. 'Çok acı çekiyorum,' dedi, 'ne İngilizce konuşabiliyorum ne Türkçe konuşabiliyorum, Kürtçeden başka dil bilmiyorum. Orada ben sefalet içindeyim,' dedi. 'Varlık var ama etrafımda kimse yok. Acı çekiyorum,' dedi ve gitti, bir müddet sonra da öldü."

Çocukların, ebeveynlerinin ve çevrelerindeki yetişkinlerin söylem ve davranışları üzerinden oluşan Ermeni algıları okuldaki davranışlarına da yansır. İlçedeki ünlü bey ailelerinden birisine mensup olan Fahriye de, 40'lı yıllarda okuldaki Ermeni çocuklarına yönelik ayrımcı davranışları anlatıyor:

"Şimdi ben ilkokul birinci sınıfı Lice'de okudum, 1941'di zannedersem. Ermeni çocukları vardı, bizim Kürt çocuk-

ları onlara çok hakaret ediyorlardı. Dövüyorlardı, alay ediyorlardı. Xaço, Paço ne desen. Beş altı tane erkek, zaten kadın yok. Beş altı tane erkek vardı. Biz de sınıfta üç kızdık. İkisi müftünün kızıydı, bir de bendim, kimse kızları okula göndermiyordu. Alay ediyorlardı, küçümsüyorlardı, xaço paço diyorlardı. Babam anlatıyordu. Artık Diyarbakır da mı Lice'de mi bilmiyorum bir gün bir Ermeni çocuğuna vurmuşlar, 15-20 yaşındaki bir çocuğa, demişler 'ille de haçın üstüne pisliğini yapacaksın.' Ondan sonra çocuk mecbur kalmış, dayaktan da canı gitmiş, şeyini yapmış haçın üstüne. Kürtler zalimdir! Bu çocuğa vurmuşlar, zülüm etmişler. Gitmiş demiş 'haç kurban haç / Osmanlılar zalimdir / sopaları kalındır / vurdu bana sıçtım sana...'"

Amed Tigris ise 1960'lı yılların başında hâlâ Lice'deki on iki mahalleden birisinin Ermenilere ait olduğunu, fakat sayılarının günden güne azaldığını söylüyor. O da özellikle okuldaki Ermeni çocuklarına yönelik kötü muamelelerden bahsediyor:

"Sınıfımda Ermeni yoktu, ama bir üst sınıfta dokuz-on Ermeni vardı. Herhangi bir problem yoktu Ermeni çocukları ile bizim aramızda. Lice'de sadece bir okul vardı. Ama Cuma günleri problem çıkardı. Cuma günü öğretmenler derse gelince, 'Ermeniler dışarı çıksın,' derlerdi. Ermeniler din dersinden çıkarılırlardı. Onlar da bahçeye çıkarak top oynarlardı ya da başka bir şey yaparlardı. Biz de Müslümandık. Din dersinde dinle ilgili bir şeyler yapardık. Onlar derslerden çıkarılınca kafamızda soru işaretleri oluşurdu; onlar bizim gibi Müslüman değil, Ermeniler gibisinden. Bazen onlara hakaret ederlerdi. Tabii herkes bu davranışta bulunmazdı. Hemen hemen her gün onlar ya hakarete uğrarlardı ya küçümsenirlerdi ya da dövülürlerdi. Çok kargaşa çıkardı. Onlar çok sessizdiler yapılanlar karşısında. Tüm yapılanlara sessizlikle cevap veriyorlar-

dı. Lice'de TÖB-DER'i[6] açıncaya kadar bir iki Ermeni ailesi kalmıştı şehirde yalnızca. 'Keşke atalarınızın yerine sizlerle yaşasaydık. Siz nerede kaldınız? Neden bu kadar geciktiniz gelmek için?' derlerdi bizlere. Sonra da tümden gittiler. 1975 Depremi'ne kadar iki üç Ermeni ailesi kalmıştı Lice'de, depremden sonra onlar da gittiler."

Tarık Ziya Ekinci de benzer tarihlerden bahsediyor ve özellikle daha öncesinde göç eden akrabalarının da onları göç etmeye teşvik ettiğini belirtiyor:

"Lice'yi terk etmeleri 50'den sonra gerçekleşti. Ben mesela 1965'te milletvekili olarak gittiğimde hemen hemen hiç Ermeni yoktu artık Lice'de. Akrabaları falan mektup yazıyor, 'gel,' diyor, onlar da gidiyorlardı. Her gün huzursuzluk oluyordu. Bizim Reşit Cantürk vardı. Behçet Cantürk'ün babası. Kaçının kızlarını alıp götürdü. Çok güzel de bir kızdı götürdü. Sanırım Behçet de onun oğluydu, Reşit'in kaçırdığı Ermeni kızın oğlu. Böyle olaylar meydana geliyordu, Ermeniler çok huzursuzdular. Son zamanlarda serseri gençler de onlardan para alıyorlardı, haraç alıyorlardı, huzurları kalmamıştı."

Bu tür dışlamalar sadece ilçelerde değil, Diyarbakır şehir merkezinde de yaygındır. Özellikle ülkenin ulusal gündemine bağlı olarak yaşanan bazı hadiseler doğrudan bu yerellerde de karşılığını bulmaktadır. Örneğin Şeyhmus Diken çocukluğundaki Kıbrıs Meselesi ile ilgili gündemden kaynaklanan gerginliğin, meşhur Gâvur Mahallesi'ndeki yansımalarından bir örnek aktarıyor:

"1963 yılını hatırlarım. O zaman 9-10 yaşlarındaydım. Kıbrıs Meselesi başlamıştı. Gürültü patırtı kopuyordu şehirde. İşte 'ya Bedros'un karısı, ya Kıbrıs'ın yarısı,'

6- TÖB-DER (Tüm Öğretmenler Birleşme ve Dayanışma Derneği), 12 Mart 1971 Muhtırası'ndan sonra kurulan ve yaklaşık 200 bin öğretmenin üye olduğu, Türkiye'nin en büyük öğretmen örgütlenmelerinden birisidir.

diye sloganlar atıyorlardı. Yürüyüşler yapıyorlardı taşkın gruplar. Doğal olarak bizim Ermeni komşularımız, Hıristiyan komşularımız rahatsız olmuşlardı. Çok rahatsız olmuşlardı. Babam çarşı esnafı olduğu için, çok da tanınan bilinen bir insan, işi de iyi o yıllarda. Mahalleye geldi, akşam saatlerinde, tedirgin komşularımızın hepsine 'siz girin evinize yatın, ben sabaha kadar bekleyeceğim, bizim cesedimizi çiğnemeden size kimse dokunamaz, rahat olun,' dedi."

Diyarbakır doğumlu Ermeni yazar Mıgırdiç Margosyan da *Tespih Taneleri* adlı kitabında, Kıbrıs Olayları ile ilgili olarak anlattığı bir anısında mahalledeki Ermenilere yönelik nefretin nasıl hızlıca kanalize edildiğine vurgu yapar:

"Babam okuduğu gazetelerden, dinlediği 'ajanslardan işin sonunda 'bipoğhlığ' çıkacağını söylerken galiba çok da yanılmamıştı. Demirciler Çarşısı'nın hemen yanındaki Yoğurt Pazarı çevresinde toplanan yüzlerce kişi ellerinde siyah kukuletalı cübbesiyle, uzun sakallı Makarios'un büyükçe maketini yakmak için toplandıklarında maksatları piskopos Makarios'un maketini yakıp böylece Kıbrıs'ın Türk kalacağını haykırmaktan ziyade, Demirciler Çarşısı'ndaki 'Fılla' demircilere gözdağı vermekti sanki. Makarios'un maketi gazyağı döküldükten sonra kahkahalar eşliğinde ateşe verilip yakılırken öfkeyle fırlatılan kavun karpuz kabukları, hıyar, kabak, domatesler ve çiğ yumurtalar nedense hedeflerinden şaşarak demircilerin örslerinde, suratlarında patlayıp kahkahaya dönüşüyordu... Miting için az ilerideki çok daha uygun olan geniş Belediye Meydanı dururken özellikle buranın seçilip öfke bombardımanından Makarios'un maketi kadar kendilerine de pay düştüğünü gören demirciler, kalabalığın giderek artan öfkesi ve küfür yağmuru altında boyutlarını tahmin edemeyecekleri olaylarla karşılaşma

korkusuyla hemen ocaklarını suyla söndürüp kepenklerini indirerek Gavur Mahallesi'nin yolunu tutmuşlardı..."[7]

Hayatta kalan Ermenilerin çarşıda, okulda, gözaltında, yani yaşamlarının her anına yayılan bu bitmeyen dışlanma tarihini en iyi Süleyman özetliyor:

"Kürtlerin iki kat esir olduğunu düşünüyorum. Biz ise üç kat. Mesela, anadilimizi bilmiyoruz, Kürtçe konuşuyoruz-bunu bazen dillendiriyorum. Politik olarak yanlış anlaşılmak istemem! Eğer Türk olsaydım, Ermeniliğim yüzünden bir kere dışlanırdım. Ermeni olmayı şimdilik dışarıda tutuyorum, çünkü Ermeni isen zaten dışlanmışsındır. Üst kimliğin ve orta kimliğin Kürt olduğundan dolayı da dışlanıyorsun. Türk olsan bile Avrupa'da ve dünyada dışlanırsın."

7- Mıgırdiç Margosyan, *Tespih Taneleri*, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2008, s. 486.

15. Bölüm

KÜLTÜREL SOYKIRIMIN BİR PARÇASI OLARAK DEFİNE ARAYICILIĞI

"Bu topraklarda gerçekten hazine çok,
ama yanlış yerde arıyorsunuz;
toprağın altında değil üstünde bu hazine."
Hrant Dink

KÜRT ÖYKÜ YAZARI MEHMET DİCLE, SON KİTABI *Ta*'daki "Maria" isimli öyküsünde Hazro'da yaşayan ve define rüyası peşinde koşan Kürt Musa ile *bavfileh* Memo'nun sıra dışı deneyimlerini anlatır. Bu ikili, daha önce de pek çok kez birlikte define aramış, kazmadık kilise bahçesi, mezarlık, mağara ağzı bırakmamışlardır, son seferki arayışta defineye epey yaklaşmışlardır ama hevesleri yine kursaklarında kalmış, herhangi bir sonuca ulaşamamışlardır. Memo'nun 1915'teki soykırımdan kurtulan ve Fransa'da yaşayan akrabalarından biri olan doktor Dikran, dedelerinin sakladığı altınların haritasıyla gelmiştir. Bu konuda kimseye söz etmemek ve bulacakları hazineyi eşitçe bölüşmek üzere anlaşmak için camiye gidip *Kur'an*'a el basarlar. Ardından hazinenin üzerindeki sihri bozmak için siyah horoz satın alırlar. Hazinenin bulunduğu civara eğer siyah horozun kanı dökülmezse hazine altın renkli böceklere, beyaz farelere ya da sarı bir yılana dönüşüp kaybolmaktadır! Hazırlıklar yapıldıktan sonra bir gece yarısı arabaya atlayıp hazineyi çıkarmaya giderler. Dikran'ın on iki yaşında bir kızı vardır. Boynunda büyük bir

kesik izi bulunan bu küçük kızın da onlara eşlik etmesine şaşırırlar. Arabanın ilerleyemediği bir noktaya ulaşırlar. Küçük kız elindeki el feneriyle sanki yıllardır o yolları arşınlamış bir rehber edasıyla en önde yürür; şaşkınlık meraka dönüşür. Musa'nın ismini duyduğu ama daha önce hiç içine girmediği bir mağaraya varırlar. Dikran bundan sonra yapacakları bazı şeylerin onlara anlamsız gelebileceğini ama kendisine güvenmelerini ve hiç soru sormamalarını rica eder. Küçük kız Maria, kazıya başlamadan önce mağaranın içinde bir müddet dolanır, ardından uykuya dalar ancak uykusunda bir şeylerle cebelleşiyor gibidir. Uykudan uyandıktan sonra gösterdiği yeri, büyük bir heyecanla kazmaya başlarlar. Maria yanında getirdiği iki cam kavanoza, kazılan yerdeki topraktan doldurur, arabaya binip nehrin kenarına giderler. Maria toprağı çaya döker. İkinci gece kazmaya başladıklarında önce paslı bir kılıç bulurlar, sonra da iri bir kemik. Dikran "bu bir kadın kolu," der. Kazdıkça farklı kemikler çıkmaya devam eder. Bir hafta boyunca aynı işlem tekrarlanır. Maria mağaranın bir köşesinde uyuyup sayıklamakta, Dikran ise çıkan kemiklerden bir insan iskeletleri oluşturmaktadır. İki kişiye ait iskeletler neredeyse tamamlanmıştır. Fakat kemiklerinin küçük olmasından ötürü çocuk olduğu anlaşılan kişiye ait kafatası henüz çıkmamıştır ortaya. Bütün bu olanları kavramakta zorlanan Musa, Dikran'a bu kemikleri görünce neden bu kadar mutlu olduğunu sorar. Doktorun cevabı, "insan ne ile mutlu oluyorsa, hazine odur," diye yanıtlar. Musa hoşnutsuzluğunu belli eden bir ses tonuyla, "ancak altınları görürsem mutlu olurum," der. Bütün kemikler ortaya çıktıktan sonra, Dikran iskeletleri ayrı torbalara koyar. Kemikler mağaranın ilerisindeki *Xerbeyên Fileyan* (Ermeni Harabeleri) denilen eski bir Ermeni köyündeki ev yıkıntısının bahçesine bir tür ayin havasında gömülür. Neler döndüğünü kısmen anlasa da, Memo'ya kırgındır Musa. Bir kez daha hazine hayalleri suya düşmüştür. Memo ile Hazro'da bir lokanta açmayı, bir araba alıp bazen Diyarbakır'a gezmeye gitmeyi hayal etmişlerdir oysa! Dikran ve Maria Fransa'ya dönerler, gitmeden önce Musa'ya bir mektup bırakmışlardır. Dikran, mektupta bütün bu sıra dışı olayların açık-

lamasını yapar. Üç yıldan beri Maria'nın her gece kâbuslarla uyandığını, ilk başlarda anlaşılmaz gibi görünen bazı görüntülerin zamanla netleştiğini, dedelerinin başına gelen felaketlerden bahsetmemelerine rağmen Maria'nın her gece kâbuslarında onları gördüğünü anlatır. Küçük kız, dedelerinin mağaraya götürülüp kılıçla öldürüldüklerini, köydeki evlerinin ateşe verildiğini, hayvanların ağılda yakıldığını her gece rüyasında gördüğünü ve ölülerin sürekli köye gelip kemiklerini mağaradaki kötü ruhlardan kurtarıp başka bir yere gömmesini istediklerini söylemiştir. Bunun üzerine Maria'yı alıp geldiğini, kendileri için bir hazineden çok daha değerli olan bir iş yaptıklarını belirttiği mektubu şöyle bitirir:

> *"Size, dedem Fransa'ya geldiğinde kendisiyle getirdiği bir haritayı bırakıyorum. Dedem çok zengin birisi değilmiş, o yüzden çok fazla bir şeyle karşılaşmayabilirsiniz fakat umut ediyorum ki hayallerinizi gerçekleştirmeye yeter."*

Mehmet Dicle'nin öyküsü, Kürdistan'daki define arayıcılığı üzerine yazılmış son derece güçlü bir alegoridir. Bir yandan Ermenilerle ilgili her mekânın, yüklüce altının saklandığı ve mutlaka kazılması gereken bir yere dönüştüğü Kürdistan'daki define arayıcılığının küçük hayaller peşinde koşanların günlük hayatında nasıl bir rutine dönüştüğünü, define arayıcılığının kültürel (*Kur'an*'a el basıp yemin etmek) ve gerçeküstü (siyah horoz kanının dökülmesi) kodlarını dile getirirken; bir yandan da bu arayışın nesnesi durumunda olan mekânların Ermeniler açısından ifade ettiklerini Dikran ve Maria'nın hikâyesi üzerinden anlatır. Dikran'ın, "insan ne ile mutlu oluyorsa, hazine odur," cümlesi iki tarafın aynı yer/mekâna bakarken gördüklerinin farklı olduğunu açık eder. Musa'nın altın gördüğü yerde, Dikran öldürülen yakınlarının kemiklerini görür. Benzer şekilde Musa'nın geleceği ve mutluluğu gördüğü yerde, Dikran geçmişi ve acıyı görür.

Kürtlerin Ermenilere dair algı ve hafızası ile ilgili yapılan sözlü tarih çalışmalarının tamamında, define arayıcılığı meselesi gö-

rüşmecilerin anlatılarında merkezi bir yer tutar. Ermeniler ve define arayıcılığı adeta birbirine bağlanmış durumdadır. Birçok kişinin anlatısında Ermenilere ait kiliseler, manastırlar, evler, çeşmeler ve mezarlıklar; bir gün geri dönmeyi hesap ederek yurtlarını terk eden Ermenilerin altın ve değerli objelerini sakladıkları birer mekân olarak hafızada tutulmaktadır. Ermenilerin zengin olduklarını ve değerli ziynet eşyalarını kendileriyle götürmeyip gömdükleri önkabulüne dayanan bu anlayışla define arayıcılığı etrafında örgütlenen mistik ve gerçeküstü hikâyeler, Ermenilere ait hafızanın da diri kalmasını sağlamıştır.[1]

Görüşmeciler özellikle Ermenilerden kalma kültürel varlıklardan bahsederken birçok değişik define hikâyesi anlattılar. Diyarbakır'da yaşayan Çermikli Adnan, toplumda Ermeniler ve hazine arasında kurulan ilişkinin mantığını şöyle açıklıyor:

> *"Şimdi define arayıcılığı meselesini şöyle düşünüyorum: Bir günde karar çıkarılıp da Ermeniler apar topar gitmiyorlar. Günlerce sürüyor bu iş. Kimi insan yükte hafif, pahada ağır eşyaları yanına alıyor. Kimi insan da, dönebiliriz ve yolda bizden alabilirler diye ellerindeki değerli eşyaları bulundukları yerlere gömüyor. Bunun için herhangi bir yer bulur kendine ve 'buraya gömeceğim, döndüğümde bulurum, hem ben dönmesem de çocuğum döner, ona söylerim, gelir ve bulur,' der."*

Kulp'un Hêlîn köyünden Kenan ise Ermenilerin hazinelerini sakladığı inanışının soykırımdan sonra Kürtler arasında yaygın olduğunu, anlattığı trajik bir hikâye ile vurguluyor:

> *"Amcam Akçesêr'de bir hazinenin gizlenmiş olduğunu söylerdi. Çok çalışkan iki Ermeni esirlerinin olduğunu ve*

1- Bu konu hakkında yazılanlar için Bkz. Zerrin Özlem Biner, "Acts of Defacement, Memories of Loss: Ghostly Effects of the 'Armenian Crisis' in Mardin, Southeastern Turkey," *History and Memory* 22, no. 2 (2010): 68–94; Gözde Burcu Ege, "Remembering Armenians in Van, Turkey" (Sabancı University, 2011); Anoush Suni, "From Ruin to Rebirth. The Making of a Monument in Habap Village" (Sabancı University, 2012); Shushan Kerovpyan, "La Pierre Porteuse de Mémoire : Le Rapport À L'héritage Arménien En Turquie" (EHESS, 2013).

bu hazinelerin de onlara ait olduğunu anlatmıştı. Onlardan bu hazinelerin yerlerini göstermelerini istemiş amcam. Yola çıkmışlar. Amcamın silahı yanındaymış. Her ikisini de yanına alıp hazinenin olduğu yere gitmişler. Hazinenin tam olarak nerede gömülü olduğunu sormuş. Bu iki Ermeni'den iri yarı ve cüsseli olanı, diğerine Ermenice, 'Eğer hazinenin yerini söylersen bizi öldürür. Sakın hazinenin yerini söyleme! Hiç olmazsa hazinenin yerini öğrenmeden bizi öldürür,' demiş. Amcam da Ermeniceyi anlayabiliyormuş. Bunları duyunca ateş ederek birini öldürmüş. Bunu üzerine tekrar yola çıkmışlar. Diğer Ermeni yanında, devam etmişler. Öldürmediği Ermeni'nin çok cesaretli ve güçlü olduğunu bildiği için onunla başa çıkamayacağının farkındaymış. Gûznag Köyü yakınlarına kadar gitmişler. Ona, 'önden yürü,' demiş. Bunun üzerine Ermeni, 'Kirve sen yürü, ben arkandan gelirim,' demiş. Amcam arkadaşını öldürdüğünden, eğer arkadan yürümeye izin verirse saldırıya uğrayabileceğinin farkındaymış. Bunlar böyle yürürken amcam, Ermeni'nin ona saldırabilmek için fırsat kolladığını fark etmiş. Bunun üzerine silahına davranıp ateş etmiş. Ateş ettikten sonra son bir hamleyle amcama saldırmış ama ulaşamamış, 'Eğer sana ulaşsaydım, sonunu var sen kendin düşün. Seni kesinlikle öldürecektim,' demiş. Amcam silahıyla tekrar ateş ederek öldürmüş onu."

Define avcılığı, Ermenilere ait kilise, manastır, çeşme ve mezarlık gibi dinsel/kültürel mekânların yıkılmasında merkezi bir role sahiptir.[2] 1915'te fiziksel olarak büyük oranda yok edilen ve göçertilen Ermeni toplumuna ait kilise, manastır, mezarlık gibi somut kültürel varlıkların tahrip edilmesi, ortadan kaldırılması ya

2- Biner, "Acts of Defacement, Memories of Loss: Ghostly Effects of the 'Armenian Crisis' in Mardin, Southeastern Turkey"; Ege, "Remembering Armenians in Van, Turkey"; Suni, "From Ruin to Rebirth. The Making of a Monument in Habap Village"; Kerovpyan, "La Pierre Porteuse de Mémoire : Le Rapport À L'héritage Arménien En Turquie."

da ayakta kalanların kendi işlevleri dışında kullanılarak tarihlerinin unutturulması gibi pratikler, Ermenilere ait maddi kültürün yok edilme stratejisiyle doğrudan ilgilidir. Gerçekleştirdiğimiz görüşmelerin yanı sıra, ilçe ve köylere yaptığımız ziyaretlerdeki kişisel gözlemlerimiz de, 1915'ten beri sistematik bir şekilde uygulanan kültürel soykırım pratiklerinin muazzam "başarısını" göstermekteydi! Diyarbakır çevresindeki onlarca kilise ve manastırdan geriye yıkıntılar dışında pek bir şey kalmamıştı: Camiye çevrilen kiliseler, ahır olarak kullanılan manastırlar, ev duvarının yapımı için sökülen kilise, çeşme ve mezar taşları. Define avcılığı kapsamında her tarafı kazılan, sütunları delinen bazı kiliselerin son çırpınışlarına Kulp, Eğil, Dicle, Hazro, Hani, Silvan, Lice, Ergani, Çermik ve Çüngüş'te bizzat tanık olduk.

Bu kültürel soykırım enkazlarını hâlâ yerinde görmenin mümkün olduğu yerlerden biri de Çüngüş. 2013'ün Kasım ayında ziyaret ettiğimiz Çüngüş ya da Ermenice adıyla Çınkuş, Ermenilerden geriye kalan izlerin günden güne yok olduğu ama tüm olumsuzluklara rağmen hâlâ zamana direnebilmiş ender yerleşim yerlerinden biri. Kevorkian'ın verilerine göre, Çüngüş 1914 itibariyle on bin civarında Ermeni'nin yaşadığı bir yerdi.[3] 55 yaşındaki Fahri'nin anlattıklarına göre, 1915'ten önce ilçe merkezinde beş yüz küsur Müslüman ve bin sekiz yüz kadar da Ermeni hanesi varmış. Oturduğu evi sonradan başka birinden satın aldığını ama esasında Ermenilere ait olduğunu belirtiyor Fahri. Hatta hemen aşağıda bulunan bir başka evi de o zamanlar satın aldığını ama daha sonra bir arkadaşının ısrarı üzerine ona sattığını, sonradan öğrendiğine göre onların da evin içini kazarak altın bulduğunu söylüyor. Fahri'ye bakılırsa, eski Ermeni evlerinde altın ve değerli eşyaları arama faaliyetleri Ermeniler götürüldükten sonra da günümüze kadar devam etmiş ve çoğu eski Ermeni evinin yıkılmasının da esas nedeni buymuş. Çüngüş'ün girişindeki yüksek tepeden iner-

3- Raymond H Kévorkian ve Paul B Paboudjian, *1915 öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2012, s. 412.

ken karşıdan bütün heybetiyle bir kilise[4] göründü. Sandığımızdan çok daha büyük, devasa bir yapı olduğunu fark ettik. Tavanı henüz çökmemiş, muazzam sütunları dimdik ayakta duran kilisenin içi adeta bir harabeye dönüşmüş ama. Her yeri kazılmış, duvarlarındaki büyük taşları levye ve matkapla parçalanmış olan kilisenin her bir noktasında altın arama amacıyla kazılan çukurlar var. Fahri kendisi de dahil olmak üzere onlarca farklı gömü arama ekibinin kilisede kazılar yaptığını belirtiyor. Kilisenin girişindeki mezarlık bölümünü bir karlı kış gecesinde bizzat kendisinin kazdığını, mezarların içinde kemikten başka bir şey bulmadığını söylüyor. 1980 darbesine kadar kilisenin korunduğunu, hiç kimsenin korkudan gelip kazı yapamadığını fakat darbeden sonra, Kenan Evren döneminde kilisenin sahipsiz kaldığını, adeta zarar verilmesi için insanların teşvik edildiğini belirtiyor. Kiliseden ayrıldıktan sonra mahalledeki eski evlerin yarım yamalak harabeleri içinden yürüyerek ilçenin girişindeki Manastır binasına[5] gittik. Fethullah Gülen cemaatine ait olduğu söylenilen bir öğrenci yurdu, manastırın hemen yanı başında yapılmış, hatta manastıra ait bir bölüm de inşaat alanı içinde kalmış. Fahri, 1915 sonrasında Ermenilerden kalan mülklerin kimlerin eline geçtiğine dair oldukça önemli bir noktaya değiniyor:

> *"Günümüz şartlarında bile bir manastırın tapusu bir Güldoğan'ın olabiliyorsa gerisini siz düşünün artık. Tapu Namık Güldoğan'ın adına, isim veriyorum. Tapu bura-*

4- Surp Garabed Kilisesi: 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) sonrası, 1879'da, Tanzimat'la vaat edilen reformların ne ölçüde uygulandığını görmek ve mevcut durumu yerinde tespit etmek için İstanbul Ermeni Patrikhanesi Ermenilerin yoğun yaşadığı yerleşim yerlerine 3 Ermeni rahibi görevli olarak gönderir. Kitap, bu rahiplerin gezdikleri yerlerle ilgili kaleme aldıkları raporlardan oluşmakta. Arsen Yarman'ın derlediği kitapta, Çüngüş'ün ziyaret edilmesi ile ilgili bölümde 1879 itibariyle kilise hakkında şunlar yazılıdır: "Çınkuş'ta Ermenilere ait Surp Garabed adlı bir kilise, 125 talebesi olan bir okul ve 500 hane var." Ayrıntılı bilgi için bkz. V. Bardizaktsi-B. Natanyan-K. Sırvantsdyants, Palu-Harput 1878, II. Cilt/Raporlar, (yay. Hzr.: Arsen Yarman, İstanbul: Derlem Yayınları, 2010, s. 519-523.

5- Sırahayats Surp Asdvadzadzin Manastırı: Arsen Yarman'ın derlediği kitapta manastır için şunlar yazılıdır: "Sırahayyats Surp Asdvadzadzin diye adlandırılmakta olan manastır, bağlar ve ağaçlar arasında derli toplu ve sevimli bir bina. Önündeki tarlalar ona ait. Kapının önünde Çınkuşluların Mezarlığı bulunuyor... Geliri, iki değirmenden, tarlalardan ve bağlardan alınan üründen sağlanıyor." Ayrıntılı bilgi için bkz. V.Bardizaktsi-B. Natanyan-K. Sırvantsdyants, Palu-Harput 1878, II. Cilt/Raporlar, (yay.hzr.: Arsen Yarman, İstanbul: Derlem Yayınları, 2010, s. 519-523.

da, kadastro burada. Bu adam, bu manastırı ve kiliseyi nasıl tapusuna almış? Nasıl mülk edinmiş? Çüngüş'ün dörtte üçü onların tapusundaymış, köyleri de dâhil. Köy bile bunların üzerine tapuluymuş. Göçebe bir adam gelip bu malvarlığını nasıl edinmiş, bunu bir deşsinler, işte o zaman gerçekler ortaya çıkar."

Çüngüş'ten görüşme yaptığımız 48 yaşındaki Naci de, tarihi ve kültürel yapıların definecilik yüzünden tahrip edilmesinden bahsederken devlet politikalarının belirleyiciliğine işaret ediyor:

"1915 öncesinde burada genelde Ermeniler yaşardı, Müslümanlar azınlıktaymış. Ermeniler ticaretle uğraşıyorlarmış. Şu an üzerinde oturduğumuz ve konuştuğumuz bu mekân da Ermenilerin ticaret merkeziymiş, şu ilerideki de manastır. Manastırda rahipler yetişirmiş. Altta hamam var. Oturduğumuz yerin aşağısı tabakhaneymiş. Burada üretilen deriler, çarık dediğimiz ayakkabıcılık imalatında kullanılıyormuş. O zamanlarda teknoloji yok, elde yapılan tabakalar buradan Elazığ'a, başka ülkelere kadar İpek Yolu üzerinden gidermiş; sözün kısası Çüngüş bir ticaret merkeziymiş. Bunca eski bir yerleşim birimi olmasına rağmen bugün her yer darmadağın. Hazine avcıları, defineciler tüm tarihi kültürü yok etmek için ellerinden gelen her şeyi yapıyorlar."

Definecilikten ötürü tahrip edilen, günümüze gelene kadar büyük bir kısmı yok edilen Ermenilere ait kilise, manastır, mezarlık ve çeşme gibi yapılarda, özellikle de kent merkezinde bulunanların önemli bir kısmına devlet el koymuş ve buraları başka işlevler için kullanmış. Kırsaldakilerin yapıların bir kısmı yok edilmiş, bir kısmı da camiye dönüştürülmüş. Zülküf Kışanak Siverek'ten örnek veriyor:

"Mesela Siverek'teki Ulu Cami, galiba eski bir kiliseden dönüşmedir. Ermeni kilisesi mi, Süryani kilisesi mi, tam

bilmiyorum ama tarihi tamamen yok edilmiş. Uzaktan baktığında yapısının kilise olduğunu anlarsın ama. Keza Yahudilerin bir sinagogları vardı, sinagog da şimdi iki üç eve bölünmüş vaziyette, ev olarak kullanılıyor. Hiçbir yer bırakmamışlar, mezarlar dahi yok edilmiş."

77 yaşındaki Muhittin Silvan'da da benzer uygulamalardan bahsediyor:

"Farqîn'de bu yıllara kadar Ermeniler çoktu. Fakat tarumar ettiler. Mezarlarını yıktılar, mezarlarının üstüne ev inşa ettiler. Mezarlarının yeri yok. Kiliseleri sonra, işte burası da bir kiliseydi ama yıktılar. Sinemanın yerini cami yaptılar. Önceden kasaphaneydi, tarihi bir binaydı. Bugün sinema meydanı diyorlar."

Bu konuda önemli örneklerden biri de Kulp. İlçenin doğusundaki Xiyan bölgesinde yaptığımız görüşmelerde, özellikle üç yıl önce bulunduğu iddia edilen bir hazineden sonra bölgeye gelen yabancılara yönelik son derece ciddi bir güvensizlik mevcuttu. Bize rehberlik eden Xiyan Aşireti'nden bir arkadaş, Ermenilerle ilgili herhangi bir soru sormamamız konusunda bizi sıkı sıkı tembihledi. Proje ekibi üyelerinden olup, Fransa'da yaşayan bir arkadaşımıza ise hiçbir şekilde Fransa'da yaşadığından bahsetmemesini söyledi zira direk dışarıdan gelen bir Ermeni olarak görülebileceğini belirtti. Bölgedeki Ermeni kiliselerinin tamamı neredeyse yok edilmiş ya da camiye dönüştürülmüştü. Eskar köyündeki Smetak Kilisesi hâlen ayakta olsa da, define avcılarının kilisenin her tarafını kazmaları, duvarlarındaki taşları yıkmaları nedeniyle yok olmak tehlikesiyle karşı karşıya.

Kulp'un Gûznag köyündeki kilise 2008'de köy halkının ortak kararı ile camiye dönüştürülmüş. Şîrnas (Argun) köyündeki kilise ise 2005 yılında yıkılarak yerine büyük bir medrese inşa edilmeye başlanmış. Cesim, kilisenin yerine yapılan medreseden bahsediyor:

"Evet, mezarları var, kilise de var. Kilisede hayli mezarları var. Şimdi de dişleri, kemikleri ortalıkta. Kepçeyle kazdılar. Mezarlar kazı esnasında birdenbire çıktı, Allah seni inandırsın bazılarının dişleri hâlâ sapasağlamdı. Sanki yeni vefat etmişler. Dişlerin ve kemiklerin yanı sıra, taş çıkmıştı."

Şîrnas köyü doğumlu 32 yaşındaki Mahmut, köydeki kilisenin yıktırılıp medrese inşa edileceği haberini aldığında Diyarbakır'daki Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu'na bir dilekçe ile başvurduğunu, konuyu basına taşıdıklarını, ilk etapta medrese yapımının durdurulduğunu fakat daha sonra Dicle Üniversitesi'nden bir hocanın söz konusu kilisenin yeniden "ihya" edilmesinin mümkün olmadığı, bu nedenle kilise kalıntısının tescil kaydının kaldırılması gerektiğini talep etmesi üzerine yıkımın devam ettiğini ve bunu önleyecek hiçbir girişimin olmadığını üzülerek anlatıyor. Köylülerinin kendisini Ermenilikle suçladığını belirten Mahmut, bölgedeki tarihi ve kültürel varlıklara yönelik bilinçsizlikten yakınıyor.

Kulp'un Hêlîn köyünden Kenan ise kendi köylerinde bulunan bir Ermeni kilisesini yıktıklarını açıkça anlatıyor:

"Ermenilerin kiliseleri vardı ama Müslümanlar kiliselerini yıktılar. Kiliseden kalan enkazları da kaldırdılar. Biz kendimiz de katıldık bu işe. Enkazı kaldırdık, kilisenin temelini ve taşlarını kendimize ev inşa etmek için kullandık. Ayrıca tarım alanı açmak için de kullandık. Vallahi billahi böyle yaptık. Yani böyle zulmettik onlara."

Define avcılığında ve tüm bu yıkma işlerinde "zengin Ermeniler" algısının yabana atılmayacak bir etkisi var. "Zengin Ermeniler' algısı hem Türkiye'deki resmi tarih yazımı tarafından hem de kimi milliyetçi Türk entelektüelleri tarafından sıkça kullanılan bir tezdir. Türk milliyetçilerine göre, Osmanlı'da Müslümanlar kırsal kesimde yaşayan yoksul halkı temsil ederken, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler 'Batılı güçlerle' işbirliği hâlindeki komprador burjuvazidir. Ermeni Soykırımı hakkındaki çalışmalarıyla tanınan ünlü ta-

rihçi Hilmar Kaiser'e göre, zengin Gayrimüslim stereotipi üzerinden işleyen bu tez, 1930'lu yıllarda Türk milliyetçisi Kadro Hareketi, 50 ve 60'lı yıllarda liberal modernleşme teorisyenleri ve 70'lerde Marksist Dünya Sistemleri ekolünden gelen Türk akademisyenler tarafından da kullanılmıştır. Öldürülen Ermeni nüfusun çok ciddi bir kesiminin kırsalda yaşayan köylüler, kentlerdeki dar gelirli esnaflar olduğu düşünüldüğünde, buradaki tarihsel saptırma ve yalan üretimi daha iyi anlaşılacaktır. Tarihsel olarak, Ermeni Soykırımı'ndan sonra ortaya çıkan bu söylem, resmi tarih yazımıyla koşut gitmekte, Türk ve Müslüman olmayan Osmanlı tebaasını ötekileştirip emperyalist güçlerin yerli işbirlikçileri olarak göstermekte ve soykırımı meşrulaştırmaya çalışmaktadır.[6]

Çermikli Ramazan, define avcılığı ile maddi kültürün fiziksel olarak yok edilişinin nasıl bir arada yürütüldüğünü anlatıyor konuşmasında:

> *"Çüngüş'teki Ermenilerden kalan kiliseler, kazı yapmak suretiyle tahribatlara uğradı. Pîran (Dicle), Eğil ve Ergani dolaylarından çok köy biliyorum. Hefsel, Bivîrnok ve Hêrsinîtê köyleri Ermenilere aitti. Ermenilerin bir kısmı olan Koteka ailesi, şu an Ergani'nin Hêrsin köyünde yaşıyor. Çok geniş bir ailedir. Kiliseleri Mîska Hêrsînê'dedir. Defineciler define avına çıkmışlar bu kilisede. Ayrıca orada bir de manastır var fakat talan edilmiş durumda."*

Haroutioun Khatchadourian, Fransız *Le Monde* gazetesine yazdığı, Türkiye' deki Ermenilere ait kültürel eserlerin yok edilmesini konu aldığı bir makalede, bu yok etmenin iki temel nedeni olduğunu öne sürer: İlk neden, özellikle 1930'lu yıllardaki resmi "Türk tarih tezinin" dogmatik karakteridir. "Türk tarih tezi," Türkler dışındaki bütün uluslara ait kültürel varlıkların inkâr edilmesi, bunlardan hiçbir şekilde bahsedilmemesi ya da Türklere aitmiş gibi gösterilmesidir. İkinci nedense 1983 yılında çıkarılan Kültür ve Tabi-

6- Bu konuda detaylı bir tartışma için bkz. Hilmar Kaiser, *Imperialism, Racism, and Development Theories*, Gomidas Institute, 1998.

at Varlıklarını Koruma Kanunu'ndaki 6, 35 ve 50. maddelerle yapılan düzenlemelerdir. Define aramak isteyenlere, korunması gerekli taşınmaz kültür ve tabiat varlığı olarak belirtilen yerler, tespit ve tescil edilen sit alanları ve mezarlıklar dışında, Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından define arama ruhsatnamesi verilebilmesi ve Ermenilere ait çok az kültürel varlığın tescillenmiş olması, hazine avcılarına davetiye çıkarmıştır. Bu yasanın yürürlüğe girmesiyle Ermeni ve diğer etnik gruplara ait kültürel varlıklar hazine avcıları için birer talan alanına dönüşmüştür.[7] Gerçekten de sahada yaptığımız birçok görüşmede define arayıcılığının özellikle 12 Eylül 1980 darbesinden sonra artmaya başladığı, kiliselerin camiye dönüştürülmesinin de yine bu dönemlerde hızlandığı belirtilmiştir.

Kültürel soykırıma davetiye çıkaran yasal düzenlemeler, devletin bürokratik kadrolarının kültürel varlıklara yönelik duyarsızlığı düşmanlığı, dinsel motivasyonlar üzerinden bu yapılara karşı oluşan negatif tutumlar hazine avcılığı ile birleşince; bir halka yönelen soykırımın ve devamında süre giden hafızasızlaştırma siyasetinin yıkıcı sonuçları daha net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Diyarbakır ölçeğinde edindiğimiz izlenimler, Ermenilere ait tarihi ve kültürel değerlerin neredeyse tamamen yok olduğunu göstermektedir. Birkaç kilise ve manastır kalıntısı dışında neredeyse hiçbir şey kalmamıştır. Devlet politikalarının merkezi rol oynadığı bu hafızasızlaştırma ve maddi kültürü yok etme pratiklerinin en temel aracı ise bu mekânlarda gerçekleştirilen hazine avcılığı olmuştur.

7- HaroutiounKhatchadourian, "L'annihilation du patrimoine arménien de Turquie", (Erişim tarihi: 25.07.2014): http://www.lemonde.fr/idees/article/2010/04/27/l-annihilation-du-patrimoine-armenien-de-turquie-par-haroutioun-khatchadourian_1343625_3232.html

16. Bölüm

SEMBOLİK YÜZLEŞMEDEN GERÇEK YÜZLEŞMEYE: İMKÂNLAR VE İHTİMALLER

"Hâlâ bana o hareketimi soruyorlar: Bunu daha önce planladın mı? Kesinlikle hayır! Etrafımda duran gazeteci ve foto muhabirleri kadar yakın arkadaşlarım da şaşırmıştı. O davranışımı planlamamıştım fakat Wilanow Sarayı'nda geçirdiğim gece gettodaki anıtın önemini düşündüm. Alman tarihi ve milyonlarca kurban için söyleyecek söz bulmakta zorlanmıştım, dizimin bağları çözülmüştü."[1]

YÜZLEŞMEK, YÜZ YÜZE GELMEK DEMEKTİR. Bireylerin ya da toplumların geçmişteki hataları, suçları, günahlarıyla, yani çoğunlukla gizlemek, saklamak, çarpıtmak, unutmak veya unutturmak istedikleri durumlarla karşı karşıya gelmesi, kaçmaktan vazgeçip, onlarla karşı karşıya gelmesi ve hesaplaşması demektir. Bir tercih olarak yüzleşmek, aynı zamanda arınmanın ve kendini yenilemenin aracıdır. Ağırlıklarından, geçmişin yüklerinden kurtulup, yeni başlangıçlar yapmanın yoludur. Geçmişle yüzleşmek toplumların kendi tarihleriyle yüzleşmesidir. Kendi tarihlerinde kara bir leke gibi du-

1- 7 Aralık 1970 tarihinde Almanya Devlet Başkanı Willy Brandt Varşova'yı ziyaretinde Getto Anıtı önünde diz çökerek Almanya adına Yahudi Soykırımı'ndan dolayı özür dilemişti. 1989 yılında yayınlanan "Hatıralarım" adlı kitabında diz çökme anını böyle anlatıyor. Bkz: *Bir Daha Asla!: Geçmişle Yüzleşme ve Özür*, s. 73, Açık Toplum Vakfı ve Anadolu Kültür'ün ortak projesi, İstanbul: 2013.

ran olayların üzerine gitmek, özür ve telafi gibi yöntemlerle toplumun sırtında bir kambur olan bu durumlardan kurtulmak demektir. Bu anlamda yüzleşmek bir cesaret işidir. Hatalarını dile getirmekten çekinmeyen sağlam bir iradeyi ve erdemli olmayı gerektirir.

Geçmişle yüzleşmek daha güzel bir geleceği inşa etmek gayesiyle gerçekleştirilen bir eylemdir. Geçmiş, yüzleşilmediği sürece sadece bugünü değil, geleceği de esaret altına alır. Toplumlar kendi tarihlerinde yer alan ve genellikle tabu olarak kabul edilen bu olaylarla yüzleşemediği sürece demokratikleşemezler. Demokrasi ve özgürlükler ancak tarihsel hakikatin ve adaletin tesis edilmesiyle mümkün olur. Bunun için önce hakikatin açığa çıkarılması, yapılan haksızlığının kabul edilmesi ve yeni bir başlangıç için şart olan özrün dilenmesi gerekir. Ardından bu haksızlığı giderecek, adaleti tesis edecek adımların atılması gelecektir.

Dünya, 1970'lerden bu yana yüzleşmek konusunda bir hayli yol aldı. Birçok ülkede baskı rejimlerinden demokrasiye geçişte geçmişle yüzleşme bir yöntem olarak başarıyla uygulandı ve yeni bir başlangıç için adımlar atılabildi.[2] Türkiye, dünyada yaygınlaşan bu tartışmaları uzaktan izlemeyi tercih etti. Bu deneyimleri kendisine uygulamaktan, tartışmalara dahil olmaktan büyük bir titizlikle uzak durdu. Türkiye'nin bir türlü yüzleşme iklimine girememesinin önemli bir nedeni, tarihinin yüzleşilmeyi bekleyen birçok olayla dolu olmasıdır. Başta 1915 Ermeni Soykırımı olmak üzere, kuruluşundan bu yana Cumhuriyet Türkiyesi'nde biriken haksızlıkların, insan hakları ihlâllerinin ve katliamlarının büyük bir yekûn oluşturması sistemin karar verici kesimlerini hep yüzleşmekten uzak durmaya itmiştir. Altında kalma duygusuyla ya da pandoranın kutusu açılır korkusuyla tarihsel hakikatler karşısında sessizlik ve resmi yalanlarda ısrar, bir tutum olarak devam etmektedir. Geçmişle yüzleşme ihtiyacı Türkiye'de dar bir kesim tarafından hissedilirken, geniş toplumsal kesimlerin bu tartışmalardan uzak olması en büyük eksiklik olarak ortada durmaktadır.

2- *Bir Daha Asla: Geçmişle Yüzleşme ve Özür*, Açık Toplum Vakfı ve Anadolu Kültür'ün ortak projesi, İstanbul 2013.

Türkiye'de Ermeni tabusunun üzerindeki örtü hâlâ kalkmış değildir. Her ne kadar 24 Nisan 2014 tarihinde bir ilk yaşanmış ve devlet adına dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan "taziye mesajı" yayınlamış olsa da, Türkiye devleti soykırımı tanımaktan çok uzaktadır. Devletin resmi söyleminin en veciz dile geliş hâli olan "sözde Ermeni Soykırımı yalanı" okul kitaplarında, yazılı ve görsel medyada en sık dile gelen argümandır. 2005 yılından bu yana başını bir grup aydının çektiği tartışmalar gelişse de, yukarıda söylediğimiz gibi bu tartışmalar dar bir kesimle sınırlı kalmaktadır. Ermeni meselesinde ülkenin Batı'sında geniş kitlelerde büyük bir sessizlik hüküm sürerken, Kürt bölgesinde çok başka bir iklim ve yüzleşme havası solunmaktadır. Batıda aydınlarla sınırlı kalan tartışmaya Doğu'da sıradan insanlar, geniş toplumsal kesimler dahil olmaktadır. Bu durum Türkiye'de toplumsal farklılaşmayı ortaya koyan önemli göstergelerden biridir.

Devletin ideolojik aygıtlarının Batı'da olduğu gibi eksiksiz uygulandığı Doğu'da bu sonucun ortaya çıkmasında rol oynayan en önemli faktör, Kürtlerin otuz yılı aşkın bir süredir yürüttükleri özgürlük mücadelesinin yaratmış olduğu değişim ve bilinçtir. "Hafıza Mekânları" bölümünde ayrıntılı olarak tartıştığımız üzere, Kürt toplumundaki canlı 1915 hafızasının son otuz yıldır mücadele yürüten Kürt Hareketince bir karşı hafıza ekseninde yeniden kurulması çok büyük bir sıçrama yaratmıştır. Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana kimlikleri inkâr edilen Kürtler, ağır travmalara yol açan baskı ve katliamlara maruz kalmış, otuz yılı aşkın bir süredir bunun karşısında yürüttükleri mücadelenin bedeli ağır olsa da, kendilerini yeniden var etmeyi bilmiş, devletin inkâr ve imha siyasetini boşa çıkarmıştır. Bugün Kürtler kendi kimlikleriyle bir halk olarak yeni bir başlangıç yaparken geçmişte yaşananları yeniden hatırlıyor, kendi tarihinin karanlık noktalarıyla hesaplaşma ihtiyacı duyuyorlar. Bu noktada Kürtlerin özellikle 1915'i hatırlıyor ve tartışıyor olması tesadüf değildir. Önceki bölümlerde gördük ki Kürtler 1915'te neler olduğunu büyük bir açıklıkla ve özeleştirel bir tutum takınarak hatırlıyor ve anlatıyorlar. Kürtlerin büyük bir kıs-

mı son otuz yılda yaşadıkları mağduriyeti ve maruz kaldıkları uygulamaları, 1915'te Ermeni halkının yaşadıklarına benzetiyor. Geçmişle kurulan bu benzerlik üzerinden Ermeni halkıyla empati kuruyor ve kendi atalarının da bir kısmının farklı şekillerde iştirak ettiği 1915'i acıyla ve utançla anıyor.

Halk olarak yeni bir başlangıç yapma arifesinde olan Kürtlerin, Ermeni meselesinin tartışılmasında ve yüzleşilmesinde gösterdikleri bu cesaretin bir ayağını, 1915'in hafızasının bugüne kadar kesintisiz gelişi oluştururken, bir diğer ayağını da Kürt Hareketi'nin demokrasi, özgürlük ve birlikte yaşamı ilke edinen gelecek perspektifinin etkili olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Birçok görüşmede bu konuda Kürt Hareketi'ne duyulan güvenin özellikle dile getirildiğini vurgulamak gerekir. Geçmişte Ermenilerin yaşadıkları haksızlıkları giderecek, Ermenilerin haklarını verecek olanın "Onlar" olduğunu söyleyen birçok görüşmeciyle konuştuk.

Diyarbakır'da yaptığımız görüşmelerde, genel olarak şöyle bir tablonun ortaya çıktığını söyleyebiliriz: Devletin resmi söyleminin etki etmediği ya da ideolojik etkisinin kırıldığı, bunun karşısında çoğunlukla Kürt Hareketi'nin ideolojik, siyasi etkisi altında olan kesimlerde yaygın olan kanaat, '1915'te Ermeni halkına yapılan büyük bir zulümdü, katliamdı ve özür dilenmesi gerektiği,' yönündedir. Genellikle özür dilenmesi gerektiği konusunda mutabık olan bu büyük çoğunluk, konu özürle birlikte yüzleşmeye dair neler yapılması gerektiğine, kimin buna öncülük etmesi gerektiğine gelince mutabakatın bozulduğu görülmektedir. Dolayısıyla birazdan yapacağımız tartışmada, yaygın bir şekilde görülecektir ki, yüzleşmenin nasıl olması, öncelikle nereden başlanması gerektiği gibi hususlarda görüşmecilerin yaklaşımları birtakım farklılıklar arz etmektedir. Devletin resmi söyleminin, ideolojik etkisinin devam ettiği sınırlı sayıdaki görüşmecide ise yüzleşme ve özür konusuna pek de itibar edilmediği gözlemlenmiştir.

Bir "İdeal Tipleştirme" Denemesi

Bu noktada, görüşmecilerin 1915 ekseninde gelişen geçmişle yüz-

leşme meselelerine dair yaklaşımlarını, Max Weber'in *ideal tip* kavramsallaştırması üzerinden çerçevelendirmenin işlevsel olduğunu düşünüyoruz. İdeal tipler, araştırmacının karşılaştırmalı analizler yapmak üzere sosyal ve tarihsel gerçekliklerde içkin olan ortak özellikleri bulmasına imkân veren analitik araçlardır. Bu kapsamda, Diyarbakır'da görüşme yaptığımız altmış kişinin 1915'teki Ermeni soykırımıyla ilgili olarak, geçmişle yüzleşme ve özür konusunda dile getirdikleri yaklaşımları altı *ideal tip* seklinde sınıflandırabiliriz. Bunlar: (1) Mevcut Kürt Hareketi'ne angaje olan, ideolojik perspektifini benimseyen ve aktif olarak hareketin siyaset alanı içerisinde yer alanlar; (2) Daha çok eğitimli, politik ve uzun süredir milliyetçi Kürt siyaseti alanında mücadele yürütenler; (3) dindar ve muhafazakâr bir gelenekten gelen ve milliyetçi Kürt siyasetini benimseyenler; (4) büyük bir kısmı Türkmen olan, devlet geleneğine sadık ve ulus-devletin resmi tarih tezini benimseyenler (5) 1915'i, yaşamış tanıklardan dinleyen ve bunun üzerinden yorum yapan, konuyu "insani" boyutundaki sonuçları ile yorumlayan ve ağırlıkla kadınların oluşturduğu kişiler ve (6) *bavfileh*, yani Müslümanlaştırıl-an Ermeni ailelerinin ikinci ve üçüncü kuşak bireyleridir.

Bu ideal tipleri birbirinden kesin sınırlarla ayırmak mümkün değildir. Bazen aynı görüşmeci birden fazla ideal tip kategorisine dahil olabilmekte, bazen bu tiplerin hiçbirinin karakteristik özelliklerini tam olarak yansıtmayabilmektedir. Bu da tam olarak Weber'in ideal tiplerin ne somut yaşamı tüketen ne de tam olarak yansıtan özellikte olduklarına yönelik tespiti ile örtüşmektedir. Çünkü ideal tipler bir eylemin ya da faaliyetin gerekli tüm özelliklerinin bileşimidirler, bu yüzden de gerçek yaşamda nadiren görünürler ve sadece özel bir davranış biçiminin bir tek olasılığını temsil etmezler.

1- Redd-i Miras ve Aktörler Düzeyinde Sorumluluk

Tanımladığımız birinci ideal tipteki görüşmeciler, büyük oranda son otuz yıldır Kürtlerin kimlik mücadelesini yürüten Kürt

Hareketi'ne angaje olan bireylerden oluşmaktadır. Kürtlerin özgürlük mücadelesinde edindikleri deneyim, ideolojik güçlenme ve karşı hafıza oluşturma çabası; bu bireylerin ve grupların 1915 gibi önemli tarihsel kırılma anları üzerine yeniden düşünmelerini sağlıyor. Kürtlerin 1925'teki Şeyh Said isyanı ile başlayan direniş ve mağduriyetleri ile 1915'te Ermenilerin başına gelen felaket arasında bir süreklilik kuruyor ve her iki halkın yaşadığı mağduriyetler üzerinden bir empati geliştiriyorlar. Her iki halkın başına gelenlerden sorumlu tuttukları milliyetçi devlet geleneğini mahkûm ediyor, alternatif bir birlikte yaşama deneyimini inşa etmeyi arzuluyorlar. 1915'te yaşanan soykırımın esas planlayıcısı, örgütleyicisi ve uygulayıcısının İttihat ve Terakki iktidarı olduğunu söylüyorlar fakat Kürtlerin de aktörler düzeyinde soykırıma iştirak ettiklerini, kolektif bir sorumluluk çerçevesinde değil ama aktörler düzeyinde belirli Kürt gruplarının da bir sorumlulukları olduğunu düşünüyorlar. Geçmişle yüzleşmenin sadece özür dilemekle yetersiz kalacağında hemfikirler. Kürt Hareketi'nin geliştirdiği demokratik uygarlık paradigmasının bütün etnik ve dinsel toplulukların bir arada yaşama idealine inanarak, 1915'te topraklarından göçertilmiş Ermeni, Süryani ve Keldanilerin vatanlarına geri dönüşünü arzuluyorlar. Bunun için de, geçmişle yüzleşmenin sadece özür dilemekle sağlanmayacağını, topraklarına geri dönecek olan Ermeni ve diğer toplulukların gasp edilen mülklerinin geri verilmesi gerektiğini vurguluyorlar. Böyle bir iade çoğu durumda zor olsa da, Ermenilerin bu zararlarını başka yollarla tanzim etmek gerektiğini söylüyorlar.

Kolektif bir Kürt suçluluğundan bahsetmenin zor olacağını düşünseler de, Kürtlerin yegâne politik aktörü durumunda olan Kürt Hareketi'nin, soykırıma katılan bazı Kürt aktörleri adına özür dilemesini ve geçmişle yüzleşme bağlamında çeşitli adımlar atmasını son derece memnuniyet verici buluyorlar. O günden bugüne Kürt toplumunda yaşanan değişimin bir ifadesi olarak geçmişe mesafe koyuyor ve geçmiş kuşakların bir kısmının soykırımdaki rolünü mahkûm ediyorlar, yani bir nevi redd-i miras ilanı yapıyorlar.

56 yaşındaki Silvanlı Sultan, 1990'lı yıllarda köyleri boşaltılınca Diyarbakır merkeze göç etmiş. Kocasının korucu olmayı reddetmesi ile gurur duyuyor ve o günlerde ödedikleri bedelin karşılığını bugün Kürt Hareketi'nin büyük bir güce dönüşmesi sayesinde aldıklarını düşünüyor. Sultan, soykırıma katılmak konusunda Kürtlere çok ağır eleştirilerde buluyor ama konu bugüne geldiğinde daha farklı bir yaklaşım sergiliyor. Artık Kürtlerin değiştiğini söylüyor, özür dilemek ve Ermenilerin haklarını tanımak konusunda oldukça iyimser bir tablo çiziyor:

> *"Özür dilerler, Kürtler eski Kürtler değildir. Onları da aynen kardeşleri gibi görüp sayarlar, Ermenileri kardeşleri gibi görürler. Artık hiçbir Müslüman Kürt eski cahil Kürt değildir. Eskiden çok zavallı ve cahildiler, şimdiki gibi değillerdi."*

Dicleli Serhat, emekli bir öğretmen. Özür dileme konusunu değerlendirirken önce Türkiye Devleti'nin Osmanlı'nın devamı olarak bu katliamla yüzleşmesi gerektiğini, hatta sadece bununla değil, gerçekleştirdiği diğer katliamlarla da yüzleşmesi gerektiğini söylüyor. Böyle bir yüzleşmeyi gerçekleştirmediği, özür dilemediği sürece Türkiye'nin demokratik bir ülke olamayacağını belirtiyor. Özür dilemeyip, bu katliamları lanetlemediği sürece yeni katliamların yaşanabileceğine de vurgu yapıyor.

Türkiye Cumhuriyeti Osmanlı'nın devamı bir devlettir. Türkiye Cumhuriyeti Osmanlı'nın geçmişte yaptığı katliamlarla yüzleşmeyi ve bu katliamlardan da kendi payına düşeni, yani bu vahşeti telin etmesi, kınaması ve bu noktada Ermenilerden ve katliamlardan geçirdiği bütün halklardan, -sadece Ermenilerden değil- özür dilerse çağdaş demokratik bir ülke olabilir. Katliamları gizleyerek, onunla yüzleşmeyerek, tarihin gerçekliğinden kaçarak onun özrünü dilemeden demokratikleşmesi mümkün değil. Bu ne anlama geliyor? Bugün katlettim, yarın bir daha katlederim. Ben bu katliamlar üzerinden egemenliğimi sürdürürüm zihniyetinden vazgeçmemiş oluyor. Ama bunun özrünü dilediği zaman önü açılabilir,

demokratikleşebilir; dünyada bunun örnekleri var."

Serhat, konuşmasının devamında dünyadan örnekler vermek suretiyle demokratikleşmenin yüzleşmeyle ilişkisini kuruyor. Alman Devleti'nin Adolf Hitler'in yaptıklarından dolayı Yahudilerden özür dilediğini, bu şekilde üzerindeki ağırlıklardan kurtulduğunu söylüyor. Ardından Kürtler açısından özür meselesini değerlendiriyor. Katliamı planlayan ve talimatı verenin Osmanlı Devleti olmasına rağmen, Kürtlerin de devlete bağlı hareket ettikleri için Ermenilerden özür dilemeleri gerektiğini savunuyor. Birey ve aile olarak katliama dahil olmasalar da, Kürt "atalarının" katliama "alet olmasından" dolayı kendi adına özür dilediğini söylüyor. Bugün, devletle işbirliği içinde çalışanlar dışında diğer Kürtlerin de buna hazır olduğunu söylüyor:

> *"Kürtler açısından da, her ne kadar Kürtler bu katliamın planlayıcısı, diyelim ki talimat vereni, karar alıcısı olmasa da, Osmanlı Devleti'ne bağlı oldukları için Osmanlı tarafından bir halk olsa da, elbette Kürtler de Ermeni kardeşlerinden bu özrü dilemelidirler. Atalarımız buna alet olmuşlar. Atalarımız buna alet olmamaları gerekirken alet olmuşlar, bundan dolayı ben vicdanen Ermenilerden özür diliyorum. Her ne kadar payımız bireysel olarak, yani ailesel payımız olmamasına rağmen, bir Kürt olarak bu katliamda Kürtler de yer aldığı için ben şahsen özür dilediğimde, kendimi daha insan olarak görebiliyorum. Kürtler de bence buna hazırdırlar. Kürtlerin mevcut anlayışı bugün buna hazırdır ama bu şey anlamına gelmiyor, yani mevcut işbirlikçilik temelinde hareket eden Kürtlerin de, onları da Kürt sayarsak, bunların böyle bir vicdanının da olduğunu fazla düşünmüyorum."*

Serhat, özür meselesine farklı bir yaklaşım geliştiriyor. Kürtlerin yeni dönemde yürüttükleri siyasal mücadelenin, halkların kendi kimlikleriyle bir arada yaşayabildikleri bir ortak düzen kurmak olduğunu söylüyor. Bu siyasal düzeni pratikte hayata geçirerek,

farklı grupların bir arada yaşadığı bir sistem kurarak geçmişte yaşananlardan ötürü özür dilediklerini belirtiyor. Yani görüşmecimiz özrün sadece sözlü olarak ifade edilecek bir şey olmadığını, farklı jestlerle, örneğin geçmişte bir sorun olarak görülen bir arada yaşama deneyimini bugün hayata geçirmek biçiminde de özür dilenebileceğini ifade ediyor. Bu konuda Suriye'nin Rojava bölgesinde hayata geçirilen özerk yapılanmalarda halkların bir arada demokratik bir şekilde yaşadığını örnek veriyor.

"Kürtlerin bakış açısı nedir? Demokratik, bütün halkların bir arada yaşadığı, herkesin kendi kimliği ve kültürüyle yaşadığı bir toplum, bir ilişki biçimi yaratma mücadelesi var. Bu mücadele içerisinde Kürtler bunu pratikte uygulayarak ve demokratik işleyiş ilişkilerini uygulayarak, özürlerini bu şekilde verebilirler. Yani sözlü olarak ben sizden özür diliyorum demek de tek başına önemli bir şeydir – ama yeterli değildir. Birlikte yaşamanın ilişkisini yaratarak demokratik ilişki ağı içerisinde, birlikte yaşamayı yaratarak özür dilemiş olabilirler. Bu temelde bir yaklaşım daha anlamlı olur diye düşünüyorum. Bugün mesela Rojava'da Kürtler çeşitli haklardan, insanların meclisler aracılığıyla bir özerk, özerk yapılanmalarını oluşturup demokratik ilişkiler içerisinde yaşıyorlar. Yani bunların içerisinde Süryaniler var, Ermeniler var, Terekemeler var, Türkmenler var, Araplar var. Yani böyle bir halklar mozaiği içerisinde bir arada yaşayıp, demokratik ilişki içerisinde olurlarsa aslında özür dilemiş olurlar.

70 yaşında Diyarbakır'ın Ergani ilçesinden Hanım, devletin soykırımı inkâr eden söylemine vurgu yapıyor. "Sözde soykırım" söyleminin bir süre daha devam edeceğini belirtiyor. Devletin üzerine düşen sorumluluktan kurtulmak için bunu yapmaya devam edeceğini, keza kabul ederse tazminat ödemek zorunda kalacağını ki, bunu yapmamak için "sözde soykırım" söylemini kullanacağını belirtiyor.

"Bugün zaten Türkiye Cumhuriyeti diyor ki; 'sözde soykırım.' Ama sözde değil, özde olmuş. Sözde değil yani,

bizim yaptığımız kadarıyla özde olmuş. Söz değil, artık şimdi yapmaya kalksan Türkiye Cumhuriyeti dünya kadar tazminat ödemesi lazım. Ödeyebilecek mi bunu? Ödeyemez! Ömrü oldukça 'sözde soykırım' diyecek. Onun, bunun sözü... Ama belki bugün değil, başka bir zaman sonra kesin ortaya çıkar. O zaman ne kadar öder, ne kadar verir, ne kadar alır orasını bilmiyorum. Yani bu 'sözde' devam eder bence, bir müddet daha gider."

2- Kürt Milliyetçisi Cepheden Redd-i Mesuliyet!

Bu kategoriye giren görüşmecilerin büyük bir kesimi, 1960'lı yıllardan beri Kürt siyaset arenasında farklı politik parti ve örgütlenmeler içerisinde aktif çalışmış bireylerden oluşuyor. Kürt milliyetçisi olarak tanımlayabileceğimiz bu bireyler için soykırımda Kürtlerin kolektif bir sorumluluğundan bahsetmek mümkün değil. Soykırımdan dolayı Ermenilerden özür dilemesi gerekenlerin Kürtler değil, İttihat ve Terakki zihniyetinin devamı olarak gördükleri Türkiye devleti olduğunu düşünüyorlar. Onlara göre, Kürtlerin soykırımda herhangi bir sorumlulukları yoktur. Bu iddiayı savunan görüşmecilerimiz o dönemde Kürtlerin hiçbir siyasal erke sahip olmadıklarını ve karar verici bir pozisyonlarının bulunmadığını vurguluyorlar. Bu kategoriden görüşmecilere göre, soykırıma dahil olmuş sınırlı sayıda Kürt oldu ve bunlar da Diyarbekir'in İttihatçı valisi Dr. Reşit tarafından kandırıldılar ve kullanıldılar. Soykırımda Kürtlerin rolünden bahsetmenin bir nevi bu sorumluluğun "ihalesini" Kürtlere yıkmak anlamına geldiğini düşünüyorlar ve Kürtlerin hiçbir mesuliyetinin olmadığını savunuyorlar.

Silvanlı 77 yaşındaki Muhittin, Xiyan Aşireti'nden. Aşiretine oldukça bağlı bir birey profili çiziyor. Aşireti hakkında olumsuz bir imajın yaratıldığını, bunun aslında doğru olmadığını, aşiretinin çok sayıda Ermeni'yi koruduğunu ve bugün Müslümanlaşmış Ermeni olarak aşiret içerisinde sayıları üç-dört bini bulan insan olduğunu söylüyor. Kürtlerin soykırımdaki rolünün abartıldığını dü-

şünüyor. Kürtlerin o zaman egemen olmadığını, suçlunun egemen olan Osmanlı Devleti olduğunu söylüyor. Hatta Kürtlerin bugün dahi egemen olmadıklarını, mazlum olduklarını, ezilmeye devam ettiklerini söylüyor. Kürtlerin bugün mazlum bir pozisyonda olduğunun özellikle altını çizerek, geçmişten bugüne süreklilik kurmaya çalışıyor:

> *"Bana göre bu işte Kürtlerin payı çok küçüktür, münferittir. Bana göre yoktur. Neden yoktur? Bana göre, Kürtler de Ermeniler de egemen değillerdi. Bütün milletler gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun tebaasıydılar. Bana göre bu, büyük bir oyundur. Kürtler o dönemki katliamların zaten farkında bile değildir, bu oyunun farkında değildir. Ermeniler yine biliyordu ne olduğunu, onlar biliyordu ne yapmışlar. Bana göre Fransa'nın, Rusya'nın, Avrupalıların İngiltere'nin elleri bu işin içindeydi. Bana göre, bu su ve toprakların paylaşılmasıydı... O zaman Ermeniler içindi, Kürtlere bir şey yoktu. Şimdi bütün Kürtler dağlardalar. Yani sanki tehciri Kürtler mi çıkardı, sanki Ermenileri Kürtler mi çıkardı, Kürdistan mı vardı. Tehcir kanunu kararını kim aldı... İttihat Terakki bu vahşeti yapmış, Osmanlı Hükümeti yapmış. Bunların itibarının iade edilmesi gerekir, tanzim edilmesi gerekir, Türkiye onlardan özür dilemeli. Hani diyorlar ya 'insan olmanın gereğidir bu,' işte öyle."*

Muhittin, Ermeni halkına karşı sevgi ve sempatisini dile getiriyor. Ermenileri asil bir halk olarak tanımlıyor, eğer bu topraklarda yaşamaya devam etselerdi buraların çehresinin çok farklı olacağını söylüyor. Ermenilerin gelip tekrardan topraklarına yerleşmesi çağrısını yapıyor. Ama bunun devamında başka bir "hassasiyetini" dillendiriyor. Bu toprakların Ermenistan değil, Kürdistan olarak kabul edilmesini istiyor. Ermeniler de Kürtlerle birlikte bu topraklarda yaşamıştır ama Kürtler hepsinden daha önce gelip yerleşmiştir, dolayısıyla bu topraklar Kürdistan olarak kabul edilmelidir diyor:

"Çok çalışkan insanlardı. Asil bir millettir [Ermeniler], akıllı bir millettir. Eğer şimdi burada olsalardı Kürdistan'ın çehresi değişirdi, onlarla birlikte değişirdi. Bir renktiler, bir sestiler. Fakat ben şimdi de istiyorum mesela kim (.....) hangi köyden var ise istiyorum ki kendi topraklarına dönsün. Ben kendim olarak, bir vatandaş olarak, bu topraklarda yaşayan halktan biri olarak bunu istiyorum. Onlar da gelip kendi topraklarında tasarruf yapsınlar, bunu istiyorum. Ama Ermenistan toprağı olarak değil, Kürdistan olarak. Öyle bir şey olmaz. Ermenistan toprağı değildir, Kürt, Ermeni herkes burada yaşamıştır. Yani Kürtler Ermenilerden önce de bu toprak üzerinde yaşamışlar ve sonra Ermeniler de gelmiş beraber yaşamışlar. Başka milletler de vardı ve iç içe bin yıllarca beraber yaşamışlar. Nuh peygamberden beri beraber yaşamışlar. Nuh peygamber bu topraklar üzerinde yaşamış, dedemizdir ve bu toprağın asıl sahibidir."

Yaptığımız görüşmelerde öne çıkan eğilimlerden biri de, Kürtlerin kullanıldığı, soykırım zamanında örgütlü olmadıkları, dolayısıyla suçlu sayılamayacaklarıydı. Bazı Kürtlerin buna iştirak etse bile Kürt kimliği üzerinden Ermenileri öldürmediği dile getirildi. 75 yaşında, Silvan'ın önemli dini isimlerinden biri olan Mahmut Yeşil de bu kanaatte olanlardan. Şeyh Mahmut Yeşil, Kürtlerin Türk kimliği ve menfaati üzerinden Ermenileri öldürdüğünü iddia ediyor:

"Bana göre, bu meselede Kürtler örgütlü değillerdi. Örgütlü olmadıkları ve örgütlü hareket etmediklerinden dolayı herhangi bir suçlarının olduğunu düşünmüyorum, yani kullanıldılar. Kürt kimliği üzerinden Ermenileri öldürmediler Kürtler, bilakis Türk kimliği ve menfaati üzerinden öldürdüler. Böyle düşünüyorum."

Sahada yaptığımız 60 görüşme içinde az sayıda genç kuşaktan kişi ile de görüştük. Genç kuşaktan bazı kişilerin yaşı 30'a gelme-

diği hâlde 1915'i oldukça ayrıntılı anlatıyor olmalarını biraz da şaşırarak dinledik. Özür ve yüzleşme konusunda, bu kişilerin de genellikle siyasi eğilimlerine göre yaklaşımlarının farklılaştığı anlaşılıyordu. İlginç olan ise yeni kuşak bazı Kürt gençlerinde de yukarıda birkaç örneğini verdiğimiz milliyetçi bir eğilimle karşılaşmak oldu. Ailesi Cizre'den Diyarbakır'a göç etmiş olan 22 yaşındaki Berdan, Mardin Artuklu Üniversitesi'nde Kürt Dili ve Edebiyatı bölümünde öğrenci. Berdan, son 3-4 yıldır fikirlerinde bir değişiklik olduğunu söylüyor. Öncesinde Ermenilerden özür dilenmesi konusunda bir sorumluluk duygusuna sahip olduğunu ama şimdi böyle düşünmediğini söylüyor. Kürtlerin özür dilemesini yanlış bulduğunu, çünkü Kürtlerin devletinin olmadığını, o zamanda bunu planlayanın Türk devleti ve Türk siyasal aklı olduğunu söylüyor. Kürtlerin özür dilemesini ilginç bir benzetmeyle, 'marabanın ağası adına özür dilemesi,' olarak yorumluyor. Yani Kürtlerin iradesizliği, köleliği söylemi üzerinden sorumsuzluğunu ispatlıyor ve özür dilemenin anlamsızlığına gönderme yapıyor:

> *"Ben daha öncesine kadar, yani bundan 3-4 sene öncesine kadar kendimi daha fazla sorumlu hissediyordum Ermenilere karşı. Yanlış yaptık. Şunu yaptık, bunu yaptık. Özür dilenmeli diye düşünüyordum. Bu coğrafyanın asıl mağdurları Ermeniler. Ama şimdi baktığım zaman şöyle düşünüyorum: ben Kürtlerin Ermenilerden özür dilemesi gerektiğine kurumsal olarak inanmıyorum. Şöyle bir gerekçelendirme üzerinden kuruyorum bu düşüncemi: bir marabanın ağası adına özür dilemesi gibi geliyor bana bu. Çünkü Kürtlerin o dönemde bir devleti yok. Bir Kürt siyasal aklı yok. Tamamen Türk siyasal aklı üzerinden, Türk iddiasının, Osmanlıcılığın devamı oluşturdukları bir şey. Onu Kürt olarak yaptıklarına inanmadığım için. Tamam, bireysel olarak özür dilenebilir. Geçmişle yüzleşilebilir. Ermenilerin kendi topraklarına geri dönmesi gerekir. Ama ben Kürtlerin siyasal olarak, en*

azından ideolojik olarak kendi adıma mesela ben Ermenilerden özür dilemeyi doğru bulmuyorum. Bunu bence Türklerin, Türk devletinin dilemesi gerekiyor egemen ulus ve egemen devlet olarak. Bu anlamda vicdanen eskiye göre daha rahatım. Biraz da ideolojik temellendirmelerden kaynaklı olarak böyle düşünüyorum."

Yüzleşme tartışmaları doğal olarak suçlunun kim olduğu tartışmalarıyla beraber devam ediyor. Sadece bu kategoriden değil, diğer kategorilerden görüşmeciler de bu konuda birçok yorumda bulundular. Görüşmeciler, özellikle Kürtlerin bu suçun neresinde oldukları konusunda çeşitli fikirler öne sürdü. O dönem suça bulaşmış, Ermenilerin katledilmesinde rol oynamış Kürt dediğimiz kişilerin "ne kadar Kürt oldukları", "Kürt kimliğini ne kadar taşıdıkları", bu suça iştirak ederken hangi kimlikle hareket ettikleri, örgütlü olup olmadıkları, Kürtlerin kendilerine ait bir iradeye yahut erke sahip olup olmadıkları hep bu tartışmanın önemli unsurları olarak dile getirildi. Bu konuyu dile getiren birçok görüşmecimizin devletin suçunun görmezden gelinip asıl suçlu, asıl fail Kürtlermiş gibi değerlendirmeler yapılmasının yanlışlığına özellikle vurgu yaptıklarına şahit olduk. Özür dilemek, yapılan haksızlığı tereddütsüz tanımak konusunda hazır olan birçok görüşmecinin, Kürtleri bir halk olarak suçlu göstermeye çalışmanın yanlışlığı konusunda hassasiyetini dile getirmesi gözlerden kaçmıyordu.

67 yaşında Çermikli memur emeklisi Ramazan insani duyarlılığı önde olan bir yaklaşım içerisinde. Yapılanın katliam, soykırım ve önemli bir insanlık suçu olduğunu, her halükarda bunun hesabının verilmesi gerektiğini söylüyor. Ama bu dönemde Kürtlerin erk sahibi, irade sahibi olmadığını özellikle dile getiriyor. Buradan hareketle en hassas olduğu konunun; erk sahibi faillerden hesap sormadan, onları gündeme getirmeden, soykırımın faturasını Kürtlerden çıkarmaya kalkmak olduğu anlaşılıyor:

"Ben Kürtleri masum görmüyorum ama Kürt halkının bana göre, %90'ı erk sahibi değildir. Yani bu erk sahi-

bi olanlar masum değil, erk sahibi olmayanlar inan ki hiç bundan haz duymamışlar. Kanaatim budur. Ermeni katliamında Kürtlerin birinci derecede irade sahibi olmadığı kesin. Ama egemenleri işbirliği yaptı. İrade İttihat Terakki'dir, neyse Osmanlı'nın koyduğu bir irade var. Ama şimdi koyun sürüsü, biri çıkıyor, sürünün hepsi peşinden gidiyor. Kürtlerin geri kalan kısmı sürüdür, irade sahibi değildir. Toplum olarak, halk olarak irade sahibi olduklarına ben katılmıyorum."

Kürtlerin 1915'te irade sahibi olmadığını iddia eden Ramazan, zamanın siyasi iradesini temsil eden devlet yetkililerinden hesap sorulmadığını, bu konuda Batılı devletlerin de Türkiye'nin üzerine gitmeyerek bu suça ortak olduğunu söylüyor. Böyle bir durumda siyasi iradeyi temsil eden faillerden hesap sormadan bütün Kürt halkını suçlu ilan edip hesap sormaya kalkışmanın yanlış olacağını belirtiyor. Yaşananın bir soykırım olduğunu dile getiren ve bu insanlık suçuna iştirak eden Kürtlerin hesap vermesi gerektiğini söyleyen görüşmecimiz, hangi Kürtlerden hesap sorulması gerektiğini soruyor. Özellikle 1915'te devletle işbirliği içinde hareket eden Kürtlerin bugün de aynı şeyleri yapmaya devam ettiğini söylüyor. Bu konuda özellikle korucuların ismini zikrediyor. 1915'te devletle birlikte hareket eden Diyarbekir elitlerinin ise bugün kentte yaşamadıklarını, ülkenin batı bölgelerine göç ettiklerini söylüyor:

"Şimdi özür dileyerek bir şey söyleyeyim: Eşeği bırakıp, palana saldırmak gibi bir şeydir bu. Yüz yıldır Avrupa'ya göç etmiş ve onlarla dindaş olan Avrupa, Türkiye'den bunun hesabını soramadı veyahut da Amerika bunu soramadı. Görünüşte, şekilde, rüşvet verdiler seçim oyunu olarak. Şimdi Kürtlerden bunun hesabını soralım. Hiç hayır demiyorum buna. Kürtler bu konuda yaptıkları katliamın hesabını, bedelini ödesinler, insanlık suçudur, soykırımdır. Hiç itirazım yok. Ama Kürtler de ege-

men mi ki dönüp de cezalandıralım. Nasıl cezalandıralım Kürtleri? Hesabı nasıl soralım? Kürtler egemen midir şu anda? Kürdün kiminden hesap soralım? Hâlâ o dediğiniz kesim devletle işbirliği hâlinde ve tamamen çekilmiş gitmiş değil. Bugün Kürdistan'da yaşayanlardan ne tarz bir hesap soralım? Ermeni geldi, kovarsak kabul. Kilisesin ibadetine karşı çıkarsak, yardımcı olmazsak kabul. Ama bu saptırmacaya dönmedi mi zaten, eşeği bırakıp palana saldırdık. Yüz yıldır İttihat-Terakki, Talat Paşa, Enver Paşa, Cemal Paşa söylenir. Kimse onlara güç yetirip hesap sormamış. Şu anda da İttihat-Terakki'yi reddeden bir iktidar olmasına rağmen cesaret edip 17 bin tane faili meçhulü da soramıyorlar. Bu kadar güçlü bir şeyde, kolaya dönelim, Kürtler bunun hesabını sorsun, verilsin. Eğer bu somuta dönecekse, işte o günkü Kürt beylerini, egemenlerini araştır ve söyle bakalım bir tanesi Kürdistan'da kalmış mı?"

Bu ideal tipteki görüşmecilerin büyük bir kısmının uzun süredir aktif siyaset içerisinde yer almaları ve Kürtlerin statü arayışında ulus-devletçi bir izlek üzerinden siyasi talepler geliştirmeleri; onların 1915 eksenindeki geçmişle yüzleşme tartışmalarına dair yaklaşımlarını da etkiliyor. Ortada gerçekten bir soykırım olduğunu büyük bir açıklıkla anlatıyorlar, kabul ediyorlar fakat sorumluluğun Kürtlerde değil, İttihat ve Terakki'de olduğunda ısrarcılar. Bazı Kürt aktörlerin katılımını ise ya çok tali bir mesele olarak görüyor, ya da "kullanıldılar" gibi bir ifade ile iradi tercihlerini yok sayan; soykırıma katılımlarını sağlayan dinsel ve ekonomik motivasyonları görünmez kılan bir yaklaşım geliştiriyorlar.

3- Zulüm ile Hak arasında Kürt İslamcıları!

Aslında hemen yukarda bahsettiğimiz ikinci ideal tip ile şimdi tartışacağımız üçüncü ideal tip arasında bazen ikisini birbirinden ayırt edemeyeceğimiz yoğunlukta bir kesişim olduğunu söy-

lemek mümkün. Kürt milliyetçiliğinde ortaklaşan bu iki kategori, dine yaklaşım ve muhafazakârlık konusunda ayrışıyor. İlkinin milliyetçiliği daha sosyalist bir dünya görüşü ile besleniyorken; ikincisinin milliyetçiliği İslami ve muhafazakâr bir fikriyatla besleniyor. Soykırıma dair yaklaşımları genel olarak uyuşsa da, Kürtlerin sorumluluğu noktasında ayrışıyorlar. İslami referanslar üzerinden meseleye yaklaştıklarında, artık sadece kolektif bir siyasal sorumluluk bağlamıyla değil, birer Müslüman olarak soykırıma katılan fertlerin rolleri üzerinden bir yaklaşım geliştiriyorlar. Soykırım sürecini İslami bir hukuk perspektifiyle değerlendiren bu ideal tipteki görüşmeciler için esas tartışma noktası, buluğ çağına gelmiş Ermeni erkeklerinden ziyade; Ermeni çocuk, kadın ve ihtiyarlara yönelik zulüm ve bu zulmün yarattığı tahribatları günümüzde onaracak bir hak inşasının imkânlarını tartışmaktır. Bu kategorideki kişiler meseleyi daha çok bu dini perspektifle tartışmayı tercih etseler de, kullandıkları söylem zaman zaman siyasal olarak dahil oldukları milliyetçi Kürt alanından da etkiler taşımaktadır. Onlara göre, 1915'te özellikle çocuk, kadın ve ihtiyarlara yönelik öldürme eylemleri İslami savaş ahlakı ile bağdaşmamaktadır. Ayrıca Ermenilerden kalan mal ve mülklere el koyan Müslümanlar için de bunun haram olduğunu ve doğru olanın Ermenilerin hayatta kalan varislerine bu toprakları geri vermek, yani hakkı teslim etmek olduğunu söylemektedirler.

Silvanlı Salih, 80 yaşında ve çok güçlü bir hafızaya sahip. Çocukluğunda Silvan'da zanaatkârlık yapan Ermeniler olduğunu hatırlıyor. Yüzleşme ve özür konusunda ne düşündüğünü sorduğumuzda, aradan geçen zaman nedeniyle bir şey yapmanın sonuç vermeyeceğini, ama İslami kurallar gereğince de telafi zorunluluğu olduğunu söylüyor. Eğer özür dilemek sonuç getirecekse devlet özür dilemeli diyor. Meselenin kavgasız ve kansız bitirilmesi için elinden ne geliyorsa yapılmalıdır diyor. Barışın önemine vurgu yapıyor:

"Bu konuda söylenecek bir şey yok. Geri getirilecek bir

şey de yok. Bu konuda eğer devlet özür diler ve onlar da kabul derse iyi olur. Kavgasız, kansız, hiçbir şeysiz. Ama onlar dava ederlerse, tabi ne istediklerini bilmiyorum, devlete derlerse öldürdüğünüz insanlarımızı kaldırın, malımızı yediniz geri verin, arazilerimizi yediniz, geri verin... İstekleri nedir, ben bilmiyorum. Fakat ne istiyorlarsa, devlet verirse iyi olur. Devlet vermese, eskisi gibi yaparsa o ayrı bir meseledir. Yani başka bir savaş olmaması için, başka kötülük olmaması için, barışmak iyidir. Nasıl olursa olsun."

Yıllardır siyasetin içinde bulunan 77 yaşındaki Mücahit, sahip olduğu dini sıfatın etkisiyle konuşmasında dini referanslara sık sık yer veriyor. Soykırımda Kürtlerin rolünü "oyuna gelmek," "kandırılmak" olarak değerlendiriyor. Kürtlerin iradi bir pozisyonda olmadıklarına gönderme yapıyor. Devletin işbirlikçiliğini yapan milislerin propaganda yaptıklarını, para verdiklerini anlatıyor ve milisleri bugünkü koruculara benzetiyor. Bu tarihsel süreklilik üzerinden Kürtlerin aslında olayda ciddi bir rollerinin olmadığını dile getiriyor:

"Hâlen de Ermeniler Zamanı mevzusu geldiği zaman bizim ciğerimiz parçalanıyor, kan ağlıyoruz. He valla! Fakat maalesef biz oyuna geldik. Biz oyuna geldik! Bizi oyuna getirdiler. Hâlen de bu koruculuk sistemi var ya, eskiden de milis vardı, milis. Milisler propaganda yaptılar. Milisler... Para verdiler..."

Konuşmanın devamında yüzleşme, özür meselesi, geçmişte Ermenilerin sahip olduğu toprak ve mal-mülk konusuna geliyor. Aradan yaklaşık yüzyıl geçmesinden dolayı o köylerin, toprakların geri verilmesinin mümkün olmadığını söylüyor. Ama hemen ardından *Kur'an*'dan referansla hakkın tecelli edeceğini söylüyor. Kendisinin hakkın tecelli etmesini istediğini ama bunu görmesinin mümkün olmadığını belirtiyor. Ermenilere yapılanın zulüm ol-

duğunu ama bunu kendilerinin isteyerek yapmadığını, zorla yaptıklarını, tam bu nedenle de günahın yapanlar değil, yaptıranlar üzerine olduğunu, kendilerinin herhangi bir günahının bulunmadığını iddia ediyor. Ermeniler ve Kürtlerin geçmişte kardeş gibi yaşadıklarını söyleyerek bitiriyor sözlerini:

"Adam 80-90 senedir, ne bileyim yüz senedir o köyü yiyor. O köy onun elinde. Şimdi köyü tutsun da tekrar sana versin... Keşke öyle olsaydı! Ben istiyorum. Vallahi gelip bana deseler Ermeniler köylerini alacaklar... Hak tecelli etsin! Hak tecelli etsin derim. Ve Hak er geç tecelli edecek, ama edene kadar da insan akla karayı seçecek. Mesela Kur'an-ı Kerim diyor; 'We kul cahilun heqqu we zehaqel batil, inne'l batile enkane zehuqa.' Yani 'er geç hak tecelli edecek, hak olmayan batıl da yok olmaya mahkûmdur.' Yok olacak batıl. Bunun için hak tecelli edecek, ama Cenab-ı Allah'ın zaman algısı da çok geniştir mesela. Yani hak ne zaman tecelli edecek, nasıl edecek? Yüz senedir tecelli etmedi. Bundan sonra tecelli etse de ben şahsen görmem. Mümkün değildir! İnşallah etsin; ben istiyorum. Çünkü biz o zavallı insanlarla kardeştik. Biz onlara zulüm yaptık; onları öldürdük; onların karısını getirdik, kızını getirdik kendimize; malını, mülkünü, köyünü aldık, her şeyini öldürdük. Ve bunu da sadece biz yapmadık. Bunu bize yaptırdılar. Bu günah bizim boynumuza değil, bu günah bize yaptıranın boynundadır. Biz yapmadık! Biz kardeş gibi geçiniyorduk. Kardeş gibi, kardeş, kardeş... Bir Kürtle Ermeni kardeş gibiydiler, can-ciğerdiler ha!"

4- Resmi Tarihin İzinden

Bugün Diyarbakır'da sayıları azalmış olsa da, çok uzun yıllardır o coğrafyada yaşayan, kendini Türk veya Türkmen olarak tanımlayan bir kitle var. Bismil'in birkaç köyü ve şehir merkezine yakın bazı

köylerde Alevi inancına mensup olan bu insanlar Ergani, Çermik, Çüngüş hattında Sünni İslam inancını benimsemektedirler. Biz yaptığımız saha çalışmasında genellikle Ergani, Çermik, Çüngüş hattındaki Sünni Müslümanlarla görüşme olanağı bulduk. Görüştüğümüz kişiler, 1915'e dair yerel hafızaya vakıf olup bunu dile getirmekten çekinmeseler de, geçmişle yüzleşme konusunda büyük kısmı Türkiye devletinin resmi tarih anlatısıyla paralel bir söyleme sahipti. Fakat yine de, yüzleşme konusuna yaklaşımlarında, siyasal pozisyonlarına göre farklı tavır aldıklarını gözlemledik. Örneğin siyaseten Kürt Hareketi'ne yakın, hatta bir dönem bu sebeple cezaevi yatmış bir Türk'le yaptığımız görüşmede Ermeni halkından özür dilenmesi ve haklarının verilmesi konusunda açık bir tutum gözlenirken, siyaseten devlete yakın duran ya da apolitik, Kürt Hareketi'ne mesafeli kesimlerde ya yüzleşme gibi bir şeye ihtiyaç olmadığı ya da bu işin en iyisini devletin bileceği dile getirildi.

82 yaşındaki Çermikli Mecit, babasının Ermeni kafilelerin Düden'e götürüldüğünü gördüğünü ve bunu kendilerine anlattığını söylüyor. İki jandarmanın koca bir Ermeni kafilesini götürdüğünü ve orada kurulan düzenek neticesinde Ermenilerin Düden'e atıldığını aktarıyor. Sorumuz üzerine özellikle kadınların ve çocukların öldürülmesinin yanlışlığı üzerine duruyor. Görüşmeyi yapan arkadaşımız o bölgede yaşayan Kürtlerin bu süreçte yer alıp almadığını soruyor. Görüşmecimiz Kürt kelimesini duyunca tepki gösteriyor:

> *"Ya Kürt diye bir şey yoktur, yok. Türk nedir, Kürt nedir? Mezhepleri bir değil mi? Bayrakları bir değil mi? Birdir. Benim lisanımdaki Boşnaklar var. Ayrı bir lisan konuşuyor. Mesela Kalecik Zazaca konuşuyor. Onun yapısındaki Kürt Kürtçe konuşuyor. Kürtçe, böyle bir dava yoktur, yok. Hepsi Türk'tür. Hepsi Müslümandır. Mezhepleri birdir. Gittikleri yol birdir. Allah'ları bir, peygamberleri birdir. Şimdi sizin Kulp'ta Türkçe konuşan yok mu?"*

Görüşmecimizin ilerleyen yaşından dolayı kesik kesik, ağır bir tonda konuşuyor. Özellikle haksız yere insanların öldürülmesi-

ni onaylamadığını söylüyor. Bunları söylerken İslami referanslara yaslanıyor, dini açıdan da suçsuz insanların öldürülmesinin mümkün olmadığını, Allah'ın verdiği canı Allah'tan başkasının almaya kalkmasının caiz olmadığını belirtiyor. Yapılanlardan dolayı Ermeni halkından özür dilenmesi konusunda ne düşünüyorsunuz sorusuna ise kaçamak cevap vermeyi tercih ediyor. Bu meseleyi hükümetin bileceğini söylüyor:

> *"Onu ancak hükümet bilir. Vallahi ben bilemem oğlum. Nereden bileyim? Başta size anlattım. İnsan bildiğini konuşur. Bilmediğini konuşamaz. Gördüğünü söyler. Görmediğimi nasıl derim ki bu böyledir? Hükümetin işine gelirse özür diler. İşine gelmezse de özür dilemez. Onu da ancak başta olanlar bilirler. Yani devlet bir kişi ile kurulmamış ki. Hükümetin işine gelirse özür diler. İşine gelmezse yok..."*

63 yaşında, emekli öğretmen, uzun yıllar İstanbul'da yaşamış; kurucusu olduğu Çüngüşlüler Derneği üzerinden ilçede bir öğrenci yurdunun kurulmasına katkıda bulunan ve uzun süredir CHP ilçe yöneticisi olan Mehdi ile Çüngüş'te bir arkadaşının evinde görüşüyoruz. Yaptığımız görüşmenin hiçbir yerinde, diğer görüşmecilerin 1915'teki soykırımı belirtmek için sıklıkla kullandıkları "katliam," "ferman" ya da "soykırım" gibi bir tanım kullanmıyor. Genelde "tehcir kararı" demeyi tercih ediyor. Görüşmenin tamamında yereldeki Müslüman halkı sürekli "biz Türkler" şeklinde tanımlıyor ve yerel halkın Çüngüş Ermenilerinin "tehcirinde" hiçbir rollerinin olmadığını savunuyor:

> *"Devlet tehcir kararı alınca bazı tedbirler de aldı ama halkın öfkesi tedbiri aşıyor bazen. Bu meselede tek taraflı suçlu aramak doğru değil. Bu olay direk Çüngüş kaynaklı değil ama başka yerlerdeki olaylar burayı da etkilemiş."*

Mehdi, geçmişle yüzleşme meselesinde mevcut emperyalizm reji-

mi ve ülke çıkarlarından dolayı herhangi bir gelişmenin olmayacağını söylüyor, ancak kendisi "halkların karşılıklı birbirinden özür dilemesi" gerektiğini düşünüyor. Ona göre sadece devlet değil, Ermeniler de özür dilemeli, karşılıklı olmalı yüzleşme.

5- Siyasetin Ötesi, Hakikatin Berisi

Çoğunluğunu kadınların oluşturduğu ve sayı olarak da en yoğun kategoriyi oluşturan bu ideal tipteki görüşmecilerin dikkat çekici özelliği: anlatılarını, soykırıma tanıklık etmiş birinci elden kişilerin tanıklıklarına sadık kalarak dile getirmeleri ve soykırıma dair hakikatleri herhangi bir siyasi maliyet gözetmeyerek seslendirmeleridir. Kendi yerellerindeki somut yaşantılar üzerinden konuşan bu görüşmeciler için geçmişle yüzleşme, siyasi maliyet hesapları yapılabilecek bir mevzu değil, mağdur edilmiş bir halkın acılarını tanıma ve kabul etme meselesidir. Bu kategorideki görüşmeciler Kürtler gibi total kategoriler üzerinden bir kolektif sorumluluk ya da inkâr söylemi kurmaktan ziyade, soykırıma tanıklık etmiş kişiler üzerinden günümüze ulaşan tanıklıklardaki hakikatin gereğinin yerine getirilmesi; Ermeni halkına yönelik zulüm, baskı ve öldürme eylemlerindeki haksızlığın teslim edilmesi gerektiğini savunmaktadırlar. Özellikle Diyarbakır bölgesinde soykırıma katılan Kürt aktörlerin ve sıradan bireylerin işledikleri suçların sorumluluğunu üstlenmenin erdemine, geçmişteki "kara lekelerle" yüzleşmenin önemine inanan bu görüşmeciler için Kürtlerin rolünü kategorik bir Kürtler bütünlüğü üzerinden değil ama hepimizin ailesinden birilerinin, akrabalarımızın ya da köylülerimizin bir kesiminin dahil olduğu katliamlarla dolu bir tarih olarak görmektedirler.

Peki bu kategorideki görüşmecilerin daha çok kadın olmasını nasıl yorumlamak gerekir? Hakikatin dile getirilmesi ile toplumsal cinsiyet arasında bir bağ kurabilir miyiz? Sahadaki gözlemlerimiz ve görüşme yaptığımız kadınların profillerine dayanarak bazı yorumlar yapmak mümkün. Öncelikle dikkat çekici noktalardan birisi, görüşmeci kadınların büyük kısmının okur-yazar olmamasıydı. Burada okur-yazarlık değişkenini dikkat çekici bulmamızın ne-

deni, genelde eğitimli ve uzun süredir siyaset yapan örgütlenmelerdeki bireylerin geçmişle yüzleşme meselesini aynı zamanda siyasi maliyetlerini de hesap ederek yorumluyor olmalarıydı. Bahsi geçen kadın görüşmecilerin bir diğer önemli özelliği ise, bilgi kaynaklarının genelde soykırımdan kurtulan ya da soykırıma tanıklık etmiş kadınlar olmasıydı. Genelde uzun süre aynı evde birlikte yaşadıkları bu tanıklardan dinledikleri ayrıntılı tanıklıklar ve onlarla kurdukları duygusal bağlar, 1915'te yaşananları hakikatli bir şekilde dile getirmelerini ve yaşanan bu acının telafisi üzerine düşünürken siyasi maliyetler ve söylemlerden ziyade yaşanmışlıkları, deneyimleri ve insani boyutu esas almalarını sağlıyordu. Kürtlüğü bir siyasal kategori olarak değil, sıradan bir oluş olarak gören bu kadınların bir diğer önemli avantajı, 1915'te yaşananları faillerden değil, kurbanlardan dinlemiş olmalarıydı.

Erkekler daha çok soykırıma dair şiddet hikâyelerini dinlemiş, bazen soykırıma iştirak etmiş kişilerin tanıklıklarını dahi dinleme olanakları olmuştu. Bu da kadınların dinledikleri ayrıntılı tanıklıklara kıyasla yoğun şiddet anlatılarına gömülmüş parçalı bilgiler edinmelerine neden olmuştu. Kadınların aksine, dinledikleri hikâyelerdeki Ermeniler birer karaktere, duyguya, aile hayatına sahip kişiler olarak değil; sadece öldürülme biçimi ile hatırlanan birer canlıya dönüşmüşlerdi.

Kulplu Elif 80 yaşında. Diyarbakır'ın başka bir ilçesinde kendisiyle yaptığımız görüşmede gerek Ermenilerle Müslümanların ilişkileri gerekse 1915'te yaşananlar hakkında oldukça ayrıntılı bir anlatı sunuyor. Anlatısında, yereldeki ilişkilerin ayrıntısına hâkimiyeti ve aktardığı çarpıcı olaylar dikkat çekiyordu. Öldürüldüğü yerde bir ağacın yeşerdiği Ermeni kadın Evan'ın hikâyesini ondan dinledik. İnsani duyarlılığın öne çıktığı aşağıdaki alıntısında Ermenilerin haklarını almasını savunurken, onlara yapılan zulme değiniyor:

"Valla kurban biz çok kötülük yapmışız. Sence ihtimal midir Ermeniler yine haklarının üzerine gelsinler? Gelir-

ler ha! Gelirler. Allah haklarını verir. İnsanın hakkı kaybolmaz. Ben inanıyorum ki Ermeniler gelip haklarını alırlar. Çünkü biz çok zalim olmuşuz. Biz çok haksız olmuşuz, çok kötülük yapmışız, çok hain olmuşuz."

52 yaşındaki Erganili Kemal, geçmişe nostaljik bir yaklaşım geliştirerek eskiden Kürtler ve Ermenilerin kardeşçe birlikte yaşadıklarını anlatıyor. Bu topraklarda Ermenilerin de hakkı hukuku olduğunu söylüyor. Bunu temellendirirken, Ermenilerin bu topraklarda Kürtlerden daha eski olduğuna gönderme yapması da gözden kaçmıyor:

"Benim bildiğim, ne fazla ne az, budur. İstiyorum ki eskisi gibi kardeşçe, insanca, her şekilde birbirimizin yanına gelelim, birlikte yaşayalım. Kalbimizin meramı bunu istiyor. Gerçekten bunu can-ı gönülden istiyorum. Fikir ve düşüncelerimi söylüyorum. Bir parça ekmeğim olsa, onlarla paylaşacağım. Bir parça ekmeğim de olsa, iki kaşığım olsa da birisini onlara veririm. İki tasım olsa, birisini onlara veririm. Olmasa da yanımdaki tası, imkânım olduğu sürece, her şekilde, onlarla mücadele ederim. İnsanım diyen, bu memlekette ve toprakta yaşayan, mücadele eden herkesin hak ve hukuku vardır. Nasıl bugün diyorsam, bu topraklar üzerinde, hak ve hukukumuz varsa onların da vardır. Bizden önce onlar burada yaşıyorlardı... Gelirlerse bir daha hakları var. Gene toprakları. Nasıl bugün bizim toprağımızdır diyorsak, onların da toprağı. Sadece bizim toprağımız değil. Ben kendim, elimden ne geliyorsa insaniyet için geri kalmam. Bu dava için çalışan herkese de hürmet ederim. Hepsine selamlarımı da gönderiyorum, hürmetlerimi sunuyorum."

Yüzleşme sorusuyla birlikte toprak meselesini dile getiren kişilerden biri de Raman Aşireti'nden Hilmi Demirer. İstanbul'da görüştüğümüz 70 yaşındaki Hilmi Demirer'in mesleği mimarlık, ama

bunun dışında seslendirme sanatçılığı, tiyatro gibi uğraşları da olan çok yönlü bir insan. Babasının iki amcasının 1915'te Ermenilerin katledilmesinde oynadıkları rolü şiddetle eleştiriyor. Ailesinin sürgün olduğu bir zamanda Suriye'de doğmuş. Küçük yaşta Suriye'den geri dönüş yapmışlar, ama oraya dair anılarında çok kültürlülüğün etkilerinden bahsediyor. Bugün aşiretinin elinde bulunan toprakların büyük kısmının geçmişte Ermenilere ait olduğunu söylüyor, ailesi adına bunları sahipleri olan Ermenilere vermeye hazır olduğunu belirtiyor:

> *"O toprakların asli sahibidirler. Biz değiliz, belki biz daha az sahibiyiz. Biz dağda idik, onlar ovadaydı. Biz şimdi ovaya indik, anlatabildim mi? Yani biz bedel ödemeye hazırız. Her türlüsünü, ben kendi adıma her şeyimi vermeye hazırım. Elimde babamdan dedemden kalan topraklar var. Meymune'den başlar taaa Hasankeyf'e kadar olan tüm yerleri kendi adıma, kendi ailem adına düşen bütün araziyi onlara feda etmeye hazırım, kaldı ki buralar onların yeriydi. Ama her nasıl olduysa Osmanlı tapularıyla ele geçirilmiş, nasıl yapılmışsa bilemem, yani burada öğrenemiyorsun."*

6- Umut ile tedirginlik arasında *bavfilehler*

Proje kapsamında görüşme yaptığımız altmış kişiden yedisi Kürtler arasında *bavfileh* olarak isimlendirilen Müslümanlaş-tırıl-an Ermenilerdendi. Dördü erkek, üçü kadın olan görüşmecilerin bazılarının hem annesi hem babası, bazılarının ise anne veya babası ya da büyükanne veya büyükbabası *bavfileh* idi. Bu yedi kişiden ikisi doğrudan Kürt Hareketi'nin siyaset alanı içinde aktif yer alıyor, üçü harekete sempati duyuyor, ikisi ise hareketin Ermenilere ve 1915'e yönelik algıları olumlu anlamda dönüştürdüğünü düşünse de bir aidiyet duymuyordu. Özür ve geçmişle yüzleşme konularında Kürtlerin yaklaşımlarını genel olarak olumlu bulan bu gruptaki görüşmecilerin duyguları umut ile tedirginlik arasında

idi. Harekete angaje olanlar geçmişle yüzleşme meselesine dair umutluyken, diğerleri temkinli yaklaşmayı tercih ediyordu. Hepsinin üzerinde anlaştığı ortak nokta ise Kürtlerin geçmişe oranla artık 1915'e çok daha eleştirel yaklaştıkları ve atalarından bazılarının dahil olduğu soykırım mirasını reddettikleri, fakat gerçek anlamda bir geçmişle yüzleşme için henüz ciddi ve kararlı bir iradenin oluşmadığı, daha doğrusu toplumsal anlamda geniş bir taban bulmadığıydı.

Sahada görüştüğümüz en yaşlı insanlardan biri 92 yaşındaki Hazrolu Mustafa idi. Mustafa'nın babası, zanaatkâr olması nedeniyle katliamdan son anda kurtulan "kılıç artıklarından" biri. Güzel bir Kürtçe ile konuşuyor Mustafa. Ermeni geçmişini gizlemiyor, aynı zamanda koyu bir Müslüman. Konuşmalarında genel olarak Kürtlere karşı bir güvensizlik sezilse de Kürt Hareketi'ne, özellikle de silahlı kanadına oldukça büyük güven ifade eden cümleler kuruyor. Ermenilerin hakkını ancak onların verebileceğini ifade ediyor. Özellikle devletle işbirliği içinde olan Kürtlere yönelik sert ifadeler kullanıyor. Mustafa'nın söylemlerinde Kürt Hareketi'nin etkisi gözden kaçmıyor: Harekete mensup kişileri okumuş ve cahillikten kurtulmuş kimseler olarak tanımlıyor.

> *"Filehlerin hakkını o eline silah alanlar ve namus ehli olanlar verebilir. Şayet onlar dese yerinizde durun ve onların hakkını verin, verirler. Korkarlar, Allah'tan korkmuyorlar ama Allah'ın yarattığı kullardan korkuyorlar. Gerillaların gazabı devletin gazabından daha fazladır, millete... Mesela Allah'ın rızası varsa ve Öcalan bırakılırsa, o zaman o güzel bir kanun düzenler ve yapılır. Kürtler de zülüm yapmakta, Kürtlerin yaptığı zulmü Türkler yapmamakta, Kürtler onlardan daha kötüler. Çünkü gayretleri yok, çünkü imanları yok, çünkü vicdanları yok. Kendini bırakıp gidip baba ve dedenin düşmanıyla birlikte oluyor. Baba ve dedenin düşmanı olan çocukların dostu olamaz, sanki zorla mı olacak? Evleri yıkılasıcalar alt-*

miş yıldan beri kaç insanımızı öldürdüler! Bu mudur kader? Hani bunlar ne yapmış acaba? Bunlar da onlar gibi okumuşlar, anlayarak, bilerek. Kürtler bırakmıyor, izin vermiyorlar bunlar ileri gitsinler. Şayet izin yoksa, bak bizim birçok milletvekilimiz kadınlardan oluşmakta, bizim hâkimlerimiz de kadınlardan oluşmakta. Çünkü yapıyorlar ve gayretliler ve namuslular ve şereflîler ve öne geçtiler."

Harun, 57 yaşında Silvanlı bir *bavfileh*. 1990'lı yılların başında Silvan'da faal olan Hizbullah örgütünün hedefi olmuş, ölümden son anda kurtulmuş. Kürt Hareketi'ni destekleyen bir siyasi duruşu var. Ama çevresinde kendisini Ermeni olarak tanıttığında tepki aldığını söylüyor. Kendisini Müslüman bir Ermeni olarak tanımladığını ama böyle söylediğinde de tepki aldığını belirtiyor. Bundan duyduğu rahatsızlığı saklamıyor. Ermenilerin bir halk olarak, bir ulus olarak yaşamaları gerektiğini ama bunun kabul görmediğini, bir halk olarak Ermenilerin tanınmadığını, birey olarak tanındıklarını söylüyor. Yüzlerce Ermeni'nin Kürt davasına gönül koyduğunu, canını verdiğini ama Kürtlerin Ermeniler için böyle bir şey yapmayacağını söylüyor:

"Ermenilerin halk olarak yaşamları, Ermenilerin ulus olarak hayatlarını devam ettirmesi lazım. Kültür ve tarihiyle, bayrak ve marşıyla bir ulus olarak tanınması gerekiyor. Kimse bizi tanımıyor arkadaşım. İnsan olarak bizi tanıyorlar, tamam her şeye hakkımız var kişisel özgürlük bağlamında ama millet olarak hayır. Benim belki de yanlışım var. Bence kimse bizi tanımıyor, sadece insan olarak tanıyorlar. İşte Ermeniler, Ermeni olsun ama millet olarak kimse bizi tanımıyor. Örneğin Kürtler için yüzlercesi canını vermişler, ben iki evladımı verdim. Acaba bir tek Kürt Ermeniler için canını verebilir mi? Ben inanmıyorum. Ama bizim onlarla bir problemimiz yok, bize saygılılar, bize karşı bir şeyleri yok. Ama gel bizim için

kendini öldür desen, öldürmezler. Bizim için bir tokat yemezler."

Zahide, 59 yaşında emekli öğretmen. Erganili ama görüşmeyi Diyarbakır merkezinde yapıyoruz. Bir "kılıç artığı" olan anneannesinin hikâyesini anlatıyor. Babası erken yaşta öldüğü için çok eziyet çekmişler ve ailenin yükünü hep annesi çekmiş. Ancak sadece ekonomik zorluklar onları zorlamamış, anneannesinin Ermeni kökeni peşlerinde bir hayalet gibi onları hep takip etmiş. Hem annesi hem de anneannesi çok koyu birer Müslüman olmalarına, diğer insanların çoğunun dikkat etmedikleri bir titizlikle İslam dininin kurallarını yerine getirmelerine rağmen hep dışlandıklarını, baskı ve hakarete maruz kaldıklarını söylüyor. Müslümanların ikiyüzlülüğüne vurgu yapıyor; önce küçük yaşta çocukları alıp Müslümanlaştırarak sevap kazandıklarına inandıklarını, sonra da onların Müslümanlığına güvenmeyerek baskı yaptıklarını anlatıyor. Bu dini yaklaşımın Türk ve Kürt Müslümanların arasında hâlâ devam ettiğini, bu sebeple Müslümanlara güveninin olmadığını söylüyor. Kürtler arasında aydınlanmış, bilinçli kesimin, Kürt Hareketi'ndeki tanınmış siyasetçilerin, belediye başkanı ve milletvekillerinin yaklaşımları olumlu olsa da, bunun dar bir çevreyle sınırlı kaldığını, geniş kitlelerin olumsuz ve baskıcı tutumunun devam ettiğini söylüyor:

"Bu nesiller boyunca devam etmiş ve şu anda hâlâ da devam ediyor. Ben onun için Türklere de Kürtlere de bu konuda güvenmiyorum. Kendi kökenim Zaza olmasına rağmen, yani iki taraftan da Zaza olmama rağmen güvenmiyorum. Sadece Ermenilere güveniyorum. Kilisenin açılışına rahatlıkla gittim, çünkü orada Ermenilerle görüşeceğim. Sadece onlara güveniyorum. Çünkü şu anda bile yaşadığım Kürtler sadece aydın kesim Kürtler. İşte belediye başkanları, siyasette aktif olarak çalışan en üst düzey kesim sadece. Ermeni olayına bu şekilde bakıyorlar. Gerçekçi bir şekilde bakabiliyorlar ama halk öyle değil."

Rabia, 1970'li yıllarda yükselen Kürt mücadelesinde aktif yer almış olan babasının izinde, Kürt Hareketi'nde aktif yer alıyor. Kürtlerin geçmişle yüzleşme noktasındaki yaklaşımlarını değerlendirirken, bazı şeylerin hemen değişmediğini, sabırlı olmak gerektiğini söylüyor. Kürt Hareketi'nin bu konuya dair yaklaşımını son derece güven verici bulduğunu belirtiyor. Bugün Türklerle kıyaslandığında Kürtlerin 1915'e yönelik mirası kesinlikle reddettiğini, geçmişle yüzleşme adına birçok önemli sembolik adım attığını ve bunun devamının geleceğine inandığını söylüyor.

Sonsöz Yerine

Bugün Diyarbakır'da 1915 Ermeni Soykırımı ile yüzleşme konusunda, ülkenin Batı'sında olmadığı kadar büyük açıklık ve cesaretle yüzleşme isteği ve tartışması var. Devletin resmi söyleminin önemli oranda yerle bir olduğu Diyarbakır'da, genel olarak 1915'te Ermeni halkının yaşadığı acıyla empati kuran, yaşanan katliamı lanetleyen, köken olarak atalarının buna katılmış olmasından dolayı samimiyetle özür dileyen hatırı sayılır bir insan kitlesi var. Bu konuda Kürt Hareketi'nin halkların bir arada yaşamasına dair sahip olduğu gelecek tahayyülünün insanları motive eden, cesaretlendiren bir etki yarattığı gözlemleniyor. Bütün bu olumlu emarelere rağmen, yukarıda görüşmecilerden yaptığımız alıntılardan da anlaşılacağı üzere yüzleşmenin nasıl olacağına dair farklı yaklaşımlar da var. Bu farklılıklar bir güven ortamı yaratılmadan tartışılması durumunda olumsuz sonuçlar da doğurabilir. Bu sebeple öncelikle doğru bir tartışma ortamının yaratılması, güvensizliklere sebep olmayan, karşılıklı rızaya ve tanımaya dayalı adımlar atılması gerekir.

Geçmişle yüzleşmek, geleceği daha güzel, insanca ve yaşanılabilir kılmak için başvurulan bir yöntemdir. Tarihle yüzleşmek, hesaplaşmak adına geçmişin acılarına yeni acılar eklemek, trajedilerine yeni trajediler eklemek doğru olmayacaktır. Bunun için izlenecek yol ve yönteme, kullanılan dile, kurulacak ilişkilere, tartışma şekline çok dikkat etmek gerekir. Tartışmanın nereden başla-

ması gerektiği, hangi istikamette ilerleyeceği titizlikle düşünülüp planlanması gereken konulardır.

Soykırımın ardından geçen bir asır nedeniyle Ermeni halkı ve Kürtler arasında belli bir mesafenin oluştuğu ve yabancılaşmanın geliştiği de bir gerçektir. Geçmişlerindeki ortaklığa rağmen uzun zamandır birbirinden kopmuş olan bu halkların yakınlaşması ve aradaki önyargıların, tepkilerin aşılması zaman alacaktır. Bunun için öncelikle halkların yeniden birbirini tanıması gerekmektedir. Bir merdivenin basamakları gibi doğru adımı ilk merdivene atmak, ardı sıra diğer adımların atılmasına da vesile olacaktır. Giriş-te Alman Devlet Başkanı Willy Brandt'ın 1970 yılında Yahudi Soykırımı Anıtı önünde diz çökmesinin arka perdesini alıntılamıştık. Hatırları'nda Willy Brandt önceden planlamadığını ama anıtın önüne gelince dizlerinin bağının çözülüp diz çöktüğünü söylüyordu. Alman Devlet Başkanı soykırım nedeniyle özür diliyordu. Özrü dileyen Willy Brandt aslında Hitler faşizmine karşı direniş cephesinde yer alan bir devrimciydi. Varşova Gettosu'nda soykırım anıtı önünde tarihe geçen jesti, bir daha asla tekrarlanmaması istenen bir geçmiş için örnek özürlerden biri oldu. Bitirirken, Willy Brandt'ın diz çöküşüne şahitlik yapan Yahudi direnişçilerden birinin o an hissettiği duygulara yer vermek istiyoruz: "Willy Brandt'ın Varşova Gettosu anıtındaki diz çöküşünü gördüm. O anda şunu hissettim: Artık içimde nefret yok! O diz çöktü ve halkını yükseltti."

KAYNAKÇA

Amed Çeko Jiyan, *Varjabed*, Amed, Lîs, 2000.

Amed Tigris & Yıldız Çakar, *Amed, Endrigari, Dîrok, Çand (Coğrafya, Tarih, Kültür)*, Diyarbakır: Diyarbakır Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kültür Yayınları, 2013.

Annette Wieviorka, *L'ère du témoin*, Paris, Pluriel, 1998.

Anoush Suni, "From Ruin to Rebirth. The Making of a Monument in Habap Village" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Sabanci University, 2012).

Arjen Arî, *Payîza Peyvê*, Amed, Belkî, 2000.

Ayhan Aktar ve Abdülhamit Kırmızı, "Diyarbekir 1915," içinde *Diyarbakır Tebliğleri-Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı*, İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2013

Ayşe Hür, "Ermeni mallarını kimler aldı?", *Taraf Gazetesi*, (Erişim Tarihi: 1 Eylül 2014), http://www.taraf.com.tr/yazilar/ayse-hur/ermeni-mallarini-kimler-aldi/370/

Ayşe Kudat, *Kirvelik, Sanal Akrabalığın Dünü ve Bugünü*, Ankara, Ütopya Yayınları, 2004.

Ayşegül Altınay ve Fethiye Çetin, *Torunlar*, İstanbul, Metis, 2013.

Ayşegül Altınay, "Mardin'de Torunlar: Müslümanlaş(tırıl)-mış Ermenileri Hatırlamak," içinde *Mardin Tebliğleri: Mardin ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı*, İstanbul, Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2013, s. 245–57.

Bir Daha Asla!: Geçmişle Yüzleşme ve Özür, Açık Toplum Vakfı ve Anadolu Kültür'ün ortak projesi, İstanbul, 2013.

Cemal Süreya, *On Üç Günün Mektupları*, İstanbul: YKY, 2010.

Clémence Scalbert-Yücel, « Conflit Linguistique et Champ Littéraire Kurde en Turquie », Doktora Tezi, (Université Paris IV, 2005).

D. Izoli, *Ferhenga Kurdî-Tirkî*, Kölhn : Deng Yayınları, 1992.

David Gaunt, *Katliam, Direniş, Koruyucular: 1. Dünya Savaşında Doğu Anadolu'da Müslüman-Hıristiyan İlişkileri*, İstanbul, Belge Yayınları, 2007.

Dr. Mehmet Reşit Şahingiray Hayatı ve Hatıraları, (Yay. Hazırlayan: Nejdet Bilgi), İzmir, Akademi Yayınevi, 1997.

Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2011.

Eyub Guven, *Guhar*, Amed, Ronahî, 2011.

Fatih Gencer, "Merkezileşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklı Sisteminin Değişimi," *AÜDTCF, Tarih Araştırmaları Dergisi*, no. 49 (2011), s. 75–96.

Felat Dilgeş, *Dilşa*, İstanbul, Elma, 2003.

Fuat Dündar, *Kahir Ekseriyet Ermeni Nüfus Meselesi (1878-1923)*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012.

Garo Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni Kürt ilişkileri*, İstanbul, Med Yayınevi, 1992.

Gözde Burcu Ege, "Remembering Armenians in Van, Turkey", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Sabancı Üniversitesi, 2011)

Gülçiçek Günel Tekin, *Beni Yıkamadan Gömün Kürtler Ermeni Soykırımını Anlatıyor*, Belge, İstanbul, 2013.

Gülçiçek Günel Tekin, *Kara Kefen*, İstanbul, Belge, 2009.

Halit Ekin, *Bir Milli Mücadele Valisi ve Anıları Kapancızade Hamit Bey*, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2008.

Hamit Bozarslan, "Remarques sur l'histoire des relations kurdo-arméniennes", *The Kurdish Studies Journal* (1995) Sayı. 1 s. 55-76.

Hans-Lukas Kieser, *Iskalanmış Barış, Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1939*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005.

Harald Welzer ve digerleri., *"Grand-père n'était pas un nazi": national-socialisme et Shoah dans la mémoire familiale*, Paris, Gallimard, 2013.

Haroutioun Khatchadourian, "L'annihilation du patrimoine arménien de Turquie", (Erişim tarihi: 25.07.2014): http://www.lemonde.fr/idees/article/2010/04/27/l-annihilation-du-patrimoine-armenien-de-turquie-par-haroutioun-khatchadourian_1343625_3232.html

Hasmik Tevosyan, "Les Pratiques de Sauvetage Durant Le Génocide Arméniens," içinde *La Résistance Aux Génocides: De La Pluralité Des Actes Sauvetage*, Presses de Sciences Po, Paris: (ed. Jacques Sémelin,

Claire Andrieu, Sarah Gensburger), 2008.

Hélène Dumas, Le génocide au village : Le massacre des Tutsi au Rwanda, Paris, Seuil, 2014.

Hendrik Boeschoten Martin Van Bruinessen, ed., *Evliya Çelebi Diyarbekirde*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003.

Hesenê Metê, *Gotinên Gunehkar*, İstanbul, Avesta, 2007.

Hilmar Kaiser, *Imperialism, Racism, and Development Theories*, Gomidas Institute, 1998.

Hilmar Kaiser, *The Extermination Of Armenians In The Diyarbekir Region*, Istanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2014.

Hilmar Kaiser, *"1915'te kolektif Kürt suçu yok ama sorumluluk orada duruyor"*, Agos, (Erişim Tarihi: 25 Eylül 2014), http://www.agos.com.tr/haber.php?seo=1915te-kolektif-kurt-sucu-yok-ama-sorumluluk-oradaduruyor&haberid=7782

Hişyar Özsoy, Şeyh Said'in Kayıp Mezarı: Kürtlerin Egemenlik Mücadelesinde Hafıza-Mekân Diyalektiği, *Toplum ve Kuram*, 2014 (9), s. 307-338.

Hüseyin Demirer, *Ha Wer Delal*, İstanbul, Avesta Yayınları, 2008.

Hyacinthe Simon, *Papazın Günlüğü, Mardin 1915*, (Ed.) Sait Çetinoğlu, Peri Yayınları, 2008.

İnan Keser, *Göç ve Zor: Diyarbakır Örneğinde Göç ve Zorunlu Göç*, Ankara: Ütopya Yayınları, 2011.

Irfan Amîda, *Pêşengeha Sûretan*, Amed, Lîs, 2010.

İsmail Beşikci, *Doğu Anadolu'nun Düzeni, Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller*, İstanbul, E Yayınları, 1970.

Jacques Rhétoré, *Les chrétiens aux bêtes: souvenirs de la guerre sainte proclamée par les Turcs contre les chrétiens en 1915*, Paris, Cerf, 2005.

James E. Young, *Writing and Re-Writing the Holocaust: Narrative and the Consequences of Interpretation* , Bloomington, Indiana University Press, 1988.

John Gillis, "Memory and Identity: The History of a Relationship," in *Commemorations*, ed. John R. Gillis, Princeton, Princeton University Press, 1995.

Kamâl Mazhar Ahmad ve Halkwat Hakim, "Les kurdes et le génocide des arméniens", *Revue du monde moderne et contemporain arménien* (1998) Sayı. 4, s. 163-184.

Kemal Mazhar Ahmed, *I. Dünya Savaşı'nda Kürdistan*, İstanbul, Doz, 1996.

Kerem Öktem, «Incorporating the Time and Space of the Ethnic 'other': Nationalism and Space in Southeast Turkey in the Nineteenth and Twentieth Centuries », *Nations and Nationalism*, 2004, vol.10, no 4, p.559–578.

Krieg Alice, «La dénomination comme engagement» Débats dans l'espace public sur le nom des camps découverts en Bosnie, *Langage et société*, 93, 2000/3, s.33-69.

Kristina Boréus, *"Söylemsel Ayrımcılık ve Dışavurumları"*, (İngilizceden çeviren: Emre Can Dağlıoğlu), (Erişim Tarihi: 21/07/2014): http://www.nefretsoylemi.org/detay.asp?id=50&bolum=makale

Laurence Ritter ve Max Sivaslian, *Kılıç Artıkları*, İstanbul, Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2013.

Lee Ann Fujii, "Sauveteurs et Sauveteurs-Tueurs Durant Le Génocide Rwandais," içinde *La Résistance Aux Génocides: De La Pluralité Des Actes Sauvetage*, Presses de Sciences Po, Paris: (ed. Jacques Sémelin, Claire Andrieu, Sarah Gensburger), 2008.

Leyla Neyzi ve Hranush Kharatyan-Araqelyan, *Birbirimizle Konuşmak: Türkiye ve Ermenistan'da Kişisel Bellek Anlatıları*, Institut für Internationale Zusammenarbeit Des Deutschen Volkshochschul-Verbande, Bonn, 2010. http://research.sabanciuniv.edu/16025/1/neyzi2010.TR.pdf

M. Kalman, *Batı-Ermenistan (Kürt ilişkileri) ve jenosid*, İstanbul, Zêl Yayınları, 1994.

Mahmut Tezcan, "Tasavvuri Akrabalık ve Ülkemizdeki Uygulaması", *Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt: 15, (1), s. 117-130.

Mehdî Zana, *Ay Dayê*, İstanbul, Tevn, 2005.

Mehmet Devîren, *Kortika Filehan*, İstanbul, J&J, 2013.

Mehmet Dicle, *Ta*, İstanbul, Avesta, 2013.

Mehmet Polatel ve Uğur Ü. Üngör, *Confiscation and Destruction: The Young Turk Seizure of Armenian Property*, Blomsbury Academic, 2013.

Mehmet Polatel, "Diyarbakır'ın Sosyo-Ekonomik Dönüşümünde Ermeni Mallarının Rolü," içinde *Diyarbakır Tebliğleri: Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı*, İstanbul, Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2013.

Metin Aktaş, *Harput'taki Hayalet*, İstanbul, İletişim, 2012.

Mıgırdiç Margosyan, *Tespih Taneleri*, İstanbul, Aras Yayıncılık, 2008.

Musa Anter, *Hatıralarım*, Diyarbakır, Aram Yayınları, 2011

Namık Kemal Dinç, "Kadim Anavatandan Bir İnkâr Coğrafyasına Kürdis-

tan," *Toplum ve Kuram Dergisi*, Sayı: 2, 2009.

Nadir Özbek, "Osmanlı Taşrasında Denetim: Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Jandarma (1876-1908)." *Tarihsel Perspektiften Türkiye'de Güvenlik Siyaseti, Ordu ve Devlet* içinde, ed. Evren Balta ve İsmet Akça, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010. s. 47-78.

Navaro-YashinYael, The Make-Believe Space : Affective Geography in a Postwar Polity, Durham, Duke University Press, 2012.

Nechama Tec, "Qui a osé sauver des juifs et pourquoi?," içinde *La Résistance Aux Génocides: De La Pluralité Des Actes Sauvetage*, Presses de Sciences Po, Paris: (ed. Jacques Sémelin, Claire Andrieu, Sarah Gensburger), 2008.

Nevzat Onaran, *Cumhuriyet'te Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi (1920-1930) (Emval-i Metrukenin Tasfiyesi - 2)* İstanbul, Evrensel Basım Yayın, 2013.

Nevzat Onaran, *Osmanlı'da Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi (1914-1919) (Emval-i Metrukenin Tasfiyesi - 1)* İstanbul, Evrensel Basım Yayın, 2013.

Oktay Bozan, *Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları (1878-1920)*, Konya, Çizgi Kitabevi Yayınları, 2013.

Onur Günay, "Dokuma Hikâyesi," *Yazınca*, sayı: 9, 2010,s . 131

Pierre Nora, "Entre mémoire et histoire," *Les lieux de mémoire* 1, 1984.

Pierre Nora, *Hafıza Mekanları*, çev. Mehmet Emin Özcan, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2006.

Rafael de Nogales, *Osmanlı Ordusu'nda Dört Yıl (1915-1919)*, İstanbul, Yaba Yayınları, 2008.

Ramazan Aras, "Hafızlara Musallat Olan Ermenilik Kökleri: 1915 Sonrası Dönemde Müslüman Ermeni Kimliğinin İnşası," içinde *Mardin Tebliğleri: Mardin ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı*, İstanbul, Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2013.

Raymond Kévorkian ve Paul B Paboudjian, *1915 öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, İstanbul, Aras Yayıncılık, 2012.

Raymond Kévorkian, "L'opposition de Fonctionnaires Ottomans Au Génocide Arméniens," içinde *La Résistance Aux Génocides: De La Pluralité Des Actes Sauvetage*, Presses de Sciences Po, Paris: (ed. Jacques Sémelin, Claire Andrieu, Sarah Gensburger), 2008.

Raymond Kévorkian, *Le génocide des Arméniens*, Paris, O. Jacob, 2006.

Recep Demir, "Osmanlı Şiirinde Öteki ve Başkası Olarak Kâfir İmgesi", *Tur-*

kishStudies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 8/8 (2013): 431-445.

Recep Maraşlı, *Ermeni Ulusal Demokratik Hareketi ve 1915 Soykırımı*, İstanbul, Pêrî, 2008.

Sait Çetinoğlu, "*Ergani Sancağında Ermeni mülklerinin paylaşımı*", (Erişim Tarihi: 18 Eylül 2014), http://www.demokrathaber.net/erganisancaginda-ermeni-mulklerinin-paylasimi-makale,7074

Seda Altuğ, "1915 Öncesinde Diyarbakır Kırsalında Ermeniler ve Kürtler," in *Diyarbakır Tebliğleri Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı*, İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2013), s. 80–91.

Seîd Veroj, « Ferhengê Dimilî û Kurmancî- B » http://www.kovarabir.com/wp-content/uploads/Ferheng%C3%AA-Dimil%C3%AE-%C3%BB-Kurmanc%C3%AE-B-b.pdf

Serdar Can, *Nenemin Masalları*, İstanbul, Umut Yayıncılık, 1993.

Şeref Gözübüyük, Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları No: 496, 1982.

Şerif Derince, "*Hakikatlerle Yüzleşmede Kültürel Bağlamı İçinde Anlatı/Dil*", ZAN Enstitüsü, (Erişim Tarihi: 15 Eylül 2014), http://zanenstitu.org/hakikatlerle-yuzlesmede-kulturel-baglami-icinde-anlatidil/

Sessizliğin Sesi II: Diyarbakırlı Ermeniler Konuşuyor. (Der: Ferda Balancar), İstanbul, Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2012.

Şeyhmus Diken, *Diyarbekir Diyarım Yitirmişem Yanarım*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013.

Şeyhmus Diken, *İsyan Sürgünleri*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010.

Shushan Kerovpyan, "La Pierre Porteuse de Mémoire: Le Rapport À L'héritage Arménien En Turquie", Yayınlanmamış yüksek lisans tezi (Paris: EHESS, 2013).

Suat Kolukırık ve İbrahim Halil Saraç, "Farklı Dini Gruplarda Kirvelik Geleneği: Sanal Akrabalığın Dönüşümü Üzerine Bir Araştırma", *ZfWT (Journal Of World Of Turks)*, Vol. 2, No. 1, 2010.

Taner Akçam ve Ümit Kurt, *Kanunların Ruhu: Emval-i Metruke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek*, İstanbul, İletişim yayınları, 2012.

Tuncay Ögün, *Doğu'nun Mirlerine Son Veda: Cizreli İzzeddin Şir Bey ve İsyanı*, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2010.

Uğur Ü. Üngör, "Conversion et Sauvetage: Stratégies de Survie Au Cours Du Génocide Arméniens," içinde *La Résistance Aux Génocides: De La Pluralité Des Actes Sauvetage*, Presses de Sciences Po, Paris: (ed. Jac-

ques Sémelin, Claire Andrieu, Sarah Gensburger), 2008.

Uğur Ümit Üngör, Young Turk Social Engeneering, Mass Violence and the Nation State in Eastern Turkey, 1913-1950, Doktora Tezi, Amsterdam : Amsterdam Üniversitesi, 2009.

V. Bardizaktsi-B. Natanyan-K. Sırvantsdyants, Palu-Harput 1878, II. Cilt/ Raporlar, (yay. Hzr.: Arsen Yarman), İstanbul, Derlem Yayınları, 2010.

Verjine Svazlian, *Ermeni Soykırımı, Hayatta Kalan Görgü Tanıklarının Anlattıkları*, İstanbul, Belge Yayınları, 2013.

Walter Benjamin, *Son Bakışta Aşk*, İstanbul, Metis, 5. Baskı, (Yay. Hzr.: Nurdan Gürbilek), 2012.

Yaqob Tilermenî, *Bavfileh*, İstanbul, Do, 2009.

Yaşar Kemal, *Yağmurcuk Kuşu*, İstanbul, Adam Yayıncılık, 1998.

Yavuz Ekinci, *Cennetin Kayıp Toprakları*, İstanbul, Doğan Kitap, 2012.

Yusuf Bağı, *Ermeni Kızı Ağçik*, İstanbul, Peri, 2007.

Yves Ternon, *Mardin 1915 - Bir Yıkımın Patolojik Anatomisi*, çev. Naringül Tateosyan, İstanbul, Belge Yayınları, 2013.

Zana Farqînî, *Ferhenga Kurdî-Tirkî*, Enstîtuya Kurdî ya Stembolê, İstanbul, 2007.

Zerrin Özlem Biner, "Acts of Defacement, Memories of Loss: Ghostly Effects of the 'Armenian Crisis' in Mardin, Southeastern Turkey," *History and Memory* 22, no. 2 (2010): 68–94.

Zülküf Kışanak, *Ahparik Sarkis - Aşağı Mahalle Yok Artık*, İstanbul, Belge, 2011.